

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Історія & Археологія

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Історія & Археологія. Випуск 1. Кропивницький: Видавничий дім «Гельветика», 2026. 264 с.

РЕДКОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Ковальков Олександр Леонідович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна.

Члени редакційної колегії:

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна.

Житков Олександр Анатолійович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна.

Кривошея Ігор Іванович, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна.

Митрофаненко Юрій Станіславович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна.

Пасічник Наталя Олексіївна, доктор історичних наук, професор, заступник начальника відділу організації наукової діяльності – завідувач відділення організації наукової роботи, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна.

Різняк Ренат Ярославович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін, ЦДонецький державний університет внутрішніх справ, Україна.

Філоретова Лариса Мартіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна.

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

Марек Халабурда, доктор історичних наук, доцент, Університет "Ignatianum" в Кракові, Республіка Польща.

Штефан Іжак, доктор філософії, викладач, Університет Святих Кирила і Мефодія в Трнаві, Словачка Республіка.

Ухвалено до друку Вченою радою Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (№ 12 від 30 квітня 2026 р.).

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення:
Рішення № 789 від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02849.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка (вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, mails@cuspu.edu.ua, (0522) 32-17-18).

Періодичність: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 920 від 26.06.2024 р. (додаток 6).

Спеціальність: В9 Історія та археологія.

Офіційний сайт видання: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR VYNNYCHENKO CENTRAL UKRAINIAN
STATE UNIVERSITY**

History & Archaeology

Issue 1

Publishing house
"Helvetica"
2026

УДК 93/94+902(051)

I - 90

History & Archaeology. Issue 2. Kropyvnytskyi: Publishing House “Helvetica”, 2026. 264 p.

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief:

Kovalkov Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Docent of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine.

Editorial Board Members:

Babenko Liudmyla, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine.

Zhytkov Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Docent, Docent of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine.

Ihor Kryvosheia, Candidate of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine.

Mytrofanenko Yurii, Doctor of Historical Sciences, Docent of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University Ukraine.

Pasichnyk Natalia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Head of the Department for the Organization of Scientific Activities – Head of the Scientific Work Organization Division, Donetsk State University of Internal Affairs, Ukraine.

Rizhniak Renat, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of General Legal Disciplines, Donetsk State University of Internal Affairs, Ukraine.

Filoretova Larysa, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine.

Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.

Marek Halaburda, Dr hab., Assistant Professor, Ignatianum University in Cracow, Poland.

Štefan Ižák, MA., Ph.D. Assistant Professor, University of SS. Cyril and Methodius in Trnava, Slovak Republic.

Recommended for printing by the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Minutes № 12 dated April 30, 2026).

Registration at the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting:
Decision No 789 dated March 14, 2024. Media-ID – R30-02849.

Media entity – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Shevchenka str., 1, Kropyvnytskyi, 25006, mails@cuspu.edu.ua, (0522) 32-17-18).

Periodicity: 2 times a year.

Languages: Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

The journal is included in the List of scientific professional publications of category "B" based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 920 as of 26.06.2024 (Annex 6), Specialty: History and archaeology.

Official web-site: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl

ISSN 3041-1653 (print)
ISSN 3041-1661 (online)

© Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, 2026
© Design “Publishing House “Helvetica”, 2026

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ

Брайлян Єгор. Популяризація археологічних досліджень як частина публічної історії в Україні після 2014 року.....	9
Безверха Вікторія. Васил Златарський: дослідження першої болгарської столиці Абоби-Плиски.....	16
Кірсєв Олег, Тарасов Андрій, Шишка Руслан. Археологічна спадщина Центральної України у добу незалежності (за роботами Криворізького державного педагогічного університету).....	24
Mohylov Oleksandr. Knives of the Skythian period in the south of the Dnipro Forest-Steppe Right Bank region (based on the materials of the Svitlovodsky burial ground).....	37
Панченко Кирило. Скіфський курган № 25 біля Вільшанки у басейні р. Синюхи.....	45
Хададова Марина, Маркевич Оксана. Феміністична археологія: переосмислення гендерних ролей в історії людства.....	54

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вітюк Олександр. Культурно-освітні механізми реалізації державної етнополітики органами міграційної служби Чернівецької області (2003–2004 рр.).....	61
Chmykhalo Hryhorii. The 2014 occupation of Crimea: perspectives on the mechanisms of military-political and information aggression.....	67
Могильний Леонід, Лященко Олеся. Генезис та стратегічні функції міст Русі у науковій спадщині Василя Ляскоронського.....	79
Присяжнюк Юрій, Щербаков Максим. Державна політика зросійщення української шкільної молоді (друга половина 1940-х – 1960-ті рр.).....	85
Романько Олексій. Історичне краєзнавство та історична регіоналістика: спільність та відмінність понять (до історіографії проблеми).....	92
Штагер Тетяна. Інформаційні складові формування асиметрії суверенітету в українсько-російських відносинах на початку 1990-х років.....	102

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Ведєнєв Дмитро. Відділ «Іноземні армії Схід» та еволюція німецької розвідки на Східному фронті.....	110
Ivanenko Serhii. The information front of World War I: the role of the press in propaganda and psychological operations (1914–1918).....	120
Ковальков Олександр, Марченко Олег. Порівняльна характеристика реформ в Османській та Габсбурзькій імперіях у XVIII ст.....	130
Козловський Сергій. Військо Кримського Ханства у воєнній кампанії 1594 р. в контексті довгої турецької війни (1593–1606 рр.).....	143
Кривошея Ігор, Терещук Антон. Велика війна крізь призму его-документів польської шляхти.....	153

Ліхтей Ігор. Єгипетські ремінісценції чеського містянина Мартина Кабатника (1492 р.).....	162
Позднякова Інна. Картографічні джерела в системі радянської цензури: механізми контролю та їх реалізація (1917–1940-ві роки).....	173
Сергієнко Всеволод. Ідеологічні засади та механізми формування польської ідентичності в Сілезії у процесі реполонізації (1945–1956 рр.).....	182
Федик Лідія. Трансформація національної ідентичності та механізми психологічної стійкості: на прикладі спогадів жертв Голокосту.....	192
Чорний Олександр. Дніпро як стратегічний рубіж у протистоянні Червоної Армії і Вермахту на Східному фронті влітку – восени 1941 року.....	200

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ

Білик Вікторія, Малєончук Галина. Розвиток системи освіти у Луцьку в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. (на прикладі одного навчального закладу).....	210
Ігнатова Людмила. Видавнича діяльність київського товариства з нагляду за паровими котлами (1911–1915 рр.): структура, контент та роль у популяризації технічних знань.....	219
Кондратьєв Віталій. Перші комп'ютерні віруси: початок історії кіберзагроз (1970-ті – початок 1990-х років).....	226
Мєлєксєцев Кирило. Спеціальні історичні дисципліни та цифрові інструменти у документуванні архітектурної спадщини: досвід проєкту «Історико-культурна спадщина Донеччини».....	237
Тетеря Світлана, Костюк Наталія. Роль Миколи Товкайло у відродженні унікальної традиції кобзарювання та лірникивання в Україні.....	247
Токар Наталія. Становлення вищої юридичної освіти на українських землях як основний чинник феномену «адвокатської доби» у громадсько-політичному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.....	255

CONTENTS

PROBLEMS OF ARCHAEOLOGY

Yehor Brailian. Popularization of archaeological research as part of public history in Ukraine after 2014.....	9
Viktoriia Bezverkha. Vasyl Zlatarsky: research on the first Bulgarian capital of Aboba-Pliska.....	16
Oleh Kirieiev, Andrij Tarasov, Ruslan Shyshka. The archaeological heritage of Central Ukraine in the period of independence (based on the work of Kryvyi Rih state pedagogical university).....	24
Oleksandr Mohylov. Knives of the Skythian period in the south of the Dnipro Forest-Steppe Right Bank (based on the materials of the Svitlovodsky burial ground).....	37
Kyrylo Panchenko. Scythian barrow No. 25 near Vilshanka in the Synyukha River basin.....	45
Maryna Khadadova, Oksana Markevych. Feminist archaeology: reconsidering gender roles in human history.....	54

PROBLEMS OF HISTORY AND HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF UKRAINE

Oleksandr Vitiuk. Cultural and educational mechanisms for implementing state ethnic policy by the migration service authorities of Chernivtsi region (2003–2004).....	61
Hryhorii Chmykhalo. The 2014 occupation of Crimea: perspectives on the mechanisms of military-political and information aggression.....	67
Leonid Mohylnyi, Olesia Liashchenko. Genesis and strategic functions of Rus cities in the scholarly heritage of Vasyl Liaskoronskyi.....	79
Yuriy Prysiashniuk, Maksym Shcherbakov. State policy of russianization of Ukrainian school youth (second half of the 1940s – 1960s).....	85
Oleksii Romanko. Historical local studies and historical regionalism: similarities and differences between the concepts (a historiographical perspective).....	92
Tetiana Shtaher. Information Factors in the Formation of Asymmetric Sovereignty in Ukrainian-Russian Relations in the Early 1990s.....	102

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

Dmytro Viedienieiev. Department "Foreign Armies East" and the evolution of German intelligence on the Eastern Front.....	110
Serhii Ivanenko. The information front of World War I: the role of the press in propaganda and psychological operations (1914–1918).....	120
Oleksandr Kovalkov, Oleh Marchenko. Comparative characteristics of reforms in the Ottoman and Hagburg Empires in the 18th century.....	130
Serhii Kozlovskiyi. The army of the Crimean Khanate in the military campaign of 1594 in the context of the long Turkish war (1593–1606).....	143
Ihor Kryvosheia, Anton Tereshchuk. The Great War through the Prism of ego-documents of the Polish nobility.....	153

Ihor Likhtei. Egyptian reminiscences of the Czech townsman Martin Kabatnik (1492).....	162
Inna Pozdniakova. Cartographic sources in the system of Soviet censorship: control mechanisms and their implementation (1917–1940s).....	173
Vsevolod Serhiienko. Ideological foundations and mechanisms of forming Polish identity in Silesia during the process of repolonization (1945–1956).....	182
Lidiia Fedyk. Transformation of national identity and mechanisms of psychological resilience: the example of Holocaust survivors' memoirs.....	192
Olexandr Chorni. The Dnipro as a strategic line in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front in the summer–autumn of 1941.....	200

PROBLEMS OF THE HISTORY OF CULTURE, EDUCATION, SCIENCE AND TECHNOLOGY

Victoria Bilyk, Halyna Maleonchuk. Development of the education system in Lutsk in the second half of the XIXth – first third of the XXth century (on the example of one educational institution).....	210
Lyudmila Ignatova. Publishing activities of the Kyiv Steam Boiler Supervision Society (1911–1915): structure, content, and role in the promotion of technical knowledge.....	219
Vitaliy Kondratiev. The first computer viruses: the beginning of the history of cyber threats (1970s – early 1990s).....	226
Kyrylo Mieliekiestsev. Auxiliary sciences of history and digital instruments as aid in documenting architectural landmarks: on the project “Historical and cultural heritage of the Donetsk region”.....	237
Svitlana Teteria, Natalia Kostyuk. Mykola Tovkaylo's role in the revival of the unique tradition of kobzar and lyr playing in Ukraine.....	247
Nataliia Tokar. The formation of higher legal education in Ukrainian lands as the main factor of the phenomenon of the “lawyer’s age” in the social and political movement of the late 19th – early 20th centuries.....	255

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ

УДК 930.2:94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-1>**Брайлян Єгор,**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології,

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

yehorbrailian@luguniv.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-9007-135X

**ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЯК ЧАСТИНА ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ 2014 РОКУ**

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, стала поштовхом до розвитку публічної історії. Це було пов'язано в першу чергу з впливом російської пропаганди на українське суспільство, а також численними міфами і маніпуляціями про історію. Саме тому через те, що Російська Федерація веде війну проти України, українське суспільство почало більше цікавитися минулим і це сформувало попит на пояснення питань історії та археології в різних форматах, не лише через академічні праці.

Питання археології посіли значне місце у проектах публічної історії в Україні після 2014 року. В першу чергу можемо згадати такий проект українських істориків, як «LIKBEZ. Історичний фронт», який було створено у 2014 році з метою протидії російській пропаганді та поясненню історії України через науково-популярні книги, лекції та історичні фестивалі. У серії книг нон-фікшн «Історія без цензури» знайшли висвітлення питання первісної доби та середньовіччя на території України на основі новітніх досліджень українських археологів.

Маємо відзначити наступні медіа, які спеціалізуються на історії та висвітлюють археологічні дослідження: «Історична правда», «Локальна історія». Українські археологи беруть участь у подкастах та програмах різних історичних проєктів у мережі YouTube, наприклад «Історія без міфів», проєктах продакшну Wild Fox Film. Серед найбільш активних коментаторів для медіа варто згадати Євгена Синицю – доцента кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Леоніда Залізняка – завідувача відділу археології кам'яної доби Інституту археології Національної академії наук України.

Зазначимо про наступну особливість археології в контексті публічної історії – фактор антинаукових гіпотез про те, що нібито «Чорне море викопали укри», «Ісус Христос був з Галичини» чи «трипільці були українцями». В силу різних причин подібні фейки та маніпуляції досі існують в інформаційному просторі України, тому популяризація археологічних досліджень має залишатися одним з напрямків української гуманітарної політики.

Ключові слова: археологія, публічна історія, історія, науково-популярні книги, лекції, музеї.

Археологія є однією з історичних дисциплін, яка досліджує матеріальну та духовну культуру людства. Проведення археологічних досліджень має міждисциплінарний характер, де залучено методи археології, історичної науки, біології, екології, геології, культурології. Археологія як наука (власне як історія теж) існує в трьох вимірах, якщо ми говоримо про взаємодію науковців з суспільством: 1) академічна дисципліна, яка вивчає минуле за артефактами; 2) дидактичний вимір, коли вивчення археології є складовою частиною навчання на історичних спеціальностях закладів вищої освіти; 3) історична політика та публічна історія, коли археологічні дослідження стають інструментом політичного впливу або джерелом популяризації знань.

У пропонованій статті йтиметься саме про третій вимір – публічну історію. Публічна історія як окремий підхід вивчення того, як минуле впливає на публічний простір, виник у 1970–1980-х роках у зв'язку з процесами деколонізації та переосмислення історії рабства, работоргівлі та колоніалізму. В Україні після 2014 року публічна історія стала окремою спеціальністю на певних факультетах гуманітарних напрямів.

За умов російсько-української війни перед археологією в Україні постали численні виклики: збереження історико-культурної спадщини, враховуючи обстріли цивільних об'єктів російськими військами, існування «чорної археології», тобто проведення незаконних розкопок і знищення культурного шару, водночас коли артефакти можуть бути продані на аукціонах за кордоном; засудження РФ за знищення археологічних пам'яток на тимчасово окупованих територіях України; реституція пам'яток з російських музеїв та колекцій до України.

Ключовою академічною установою з проведення археологічних досліджень є Інститут археології Національної академії наук України. Щоправда, варто зазначити, що крім Інституту, українські археологи працюють на кафедрах, факультетах та інститутах закладів вищої освіти. Це кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, кафедра історії та археології Маріупольського державного університету, кафедра археології та історії стародавніх цивілізацій Львівського національного університету імені І. Франка, кафедра археології, етнології та всевітньої історії Одеського національного університету імені І. Мечникова, кафедра історії, археології та гуманітарних наук Харківської гуманітарно-педагогічної академії, кафедра археології Національного університету Києво-Могилянська академія, кафедра археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету.

Для того, щоб зрозуміти особливості української археології в контексті новітньої публічної історії, варто окреслити таку проблему, як псевдонаукові теорії, які прагнуть створити вау-ефект для аудиторії, проте не мають нічого спільного зі справжніми науковими дослідженнями. Леонід Залізник доволі влучно окреслив цю проблему у своїй статті 2019 року (Залізник Л., 2019). Так, він згадав про фантазії Валерія Бебика, що єгипетські християни копти насправді походять з України через село Коптилівка чи про те, що політик і диктатор у Стародавньому Римі Луцій Корнелій Сулла був родом з регіону Посулля. Аналогічні антинаукові речі пише у своїх книгах Юрій Шилів, згадуючи аріїв та країну Аратта, де нібито жили трипільці. Власне і через те, що певна частина людей може зацікавитися певним відео в мережі Інтернет виключно через клікбейтний заголовок, це негативно впливає на розуміння суспільством цінності і значення археологічних досліджень.

Станом на 2014 рік в Україні було не так багато проектів з публічної історії, особливо якщо ми говоримо про популяризацію археологічних досліджень. Можемо згадати проект «Історична правда», співзасновниками якого є Вахтанг Кіпіані та Олександр Зінченко, створений у 2010 році. У 2013 році через масштабування проекту з усної історії про субетнічні групи українців та учасників боротьби ОУН–УПА проти СРСР, виникло медіа «Локальна історія». Події Революції Гідності 2013–2014 років, початок російської збройної агресії проти України безпосередньо вплинули на розвиток проектів з публічної історії.

Група українських істориків у 2014 році створила громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». Одним з його учасників є археолог, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Євген Синиця. Він є фахівцем з археології ранніх слов'ян, періоду Великого переселення народів (III–VII ст.), історії античності. Синиця активно коментує теми археології в ефірах медіа та подкастах¹, пише науково-популярні книги та бере участь в історичних фестивалях.

¹ Українська археологія в деталях: поля, Скарби, Закон / Євген Синиця / Цейво подкаст № 30. URL: <https://youtu.be/PhPiltIR8S4?si=egXzТНОУkBbC4frb> (12. 02. 2026)

Необхідно згадати про серію з 10 книг нон-фікшн «Історія без цензури» (2016–2017 рр.). Це був спільний проект історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту історії України Національної академії наук України та Українського інституту національної пам'яті, де ключову роль відіграв координатор громадського просвітницького проекту «ЛІК-ВЕЗ. Історичний фронт» Кирило Галушко. Власне це можна вважати новим історичним нарративом історії України, але в науково-популярному форматі (Галушко К., 2016а; Галушко К., 2016б).

Нагадаємо, що наприкінці 1990-х років Інститут історії України та Інститут археології НАНУ створили серію книг «Україна крізь віки», де 1–4 томи були на археологічну тематику (первісна доба, античні міста-держави Північного Причорномор'я, давні слов'яни та Київська Русь). Щоправда з того часу вдалося переосмислити і дослідити по-новому різні теми, відтак запит на книги нон-фікшн в Україні після 2014 року дійсно існував.

Євген Синиця є автором розділів декількох книг серії «Історія без цензури» (Галушко К., 2016а; Галушко К., 2016б). Там він наголошує, що процеси етногенезу слов'ян були багато в чому схожими на етнодемографічні процеси германських племен. Ранні слов'яни – це був конгломерат населення, яке стало для інших народів власне слов'янами. І через контакти з іншими народами, а також адаптивність до нових політичних умов на початку епохи середніх віків слов'яни згодом поділилися на 3 гілки (західні, східні та південні), що й визначило історію Центральної, Південної та Східної Європи.

У 2015 році було створено цикл фільмів під назвою «Археологія України» від продакшн студії Wild Fox Film за сприяння Київського національного університету імені Тараса Шевченка, громадської організації «Центр палеоетнологічних досліджень ім. Хв. Вовка» та Національного заповідника «Софія Київська». Там було пояснено власне чим є археологія, окрім романтичних уявлень про зоряне небо та розкопки.

Євген Синиця розповів, що перед проведенням досліджень, археолог вивчає регіон для того, щоб чіткіше розуміти, які саме артефакти варто шукати². Археолог також акцентував на потребі координації археологів та представників сфери туризму для популяризації історико-культурної спадщини. Як приклад, він назвав замки, які потребують реконструкції, кургани та городища (Більське, Немирівське). Так само, Євген Синиця порушив тему створення музеїв на місці знаходження артефактів, а не надання результатів археологічних досліджень до музею в районний, обласний центр чи Київ. За умов повномасштабного вторгнення РФ в Україну питання збереження пам'яток залишається пріоритетом №1. У сучасній Європі є вже багато прикладів того, як створюються on-site museums, за рахунок чого поєднуються два завдання: зберегти артефакти і здійснювати популяризацію через музейні виставки, ігри, фестивалі.

Археолог, кандидат історичних наук, завідувач сектору археологічних досліджень національного заповідника «Софія Київська» (на момент зйомок) Тимур Бобровський теж дав свої коментарі для фільму «Археологія України». Він розповів про церкву XI ст., фундаменти якої були знайдено на території садиби Софіївського собору і яким чином археологічні дослідження змінюють наше уявлення про повсякденне життя суспільства Русі.

Окрема цікава тема з археології, над якою працюють українські науковці, є мисливці на мамонтів доби палеоліту. Павло Шидловський у коментарях для документального циклу «Археологія України» розповів про те, що реконструкція того, як відбувалося полювання на мамонтів у первісну добу, здійснюється через порівняльний аналіз з сучасним полюванням аборигенів Африки та Південно-Східної Азії на слонів³.

У Межирічі (Черкаська обл.) в середині 1960-х років було знайдено житла первісних мисливців на мамонтів. На думку Павла Шидловського, ця археологічна пам'ятка є унікальною,

² Археологія України №1. Підземна Софія Київська. Справжня археологія – що це і навіщо. URL: <https://youtu.be/mMSphfJRhqU?si=ckUCCCK1LF1o-8tvv> (12. 02. 2026).

³ Археологія України №2 (част.2). Як полювали на мамонта: зброя, тактика, культура. URL: <https://youtu.be/RJRrerQFm-0?si=p4vV9ufX3KRGm5ge> (12. 02. 2026).

адже є непорушеним культурним шаром, датування якого складає 15 тис. років тому⁴. Житла первісних мисливців складав дерев'яний каркас, обтягнутий шкірами тварин. Цоколем каркасу були великі черепи мамонта, а зверху на шкірах були кістки тварин (нижні щелепи, лопатки)⁵.

Археолог, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського столичного університету імені Б. Грінченка Михайло Відейко досліджує археологічні культури доби енеоліту, зокрема культуру Трипільля-Кукутені⁶. М. Відейко є серед співавторів науково-популярних книг із серії «Історія без цензури», а також автором статей і книг про трипільську культуру та стародавню історію України в цілому (Відейко М., 2025). Навколо трипільської культури сформувалося багато міфів та маніпуляцій, що трипільці нібито є предками сучасних українців, саме у трипільців були перші міста в історії людської цивілізації, а візерунки на кераміці трипільців є не що інше, як візерунки на вишиванках українців⁷.

М. Відейко зазначає цікаві факти про умови ведення воєн між племенами у первісному суспільстві. Так, у війнах брало участь все доросле чоловіче населення, і в разі поразки жінки та діти іншого племені ставали частиною племені, яке перемогло (Галушко К., 2016а, с. 14). Археолог наголошує, що у трипільців були протоміста, кожне з яких могло сформувати загони у складі від 1 тисячі до 3–5 тисяч осіб. Продовжуючи тему трипільської культури, необхідно згадати розповідь про міфи та фейки навколо їхньої історії та спадщини від директора державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» Владислава Чабанюка⁸.

Археолог, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України, викладач кафедри археології Національного університету Києво-Могилянська академія Леонід Залізник у численних ефірах для українських медіа розповів про те, чому став археологом⁹ та особливості антропогенезу та доби палеоліту на території України¹⁰. Л. Залізник розповів, що він став археологом через зацікавлення нумізматикою, шукаючи монети після повеней в районі Куренівка в Києві, а згодом став учасником археологічного гуртка, який з часом і очолив для формування власної наукової школи. На думку Залізника, болочим залишається кадрове питання сучасної археології в Україні.

Директор «рятівної археологічної служби», учасник археологічних експедицій Олег Осаульчук в інтерв'ю медіа «Локальна історія» розповів про те, що після 2012 року виникли перепони для роботи археологів в Україні¹¹. Це було пов'язано з тим, що на археологів почали менше зважати перед будівництвом торговельних чи житлових комплексів у великих містах. Але, згідно із законодавством, перед будівництвом має бути проведена археологічна експертиза на наявність чи відсутність історико-культурних пам'яток.

На українській редакції «Радіо Свобода» впродовж 2016–2025 років виходила передача «Історична свобода», ведучим якої був журналіст Дмитро Шурхало. Декілька передач було

⁴ Археологія України №2: Мисливці на мамонтів (част. 1). Україна 15000 років тому. Експедиція Межиріч. URL: <https://youtu.be/Q302cTA20rE?si=-iLm7EoDDKtekS55> (12.02.2026).

⁵ Археологія України №2 (част. 3). Житла та побут доби палеоліту; загибель унікальної Пам'ятки. URL: <https://youtu.be/YRATG2-TT-A?si=5xKeKzT1nRe6UYjW> (12.02.2026).

⁶ Михайло Відейко – Поселення трипільської культури в у. Коломийщина: давній проект та нова інформація. URL: <https://youtu.be/wbWt4PzOE-Y?si=9H9oDdjK2ra2thqN> (12.02.2026).

⁷ Трипільська цивілізація: походження українців, Шумер, Аратта та інші міфи // БЕЗ БРОМУ. URL: <https://youtu.be/Xk-jXPSy4OY?si=GITKugoLg-tzUJ6i> (12.02.2026).

⁸ Трипільська культура: міфи та фейки // 10 запитань історіку. URL: <https://youtu.be/oDY92oB-Kqk?si=kjdbAkS-4SLFQ33-> (12.02.2026).

⁹ Інфікований археологією. Історії кам'яної доби від Леоніда Залізника. URL: <https://youtu.be/RO4MaF83NXk?si=vhy9DBvN3-pXObYq> (12.02.2026).

¹⁰ Леонід Залізник про походження людини, прилеповикових мисливців та неолітичну революцію. URL: <https://youtu.be/Ll1meuqYQ2s?si=J90Et0RSUOC7TLMi> (12.02.2026); Походження українців та їхніх сусідів. Лекція Леоніда Залізника. URL: <https://www.youtube.com/live/G4CL7FUHQgs?si=B0-Bm7BqBG9SxtVg> (12.02.2026); Чим цікава Україна світові з точки зору археології? URL: https://youtu.be/u_uF9BXhY6g?si=yGfgEChAWI3NbBZh (12.02.2026).

¹¹ Чи є майбутнє в археології України? / Олег Осаульчук. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/chie-maibutnie-v-arkheologiyi-ukrayini-oleg-osaulchuk/> (12.02.2026).

присвячено археологічним підсумкам року¹². У 2021 році вагомим було дослідження Ново-олександрівського кургану епохи бронзи, який складається з кам'яних брил¹³.

Необхідно згадати також серію науково-популярних книг видавництва Темпора під назвою «Militaria Ucrainica». Там висвітлено питання археології, античної та середньовічної історії, якщо ми беремо проблематику статті. У рамках серії археолог Євген Синиця написав книгу про військову справу ранніх слов'ян (Синиця Є., 2012), а доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів Костянтин Колесников написав книгу про особливості військової справи у Північному Причорномор'ї за доби античності (Колесников К. М., 2020.)

Музеї як культурні та освітні інституції відіграють значну роль у популяризації археологічних досліджень. Зараз вважається, що музей є не просто місцем експозиції артефактів, а передусім простором для осмислення і рефлексій минулого. У випадку з археологією, можемо відзначити Національний музей історії України, де працюють над створенням науково-популярного контенту. Так, на YouTube каналі музею є відео про особливості кам'яної доби (палеоліту) на території України¹⁴. Це серія відео, створена як міні-екскурсія музеєм, яку можна і варто використовувати в рамках освітнього процесу як у школі, так і закладах вищої освіти¹⁵.

Одним з найбільш популярних YouTube каналів в Україні по історії є «Історія без міфів», де автором є Владлен Марасєв. У рамках каналу є окремий проект «10 запитань історіку», де Євген Мочалов, ведучий проекту запитує істориків на певні теми. В одній з передач проекту археолог Іван Зоценко розповів цікаві факти про новітні археологічні дослідження¹⁶. Так, він зазначив про те, що у Києві представлені археологічні культури всіх хронологічних періодів, починаючи від палеоліту (Кирилівська стоянка) і аж до середньовіччя, тобто часів Русі. Саме через топографічні особливості Київ постав як один торговельних центрів Східної Європи.

Археолог і антрополог Павло Шидловський був теж гостем проекту «10 запитань історіку», де розповів про походження людини та яким чином первісні люди з території Африки розселилися на планеті Земля¹⁷. Шидловський зацентрував увагу на тому, що антропологічні джерела є лише незначною частиною інформації про праісторію. Більшою мірою, археологи інтерпретують первісні часи саме за знаряддями праці та стоянкам.

Науковець прокоментував, що найдавніші штучні вироби датуються 3,7 млн. років тому на території таких держав, як Кенія і Танзанія. Так само, він наголосив, що без України важко зрозуміти процеси міграцій за доби палеоліту через геоморфологію і те, яким чином танення льодовика вплинуло на формування р. Дніпро, а частиною долини р. Прип'ять було прильодовикове озеро. Як зазначив Павло Шидловський, з врахуванням датування за космічними ізотопами, а не як раніше це робилося через аналіз технологій вироблення знарядь праці, палеолітична стоянка у с. Королево на Закарпатті, відкрита в 1970-х роках, може датуватися 1,4–1,5 млн. років тому. Раніше вважалося, що датування цієї пам'ятки є саме 1 млн. років тому.

Археолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ Олексій Комар є співавтором науково-популярних праць та коментатором у медіа з теми Хозарського каганату та археології доби Русі. В інтерв'ю з серії «Історія без брому» від медіа «Локальна історія» Комар зазначив,

¹² Шурхало Д. Здобутки і втрати української археології. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28594735.html> (12. 02. 2026).

¹³ Шурхало Д. Курган із кромлехом та «буковинські римляни»: чим 2021 рік потішив археологів України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-znakhidny-arkheolohiv/31559928.html> (12. 02. 2026).

¹⁴ Кам'яна доба на теренах України. URL: <https://youtu.be/FFS8Dudwfj0?si=QYСрсуЕуppM0ERJc> (12. 02. 2026).

¹⁵ Скіфські скарби, які зберегла Україна. URL: <https://youtu.be/VCz5AwWVnMQ?si=mVI2U601qDlbiNAx> (12. 02. 2026).

¹⁶ Археологія Києва: знищені й забудовані пам'ятки, нові відкриття / Іван Зоценко. URL: https://youtu.be/6A1WkKgBUYU?si=5hER867Vy-lw_rcl (12. 02. 2026).

¹⁷ Світанок людства: види, виживання, міграція / Павло Шидловський. URL: <https://youtu.be/PiA6mpfLSh0?si=AIzuGrg32CnaRYM> (12. 02. 2026).

що східні слов'яни користувалися озброєнням хозар, а також запозичували методику виготовлення кераміки¹⁸. Науковець також розповів про хозар у ефірі програми «Історична свобода»¹⁹.

Таким чином, за період після 2014 року ми спостерігаємо процес зростання інтересу українського суспільства до археології та результатів археологічних досліджень. Свідченням цього є коментування археологами для різних українських медіа та онлайн-платформ і прагнення зацікавити аудиторію через нові формати та цікаві факти.

Список літератури

Відейко М., 2025. Археологія і давня історія України: у пошуках державності. *Українська державність*. № 1–2. 20–31.

Галушко К. (упор.), 2016а. *Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів»*. *Воєнна історія України від давнини до сьогодення*. Харків.

Галушко К. (упор.), 2016б. *Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців*. Харків.

Залізник Л., 2019. Українська археологія: стан і перспективи (суб'єктивне враження про об'єктивний стан). *Археологія і давня історія України*. Вип. 4. 388–395.

Колесников К.М., 2020. *На краю ойкумени: Еллінські військові традиції на українських землях Причорномор'я: від заснування перших поселень до перших століть християнської ери (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е.)*. Київ.

Синиця Є., 2012. *Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя*. Київ.

Yehor Brailian

POPULARIZATION OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AS PART OF PUBLIC HISTORY IN UKRAINE AFTER 2014

The Russian-Ukrainian war, which has been ongoing since 2014, has served as a catalyst for the development of public history. This was primarily due to the impact of Russian propaganda on Ukrainian society, as well as the numerous myths and manipulations surrounding history. It is precisely because the Russian Federation is waging war against Ukraine that Ukrainian society has become more interested in the past, and this has created a demand for explanations of historical and archaeological issues in various formats, rather than solely through academic works.

Archaeological topics have taken a prominent place in public history projects in Ukraine since 2014. First and foremost, we can mention a project by Ukrainian historians called "LIKBEZ. The Historical Front", which was established in 2014 with the aim of countering Russian propaganda and explaining the history of Ukraine through popular science books, lectures and historical festivals. The non-fiction book series "History Uncensored" explores the prehistoric era and the Middle Ages in Ukraine, drawing on the latest research by Ukrainian archaeologists.

We should highlight the following media outlets that specialise in history and cover archaeological research: "Historical Truth", "Local History". Ukrainian archaeologists participate in podcasts and programmes for various historical projects on YouTube, such as "History Without Myths" and productions by Wild Fox Film. Among the most active commentators in the media, it is worth mentioning Yevhen Synytsia – Associate Professor at the Department of Archaeology and Museology at Taras Shevchenko National University of Kyiv – and Leonid Zaliznyak – Head of the Stone Age Archaeology Department at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

We should note the following feature of archaeology in the context of public history – the factor of anti-scientific hypotheses claiming that "the Black Sea was dug by the Ukrs", "Jesus Christ was from Galicia" or "the Trypillians were Ukrainians". For various reasons, such fakes and manipulations still exist in Ukraine's information space, which is why the popularisation of archaeological research must remain one of the priorities of Ukrainian humanitarian policy.

Key words: *archaeology, public history, history, non-fiction books, lectures, museums.*

¹⁸ Як хозари причетні до Київської Русі? Олексій Комар про міфи, вплив, відмінності та пам'ятки. URL: <https://youtu.be/8QRuxt-vHXw?si=sOK1AXSeQ1EsVKsM> (12.02.2026).

¹⁹ Шурхало Д. Хозари: якими були і як стали «предками» українських козаків? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/hozary/30695198.html> (12.02.2026).

References

Videjko M. 2025. Arheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny: u poshukax derzhavnosti. [Archaeology and ancient history of Ukraine: in search of statehood]. *Ukrainian statehood*. №1–2. 20–31. (In Ukrainian).

Halushko K. (ed.), 2016a. *Pole bytvy – Ukrayina. Vid «volodariv stepu» do «kiborhiv»*. *Voyenna istoriya Ukrayiny vid davnyyny do sohodennya* [Battlefield – Ukraine. From "Lords of the Steppe" to "Cyborgs". Military History of Ukraine from Ancient Times to the Present]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Halushko K. (ed.), 2016b. *Tini zhadanyx predkiv. Vid sklavyvnyv do rusyniv. Pradavnyya Ukrayina, Rus i pohodzhennya ukrayinciv* [Shadows of the aforementioned ancestors. From the Slavenes to the Ruthenians. Ancient Ukraine, Rus and the origin of Ukrainians]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Zaliznyak L. 2019. Ukrayinsa arheolohiya: stan i perspektyvy (subiyektyvne vrazhennya pro obiyektyvnyj stan). [Ukrainian archaeology: state and prospects (subjective impression of the objective situation in the sphere).] *Archaeology and ancient history of Ukraine*. №.4. 388–395. (In Ukrainian).

Kolesnykov K. M. 2020. *Na krayu ojkumeny: Ellinski vijskovi tradyciyi na ukrayinskyx zemlyax Prychor-nomoria: vid zasnuvannya pershyh poselen do pershyh stolit hrystyyanskoyi ery (VII st. do n. e. – IV st. n. e.)*. [On the Edge of the Oikumena: Hellenic Military Traditions in the Ukrainian Lands of the Black Sea Region: From the Founding of the First Settlements to the First Centuries of the Christian Era (2nd Century BC – 4th Century AD).] Kyiv. (In Ukrainian).

Synycya Ye. 2012. *Perunovi dity. Vijskova sprava sloviau na pochatku Serednovichchya*. [Perun's Children. Military Affairs of the Slavs in the Early Middle Ages.]. Kyiv. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 03.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 94(497.2) "06/08":929

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-2>

Безверха Вікторія,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії
України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський
державний університет
імені Володимира Винниченка
bezver2017@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-5723-8625

ВАСИЛ ЗЛАТАРСЬКИЙ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРШОЇ БОЛГАРСЬКОЇ СТОЛИЦІ АБОБИ-ПЛИСКИ

Стаття присвячена дослідженню внеску Василя Златарського у розвиток болгарської археології та історії. Висвітлюється його освітній шлях, зокрема навчання на історико-філологічному факультеті Імператорського Санкт-Петербурзького університету та подальша спеціалізація з археології у Королівському Фрідріх-Вільгельмському університеті (нині Берлінському університеті імені Гумбольдтів). Важливим етапом наукової підготовки стало проходження практики в музеях Берліна (*Altes und Neues Museum* та *Völkerkunde Museum*), що стало основою для його подальших археологічних досліджень.

Згадуються перші археологічні розкопки Василя Златарського у 1897 році в Преславі. У 1899 році В. Златарський взяв участь у розкопках Абоби-Плиски, які призвели до виявлення важливих археологічних об'єктів, що підтвердили гіпотезу про Плиску як першу болгарську столицю.

Особливу увагу приділено виступу вченого на XI Археологічному з'їзді 1899 року в Києві, де він представив свою доповідь «Де слід шукати першу болгарську столицю», що суттєво відрізнялася від його попередніх поглядів про першу болгарську столицю. Василь Златарський обґрунтував своє припущення про Плиску, спираючись на археологічні, картографічні та візантійські писемні джерела. Також він залучив наявні наукові розвідки своїх колег К. Іречека та К. Шкорпіла.

У статті проаналізовано еволюцію його теорії, зокрема від ранніх припущень про Преслав як столицю до остаточного визнання Плиски першою болгарською столицею в його фундаментальній праці «Історія болгарської держави в середні віки» (1918). Василь Златарський активно інтегрував археологічні дані в історичний наратив, а також зробив значний внесок у розвиток болгарської середньовічної археології та формування національної болгарської історіографії.

Ключові слова: Василь Златарський, болгарська історіографія, Перша болгарська столиця, середньовічна Болгарія, археологічні розкопки, Абоба-Плишка, Преслав.

Друга половина XIX ст. стала знаковою для болгарського народу – це період визволення від османського панування та становлення політичної нації. Після звільнення Болгарії зароджуються державні інституції, громадські та благодійні організації, культурні осередки, центри науки та освіти. У суспільстві відбувається хвиля піднесення патріотичних почуттів, самоідентифікації та усвідомлення самотності болгарського народу. Нагальним питанням для визволеної Болгарії стало дослідження власної історії, реконструювання подій минувшини, збереження культурних та історичних пам'яток. Болгарська держава потребувала висококваліфікованих фахівців, здатних дослідити й проаналізувати минуле, написати національну історію та розробити законодавчу базу для збереження культурної спадщини. Серед них був відомий у майбутньому вчений медієвіст Василь Златарський.

Варто пригадати, що фахову підготовку Васил Златарський розпочав на історико-філологічному факультеті Імператорського Санкт-Петербурзького університету. У навчальному закладі він вивчав базові історичні дисципліни: давню, середньовічну та нову історію, історію церкви, а також три мови – латинську, грецьку та російську¹, які в подальшому стали важливим інструментом у роботі дослідника.

В. Златарський продовжив свою спеціалізовану фахову підготовку в Берліні² (Гайдаров Н., 1976, с. 2; Андреева М. А., 1937, с. 136). У 1892 р. за рішенням Міністерства народної освіти, В. Златарському було виділено стипендію для вивчення археології в одному з найпрестижніших західноєвропейських наукових осередків. Протягом 1893–1895 рр. він здобув спеціалізацію з археології у Королівському Фрідріх-Вільгельмському університеті³ (Попнеделев Т. А., 2021, с. 28; Златарска-Тодорова К., 1975, с. 53). Навчальна програма у переважній більшості складалася з курсів з епіграфіки, археології та античного мистецтва⁴.

Таке поєднання виявилось напрочуд вдалим для науковця в майбутньому, адже він зосередився на вивченні історії середньовічної Болгарії. Окрім опанування академічних дисциплін, для здобуття практичного досвіду В. Златарський, проходив практику у Новому і Старому музеях (Altes und Neues Museum) та Етнологічному музеї в Берліні (Völkerkunde Museum) (Попнеделев Т. А., 2021, с. 28).

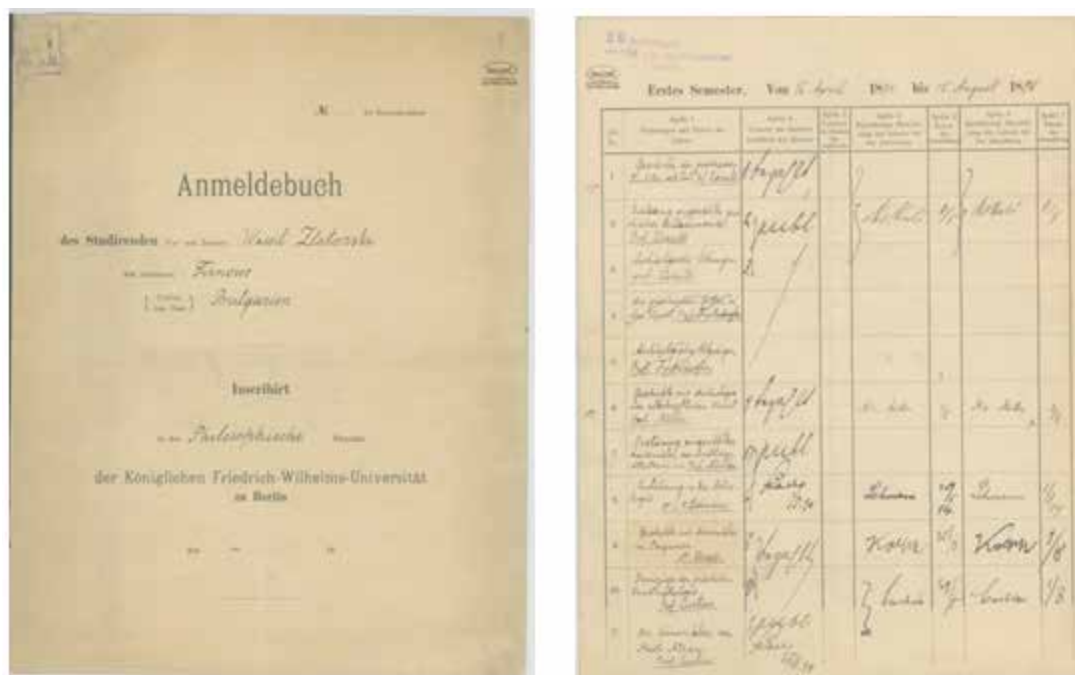

Рис. 1. Залікова книжка В. Златарського, Берлін, 1894–1895 рр.⁵

¹ Научен Архив Българска Академия на Науките (НА БАН). Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. Спр. 27. Диплома оригинал и перевод за завършено вище образование на В. Златарски. 1892 г. Арк. 1–3.

² НА БАН. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. Спр. 1. Автобиография на В. Златарски със сведения за получено образование, заемани длъжности, участие в разни научни и др. дружества и списък на печатаните му трудове. Арк. 1; Сборник в чест на В. Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. София. 1925. С. 5; 140 години от рождението на академик Васил Златарски. *Museim*. 2006. № 5. С. 36.

³ Нині – Берлінський університет імені Гумбольдтів.

⁴ НА БАН. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. Спр. 30. Университетска книжка за специализацията на В. Златарски в Берлинския университет, нем. език. 1894–95 г. Арк. 3–4.

⁵ Там само. Арк. 1; 3.

Після повернення в Болгарію у 1895 р. Васил Златарський відразу почав працювати у Першій чоловічій гімназії в Софії та Вищому училищі, яке згодом було реорганізовано в Софійський університет імені Климента Охридського (Clarke, James F., 1937, p. 437).

Васил Златарський, враховуючи здобуті знання та досвід, долучався до всіх наукових та громадських процесів Болгарії. Він був серед тих науковців, які стояли біля витоків болгарської археології (Арсенова І., 2008, с. 6). У 1897 р. вчений провів перші розкопки в Преславі (Златарска-Тодорова К., 1975, с. 33). У 1899–1900 рр. взяв участь у розкопках Абаби, саме під час цієї експедиції було відкрито стародавню болгарську столицю – Плиску⁶ (Недков С., 2006, с. 107). У 1901 р. було створено Болгарське археологічне товариство, членом якого став В. Златарський⁷. Пізніше товариство було перетворено на Болгарський археологічний інститут, отримавши статус окремої самостійної установи, до ради якої входив вчений (Стаменова М., 2012, с. 156; 167).

Рис. 2. Членський квиток В. Златарського⁸

В. Златарський був серед науковців та культурних діячів, які на законодавчому рівні займалися охороною археологічної спадщини. У 1911 р. було прийнято «Закон про старожитності», який передбачав виявлення та визначення історичної цінності археологічних пам'яток, різноманітних документів та творів мистецтва від найдавніших часів до періоду після визволення Болгарії (Недков С., 2006, с. 79; Стаменова М., 2012, с. 161). Знайдені археологічні об'єкти для В. Златарського були одними з основних джерел історичного дослідження (Арсенова І., 2008, с. 6).

Історик неодноразово використовував археологічні матеріали для історичних реконструкцій і їх інтерпретацій. Яскравим прикладом є презентована доповідь у 1899 р. в м. Києві на XI Археологічному з'їзді. З'їзд почали готувати заздалегідь, у 1897 р., детально розробивши план заходів, які мали відбутися під час зустрічі. Цей з'їзд зібрав близько 500 учасників з провідних європейських наукових установ. У складі наукової делегації з чотирьох осіб, яка представ-

⁶ Успенский Ф. И., Историко-археологическое значение Абабы и ее окрестности. Раскопки Наименования древнего поселения. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. София, 1905. Т. X. С. 1–15.

⁷ НА БАН. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. Спр. 9. Членска карта на В. Златарски за Българското Археологическо Дружество. 1906 г. Арк. 1.

⁸ Там само..

ляла Болгарію, був і молодий вчений – Васил Златарський (Іваненко О. А., 2013, с. 60–61). Він презентував свою доповідь під назвою «Де слід шукати першу болгарську столицю», яка була опублікована у матеріалах з'їзду. Робота стосувалася точного визначення та обґрунтування місцезнаходження болгарської столиці⁹.

Науковий доробок був представлений і суттєво відрізнявся від раніше сформованої в історіографії позиції. Навіть сам В. Златарський у своїй ранній праці називав столицею Преслав¹⁰. У доповіді автор поєднав писемні та археологічні джерела, що дало можливість В. Златарському зробити ґрунтовні висновки. На початку виступу він акцентував увагу на тому, що традиційно першою болгарською столицею вважали Преслав. Це місто описував і згадував Іоанн Екзарх, сучасник царя Симеона (893–927), на правління якого припала золота доба Болгарської держави¹¹.

Напередодні підготовки виступу, у 1897 р. Васил Златарський провів пробні розкопки в м. Преслав, адже з самого міста крім трьох елементів стін нічого не залишилося. Виходячи з цього, він вирішив, що під землею, мають бути залишки від давнього Преслава¹². Результатом дослідження стали такі висновки: по-перше, за стратиграфією виділено два шари – фракійський і болгарський, який сам дослідник називає преславським; по-друге, Златарський припускав, що Преслав став болгарською столицею за князя Бориса або ж не раніше хрещення болгар у IX ст. Саму резиденцію перших болгарських князів дослідник локалізував в іншому місці, яке розташоване за 5 км на північний-захід від міста Новий Пазар, Шуменська область при селі Абоба. Тут виявлене укріплення навколо міста, яке мало прямокутну форму та було зведене із валів, зміцнених додатковими кам'яними конструкціями. Також на час візиту В. Златарського збереглися руїни кам'яних споруд на території самого міста. Місцеве турецьке населення ці будівлі називало «місце фортеці», «місце палацу» та «місце церкви». За свідченнями В. Златарського, жителі використовували каміння з руїн для господарських потреб. Також він згадував, що рештки цього каміння можна побачити в паркані навколо мечеті в м. Новий Пазар.

Тривалий час вважалося, що це залишки римської цитаделі, однак В. Златарський зробив висновок, що ці камені належать до епохи перших болгарських князів. В якості аргументів на користь своєї гіпотези він навів ряд аргументів:

1. Звичай оточувати свою резиденцію високим валом існував в усіх тюрксько-татарських правителів. Ця традиція існувала і в перших болгарських князів, або як вони себе називали – хани.

2. Схожістю в будівництві чотирикутного валу біля села Абоба з пограничним валом між Візантією і Болгарією, відомим під назвою «Еркессія», який відноситься до часу болгарського князя Тервеля (бл. 700–721), наступника Аспаруха, дало підставу віднести ці два вали до одного і того ж періоду.

3. Всі відомі до цього часу етнографічні пам'ятки, написані грецькою мовою, відносяться до історії Болгарії ще до прийняття християнства. Деякі пам'ятки цього часу знаходяться в турецьких селах і кладовищах, які локалізовані поблизу згаданого вже чотирикутного валу. За свідченнями місцевих жителів, вони були привезені з місця укріплення в с. Абоба¹³. Саме місцезнаходження цих написів, як і самі написи, в більшості належать до періоду князя Омуртага (814–831) і його сина Маламира, Златарський вважає безперечним доказом того, що чотирикутний вал і саме місто, яке було ним обнесено – є болгарського походження.

4. В. Златарський наводить також, топографічні відомості – відомий напис Омуртага, висічений на колоні палацу, який зберігається в Тирново: «Великий хан Омуртаг, перебуваючи у старому своєму палаці, звів преславний дім на Дунаї».

Всі вище зазначені факти, В. Златарський вважав безперечними доказами, що резиденцію

⁹ Златарський В. Н. Где нужно искать первую болгарскую столицу. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва, 1902. С. 116–118.

¹⁰ Златарски В., 1972. Два известни български надписа от IX век. *Избрани произведения в четири тома.* Том първи. София, 1972. С. 154.

¹¹ Златарський В. Н. Где нужно искать первую болгарскую столицу... С. 116.

¹² Там само. С. 116–117.

¹³ Там само. С. 117.

перших болгарських князів до прийняття християнства потрібно шукати біля села Абоба, а саме в згаданому чотирикутному валі. Він був одним із перших, хто системно обґрунтував гіпотезу. Також, він зазначив, що Преслав став болгарською столицею в кінці другої половини IX ст. – це пов'язано зі зміною релігії, на що вказують події, які відбулися в Болгарії після хрещення – повстання бояр. Князь Борис, можливо, був змушений перенести свою столицю в Преслав для того, щоб знищити всі спогади про стару релігію і цим їх заспокоїти.

У підсумку В. Златарський зазначає, що це питання, на його думку, остаточно ще не вирішено, лише систематичні розкопки зможуть підтвердити правильність його припущення¹⁴.

Навесні 1899 р. була організована археологічна експедиція Російського археологічного інституту під керівництвом Ф. Успенського. Її завданням було дослідження північно-східної Болгарії з метою виявлення та вивчення пам'яток давньоболгарської старовини в місцях, які розглядалися як можливий осередок формування ранньоболгарської державності на Балканському півострові. Археологічна розвідка в районі Абоби була зумовлена наявністю значних укріплень, залишків монументальних споруд, а також даними писемних джерел, що локалізували тут ранньоболгарські центри¹⁵. Важливим фактором була відсутність археологічних досліджень на цій території.

Федір Успенський у своїй праці спирався на попередні історіографічні дослідження К. Іречека та К. Шкорпіла, які звертали увагу на масштабні укріплення, рови та вали у районі Абоби. Це дозволило розглядати її як важливий центр ранньоболгарського часу. К. Іречек обмежувався описом пам'яток і висував обережні припущення щодо їх інтерпретації. У своїй праці «Княжество България» він описав Абобу як великий укріплений комплекс з валами та ровами. Автор детально охарактеризував археологічний комплекс, топографію, залучив картографічні та писемні візантійські джерела (Лев Диякон, Анна Комніна). Водночас, він утримався від висновків, пропонуючи гіпотетичну ідентифікацію Абоби, зокрема з Плискою¹⁶. К. Шкорпіл у праці «Пам'ятники Одесоса і Варни» (1898) першим, на думку Ф. Успенського, назвав Абобу давньою столицею язичницьких болгарських ханів. Водночас Успенський підкреслює, що ця гіпотеза не була обґрунтована. У подальшій історіографії Васил Златарський поставився до цієї концепції з недовірою, оскільки К. Шкорпіл, на його думку, не навів наукових доказів та фактів на підтвердження своєї теорії¹⁷.

У травні-червні 1899 р. Російський археологічний інститут у Константинополі (Стамбулі) організував археологічну комісію для дослідження північно-східної Болгарії. До неї були включені: директор Інституту Ф. Успенський, викладач Варненської чоловічої гімназії К. Шкорпіл, доцент Новоросійського університету М. Попруженко та професор Вищої школи в Софії В. Златарський, який, до речі, був членом Інституту¹⁸. Після огляду комісією території Абоби та представленого теоретичного матеріалу К. Шкорпілом було прийнято рішення розпочати археологічні розкопки, які почалися 6 жовтня 1899 р.¹⁹. Результати роботи експедиції були опубліковані у 1905 р. У ході експедиції були відкриті ключові об'єкти Плиски, які викликали науковий резонанс та дискусії, що дозволили на основі археологічних матеріалів інтерпретувати її як ранній політичний центр Болгарії²⁰ (Матеріали..., 1905).

У 1918 р. Васил Златарський у своїй фундаментальній праці «Історія Болгарської держави

¹⁴ Златарський В. Н. Где нужно искать первую болгарскую столицу... С. 118.

¹⁵ Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 1–2.

¹⁶ Иречек К. *Княжество България, Ч. 2. Пътувания по България*. Пловдив, 1899. С. 870–872.; Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 5–6.

¹⁷ Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 5–7.

¹⁸ НА БАН. Ф. 9 К. «Васил Златарски». Оп. 1. Спр. 126. Диплома и съпроводително писмо от Руския Археологически и-т до В. Златарски относно членства му в и-т. 1899 г. Арк. 1–2.

¹⁹ Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 7.

²⁰ Матеріали для болгарских древностей. Абоба-Плиска. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. Т. X. София, 1905.

за доби середньовіччя» (Златарски В. Н., 1918) представив новий погляд на проблему локалізації першої болгарської столиці. Він систематизував на той час підходи в історіографії, окремо виділив і підтримав позицію К. Їречека, який ототожнив руїни Абоби з Плискою. У примітках В. Златарський зазначив, що К. Їречек був перший, хто це зробив у 1887 р. Цю ж саму думку він неодноразово повторював та вдосконалював у своїх роботах за 1888 р., 1897 р. та 1899 р.²¹ В. Златарський за допомогою писемних та епіграфічних джерел наводить факти, що хан Омуртаг проживав у Плищі, під якою слід розуміти заснований Аспарухом «аул» при сучасному селі Абоба, відомий у середньовіччі під назвою Плиска. Також, В. Златарський у роботі зазначає, що Преслав згадується як столиця з часу царя Симеона, але саме місто було засновано значно раніше. Тому, можна зробити висновок, що Златарський чітко розмежував розвиток політичних центрів Першого Болгарського царства – Плиска була першою столицею, а Преслав або Великий Преслав став столицею наприкінці IX ст.²²

У сучасній історіографії залишається актуальною тема, присвячена еволюції поглядів В. Златарського щодо локалізації першої столиці Болгарії. Опрацьовані джерела дозволяють припустити, що на початку своєї наукової діяльності В. Златарський наслідував традиційну в історичній науці на той час точку зору. Публікації матеріалів дослідника дають нам змогу простежити зміну його поглядів. Гострий інтелект, залучення ширшого кола джерел дозволили йому дійти нових висновків та визначити у 1899 р. Абобу-Плиску першою столицею давньої Болгарії. Варто зазначити, що між першим обґрунтуванням на XI Археологічному з'їзді та опублікованим матеріалом у фундаментальній праці «Історія Болгарської держави за доби середньовіччя» існують відмінності.

У своїй ранній праці 1899 р. дослідник ще припускав можливість перенесення столиці до Преслава у другій половині IX ст., пов'язуючи це з правлінням князя Бориса. У фундаментальній його роботі, яка була опублікована майже через двадцять років, В. Златарський сформулював уже чітку концепцію, згідно з якою Плиска виступала першою столицею, тоді як Преслав набув цього статусу лише за царя Симеона. У працях В. Златарського чітко простежується перехід від припущень до усталеної історичної моделі, що спирається на комплексне використання джерел.

Археологічні розкопки та накопичення артефактів сприяли появі у 1979 р. багатотомного наукового видання «Плиска-Преслав», основний фокус якого зосереджений на ранньосередньовічній історії болгар. У першому томі видання, у статті Станчо Ваклинова, підкреслюється, що саме археологічні дослідження суттєво змінили історичні уявлення про середньовічну історію Болгарії. У цей період відбулося становлення болгарської середньовічної археології, завдяки якій сформувалася національна історична концепція болгар. Автор зазначав про невідомість та дискусії стосовно локалізації першої болгарської столиці, але завдяки ініціативі та участі вчених – К. Шкорпіла, В. Златарського, Ф. Успенського стало можливим у майбутньому сформулювати ґрунтовні висновки, які підтверджуються емпірично. У свою чергу, В. Златарський інтегрував археологічні дані в історичний наратив Першого Болгарського царства. Станчо Ваклинов у роботі звернув увагу на те, що навіть після масштабних розкопок початку XX ст. наукова дискусія не була завершена. Лише у другій половині XX ст. можна говорити про сформоване цілісне уявлення про ранньоболгарську державу (Ваклинов С., 1979, с. 7–18).

Після Другої світової війни наука в Болгарії зазнала впливу комуністичної ідеології. Археологія не стала винятком. У 1946–1948 рр. було вирішено повторно переглянути археологічні дослідження Плиски, Преслава та Мадари. У цьому контексті попередні дослідження оголошувалися «викривленими», «фальсифікованими», у яких допущені помилки представниками дореволюційної та «буржуазної» науки, зокрема Ф. Успенським, К. Шкорпілом, В. Златарським.

²¹ Златарски В. Н., 1918. *История на българската държава през Средните векове. Т. 1 Първо Българско царство. Ч. 1 Епоха на хуно-българското надмощие (679–852)*. София, 1918. С. 320.

²² Там само. С. 319–328.

Звичайно, що такі заходи реалізовувалися задля створення нової ідеологічної концепції, яка б відповідала марксистській теорії історії. Таким чином, намагалися змістити акценти із кочового протоболгарського елемента на слов'янську більшість населення, а також у переоцінці ролі християнства та візантійського впливу. Незважаючи на повторний перегляд досліджень, наукові підходи та обґрунтування стосовно локалізації першої Болгарської столиці, закладені В. Златарським та К. Шкорпілем, залишаються незмінними і сьогодні (Мальцева С. В., 2019, с. 354–357).

Таким чином, розкопки, проведені за участі В. Златарського та зроблені дослідником на їх основі припущення стали важливим кроком у вивченні середньовічної історії Болгарії. Саме його наукові погляди на локалізацію першої болгарської столиці демонструють резилієнтність, оскільки вони адаптувалися до нових археологічних відкриттів та досліджень. Залучивши археологічні матеріали для історичних реконструкцій, В. Златарський не тільки суттєво доповнив знання про ранню болгарську державність, але й започаткував національну історичну концепцію.

Список літератури

- Андреева М. А., 1937. Василий Николаевич Златарски. *Slavia*. Ročník XV. Sesit 1. Praha. 135–138.
- Арсенова И., 2008. Ерата Златарски в Софийския университет. *Ното sapiens*. № 2. 6–7.
- Ваклинов С., 1979. Плиска, Преслав, Мадара. Разкопки и проучване. Плиска-Преслав. Проучвания и материали. София. 7–18.
- Гайдаров Н., 1976. 110 години от рождението на Васил Н. Златарски. *Нумизматика*. № 04. 1–8.
- Иваненко О. А., 2013. *Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Київ.
- Мальцева С. В., 2019. Церковная архитектура Первого Болгарского царства: исследования и исследователи. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*. 9. 350–365.
- Недков С., 2006. *История на музейното дело в България*. София. 107.
- Попнеделев Т., 2021. *Изграждането на проф. Васил Златарски като историк и преподавател*. София: Анамнезис.
- Стаменова М. 2012. Модели на опозване на културното археологическо наследство в България. София.
- Clarke, James F., 1937. Zlatarski and Bulgarian Historiography. *The Slavonic and East European Review*. 15 (44). 437–439.

Viktoriiia Bezverkha

VASYL ZLATARSKY: RESEARCH ON THE FIRST BULGARIAN CAPITAL OF ABOBA-PLISKA

This article examines Vasyl Zlatarsky's contribution to the development of Bulgarian archaeology and history. It traces his educational journey, including his studies at the Faculty of History and Philology at the Imperial University of St. Petersburg and his subsequent specialization in archaeology at the Royal Friedrich-Wilhelm University (now Humboldt University of Berlin). An important stage in his academic training was his internship at the Berlin museums (Altes, Neues, and Völkerkunde museums), which laid the foundation for his later archaeological research.

The article highlights Zlatarsky's first archaeological excavations in Preslav in 1897. In 1899, he participated in the excavations at Abova-Pliska, leading to the discovery of significant sites that confirmed the hypothesis that Pliska was the first Bulgarian capital. Particular attention is given to his presentation at the 11th Archaeological Congress in Kyiv (1899), where he delivered the report "Where to Look for the First Bulgarian Capital." This report marked a significant shift from his previous views. Zlatarsky substantiated his hypothesis about Pliska by synthesizing archaeological, cartographic, and Byzantine written sources, alongside the scholarly research of his colleagues K. Jireček and K. Škorpil.

Furthermore, the article analyzes the evolution of his theory—from initial assumptions regarding Preslav

to the definitive recognition of Pliska as the first capital in his seminal work, *History of the Bulgarian State in the Middle Ages* (1918). Zlatarsky effectively integrated archaeological data into the historical narrative, making a significant contribution to the development of Bulgarian medieval archaeology and the formation of Bulgarian national historiography.

Key words: *Vasyl Zlatarsky, Bulgarian historiography, First Bulgarian capital, medieval Bulgaria, archaeological excavations, Aboba-Pliska, Preslav.*

References

- Andreeva M. A., 1937. Vasiliï Nikolaevich Zlatarski [Vasily Nikolaevich Zlatarski]. *Slavia*. Rochnik XV. Sesit 1. Praha. 135–138. (In Bulgarian).
- Arsenova I., 2008. Erata Zlatarski v Sofiiskiiia universitet [The Zlatarski Era at Sofia University]. *Homo sapiens*. №2. 6–7. (In Bulgarian).
- Vaklinov S., 1979. Pliska, Preslav, Madara. Razkopki i prouchvanie [Pliska, Preslav, Madara. Excavations and Research]. *Pliska-Preslav. Prouchvaniia i materialii*. Sofia. 7–18. (In Bulgarian).
- Gaidarov N., 1976. 110 godini ot rozhdenieto na Vasil N. Zlatarski [110th Anniversary of the Birth of Vasil N. Zlatarski]. *Numizmatika*. №04. 1–8. (In Bulgarian).
- Ivanenko O. A., 2013. *Universytety Ukrainy v mizhnarodnykh naukovykh zv'iazkakh Rosiiskoi imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian Universities in the International Scientific Networks of the Russian Empire (Second Half of the 19th – Early 20th Centuries)]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Maltseva S. V., 2019. Tserkovnaia arkhitektura Pervogo Bolgarskogo tsarstva: issledovaniia i issledovateli [Church Architecture of the First Bulgarian Empire: Studies and Scholars]. *Aktualnye problemy teorii i istorii iskusstva*. 9. 350–365. (In Russian).
- Nedkov S., 2006. *Istoriia na muzeinoto delo v Bielgariia*. [History of Museum Work in Bulgaria]. Sofia: Agentsiia Evropres. 107. (In Bulgarian).
- Popnedelev T., 2021. *Izgrazhdaneto na prof. Vasil Zlatarski kato istorik i prepodavatel* [The Development of Prof. Vasil Zlatarski as a Historian and Educator]. Sofia. (In Bulgarian).
- Stamenova M., 2012. *Modeli na opozvane na kulturnoto arkheologichesko nasledstvo v Bielgariia* [Models for the preservation of cultural and archaeological heritage in Bulgaria]. Sofia. (In Bulgarian).
- Clarke, James F., 1937. Zlatarski and Bulgarian Historiography. *The Slavonic and East European Review*. 15 (44). 437–439. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 902(477.6+477.7)+378.4

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-3>**Кіреєв Олег,**

магістр історії, лаборант відділу археології раннього залізного віку,
Інститут археології НАН України
kireevoleg17@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-7596-0941

Тарасов Андрій,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
Криворізький державний педагогічний університет
tarasof81@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0029-2923

Шишка Руслан,

магістр історії,
науковий співробітник,
Громадська організація «Освітня цифрова трансформація»
ruslanshyshka@ukr.net
ORCID ID: 0009-0005-7819-943X

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ У ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (ЗА РОБОТАМИ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

Стаття присвячена історії археологічних студій Криворізького державного педагогічного університету часів української незалежності. Вона охоплює студентські практики, які проходили на базі археологічних експедицій та музеїв. Розглядається питання ролі археологічних досліджень у підготовці майбутніх фахівців та професійній орієнтації студентів. Проаналізовано роботу польових практик та археологічної школи в умовах пандемії та російського вторгнення. Перші археологічні практики у Криворізькому державному педагогічному університеті заклали основи традицій та розуміння важливості і необхідності проведення таких заходів. Характеризується участь майбутніх вчителів історії, географії та правознавства в експедиціях на Криворіжжі, у Кіровоградській та Черкаській областях. Описані основні археологічні об'єкти, під час вивчення яких відбувалось набуття та отримання спеціальних знань, умінь та навичок. Серед них – кургани доби бронзи та скіфського часу, поселенські пам'ятки, у тому числі Мотронинське городище скіфського часу, святилище раннього залізного віку Гірка.

Університет має багату історію подібних студій, яку можна поділити на декілька хронологічних етапів. Розглядається роль, яку відіграли викладачі ЗВО, що здійснювали керівництво групами студентів. Акцентовано увагу на внеску співробітників Криворізького історико-краєзнавчого музею, який був незамінною базою університетських робіт. А також – дослідження Інституту археології НАН України, в експедиціях якого зараз проходить практика. За ці роки частина студентів стала на професійний шлях освітян-викладачів, археологів та музейників, які плідно працюють в науково-дослідних установах, закладах вищої освіти та музеях. Чимало з них – волонтери, які сприяють вивченню нашої історико-культурної спадщини. Це в черговий раз доводить необхідність та значення польової археологічної школи з її невід'ємними теоретичною та практичною складовими, як важливого компоненту навчального процесу, підготовки молодих кадрів, особливо археологів, яких так потребує Україна.

Ключові слова: Центральна Україна, освітній процес, археологічні розкопки, навчальна практика, епоха бронзи, доба раннього заліза, скіфський час.

Невід’ємною складовою організації археологічних досліджень сьогодні є залучення студентів історичних спеціальностей до розкопок. Переважно це відбувається під час проходження ними польових практик. Ця частина навчального процесу набула значного поширення ще в минулому столітті, коли молодь масово залучалась до археологічних розкопок. З початком нового тисячоліття цей процес триває, хоча його масштаби дещо зменшилися. Діяльність численних експедицій протягом останніх десятиліть складно уявити без студентських груп.

Метою цієї роботи є висвітлення історії археологічних досліджень Центральної України за матеріалами робіт Криворізького державного педагогічного університету. Основними завданням та предметом роботи є аналіз виїзних археологічних та музейних студентських практик, проведення звітних конференцій. Окрему увагу слід приділити польовій археологічній школі, її теоретичній та практичній складовим. А також впливу цих заходів на вибір майбутньої професії.

Сьогодні все частіше оприлюднення наукових результатів розкопок супроводжуються також і окремими публікаціями з тематики польових археологічних шкіл та їхньої ролі в підготовці нових кадрів. З останніх публікацій, можна згадати, наприклад, роботи «Літньої польової археологічної школи» на території Більського городища, або студії на базі «Скіфської Правобережної експедиції» на території Холодного Яру (Могилів О. Д., 2016, с. 137–138; Могилів О. Д., 2022 b, с.133–140; Мохулов О., 2024, р. 69–77; Гречко Д.С., 2020, с. 316–321; Могилів О. Д., 2016 с, с. 256–261; Могилів О. Д., 2016 а, с. 119–124). Вони знайшли відображення у засобах масової інформації, на інтернет-ресурсах¹. Важливо, що до висвітлення цього процесу долучаються також і студенти, як на звітних конференціях та онлайн-ресурсах, так і в спеціальних друкованих працях (Вереша Я., 2025, с. 61–69). Зростаюча кількість таких археологічних шкіл, вагомість досягнутих ними результатів, супутні публікації підкреслюють об’єктивну важливість цього процесу. А також – актуальність для сучасної української археології питання підготовки нових молодих кадрів.

У статті використано матеріали експедицій та літніх шкіл, у яких пройшли роботу студенти та викладачі університету, залучаючи як опубліковані, так і, за можливості, архівні матеріали. А також – університетську документацію, як от відомчі накази², звітні документи (Могилів О.Д., 2019; Могилів О.Д., 2021с), матеріали підсумкових конференцій. Неабиякий інтерес складають і спогади учасників досліджень.

Зауважимо, що археологічна практика, як частина навчального процесу, має низку важливих переваг:

- насамперед, це практичні навички, які здобувають майбутні вчителі, краєзнавці, музейники, історики та археологи;
- відбувається процес спеціалізованого поглибленого навчання; студенти мають змогу працювати і спілкуватися з фахівцями з «вузької» проблематики, працівниками музеїв, співробітниками Інституту археології НАН України, які ведуть наукову та методичну роботу, читають курси профільних лекцій;

¹ Таємниці киммерійців: Вершники та воїни давньої України. Олександр Могилів. Без Брону [Відео]. *YouTube*. 2025. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UUAHOfccDS0&t=1288s> (11. 03. 2026); Дослідження курганів скіфського часу на Черкащині. URL: <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/815-doslidzhennya-kurganiv-skifskogo-chasu-na-cherkash-chini> (11. 03. 2026); Рештки античної амфори та прикраса у скіфському звіриному стилі – на Черкащині досліджують тисячолітні кургани. URL: <https://suspilne.media/cherkasy/782157-restki-antichnoi-amfori-ta-prikrasa-u-skifskomu-zvirinomu-stili-na-cherkashini-doslidzuut-tisacolitni-kurgani/> (11. 03. 2026).

² Наказ ректора Криворізького державного педагогічного університету. Про направлення на навчальну практику студентів факультету географії, туризму та історії. Від 18. 06. 2021 № 420-с. *Фонди архіву Криворізького державного педагогічного університету*; Наказ ректора Криворізького державного педагогічного університету. Про направлення на навчальну практику студентів факультету української філології. Від 18. 06. 2021. № 421-с. *Фонди архіву Криворізького державного педагогічного університету*.

– самоорганізація та налагодження зв'язків у студентському колективі. Спільний побут та експедиційні умови налагоджують взаємодію в колективі, вчать спільно виконувати завдання та налагоджувати міжособистісний контакт. Додамо, що вони залишають багато спогадів, які зберігаються, часто, протягом усього життя;

– підвищення рівня та якості знань студентів. Саме завдяки практиці здобуваються спеціальні археологічні знання про поселенську структуру, поховально-поминальну обрядовість, матеріальну культуру, які у подальшому реалізуються в професіях історика, археолога, вчителя.

Безперечно, цей список можна продовжувати, але головним залишається те, що археологічна практика є невід'ємною та важливою частиною навчального процесу. Археологічна експедиція, у свою чергу, часто потребує залучення студентів для реалізації поставлених задач. У такому тісному симбіозі досягаються як навчальні, так і експедиційні цілі.

На території Центральної України, серед інших навчальних закладів, вагомий внесок у археологічну наукову, дослідницьку, польову роботу здійснив Криворізький державний педагогічний університет. Студенти цього закладу вищої освіти взяли активну участь у дослідженнях старожитностей середньої течії Інгульця спільно з Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм. А згодом – розширили географію своєї практики на Кіровоградську та Черкаську області, встановивши, тісні зв'язки з Інститутом археології НАН України.

Сучасна історія літніх виїзних археологічних практик у Криворізькому державному педагогічному університеті бере свій початок з 90-х рр. минулого століття, з відновлення підготовки вчителів-істориків. 1998 і 1999 роки були одними з перших, хоча результати тодішніх розкопок досі не знайшли повного відображення у наукових публікаціях. Саме у цей період було закладено підвалини та традиції проведення археологічних практик за часів незалежної України.

Окреслюючи ці археологічні досягнення протягом цього часу, необхідно згадати і всю історію участі студентських колективів, які брали в них участь, а також – віддати шану викладачам, які доклали значних зусиль до організації практик.

У ті роки була проведена перша виїзна практика з групою ІВІ-98 у селищі Верабове, район рудника Фрунзе, яке нині є частиною Кривого Рогу. Тоді студенти мали змогу взяти участь у розкопках кургану доби бронзи. Короткий документальний фільм, створений студентами КДПУ на честь 10-ї річниці польових археологічних практик, містить цінні спогади учасників та показує важливість цієї частини навчального процесу для студентства³. У ці ж роки студенти беруть участь в визначенні меж козацького кладовища поблизу села Шестерня сучасного Криворізького району.

З 2000-х років практика проводилася на тоді ще малодослідженому та загадковому для більшості учасників об'єкті – святилищі Гірка біля Кривого Рогу. Ця непересічна пам'ятка входить до групи скіфських степових культових об'єктів (Ольховский В. С., 1991, с. 133). Тоді ж почався період активної співпраці з Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм. На той момент святилище досліджувалося лише в 1987 році, шляхом закладання пошукової траншеї довжиною 116 метрів (Мельник О. О., 2012, с. 254–255).

У 2002 році, під керівництвом співробітників Криворізького історико-краєзнавчого музею, було проведено розвідки на території Широківського району Дніпропетровської області. До досліджень в ролі практикантів були залучені студенти-історики КДПУ. Це дало змогу опанувати вміння та навички з виявлення та фіксації археологічних об'єктів на місцевості. Ця експедиція також привернула увагу до стану та руйнації пам'яток археології регіону (Мельник О. О., 2003, с. 184).

Наступного року практика повернулася до вивчення визначного в майбутньому для криворізьких студентів, викладачів, музейників місця –святилища Гірка. У 2003 році поновлюються

³ До 10-ї річниці археологічної практики студентів КДПУ (1998–2008 рр.). [Відео]. YouTube. 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iVlzSgt0jLE&t=520s> (11. 03. 2026).

дослідження цього об'єкту, започатковані в 1987 і 2001 рр. Керівником експедиції Криворізького історико-краєзнавчого музею був О. О. Мельник. Кількість студентів дозволяла працювати в дві зміни по 33 і 27 осіб відповідно. Практику очолював викладач кафедри історії КДПУ О. П. Батрак. Було закладено другий розкоп, серед знахідок виявлено фрагменти амфор, значну кількість кісток собак, у тому числі – повні скелети. Ці знахідки були аналогічними артефактам з першого розкопу, який досліджувався у минулі роки (Мельник О. О., 2012, с. 254–255).

Дослідження продовжилися в 2004 році. Робота проводилася у дві зміни по 62 і 28 студентів. Практику очолювали викладачі університету О.П. Батрак та О. В. Хохол. О. О. Мельник, як і раніше, здійснював наукове керівництво експедиції. Криворізький державний педагогічний університет сприяв з фінансовим та матеріальним забезпеченням. Роботи 2004 року наслідували попередні. Продовжено дослідження рову, як однієї з головних архітектурних складових всього об'єкту (Мельник О. О., 2012, с. 254–255).

Польові дослідження Гірки востаннє проводилися у 2005 році. Вже традиційним став розподіл розкопок на два етапи, з використанням по 62 і 28 студентів у кожному (Мельник О. О., 2012, с. 254–255). З викладачів практику організували О. П. Батрак та Н. М. Товстоляк, наукове керівництво експедиції продовжував здійснювати О. О. Мельник. Матеріально-технічне забезпечення експедиції здійснювалося спільно з університетом. Додамо, що в наші дні продовження вивчення цього об'єкту було б надзвичайно важливим. Активна польова співпраця з Криворізьким краєзнавчим музеєм продовжувалась і в наступні роки. У 2006 році групами студентів керували О. П. Батрак і А. В. Тарасов. Кількість практикантів цього року також залишалася досить великою, порівняно з майбутніми роками. У 2006 році практику проходили двома змінами по 47 і 26 чоловік⁴.

У 2007 році дві групи студентів (загалом 49 осіб) та викладачі О. П. Батрак і А. В. Тарасов проходили практику при дослідженні кургану біля села Володимирівка Софіївського району Дніпропетровської області (Мельник О. О., 2012, с. 364–366). Насип знімався вручну та містив різночасові поховання епохи бронзи та одне – скіфського часу. Можливість проходження практики на таких об'єктах дозволяє студентам наочно побачити різні за хронологією, обрядовістю, матеріальним комплексом об'єкти багатьох часових проміжків та культурної належності. Подібний досвід стає особливо важливим для розуміння розвитку давнього суспільства, тим паче у власному регіоні. 2008 року, разом з археологом О. П. Орликом та викладачем О. П. Батраком проводилися розкопки кургану епохи бронзи в селі Іванівка Долинського району Кіровоградської області. Участь приймали дві групи студентів, насип розкопувався вручну. Значну допомогу в засвоєнні знань, вмінь та навичок щодо роботи з археологічними об'єктами надавав археолог Ю. А. Лук'янченко⁵.

Дослідження в Долинському районі, за участі криворізьких студентів відбувалися і в 2011 році, на базі Скіфської степової експедиції ІА НАН України. Здійснені розкопки кургану, який входив до групи з десяти насипів біля села Іванівка. Курган піддавався постійній руйнації через оранку та містив одне поховання, яке було пограбоване. Враховуючи стан знахідок, дослідникам тоді не вдалося визначити чітку культурну належність та хронологію комплексу (Полін С.В., 2012, с. 283–284).

З 2012 до 2017 року практика перейшла в музейну площину та переважно не передбачала виїздів у діючі експедиції. Однак, студенти продовжували отримувати певний практичний досвід у стінах Криворізького історико-краєзнавчого музею, співробітники якого всебічно забезпечували науковий супровід. Тут студенти могли опановувати вміння креслення та малювання матеріальних знахідок, наочно бачили відкриті на Криворіжжі артефакти, ознайомлювалися з музейною обробкою матеріалів. Певним виключенням стала участь студентів у 2016 р. у дослідженні фундаменту Миколаївської церкви в місті Кривий Ріг (Місток між...).

⁴ До 10-ї річниці археологічної практики студентів КДПУ...

⁵ Там само.

2018-й став роком поновлення виїзних археологічних практик. Саме цей рік можна назвати новим етапом в історії археологічних студій університету. Було встановлено контакти з Інститутом археології НАН України. Почалася багаторічна співпраця зі Скіфською Правобережною експедицією, очолюваною старшим науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку, кандидатом історичних наук О.Д. Моголимовим. Дослідження проводились на Черкащині у співпраці з Національним історико-культурним заповідником «Чигирин» (генеральний директор – к. і. н. В. І. Полтавець), а в останні роки – Національним природним парком «Холодний яр» (виконувач обов'язків директора – Б. В. Легоняк). Предметом вивчення стали об'єкти раннього залізного віку, передусім – скіфського часу. У подальші роки практиканти мали змогу працювати на оборонних спорудах Мотронинського городища – визначної пам'ятки скіфського часу Українського Лісостепу (Бессонова С. С., 2001; Моголюв О. Д., 2023, р. 137–138), курганах його могильника (Бессонова С. С., 2001; Моголимов О. Д., 2021 б, с. 75–91), інших поховальних комплексах регіону (Моголимов О.Д. 2021 а, с. 92–114 ; Моголимов О., 2020 а. с. 241).

У 2018 р. здійснювалися розкопки біля ділянки валу внутрішнього укріплення цитаделі. Культурний шар на розкопі виявився досить насиченим, зустрічались фрагменти ліпленого посуду та античної кераміки, базисний наконечник стріли. Знахідки датовано VI–V ст. до н.е. Було виявлено дитяче поховання, впущене у внутрішню частину валу, яке відображує лісостепову традицію ґрунтових поховань (Скорый С. А., 2003; Моголимов О., 2025 а, с. 102–119). В господарчій ямі № 6 трапився жіночий череп. Зафіксовані сліди вогнищ та інші об'єкти скіфського часу (Моголимов О., 2020 б, с. 241–243). Тогоріч експедиційну практику проходили групи ІГ-ІІ-ІМ-17 (рис. 1–2.) під керівництвом А.В. Тарасова. Таким чином, одразу три студентські колективи змогли працювати спільно. Восени 2018 р. здійснено розкопки вершницького поховання біля с. Михайлівка, де у пограбованому комплексі вціліло кінське поховання раннього середньоскіфського часу (Моголимов О., 2020 а, с. 241; Моголимов А., 2021 б, с. 59–80).

Рис. 1. Колектив криворізьких студентів під час роботи Скіфської Правобережної експедиції в 2018 р. (с. Мельники)

Рис. 2. Зачистка об'єкту, археологічна практика 2018 року

Важливими стали дослідження 2018–2019 рр. унікального антропологічного об'єкту – колективного захоронення на Замковій горі в м. Чигирин, який являє собою, вірогідно, рештки загиблих під час Чигиринських походів XVII ст. (Полтавець В., 2020, с. 243–244; Козак О., 2018, с. 160).

Великим успіхом практики стала участь у розкопках Другого Михайлівського кургану V ст. до н.е. у 2019 році. Роботи продовжили дослідження некрополя попереднього року. Насип, що знімався за допомогою трактора з залишенням бровок, містив під собою поховання, ймовірно, одного з вождів місцевих общин, і аж ніяк не належав до рядових могил. Незважаючи на пограбування кургану, в ньому зберігся чудовий набір предметів спорядження коня, який містив чотири вуздечні комплекти, зооморфні бронзові бляхи у вигляді голів лося чи вуха, бронзовий налобник та інші речі, включаючи золоту намистину (Могилів О. Д., 2021 а, с. 92–114). Кургани пов'язуються з розташованим неподалік великим Михайлівським поселенням (Ляшко Ю. Ю., 2017, с. 299–302).

Того ж року на могильнику біля Мотронинського городища працювала друга група студентів. У ході розкопок одного з курганів були здобуті цінні матеріали, які засвідчили започаткування некрополя ще в передскіфській час. Виявлено ліплений посуд з жаботинським орнаментом доскіфського часу, наконечники стріл. Досліджено впускне поховання воїна середньоскіфського часу, поряд з яким було покладено меч, стріли в сагайдаку, ніж та кам'яну плитку (Могилів О. Д., 2021 с, с. 75–91).

Практика 2020 року, у зв'язку з пандемією COVID-19, була проведена лише в альтернативній формі на базі Криворізького краєзнавчого музею. Виїздів не відбувалось, що було пов'язано насамперед з безпековими нормами.

У 2021 році вдалося повернутися до формату виїзних практик та продовжити роботи 2019 р. Проводились дослідження дальньої групи курганів неподалік Мотронинського городища. Розкопані були кургани 92 та 98 висотою 0,87 та 0,63 м відповідно. Вони відносились до передскіфського періоду та VI ст. до н.е. Зважаючи на пограбування могил, інвентар був досить скромним: фрагменти ліпленої кераміки, декілька бронзових стріл, пронизка та ін. Під насипом 98 речові знахідки були відсутні. Спільно з Криворізьким також проходив практику Центральноукраїнський

державний університет. Викладацький склад був представлений керівником криворізької групи А. В. Тарасовим та К. І. Панченком, керівником студентів з Кропивницького. Експедицією керував О. Д. Могилов. Активну участь також брав Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» (Могилов О., 2022 а, с. 172–173)⁶.

Через повномасштабне російське вторгнення практику 2022 року довелося також проводити без виїздів. Завдяки багаторічній співпраці з криворізьким музеєм, вдалося організувати роботу під керівництвом старшого викладача А. О. Дробота. Проводились заміри поверхні кургану «Ярущана могила», який знаходиться в одному зі скверів Кривого Рогу, вівся щоденник робіт (рис. 3.). Участь взяли групи студентів ІІ-20 і УІФ-20⁷.

Рис. 3. Практика в місті Кривий Ріг, 2022 рік. Заміри розмірів кургану

На базі музею практика була продовжена і в 2023 році. Значний внесок в роботу зі студентами, як і в минулі роки, зробила І. О. Стеблина. Завдяки цьому, незважаючи на не виїзну практику, проводилась робота з артефактами з фондів музею, музейною документацією, відбувались креслярські студії⁸.

У 2024 році з урахуванням всіх безпекових норм виїзну практику вдалося поновити. Скіфська Правобережна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. Д. Могилова, здійснювала дослідження курганів неподалік села Медведівка в басейні ріки Тясмин. Експедиція тривала місяць, перші два тижні з якої до роботи долучились студенти-практиканти Криворізького державного педагогічного університету під керівництвом А.В. Тарасова.

⁶ Скіфська Правобережна археологічна-2021. Звітна конференція. URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/17049-skifska-pravoberezhna-arkheolohichna-2021-zvitna-konferentsiia.html> (11. 03. 2026); Час історичних експедицій. URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/novyny-praktyku/16140-chas-istorychnykh-ekspedytsii.html><https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/17049-skifska-pravoberezhna-arkheolohichna-2021-zvitna-konferentsiia.html> (11. 03. 2026).

⁷ Археологічна практика-2022: завершальний етап. URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/novyny-praktyku/19661-arkheolohichna-praktyka-2022-zavershalnyi-etap.html> (11. 03. 2026).

⁸ Археологічна практика-2023. URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/novyny-praktyku/22689-arkheolohichna-praktyka-2023.html> (11. 03. 2026).

За їх участі було досліджено два кургани скіфського часу, які зазнали значних пограбувань в давнину. Однак, наявний матеріал все ж дав важливу інформацію щодо вивчення поховального обряду регіону. Роботи на Мотронинському городищі були зосереджені в центральній частині, де вивчено маловідому ділянку з нашаруваннями середньоскіфського і пізньоскіфського часу. У польовій археологічній школі читалися спеціальні лекції. Цікаві матеріали викладені керівником експедиції О. Д. Могиловим, завідувачем відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктором історичних наук, професором С.А. Скорим. До польового лекторію залучались і інші археологи, а саме В.М. Окатенко та Р.І. Кравченко, які відвідували експедицію на різних її етапах⁹.

Окрім цього, на теренах Холодного Яру велись археологічні розвідки, якими виявлено та обстежено багато пам'яток регіону (Могилов О., 2025 b, с. 100–106; Mohylov O., 2025. p. 232–235).

Виїзд у 2025 році вийшов за звичні географічні межі для криворізьких студентів, практика проходила на території Західного Поділля. Дослідження проводились на території палацу Орловських XVIII ст. в с. Маліївці. Були знайдені предмети побуту, посуд того часу, кахлі, черепиця. Одночасно велись розкопки кургану доби раннього заліза¹⁰.

Важливою складовою археологічних практик з 2018 року стала діяльність польового археологічного лекторію в Археологічній школі, яка діяла на базі експедиції (Mohylov O., 2024, p. 69–77; オレクサンドルモヒーロウ., 2023, 15–21). Лекції були присвячені низці важливих проблем археологічної науки, вивченню конкретних пам'яток або регіонів, окремих категорій матеріальної культури. Ці заняття у супроводі наочних презентацій неабияк сприяли розвитку кругозору студентів. Вони мали змогу послухати фаховий виклад матеріалу, поспілкуватися з відомими фахівцями, серед яких – О. Д. Могилов, С. А. Скорий, В. М. Окатенко, К. І. Панченко, С. В. Руденко, Ю. Ю. Ляшко, професор Токійського національного музею Такахама Шу. Безумовно, це була можливість здобути цінний освітній матеріал від людей, які мали величезний експедиційний досвід, та не одну видану друковану монографію. Обов'язковим залишалось ведення щоденника, в якому фіксувались головні події кожного дня, робились перші спроби опису і малювання знахідок. О. Д. Могилов, як керівник експедиції, регулярно залучав студентів до креслення самого об'єкту розкопок (Дослідження курганів...).

Студенти здобували вміння зачистки, фіксації планіграфії та стратиграфії. Завдяки такому підходу до роботи, студенти проявляють підвищений інтерес до археології, поглиблено засвоюють нові знання та уміння. Непоодинокими були випадки їх участі в експедиціях і в подальші роки, коли вже на старших курсах вони ставали волонтерами та й помічниками молодшим колегам-практикантам. За цей відносно короткий період встановився тісний зв'язок серед студентів, які були в експедиціях.

Окремою частиною археологічних студій стало проведення звітних конференцій з археологічної практики¹¹. Такі заходи проводяться по закінченню практики, на початку нового навчального року. Доповідачами виступають студенти, які проходили практику в поточному році, а слухачами, зазвичай, є студенти перших курсів, які будуть проходити практику через рік (рис. 4).

⁹ Сенсаційні знахідки! Тривають розкопки у Національному парку "Холодний Яр". URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pV6wWIWVv90> (11. 03. 2026); Під прапором 17-ї танкової у Холодному Яру. URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/novyny-praktyku/26944-pid-praporom-17-i-tankovoi-u-kholodnomu-yaru.html> (11. 03. 2026).

¹⁰ Тв7+. Маліївці влітку: розкопки, ярмарок і... коні. URL: https://www.youtube.com/live/HY6_mZjyyc0 (11. 03. 2026); Звітна конференція з археологічної практики (IC-23). URL: <https://kdpu.edu.ua/istorii/navchalno-metodychna-robota/praktyku/zvitna-dokumentatsiia/31008-zvitna-konferentsiia-z-arkheolohichnoi-praktyky-is-23.html> (11. 03. 2026); У Маліївцях знайшли фрагмент порцелянової вази з архівного фото столітньої давнини URL: https://ye.ua/istiriya/75344_U_Maliyivcyah_znayshli_fragment_porcelyanovoyi_vazi_z_arhivnogo_foto_stolitnoyi_davnini.html (11. 03. 2026).

¹¹ Звітна конференція з археологічної практики...

Рис. 4. Звітна конференція з археологічної практики 2019 року в Криворізькому державному педагогічному університеті

Ключовими темами доповідей є організація побуту експедиції, історія місця її проведення, опис об'єкту дослідження, камеральна обробка знахідок та методика археологічних розкопок. Таким чином, відбувається презентація всього процесу практики, що є невід'ємною частиною навчального процесу та логічним завершенням процесу набуття навичок. Фактично, кожен практикант проходить весь шлях від облаштування побуту, до короткого звітування про виконану роботу. По закінченню практики студент має написаний щоденник та здійснити коротку доповідь на звітній конференції. Ці два компоненти показують, наскільки якісно були виконані основні завдання практики, які знання було засвоєно та які вміння отримано.

Ще одним завданням практики можна вважати профорієнтацію її учасників. Побувавши в ролі археологів-практикантів, можна визначитися з майбутнім і у професійній сфері. Криворізький державний педагогічний університет має подібні приклади, коли археологія стала майбутньою професією, а отже експедиційні студії зіграли неабияку роль у навчальному процесі та підготовці майбутніх кадрів.

Серед студентів, які пов'язали своє життя з археологією, слід згадати такі імена, як А.О. Дробот, співробітник Криворізького краєзнавчого музею, старший викладач кафедри історії КДПУ, що проходив практику в 2006 році. Також І. В. Шевченко, член Спілки археологів України, краєзнавець, автор статей з археології, учасник багатьох експедицій, який був студентом заочної форми навчання (Шевченко І. В., 2011). Частина студентів у різний період працювали в Криворізькому історико-краєзнавчому музеї. Додамо, що десятки студентів стали учасниками інших, окрім своєї практики, експедицій. Їхня волонтерська участь та досвід здобутий під час навчання, стали незамінними для археологічних експедицій по всій Україні. Знаковим є і те, що

посвята в студенти-історики, незважаючи на педагогічну спеціальність, проходить на археологічній пам'ятці. Таким сакральним місцем для студентів стала курганна група Ляхової могили з її восьмиметровим курганом-лідером. Саме тут розташоване святилище Гірка – багаторічний майданчик для археологічної практики, що став школою для не одного десятка студентів.

Завдяки самоорганізації колективу здійснюються також своєрідні посвяти в археологи, які відбувались в останні дні археологічної виїзної практики. Це має на меті ще більше об'єднати колектив, і завжди стає дуже пам'ятним моментом.

Підсумовуючи, без перебільшення скажемо, що археологічна практика, безумовно, є надважливим елементом підготовки фахівців, істориків, археологів, музейних співробітників, реставраторів, вчителів, краєзнавців. Окрім фахових знань, студенти формують у собі громадянську відповідальність, розуміння важливості збереження та фіксації археологічних пам'яток, заборону їх руйнації та проведення незаконних досліджень. Криворізький державний педагогічний університет протягом останніх десятиліть долучився до численних експедицій, як в околицях міста, так і в сусідніх областях Центральної України, або на заході держави. Завдяки викладачам університету, попри всі труднощі, сотні студентів вписали в свій життєвий досвід важливі складові – польову археологічну школу, розкопки, експедиційний побут.

Список літератури

- Бессонова С. С., 2001. Скорый С. А. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.)*. Киев – Краков.
- Вереша Я., 2025, Лисенко В., Участь студентів-істориків КДПУ в археологічних експедиціях (1998–2024 рр.). *Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали XI Історико-краєзнавчих читань*. Кривий Ріг. 61–69.
- Гречко Д. С., 2020, Корост І. І., Міжнародний проєкт «Літня польова археологічна школа» підсумки 5-го сезону. *Археологічні дослідження Більського городища – 2019*. Київ–Котельва. 316–321.
- Козак О., 2018. Могилев О., Полтавець В., Досвід археолого-антропологічного дослідження масового захоронення: яма з черепами на Замковій горі у м. Чигирині. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ. 160.
- Ляшко Ю. Ю., 2017. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (23). Київ. 299–302.
- Мельник О. О., 2003. Про роботу Криворізького історико-краєзнавчого музею в 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Вип. 5. Київ. 184.
- Мельник О. О., 2012, Стеблина І. О. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг.
- Могилев О. Д., 2016 а. З досвіду передачі археологічних знань. *Проблеми дидактики історії* Вип. 7. Київ. 119–124
- Могилев О. Д., 2016 б. Літня археологічна школа в Більську. *Археологія*. №1. Київ. 137–138.
- Могилев О. Д., 2016 с. Скорый С. А., Корост І. І. Готуючи молоде покоління... (Робота Літньої археологічної школи в Більську). *Археологічні дослідження Більського городища 2015*. Київ-Котельва. 256–261.
- Могилев О. Д., 2019. Руденко С. В., Панченко К. І. Звіт про розкопки курганів біля Мотронинського городища (Чигиринський район Черкаської області) в 2019 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. Е., 2019/79.
- Могилев О., 2020 а. Ляшко Ю., Руденко С., Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ. 241.
- Могилев О., 2020 б. Руденко С., Панченко К., Ляшко Ю., Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ. 241–243.
- Могилев О. Д., 2021 а. Другий Михайлівський курган – пам'ятка V ст. до н.е. в Потясминні. *Археологія*. №2. Київ. 92–114.
- Могилев А., 2021 б. Ляшко Ю., Руденко С., Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista Arheologică, serie nouă, vol. XVII, nr. 1*. Chişinău. 59–80.
- Могилев О. Д., 2021 с. Панченко К.І., Руденко С.В. Звіт про археологічні розкопки курганів біля Мотронинського городища (Черкаський район Черкаської області) в 2021 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. Е., 2021/29.
- Могилев О. Д., 2021 d. Панченко К. І., Руденко С. В., Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4 (41). Київ. 75–91.

- Могилів О., 2022 а. Панченко К., Руденко С., Тарасов А., Розкопки курганів доби раннього заліза поблизу Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2021*. Київ. 172–173.
- Могилів О. Д., 2022 б. Панченко К. І., Тарасов А. В., Руденко С. В., Ляшко Ю.Ю., Польова археологічна школа – елемент сучасної освітньо-наукової системи. *Наукові записки. Серія : Педагогічні науки*. Вип. 205. Кропивницький. 133–140.
- Могилів О., 2025 а. Ґрунтові поховання скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (55). Київ. 102–119.
- Могилів О., 2025 б. Легоняк Б., Ляшко Ю. Пам'ятки археології на території Національного природного парку «Холодний Яр». *Археологія & фортифікація*. Вип.2. Кам'янець-Подільський. 100–106.
- Ольховский В.С., 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н.э.)*. Москва.
- Полін С. В., 2012. Шевченко І. В., Лук'янченко Ю. А. Розкопки кургану біля с. Іванівка на Кіровоградщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ. 283–284.
- Полтавець В., 2020. Могилів О., Козак О., Руденко С. Дослідження колективного захоронення в Чигирині. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ. 243–244.
- Скорый С. А., 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев.
- Шевченко І. В., 2011. *Історія археологічних досліджень на Криворіжжі*. Кривий Ріг.
- Mohylov O., 2024. Panchenko K., Tarasov A., Lyashko Y. Archaeological field school: implementation analysis in institutions of higher education. *Історія&Археологія*. Вип. 2. Кропивницький. 69–77.
- Mohylov O., 2025. Lehoniak B., Kirieiev O., Shyshka R. Research of settlements of the Early Iron Age in the Kholdony Yar region. *Science and Education as the Basis of Human Progress*. Rotterdam. 232–235.
- Mohylov O. D., 2023. Morozov A. G., Kasian A. I. Whole ukrainian scientific and practical conference “archaeological research of the recent years in Cherkasy oblast: results and perspectives”. *Археологія*. № 4. Київ. 137–138.
- Олекса Сандор Мохиор., 2023. 現代歴史教育の特例としての考古学教室. *金大考古*, № 82. 15–21.

**Oleh Kirieiev
Andrij Tarasov
Ruslan Shyshka**

THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF CENTRAL UKRAINE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE (BASED ON THE WORK OF KRYVYI RIH STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY)

The article is devoted to the history of archaeological studies at Kryvyi Rih State Pedagogical University during the period of Ukrainian independence. These studies were mainly carried out in the form of specialised practical training conducted through archaeological expeditions. Museum studies also played an important role.

The article addresses the issue of archaeological research in the training of future specialists and in students' career guidance. It analyses the work of educational and training practices as well as the field archaeological school in the context of the COVID-19 pandemic and the Russian invasion.

The first archaeological practices at Kryvyi Rih State Pedagogical University laid the foundations for traditions and for an understanding of the importance and necessity of such activities. The participation of future teachers of history, geography, and law in expeditions in the Kryvyi Rih, Kirovohrad, and Cherkasy regions is described.

The main archaeological sites are presented, the study of which contributed to the acquisition of specialised knowledge, skills, and competencies. Among them are burial mounds from the Bronze Age and the Scythian period, settlement sites, including the Motronyn hillfort of the Scythian period, and the Early Iron Age sanctuary of Girk.

The university has a rich history of such studies, which can be divided into several chronological stages. The role of the teachers of the higher education institution who led student groups is examined. The article also considers the contribution of the staff of the Kryvyi Rih Museum of History and Local Lore, which served as an indispensable base for the university's work. In addition, it analyses the research of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, whose expeditions are currently used for practical training.

Over the years, some students have pursued professional careers as educators, lecturers, archaeologists, and museum curators, working productively in research institutions, higher education establishments, and museums. Many of them are volunteers who contribute to the study and preservation of our historical and cultural heritage.

This once again demonstrates the necessity and importance of the field archaeology school, with its integrated theoretical and practical components, as an essential part of the educational process and the training of young professionals – especially archaeologists, whom Ukraine so urgently needs.

Key words: Central Ukraine, educational process, archaeological excavations, educational practice, Bronze Age, Early Iron Age, Scythian period.

References

- Bessonova S. S., 2001. Skoryj S. A. *Motroninskoe gorodishhe skifskoj jepohi (po materialam raskopok 1988–1996 gg)* [Motronyn Hillfort of the Scythian time (based on excavation materials from 1988–1996)]. Kiev – Krakov. (In Russian).
- Veresha Ya., 2025. Lysenko V. Uchast studentiv-istorykiv KDPU v arheolohichnyh ekspedyciyah (1998–2024 rr.) [Participation of KDPU history students in archaeological expeditions (1998–2024).] *Kryvorizhzhya: pohlyad u mynule....: materialy XI Istoryko-krayeznavchych chytan*". Kryvyj Rih. 61–69. (In Ukrainian).
- Hrechko D. S., 2020. Korost I. I., Mizhnarodnyj proyekt «Litnya polova arheolohichna shkola» pidsumky 5-ho sezonu [International project «Summer Field Archaeological School» results of the 5th season]. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2019*. Kyiv–Kotelva.
- Kozak O., 2018. Mohylov O., Poltavec V. Dosvid arheoloho-antropolohichnoho doslidzhennya masovoho zaxoronennya: yama z cherepamy na Zamkovij hori u m. Chyhyryni [Experience of archaeological and anthropological research of mass burial: a pit with skulls on Zamkova Mountain in Chyhyryn.] *I Vseukrayin-skyj arheolohichnyj zyzd*. Kyiv. 160. (In Ukrainian).
- Lyashko Yu. Yu., 2017. Nove velyke poselennya skifskoho chasu v okolycyah Motronynskoho horodyshha [A new large settlement of the Scythian period in the vicinity of the Motronyn hillfort.] *Arheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*. Vyp. 2 (23). Kyiv. 299–302. (In Ukrainian).
- Melnyk O. O., 2003. Pro robotu Kryvorizkoho istoryko-krayeznavchoho muzeyu v 2002 r. [On the work of the Kryvyi Rih Museum of History and Local Lore in 2002.] *Arheolohichni vidkryttya v Ukrayini 2001–2002 rr*. Vyp. 5. Kyiv. 184. (In Ukrainian).
- Melnyk O. O., 2012. Steblyna I. O. *Kurhany Kryvorizhzhya*. [The burial mounds of Kryvyi Rih]. Kryvyj Rih. (In Ukrainian).
- Mohylov O.D., 2016 a. Z dosvidu peredachi arheolohichnyh znan [From the experience of transferring archaeological knowledge]. *Problemy dydaktyky istoriyi*. Vyp. 7. Kyiv. 119–124. (In Ukrainian).
- Mohylov O.D., 2016 b. Litnya arheolohichna shkola v Bilsku. [Summer archaeological school in Bilsk]. *Arheolohiya*. №1. Kyiv. 137–138. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2016 c. Skoryj S. A., Korost I. I. Hotuyuchy molode pokolinnya... (Robota Litnoyi arheolohichnoyi shkoly v Bilsku) [Preparing the younger generation... (Work of the Summer Archaeological School in Bilsk)] *Arheolohichni doslidzhennya Bilskoho horodyshha 2015*. Kyiv – Kotelva. 256–261. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2019. Rudenko S. V., Panchenko K. I. Zvit pro rozkopky kurhaniv bilya Motronynskoho horodyshha (Chyhyrskyj rajon Cherkaskoyi oblasti) v 2019 r. [Report on the excavation of burial mounds near the Motronyn hillfort (Chyhyryn district, Cherkasy region) in 2019.] *Naukovyj arhiv Instytutu arheolohii NAN Ukrainy*. F. E., 2019/79. (In Ukrainian).
- Mohylov O., 2020 a. Lyashko Yu., Rudenko S. Doslidzhennya kurhanu skifs"koho chasu v Potyasmynni [Research of a Scythian burial mound in Potyasmynne.] *Arheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2018*. Kyiv. s. 241. (In Ukrainian).
- Mohylov O., 2020 b. Rudenko S., Panchenko K., Lyashko Yu. Roboty na Motronynskom horodyshhi [Work at the Motronyn hillfort] *Arheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2018*. Kyiv. 241–243. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2021 a. Druhyj Myxajlivskyj kurhan – pamyatka V st. do n. e. v Potyasmynni [The Second Mikhailivsky Kurgan – a 5th century BC monument in Potyasmynne] *Arheolohiya*. № 2. Kyiv. 92–114. (In Ukrainian).
- Mohylov A., 2021 b. Lyashko Yu., Rudenko S., Skyfskoe vsadnycheskoe pohrebenye v bassejne r. Tyasmyn [Scythian equestrian burial in the basin of the Tiasmin River.] *Revista Arheologica, serie nouă, vol. XVII, nr. 1*. Chişinău. 59–80. (In Russian).
- Mohylov O. D., 2021 c. Panchenko K. I., Rudenko S. V. Zvit pro arheolohichni rozkopky kurhaniv bilya Motronynskoho horodyshha (Cherkaskyj rajon Cherkas"koyi oblasti) v 2021 r. [Report on the archaeological excavations of burial mounds near the Motronyn hillfort (Cherkasy district, Cherkasy region) in 2021] *Naukovyj arhiv Instytutu arheolohii NAN Ukrainy*. F. E., 2021/29. (In Ukrainian).
- Mohylov O.D., 2021 d. Panchenko K.I., Rudenko S.V. Kurhan rannoho zaliznoho viku bilya Motronynskoho horodyshha [Early Iron Age burial mound near the Motronyn hillfort] *Arheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*. Vyp. 4 (41). Kyiv. 75–91. (In Ukrainian).

Mohylov O., 2022 a. Panchenko K., Rudenko S., Tarasov A. Rozkopky kurhaniv doby rannoho zaliza poblyzu Motronynskoho horodyshha [Excavations of Early Iron Age burial mounds near Motronyn hillfort] *Arheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2021*. Kyiv. 172–173. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., 2022 b. Panchenko K.I., Tarasov A.V., Rudenko S. V., Lyashko Yu.Yu. Polova arheolohichna shkola – element suchasnoyi osvितno-naukovoyi systemy [Field Archaeological School – an Element of the Modern Educational and Scientific System] *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky*. Vyp. 205. Kropyvnyckyj. 133–140. (In Ukrainian).

Mohylov O., 2025 a. Gruntovi pohovannya skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhya [Ground burials of the Scythian period on the Dnieper Forest-Steppe Right Bank.] *Arheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*. Vyp. 2 (55). Kyiv. 102–119. (In Ukrainian).

Mohylov O., 2025 b. Lehonyak B., Lyashko Yu. Pamyatky arheolohiyi na terytoriyi Nacionalnoho pryrodnoho parku «Xolodnyj Yar» [Archaeological sites in the territory of the Kholodny Yar National Nature Park.] *Arheolohiya & fortyfikaciya*. Vyp.2. Kamianec-Podilskyj. 100–106. (In Ukrainian).

Olhovskij V. S., 1991. *Pogrebal'no-pominal'naja obrjadnost' naselenija stepnoj Skifii (VII–III vv. do n.je.)* [Funeral and memorial rites of the population of steppe Scythia (7th–3rd centuries BC).] Moskva. (In Russian).

Polin S. V., Shevchenko I. V., Luk'yanenko Yu. A., 2012. Rozkopky kurhanu bilya s. Ivanivka na Kirovohradshhyni [Excavations of a burial mound near the village of Ivanivka in Kirovohrad region.] *Arheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2011*. Kyiv. 283–284. (In Ukrainian).

Poltavec V., 2020. Mohylov O., Kozak O., Rudenko S. Doslidzhennya kolektyvnoho zahoronennya v Chyhyryni [Research on collective burial in Chyhyryn] *Arheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2018*. Kyiv. 243–244. (In Ukrainian).

Skoryj S. A., 2003. *Skify v Dneprovskoj Pravoberezhnoj Lesostepi* [The Scythians in the Dnieper Right Bank Forest-Steppe]. Kiev. (In Russian).

Shevchenko I. V. 2011. *Istoriya arheolohichnyh doslidzen na Kryvorizhzh* [History of archaeological research in Kryvyi Rih region]. Kryvyj Rih. (In Ukrainian).

Mohylov O., 2024. Panchenko K., Tarasov A., Lyashko Y. Archaeological field school: implementation analysis in institutions of higher education. *Istoriya&Arheolohiya*. Vyp. 2. Kropyvnyckyj. 69–77. (In Ukrainian).

Mohylov O., 2025. Lehoniak B., Kirieiev O., Shyshka R. Research of settlements of the Early Iron Age in the Kholdony Yar region. *Science and Education as the Basis of Human Progress*. Rotterdam. 232–235.

Mohylov O. D., 2023. Morozov A. G., Kasian A. I. Whole ukrainian scientific and practical conference “archaeological research of the recent years in Cherkasy oblast: results and perspectives”. *Arheolohiya*. № 4. Kyiv. 137–138.

オレクサンドルモヒーロウ., 2023. 現代歴史教育の特例としての考古学教室. 金大考古, № 82. 15–21.

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Mohylov Oleksandr,
Candidate of Sciences (History),
Senior Researcher,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
mogilovod@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2400-2380

KNIVES OF THE SKYTHIAN PERIOD IN THE SOUTH OF THE DNIPRO FOREST-STEPPE RIGHT BANK REGION (BASED ON THE MATERIALS OF THE SVITLOVODSKY BURIAL GROUND)

The article examines knives of the Scythian period discovered in the southern part of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe, specifically those recovered from the Svitlovodsk burial ground in the Kirovohrad region. The Svitlovodsk burial ground is one of the largest and best-studied Early Iron Age burial sites in the Northern Black Sea region. Excavations were conducted over eleven field seasons in 1975–1986 and 1989–1990 by expeditions of the Kirovohrad Regional Museum and the Kirovohrad Pedagogical Institute under the direction of N. M. Bokii and I. A. Kozyr.

A total of 161 Scythian burials have been investigated at the site. Several of them date to the Middle Scythian period, while the majority belong to the 4th century BC. The necropolis is believed to have belonged to a relatively large but socially ordinary community. The most common categories of grave goods include weapons and jewelry. Knives represent one of the most frequent tools deposited in the graves with the deceased.

In total, 71 knives were recovered from 62 burials (over 38% of the total number). Evidence from undisturbed graves suggests that the proportion of burials containing knives may originally have been much higher (up to 73%). In most cases knives were placed together with food offerings for the deceased (40 out of 44 cases where the position of the artifact could be established). In two additional cases knives were found together with a horytos. In most burials only one knife accompanied the deceased, while two knives were recorded in nine graves.

All knives from Svitlovodsk are made of iron. Specimens with bone handles significantly outnumber those with wooden handles (62 % versus 37 %). The handles were attached to the blade tang with iron rivets. The large number of knives discovered at the Svitlovodsk burial ground demonstrates their widespread use in various aspects of everyday life among the population of the Scythian period.

Key words: Scythian period, knife, burial, mound, burial ground, Dnipro Right Bank Forest-Steppe region.

Knives were among the most common tools used by various tribes inhabiting the Northern Black Sea region during the Scythian period. In the Forest-Steppe zone they are known from the Dnister region (Sulimirski T., 1936, tabl. IV: e; Hutsal A. F., 2011, fig. 4: 8, 9), the Southern Buh region (Bessonova S. S., 1994, p. 26), the right bank of the Dnipro (Petrenko V. G., 1967, table 17: 5–15; Kovpanenko H. T., 1989, pp. 60, 80), the Sula (Ilyinskaya V. A., 1968, p. 160) and Psel rivers (Ilyinskaya V. A., 1957, fig. 2: 4, 5), the Povorskla region (Kovpanenko H. T., 1967, pp. 132–133), the Siverskyi Donets (Hrechko D. S., 2010, pp. 92–93), and the Middle Don (Liberov P. D., 1965, p. 16; Merkulov A. N., 2011, pp. 185–195). They are also frequently recorded in Steppe Scythia (Gavrilyuk N. A., 1999, p. 259).

Most knives from the Scythian period in the Northern Black Sea region were made of iron. The blade was attached to the handle by means of a tang, usually secured with iron rivets. Throughout the Scythian era, knives with wooden handles were widely used. In the Middle and Late Scythian periods, knives with bone handles became widespread. In some cases the handles were decorated with carved ornamentation

One of the important regions where cultural exchange occurred between the sedentary forest-steppe population and the nomadic Scythians of the steppe was the southern part of the Dnieper Right-Bank Forest-Steppe. Archaeological sites of this region have yielded a large series of knives from the Scythian period. A significant number of these artifacts were discovered at the Svitlovodsk burial ground in the northern part of the Kirovohrad region.

The necropolis near Svitlovodsk is one of the largest and best-studied Scythian burial grounds in the Northern Black Sea region. Excavations at the burial ground were conducted over eleven field seasons. In 1975–1986 the excavations were directed by N. M. Bokii, and in 1989–1990 by I. A. Kozyr (Bokii N. M., 1985; Kozyr I. A., 1989; Mohylov O. D., 2025c, p. 8). In total, 161 Scythian burials have been investigated at this site. Most of them are flat graves lacking burial mounds.

The study of the burials at the site (Kozyr I. A., 2014; Boki N. M., 2014; 2015; Boki N. M., 2013; Mogilov O. D., 2016; 2017a; 2017b; 2019b; 2025c, pp. 27–88; Panchenko K. I., 2014) has made it possible to reconstruct the burial practices of the community (Mohylov O. D., 2019c; 2023; 2025b; 2025c, pp. 93–114) as well as various aspects of its material culture, including weapons (Mohylov O. D., 2019d), mirrors (Mohylov O. D., 2019a), different categories of jewelry (Mohylov O. D., 2020), spinning tools (Mohylov O. D., 2025a), and other artifacts.

Knives represent one of the most common categories of finds from the Svitlovodsk burial ground. In terms of quantity they are second only to necklaces and arrowheads. In total, 71 knives were recovered from 62 burials (over 38 % of their total number). A larger number of knives were discovered in flat graves: 64 artifacts from 57 burial complexes (37%). Meanwhile, seven knives originate from five burials within burial mounds (71%). Evidence from undisturbed burials suggests that the proportion of graves containing knives may originally have been much higher. Knives were present in 14 of the 19 undisturbed burial complexes (73 %), including 13 of 18 flat graves (over 72%).

The knife from grave 21 dates to the Middle Scythian period, whereas the remaining artifacts belong to the 4th century BC.

Iron knives with bone handles outnumber those with wooden handles: 37 specimens (62%) compared with 22 specimens (37%). Usually a single knife was placed in the grave with the deceased. Only nine burials contained two knives. In some cases more than one individual was buried in a grave, accompanied by only one knife (for example grave 48). In another case two knives were placed with a single portion of food offerings for two individuals (perhaps one knife for each of the deceased): burial mound 2, burial 1. Burials of a single individual accompanied by two knives are also known. In such cases the knives likely had different functions. For example, in grave 148 and burial 1 of mound 3 they were placed with food offerings and next to a quiver.

Knives occur in burials belonging to individuals of different sexes. They are more frequently associated with male burials: 25 individuals (55%), while female burials account for 16 individuals (35%). Four knives were found in child burials (almost 9%). In grave 107 the child was identified as female, while in burial 108 the child was identified as male.

Knives were present in burials belonging to all social and property groups. They occur both in wealthy graves with large pits and sometimes burial mounds containing rich grave goods (for example the burial of a warrior in mound 3, burial 1), and in poor graves with small pits and minimal grave goods. In several graves (5, 24, 43, 86, 89, 140) the knife was the only artifact recovered. However, all of these graves except grave 86 had been looted.

Knives were among the most widely used tools in everyday life in Scythian society. They were extensively used in various crafts, including the processing of bone and wood, the manufacture of weapons and horse equipment, the production of spinning and weaving tools, tableware, and ritual objects. They were also widely employed in leatherworking and clothing production. It is difficult to imagine the preparation and consumption of food in Scythian society without knives. In this context

knives most frequently occur together with food offerings in the burials of the Svitlovodsk burial ground: in 40 out of 44 cases where their position within the burial was recorded. In two further cases knives were placed together with a quiver, and in one burial they were found near the left hand of the deceased, while in another they were located near the head next to a mirror.

Knives with bone handles (fig. 1–2) clearly predominate: 37 specimens (over 62% of the total number). They originate from 34 burials. According to the typology proposed by B. A. Shramko (1983, p. 53, table 5), these artifacts correspond to various types of group IIB.

The bone handle was attached to the tang of the iron blade with rivets. For this purpose a groove was cut in the bone blank into which the iron tang was inserted. In other cases two separate horn plates were attached to the sides of the tang. Most commonly the handle was secured with two rivets located closer to the blade (fig. 1: 1, 3, 5, 9, 11, 12, 15; 2: 2, 3, 9, 10, 12). Less frequently three (fig. 1: 2; 2: 7, 8, 16), four (fig. 2: 6, 11, 13), or five rivets (fig. 1: 13) were used, arranged along the handle. The knife with five rivets from grave 94 also has two additional rivets at the end of the handle (fig. 1: 14). The specimen from grave 41 has a handle decorated with circular ornamentation and fixed with rivets at the end and near the blade (fig. 1: 6).

The knife from burial 98 was subjected to metallographic analysis. The results indicate that the smith first produced a semi-finished piece from a heated wrought iron plate. After cooling and the stabilization of the metal structure, the blank was reheated and reforged (Sereda A. I., 1988, p. 69).

Fig. 1. Knives with bone handles from Svitlovodsk:
 1 – grave 5; 2 – grave 15; 3 – grave 31; 4 – grave 3; 5 – grave 32; 6 – grave 31; 7 – grave 34; 8 – grave 44;
 9 – grave 48; 10 – grave 49; 11 – grave 66; 12 – grave 55; 13 – grave 68; 14–15 – grave 94

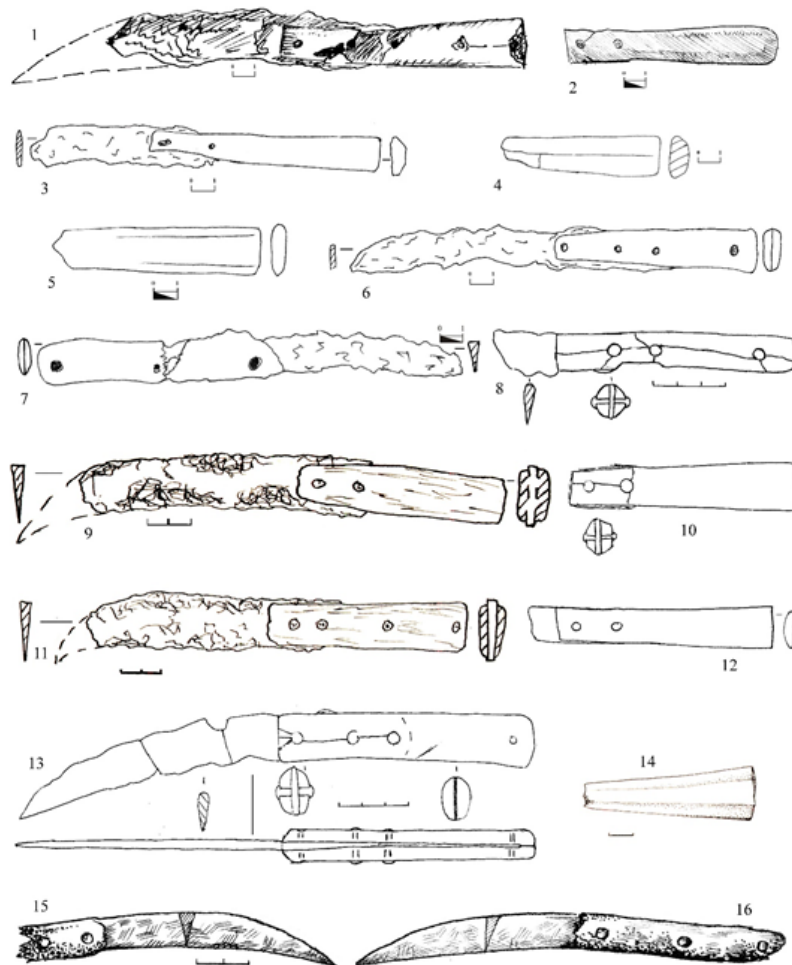

Fig. 2. Iron knives with bone handles from a burial ground near Svitlovodsk:
 1 – grave 95; 2 – grave 100; 3 – grave 105; 4 – grave 107; 5 – grave 110; 6 – grave 113; 7 – grave 115;
 8 – grave 122; 9, 10 – grave 123; 11 – grave 128; 12 – grave 146; 13 – grave 129; 14 – mound 3, grave 2;
 15, 16 – mound 3, grave 1

Many knives have broken blades. When preserved, the blade usually has a characteristic curved back, while the tip is straight or slightly concave and sharpened. Based on the shape of the blade two main types can be distinguished:

1. *Knives with a straight blade aligned with the axis of the handle.* These represent the majority of the finds (fig. 1: 5, 7, 9, 11, 12, 14; 2: 3, 7, 11, 16).

2. *Knives with a blade bent away from the axis of the handle* (fig. 1: 2, 3; 2: 13).

The appearance of knives with bone handles in Scythia is traditionally attributed to the 5th century BC (Petrenko V. G., 1967, p. 26). However, taking into account the chronology of early Middle Scythian monuments, such knives may already have appeared in the second half of the 6th century BC.

Such knives are widespread throughout the Northern Black Sea region. In the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe they were found in burial mounds near Ryzhanivka and in the Dariivka tract near Shpola (Petrenko V. G., 1967, fig. 17: 11, 14). In the Left-Bank Forest-Steppe they are known from mound 504 near Brovrky on the Psel River (Ilyinskaya V. A., 1957, fig. 2: 5), mounds 3 and 11 near Staryi Merchik (Bandurovsky A. V., 2000, fig. 7: 4; 20: 15), and mounds 18 and 24 of the PISOCHYNSKI burial ground belonging to the SIVERSKODONETSKA group (Babenko L. I., 2005, fig. 26: 8; 32: 8). In the Middle Don region such knives were discovered in mound 15 near

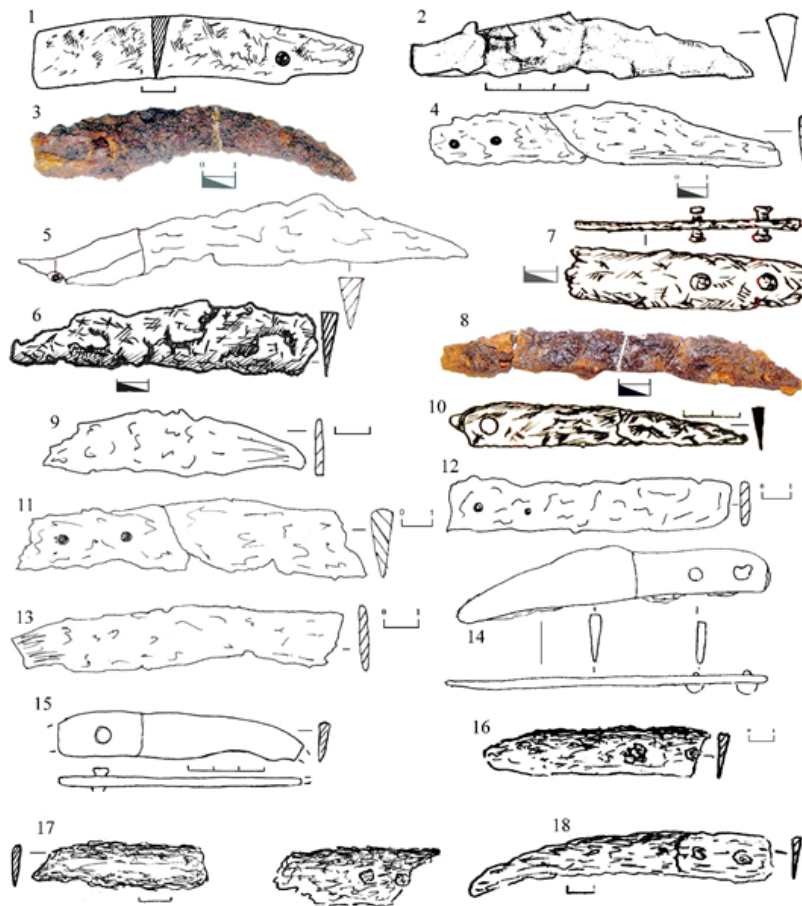

Fig. 3. Iron knives with wooden handles from the Svitlovodsk burial ground:
 1 – grave 1; 2 – grave 10; 3 – grave 12; 4 – grave 32; 5 – grave 46; 6 – grave 71; 7, 8 – grave 65;
 9 – grave 86; 10 – grave 89; 11 – grave 104; 12 – grave 109; 13 – grave 114; 14 – grave 119;
 15 – grave 128; 16 – grave 131; 17 – grave 137; 18 – grave 140

Ruska Trostyanka (Puzikova A. I., 2001, fig. 24: 9) and in mounds 6, 8, and 18 of the Kolbino burial ground (Savchenko Ye. I., 2001, fig. 27: 6; 40: 13; Shevchenko A. A., 2009, fig. 9: 1).

In the steppe zone similar knives were discovered in complexes dated to the 4th century BC, including burial mounds 13 and 1 of the Kapulivka burial ground (Terenzhkin A. I., 1973, fig. 9: 13; 15: 11), mound 3 in Dudchany (Fridman M. I., 1987, fig. 4: 8), Chortomlyk (Alekseev A. Yu., 1991, fig. 66), mound 4 near Baltazarivka (Kovpanenk H. T., 1973, fig. 1: 1), mounds 1 and 4 in groups VI and II at Pervomayivka (Evdokimov G. L., 1987, fig. 17: 7; 1991, fig. 6: 10), Soboleva Mohyla (Mozolevsky B. M., 2005, fig. 104: 7), Tovsta Mohyla (Mozolevsky B. M., 1979, fig. 105: 11), and mound 1 at Haimanove Pole (Terenzhkin A. I., 1977, fig. 3: 13).

At Svitlovodsk knives with bone handles date to the 4th century BC.

Knives with wooden handles (fig. 3: 1–18) are represented by twenty-two artifacts (over 37 % of the total number) originating from 19 burials. According to the typology of B. A. Shramko (1983, p. 53, table 5), they correspond to various types of group IIA.

The wooden handles are rarely preserved. They were attached to the tang with two rivets placed near the blade. The blades display the typical curved back and a straight or slightly concave sharpened tip. Based on the shape of the blade two types can be distinguished:

1. *Knives with a straight blade aligned with the axis of the handle.* These are the most common specimens (fig. 3: 2, 4, 6, 8–12, 14–16).

2. *Knives with a blade bent away from the axis of the handle* (fig. 3: 18).

Knives with wooden handles are a common find in Scythian sites of the Northern Black Sea region (Hrechko D. S., 2010, fig. 88; Merkulov A. N., 2011, fig. 2). They are already known in the Early Scythian period (Kovpanenko H. T., 1981, fig. 58: 1–3) and continued to exist until the end of the Scythian period (Petrenko V. G., 1967, table 17: 5–15). The specimens from the Svitlovodsk burial ground date to the 4th century BC.

The large number of knives discovered at the Svitlovodsk burial ground clearly demonstrates their important role in the daily life of the population of the southern Dnieper Right-Bank Forest-Steppe during the Scythian period and reflects their use in a wide range of economic and household activities.

References

- Alekseyev A. Yu., 1991. Murzin V. Yu., Rolle R. *Chertomlyk (skifskiy tsarskiy kurgan IV v. do n. e.)* [Chertomlyk (Scythian royal mound of the 4th century BC)]. Kiyev. (In Russian).
- Babenko L. I., 2005. *Pesochinskiy kurgannyi mogil'nik skifskogo vremeni* [Pesochinsky burial mound of the Scythian time]. Khar'kov. (In Russian).
- Bandurovskiy A. V., 2000. Buynov Yu. V. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskiy variant)* [Mounds of the Scythian time (Severskodonetsk type)]. Kiyev. (In Russian).
- Bessonova S. S., 1994. *Kurgany Lesostepnogo Pobuzh'ya* [Mounds of the Forest-Steppe Bug region]. *Drevnosti skifov*. Kiyev. 3–34. (In Russian).
- Bokiy N. M., 1985. *Skifski kurhany baseynu r. Synyukhy* [Scythian mounds of the Synyukha River Basin]. *Tezy dopovidey VI Podil's'koyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi (seksiya arkheolohiyi)*. Kamianets-Podil'skiy. 26–27. (In Ukrainian).
- Bokiy N. M., 2013. Mohylov O. D., Panchenko K. I. *Kolektyvne pokhovannya skifs'koho chasu v Lisostepovomu Pravoberezhnomu Podniprovyi* [Collective burial of the Scythian period in the Forest-Steppe Right-Bank Dnieper Region]. *Arkheolohiya i fortyfikatsiya Serednoho Podnistroya*. Kamianets-Podil'skiy. 17–24. (In Ukrainian).
- Bokiy N. M., 2014. Mohylov O. D. *Pershyy sezon robit na Svitlovods'komu mohyl'nyku* [The first season of work at the Svitlovodsk burial ground]. *Fenomen Bilskoho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi*. Kyiv; Poltava. 26–29. (In Ukrainian).
- Bokiy N. M., 2015. Mohylov A. D. *Otkrytiye Svetlovodskogo mogil'nika* [Discovery of the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*. Vyp. 2 (15). Kyiv. 253–264. (In Russian).
- Fridman M. I., 1987. *Skifskiye kurgany u s. Dudchany na Khersonshchine* [Scythian burial mounds near the village of Dudchany in the Kherson region]. *Drevneyshiy skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev. 159–170. (In Russian).
- Gavrilyuk N. A., 1999. *Istoriya ekonomiki Stepnoy Skifii VI–III vv. do n.e.* [History of the economy of Steppe Scythia in the 6th–3rd centuries BC] Kiyev. (In Russian).
- Hrechko D. S., 2010. *Naselennya skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi* [Population of the Scythian period on the Siverskiy Donets]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Hutsal A. F. 2011., Hutsal V. A., Mohylov A. D. *Kurgan № 3 u s. Teklivka na Srednem Dnestre* [Kurgan No. 3 near the village Teklivka on the Middle Dniester region]. *Vostochnoyevropeyskiye drevnosti skifskoy epokhi*. Voronezh. 97–109. (In Russian).
- Yevdokimov G. L., 1987. *Fridman M. I. Skifskiye kurgany u s. Pervomayevka na Khersonshchine* [Scythian Burial Mounds near the Village of Pervomayevka in the Kherson Region]. *Skify Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev. 85–115. (In Russian).
- Il'inskaya V. A., 1957. *Pamyatniki skifskogo vremeni v baseyne r. Psel* [Scythian Monuments in the Psel River Basin]. *Sovetskaya arkheologiya*, Vyp. XXVII. Moskva. 232–249. (In Russian).
- Il'inskaya V. A., 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhya* [Scythians of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank region]. Kiev. (In Russian).
- Kovpanenko H. T., 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli* [Tribes of the Scythian period on the Vorskla]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kovpanenko G. T., 1973. *Yakovenko E. V. Skifskiye kurgany na yuge Khersonshchiny* [Scythian Burial Mounds in the South of the Kherson Region]. *Skifskiye Drevnosti*. Kiev. 253–265. (In Russian).
- Kovpanenko G. T., 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v bacseyne r. Ros'* [Kurgans of the Early Scythian Period in the Ros River Basin]. Kiyev. (In Russian).
- Kovpanenko G. T., 1989. *Bessonova S. S., Skoryy S. A. Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ya (Kiyevo-Cherkasskiy region)* [Monuments of the Scythian Period of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank (Kiev-Cherkasy Region)]. Kiev. (In Russian).

- Kozyr I. A., 1989. Doslidzhennya Svitlovodskoho gruntovoho mohyl'nyka v 1989 r. [Research of the Svitlovodsk soil burial ground in 1989]. *Mizhvuzivska naukova studentska konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva (Tezy dopovidey)*. Kirovohrad. 9–10. (In Ukrainian).
- Kozyr I. A., 2014. Rytualne pokhovannya 145 z hruntovoho mohyl'nyka poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoyi oblasti [Ritual burial 145 from a burial ground near the city of Svitlovodsk, Kirovograd region]. *Fenomen Bil'skoho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi*. Kyiv; Poltava. 61–64. (In Ukrainian).
- Liberov P. D., 1965. Pamyatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu [Scythian Monuments on the Middle Don region]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D. 1–31. Moskva. 1–103. (In Russian).
- Merkulov A. N., 2011. Zheleznyye nozhi Srednedonskoy kul'tury skifskogo vremeni [Iron Knives of the Middle Don Culture of the Scythian Period]. *Vostochnoyevropeyskiye drevnosti skifskoy epokhi*. Voronezh. 185–196. (In Russian).
- Mohylov A. D., 2016. Pogrebeniye ryadovogo voyna iz Svetlovodskogo mogil'nika [Burial of an ordinary warrior from the Svetlovodsk burial ground]. *Istoriya zbroyi ta viyskovoyi spravi*. Vyp. 1. Zaporizhzhya. 93–100. (In Russian).
- Mohylov O. D. 2017a. Mohyla skifskoho voyina z Svitlovodska [The Grave of a Scythian Warrior from Svitlovodsk]. *Arkheolohiya i Fortyfikatsiya Ukrayiny*. Kamianets-Podilskiy. 68–72. (In Ukrainian).
- Mohylov A. D. 2017b. Rannyaya gruppa pogrebeniy Svetlovodskogo mogil'nika [Early group of burials of the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukraini*. Vyp. 2(23). 303–310. (In Russian).
- Mohylov A. D., 2019a. Zerkala iz Svetlovodskogo mogil'nika [Mirrors from the Svetlovodsk burial ground]. *Revista Arheologica*. Vyp. XV.1. Kishinev. 94–102. (In Russian).
- Mohylov O., 2019b. Parne skifs'ke zhinoche pokhovannya z Svitlovodskoho mohyl'nyka [Paired Scythian female burial from the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheolohiya i Fortyfikatsiya Ukrayiny*. Kamianets-Podilskiy. 60–62. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2019c. Pominal'naya obryadnost' ryadovogo naseleniya Skifi [Memorial rites of the ordinary population of Scythia]. Margulanovskiy chteniye-2019. *Materialy Mezhdunarodnoy arkheologicheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazakhstanskogo arkheologa K. A. Akisheva*. Nur-Sultan. 360–368. (In Russian).
- Mohylov A. D. 2019d. Vooruzheniye iz Svetlovodskogo mogil'nika [Weapons from the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukraini*. Vyp. 2 (31). Kyiv. 102–125. (In Russian).
- Mohylov A. D., 2020. Ser'gi iz Svetlovodskogo mogil'nika [Earrings from the Svetlovodsk burial ground]. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukraini*, Vyp. 2 (35). Kyiv. 375–382. (In Russian).
- Mohylov A. 2023. Pogrebal'no-pominal'naya obryadnost' Svetlovodskogo mogil'nika skifov v Tsentral'noy Ukraini [Funeral and memorial rites of the Svetlovodsk Scythian burial ground in Central Ukraine]. *Revista Arheologica*. Vyp. 2. Kishinev. 30–57. (In Russian).
- Mohylov O., 2025a. Spinning among the Scythians of the Southern Dnipro Forest- Steppe region (based on the materials of the Svetlovodsk burial site). *Istoria i arheolohiia*. Kropyvnytskyi. Vyp. 1. 9–18.
- Mohylov O., 2025b. Scythian period funerary constructions of the Svetlovodsk cemetery in the Middle Dnipro region. *Arkheolohiia*. Kyiv. Vyp. 4.
- Mohylov O. D., 2025c. Bokiy N. M. *Svitlovodsk. Skifskyy mohyl'nyk u Tsentralniy Ukrayini* [Svitlovodsk. Scythian burial ground in Central Ukraine]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Mozolevskyy B. M., 1979. *Tovsta Mohyla* [Tovsta Mohyla]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Mozolevskiy B. N., 2005. Polin S. V. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodyana, i Soboleva Mogily)* [Scythian Gerros Burial Mounds of the 4th Century BC (Babina, Vodyan, and Soboleva Mogila)]. Kiyev: Stilos. (In Russian).
- Panchenko K. I., 2014. Pokhovannya 155 Svitlovodskoho mohyl'nyka na Kirovohradshchyni [Burial 155 of the Svetlovodsk burial ground in the Kirovohrad region]. *Fenomen Bil's'koho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi*. Kyiv; Poltava. 105–108. (In Ukrainian).
- Petrenko V. G., 1967. Pravoberezh'ye Srednego Pridneprov'ya v V–III vv. do n.e. [The Right Bank of the Middle Dnieper Region in the 5th–3rd Centuries BC]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. D 1-4. Moskva. 1–180. (In Russian).
- Puzikova A. I., 2001. *Kurgany skifskogo vremeni Srednego Podon'ya (publikatsiya kompleksov)* [Scythian Burial Mounds of the Middle Don Region (Publication of Complexes)]. Moskva. (In Russian).
- Savchenko Ye. I., 2001. Mogil'nik skifskogo vremeni "Ternovoye I – Kolbino I" na Srednem Donu (pogrebal'nyy obryad) [The Scythian-era burial ground "Ternovoe I – Kolbino I" on the Middle Don (funeral rite)]. *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuyu epokhu*. Moskva. 53–143. (In Russian).
- Sereda A. I., 1988. Tekhnika i tekhnologiya proizvodstva orudiy truda iz zheleza u skifskikh plemen Pravoberezhnogo Podneprov'ya v IV – III vv. do n. e. [Technique and technology of producing iron tools

among the Scythian tribes of the Right-Bank Dnieper region in the 4th–3rd centuries BC]. *Drevnyaya istoriya Dneprovskogo Pravoberezh'ya. Sbornik nauchnykh trudov*. Kirovograd. I. 67–75. (In Russian).

Shevchenko A. A., 2009. Novyye materialy k izucheniyu kurgannogo mogil'nika skifskogo vremeni Kolbino I na Srednem Donu [New materials for the study of the Scythian-period burial mound Kolbino I on the Middle Don region]. *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuyu epokhu*. Moskva. 26–111. (In Russian).

Shramko B. A., 1983. *Arkheologiya rannego zheleznoogo veka Vostochnoy Yevropy. Uchebnoye posobiye* [Archaeology of the Early Iron Age in Eastern Europe. Study Guide]. Khar'kov: RIG KHGU. (In Russian).

Sulimirski, T., 1936. *Scytowie na Zachodniem Podolu*. Lwow: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

Terenozhkin A. I., 1977. Il'inskaya V. A., Mozolevskiy B. N. Skifskiy mogil'nik Gaymanovo Pole (raskopki 1968 g.) [Scythian burial ground Gaimanovo Pole (excavations of 1968)]. *Skify i sarmaty*. Kiev. 152–199. (In Russian).

Terenozhkin A. I., 1973. Il'inskaya V. A., Chernenko Ye. V., Mozolevskiy B. N. Skifskiye kurgany Nikopol'shchiny [Scythian burial mounds of the Nikopol region]. *Skifskiye drevnosti*. Kiev: Naukova dumka. 113–186. (In Russian).

Олександр Могилов

НОЖІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВДНІ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СВІТЛОВОДСЬКОГО МОГИЛЬНИКА)

Стаття присвячена вивченню ножів скіфського часу з півдня Дніпровського Правобережного Лісостепу, які виявлені у Світловодському могильнику в Кіровоградській області. Світловодський могильник відноситься до найбільших і краще вивчених поховальних пам'яток доби раннього заліза в Північному Причорномор'ї. Некрополь розкопувався одинадцять польових сезонів у 1975–1986, 1989–1990 рр. Роботи Кіровоградського краєзнавчого музею та Кіровоградського педагогічного інституту проходили під керівництвом Н. М. Бокій та І. А. Козир. Всього на пам'ятці досліджено 161 захоронення скіфського часу. Декілька з них датуються середньоскіфським періодом, але більшість відносяться до IV ст. до н.е. Припускається, що некрополь залишила чисельна, втім рядова община. Наймасовішими в гробницях є озброєння та прикраси. Зі знарядь праці з покійниками найчастіше клали ножі.

На пам'ятці знайдено 71 ніж, які походять із 62 захоронень (понад 38% від їхньої загальної кількості). Не пограбовані поховання показують, що відсоток могил з такими знахідками міг бути набагато вищим (73%). Ножі найчастіше лежали поруч з заупокійною їжею (40 із 44 встановлених випадків). Ще двічі вони покладені поруч з горитом. Частіше з покійним клали один ніж, і лише 9 разів по 2 вироби. Світловодські ножі виготовлені з заліза. Предмети з кістяною ручкою переважають над виробами з дерев'яним руків'ям (62% і 37%). Ручки кріпились на черешкові за допомогою залізних заклепок. Велика кількість ножів у Світловодську ілюструє їх масовий вжиток у різних сферах життя давніх племен скіфського часу.

Ключові слова: скіфський час, ніж, поховання, курган, могильник, Дніпровський Правобережний Лісостеп.

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 904(477.65)"638":903.5

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-5>**Панченко Кирило,**

викладач кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

panchkyrylo@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3988-5294

СКІФСЬКИЙ КУРГАН № 25 БІЛЯ ВІЛЬШАНКИ У БАСЕЙНІ р. СИНЮХИ

Стаття присвячена публікації матеріалів розкопок кургану скіфського часу біля с. Вільшанка Голованівського району Кіровоградської області. Курган № 25 входив до складу могильника, що налічував десять насипів. Частину цих пам'яток було досліджено археологічною експедицією Кіровоградського обласного краєзнавчого музею¹ під керівництвом Н. М. Бокій упродовж 1968–1970 рр. Артефакти, отримані у ході розкопок, зберігаються у фондах Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею та Вільшанського краєзнавчого музею і опубліковані лише частково.

Під час розкопок під насипом було виявлено поховання, здійснене у ямі зі сходінками. Навколо могили розчищено рештки масивного дерев'яного перекриття. У скіфський час курган мав кам'яну кріпиду та був оточений ровом. Досліджене захоронення виявилось пограбованим ще у давнину, що значною мірою ускладнює реконструкцію поховального обряду та його інтерпретацію. У заповненні ями збереглися бронзові пластини та залізні пластини від обладунку, бронзові наконечники стріл і ворварка. Також зафіксовано рештки жертовної м'ясної їжі, що є важливим елементом поховального ритуалу.

Знахідки бронзових наконечників стріл дали змогу датувати пам'ятку першою – другою четвертю V ст. до н.е. На основі аналізу рис поховального обряду та матеріальної культури висловлено припущення, що поховання належало воїну. Поховальний обряд у кургані має аналогії з курганом № 32, розкопаним поряд, а також із низкою територіально близьких пам'яток басейну р. Синюхи. Проведені зіставлення, а також матеріали інших курганів могильника біля Вільшанки дозволяють віднести його до кола поховань представників військової аристократії скіфського часу. Додатково простежуються ознаки, характерні для степових традицій, що відображає взаємодію лісостепового та кочового середовищ у цьому регіоні.

Ключові слова: курган, Північне Причорномор'я, скіфи, поховальний обряд, р. Синюха, Степ.

Протягом 1968–1970 рр. археологічна експедиція під керівництвом Н. М. Бокій розкопала у районі селища Вільшанка 5 курганів (№ 5, 7, 17, 25 та 32), що містили могили скіфського часу. Усі ці пам'ятки розташовані у басейні р. Синюхи – фактично на самому кордоні Лісостепу і Степу Правобережного Подніпров'я. Свого часу Н. М. Бокій у своїх публікаціях здійснила ряд важливих реконструкцій щодо комплексів у басейні р. Синюхи. Дослідниця визначила, що значна частина поховань даного регіону належали представникам степового населення (Бокій Н. М., 1994, с. 113–114). Утім, матеріали розкопаних нею пам'яток й досі опубліковані лише частково та зберігаються у Центральноукраїнському обласному краєзнавчому музеї (Бокій Н. М., 1994; Могилов О. Д., 2016).

У 1970 р. археологічна експедиція під керівництвом вченої розкопала біля Вільшанки два кургани – № 25 та 32². Курган № 25 входив до групи із 10 насипів, розташованої за 5 км на північний схід від селища.

¹ Нині – Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей.

² Бокій Н. М. Отчет Кіровоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кіровоградской обл. в 1970 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. 64. 1970/111. Арк. 3–5.

На момент розкопок його висота становила 1,5 м, а діаметр – 24 м. Навколо кургану розчищений рів. Насип складався з чорнозему. Поряд з його підніжжям та на поверхні також траплялися фрагменти каміння³. Під ним було розчищене кам'яне «кільце» діаметром 19–20 м, шириною 1,5–2 м. Каміння залягало на глибину 0,75–0,8 м. У південній частині кургану на глибині 1,0 м на відстані 1,0 м від центру кургану зафіксовані рештки кострища у вигляді скупчення вуглинок та перепаленого ґрунту. Діаметр скупчення 1,5 м, товщина залягання – 0,25 м. Подальше розчищення плями у центрі майданчика дозволило відкрити на глибині 1,4 м рештки дерев'яного перекриття, зведеного із радіально покладених колод поверх масивного глиняного викиду (рис. 1). Зафіксований діаметр колод – 0,2–0,3 м. Найкраще вони збереглися у північно-східному секторі. Площа, на якій простежувалося перекриття, становила 3,5 x 5,5 м. Викид був більш потужним у південній, західній та східній частині та меншим у північній. Діаметр викиду з перекриттям становив 8,0 м.

У центрі насипу, під залишками перекриття відкрито поховання, здійснене у ямі трапецієподібної форми, розмірами: довжина – 3,2 та 3,75 м; ширина – 3,2 м, глибина від рівня давнього горизонту – 3,8 м (рис. 2). Її заповнення складалося з чорнозему, змішаного з камінням. Найбільше каміння зафіксовано у південному секторі ями.

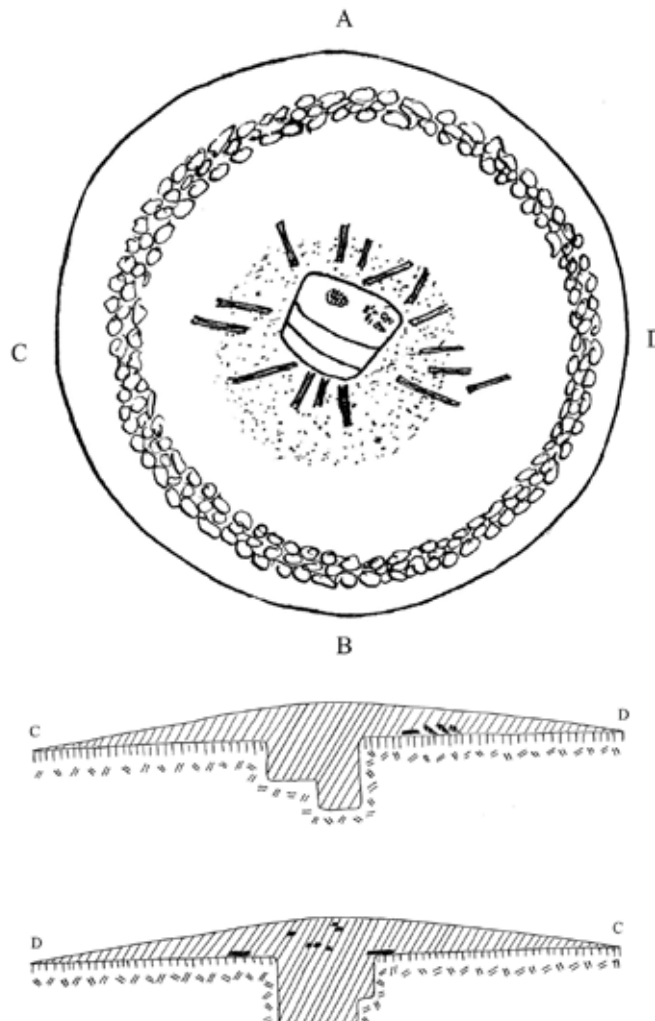

Рис. 1. План кургану № 25 біля смт Вільшанки (за Н. М. Бокій)

³ Бокій Н. М. Указ. соч. Арк. 3.

На глибині 1,0 м у заповненні фіксувалися рештки людського кістяка: фрагменти кісток ніг, плечова кістка і таз. У цьому ж заповненні виявлені кістка ноги великої рогатої худоби та лопатка барана. Біля північної та східної стінок, так само у засипці знайдені фрагменти залізних пластин від панцира. Поряд з південною стінкою на глибині 1,7 та 2,8 м розчищені дві високі ледь заокруглені сходинки, шириною 0,8 та 0,6 м. Могила була вщент пограбована, а поховання поруйноване. *In situ* збереглися лише ступні ніг. Ймовірно, небіжчик був покладений у випростаному положенні вздовж північної стінки головою на північний-захід. У північно-західному куті могили знайдена «велика кількість» залізних пластин від панцира. Біля кісток ступнів ніг розчищено 10 бронзових наконечників стріл, а в центрі могили – бронзові пластини та залізна ворварка. Серед предметів у фондах Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею також збереглася підвіска у формі «замочка».

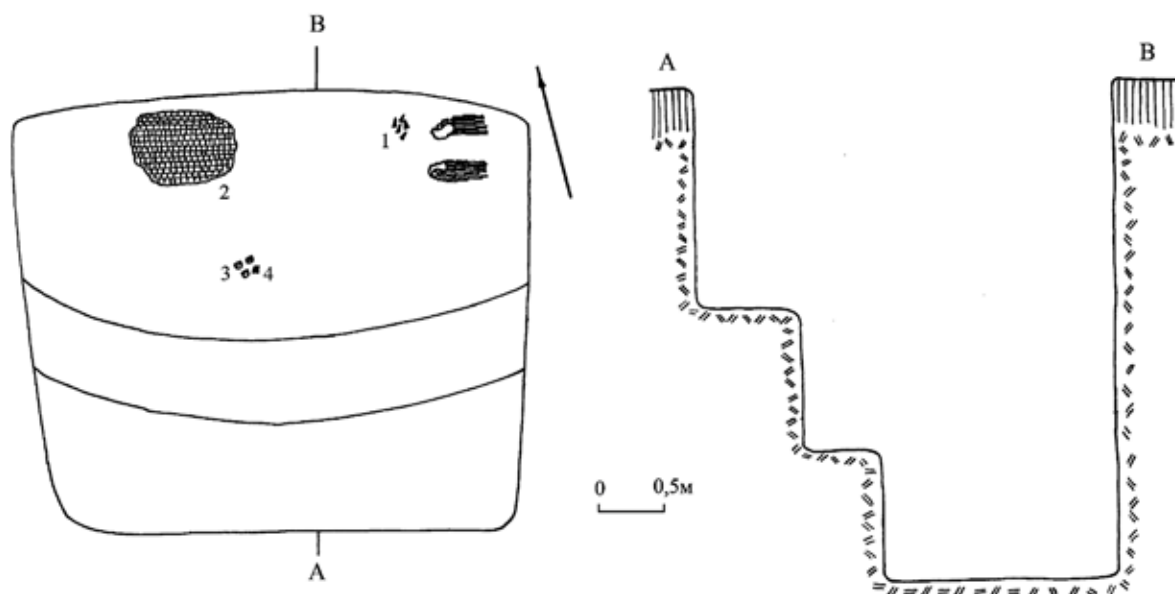

Рис. 2. План могили із кургану № 25 біля смт Вільшанки (за Н. М. Бокій):

1 – бронзові наконечники стріл; 2 – залізні пластини від панцира;
3 – бронзові пластини від панцира; 4 – бронзова ворварка

Розглянемо детальніше поховальний інвентар.

1. Бронзові наконечники стріл. Збереглося 6 цілих предметів та 4 у вигляді фрагментів, що представлені такими типами:

А. Трилопатеві вістря з ледь виступаючою втулкою та видовженою голівкою (рис. 3: 1). У нижній частині втулки отвір. Схожі наконечники стріл найраніше відомі у наборах кінця VI – початку V ст. до н. е. Масового вжитку вони набувають у V ст. до н. е. (Полін С. В., 1987, рис. 10, 12).

Б. Трилопатеві наконечники з обтяженою трикутною голівкою, п-подібним ложком, виступаючою втулкою та зрізаними кінцями лопатей (рис. 3: 2–10). Такі вістря датуються першою – другою четврттю V ст. до н. е. (Полін С. В., 1987, рис. 13).

2. Залізні пластини від панцира належать до одного типу – видовженої форми із заокругленим кінцем та отворами для нашивання (рис. 4: 5, 8, 9). У похованні знайдено понад 400 пластин. Подібні пластини для обладунку використовувались протягом усього скіфського часу (Черненко Е. В., 1968, с. 27).

3. Бронзові пластини квадратної форми із заокругленим кінцем та трьома отворами для нашивання (рис. 4: 1–4). Розміри та форма нагадують пластини для панцира. Як відомо, панцирі з комбінованих з заліза та бронзи зустрічаються рідко (Черненко 1968, с. 22). До того ж,

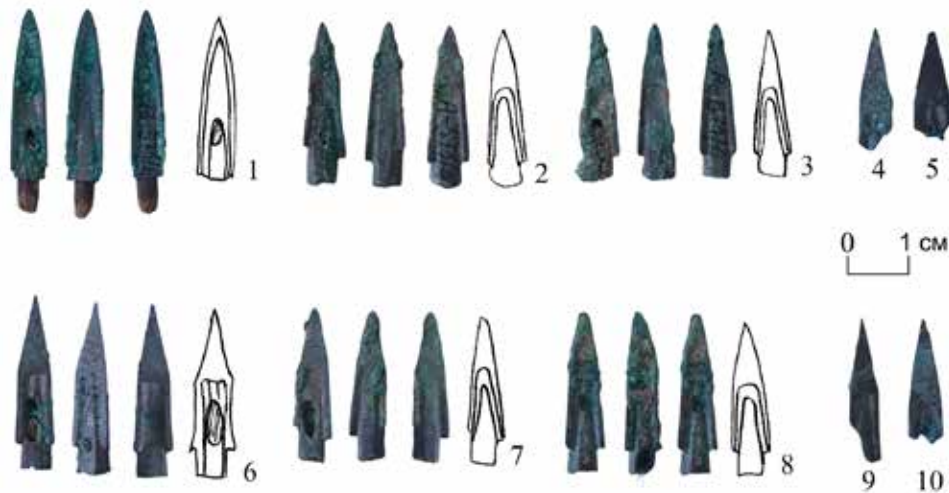

Рис. 3. Бронзові наконечники стріл з кургану № 25 біля снт Вільшанки:
Креслення стріл 1, 4 – за Бокій Н. М.

Рис. 4. Знахідки з кургану № 25 біля снт Вільшанки:
1–4 – бронзові пластини; 5, 8, 9 – залізні пластини від панцира; 6 – залізна підвіска у формі «замочка»; 7 – залізна ворварка. Креслення 1, 5, 8, 9 – за Бокій Н. М.

у кургані 8 поблизу того ж могильника подібні пластини збереглися разом із бронзовими гвіздками⁴. В обох випадках на бронзових виробках відсутні сліди залізних окислів. Очевидно, що предмети, до яких належали два різних види пластин, лежали окремо. Тож можемо припускати, що ці пластини були призначеними для оббивки горита.

4. Залізна ворварка конічної форми з округлим отвором у центрі (рис. 4: 7). Схожі предмети були поширеними протягом VII–V ст. до н.е., а окремі зустрічаються і в IV ст. до н. е. (Могилов О. Д., 2008, с. 76).

Поховальний обряд. Поховання у кургані № 25 було здійснене в ямі зі сходами. Небіжчика поклали в могилу на розстелений обладунок під північною стінкою у випростаному положенні, головою на північний захід. Могилу перекрили дерев'яною «шатроподібною» конструкцією, що спиралася на глиняний викид з ями. Після цього над похованням спорудили курган. Основа

⁴ Бокій, Н. М. Отчет об археологических раскопках Кировоградского краеведческого музея. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. 64. 1969/65. Арк. 8–11;

Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей. № А 540.

кургану була зміцнена кам'яною крєпідією, а курган оточений ровом. Проаналізуємо детальніше кожен із зафіксованих елементів поховального обряду.

Яма зі східцями відкрита у кургані № 25 біля Вільшанки належить до рідкісних типів поховальних споруд. Найближчою аналогією поховальній споруді із нашого кургану є могила другої – четвертої четвертей V ст. до н.е. з кургану № 32 з цього ж могильника. Тут поховання було облаштоване так само у ямі з двома сходинами. Її господар також був покладений на розстелений обладунок. Крім того, в могилі знайдені наконечники стріл та списів з підтока, елементи кінської вузди (Могилов О. Д., 2016, с. 78). Схожа поховальна споруда розкопана і в кургані біля Сухого Ташлика. Тут яма була перекрита настилом із дерев'яних колод. Як і в попередніх випадках, у могилі розчищені предмети озброєння – наконечники списів (Бокий Н. М., 1994, с. 112, рис. 2: 1). Таким чином, подібний поховальний обряд фіксується у кількох пам'ятках у басейні Синюхи та пов'язаний із військовими захороненнями.

Поза та орієнтація небіжчика. У V ст. до н. е. в Степу майже у 45% поховань зустрічається положення небіжчика горілиць (випростано). Переважає орієнтація головою на захід (Ольховський В. С., 1991, с. 67). Аналогічно, на Правобережному Дніпровському Лісостепу також домінувало випростане положення. Що ж до орієнтації, то серед пам'яток територіально близької Тясминської групи вона відзначається як нестійка (Ковпаненко Г. Т., 1989, с. 39).

Знахідки кісток великої рогатої худоби та барана в заповненні ями вказують, що поховального супроводжувала *м'ясна ритуальна їжа*, яка є однією з рис поховального обряду степових номадів. У Дніпровському Правобережному Лісостепу у середньоскіфський час її рештки розчищені приблизно у 40% могил у Потясминні та 43 % у Поросі. Починаючи з V ст. до н.е. вона стає важливим елементом поховального обряду (Петренко В. Г., 1967, с. 19). Найчастіше до могил клали м'ясо коня, вівці, великої рогатої худоби та інших тварин разом із ножем (Ковпаненко Г. Т., 1989, с. 40). У Степу її рештки зафіксовані у середньоскіфський час у 46 % поховань (Ольховський В. С., 1991, с. 73).

Складні надмогильні споруди – *перекриття з дерева* добре відомі північніше в Лісостепу з передскіфського часу. Почасті всі вони об'єднанні під загальною назвою «перекриття шатрового типу» (Ковпаненко Г. Т., 1984, с. 39–58; Скорий С. А., 1987, с. 36–49; Бокий Н. М., 2004, с. 15–17). У Степу вони зустрічаються рідше, але у скіфський час вони тут відомі з VII ст. до н. е. (Ольховський В. С., 1991, с. 40–41).

Глиняний викид навколо могили, що утворював своєрідний вал, є однією з традицій поховального обряду населення Степу (Ольховський В. С., 1991, с. 76).

Рови навколо курганів у Степу відомі з VII ст. до н.е., у V ст. до н.е. вони зафіксовані у 23,9 % (Ольховський В. С., 1991, с. 63–64, 77, 128). У Дніпровському Правобережному Лісостепу вони розчищені у середньоскіфський час приблизно у 7,2 % випадків (Ковпаненко Г. Т., 1987, с. 37).

Рів відкритий навколо кургану № 25 мав одну особливість – він був заповнений камінням. Знахідки каміння в основі насипу дозволяють припустити, що це рештки *кам'яної крєпиди*, яка з часом сповзла та заповнила рів. Схожа ситуація зафіксована і на інших пам'ятках, що розташовані поблизу – курганах № 2 групи I та кургані № 2 групи II біля Показового, кургані № 6 біля с. Сухий Ташлик (Бокий Н. М., 1994, с. 107–108, 110, 112). А в кургані № 3 групи I поряд з Показовим з каміння було зведено кромлех, що оточував поховальний простір та був поверх перекритий деревом (Бокий Н. М., 1994, с. 112). Використання каменю під час спорудження курганів більш притаманне для степових пам'яток, починаючи із V ст. до н.е. У цей час тут крєпиди зафіксовано в основі 25 % курганів, (Ольховський В. С., 1991, с. 75–78), у IV ст. до н.е. вони зустрічаються у 13,6 % могил (Ольховський В.С., 1991, с. 120).

Висновки. Отриманий під час розкопок матеріал дає змогу зробити припущення щодо *етнічної та соціальної приналежності* небіжчика. У кургані зафіксовано не менше 7 ознак, що дозволяють віднести власника могили до степових кочовиків: рів в основі кургану, глиняний вал навколо могили, масштабна дерев'яна надмогильна конструкція, сліди від ритуального вогню,

жертвна м'ясна їжа, покладання обладунку разом із небіжчиком (Скорый 2003, с. 53) та здійснення захоронення у ямі зі східцями (Могилов, 2016, с. 79). Таким чином, курган № 25 можна віднести до кола старожитностей степових кочовиків.

Хоча могила в кургані № 25 поблизу Вільшанки виявилася більш поруйнованою, ніж поховання під курганом № 32, розкопаним поряд, її розміри, затрати на зведення рову та масштабної кам'яної конструкції навколо кургану, покладання зброї, предметів кінської вузди та жертвної їжі свідчать про те, що її власник належав до представників військової аристократії.

Як вже припускалося раніше, кургани біля Вільшанки можуть являти собою родові могильники (Могилов О. Д., 2016, с. 78). Відзначимо, пам'ятки басейну р. Синюхи становлять значний інтерес для реконструкції історичних процесів на одній з ділянок порубіжжя Лісостепу та Степу Дніпровського Правобережжя. На сучасному етапі тут досліджено не менше 37 поховань VII–IV ст. до н.е. Усі вони походять з курганних могильників. Найбільша частина курганів розкопана у басейні р. Синюхи, на території Кіровоградської області: кургани № 2–5, 10 групи I та курган № 2 групи II біля с. Показового, курган 6 поряд із с. Сухий Ташлик (Бокій Н. М., 1994) та кургани № 2, 3 біля с. Бузниковате⁵, а також кургани 5, 7, 17, 24⁶, 25 та 32 біля самого смт Вільшанки⁷. У басейні лівої притоки Синюхи – Великої Висі розкопані 4 поховання у курганах 2 та 4 біля с. Петрівки (Бокій Н. М., 1977). У межиріччі Синиці та Південного Бугу знаходився курган 7 біля с. Красногірка Голованівського району (Панченко К. І., 2014). На лівому березі річки Молдовки – кургани 4, 5, 6 та 7 біля с. Молдовка Голованівського району (Махортих С., 1998). У межиріччі Кодими та Південного Бугу – кургани 3, 5 (поховання 1, 2) та 9 (поховання 1, 2) біля с. Неділкове Подільського району Одеської області (Редина Е. Ф., 1999), а також кургани 5, 6 (поховання 1, 2) та 7 біля с. Кам'яна Балка Миколаївської області⁸. На р. Савранці досліджені кургани поблизу Криничок та Піщаної Подільського району Одеської області (Бессонова С. С., 1994, с. 6). У більше ніж 67% перелічених комплексів виявлені елементи зброї, або захисного обладунку. Зауважимо, що одночасно в могилах практично відсутній ліплений посуд. Натомість у 25% від загальної їх кількості з вибірки присутня антична кераміка. Майже усі поховання скіфського часу в регіоні містили рештки жертвної їжі у вигляді кісток коней, малої та великої рогатої худоби. Деякі з могил мали багатий супровідний інвентар. Так у гробниці кургану 10 біля Показового було виявлене електрове окуття від ритона (Бокій Н. М., 1994, рис. 1: 8). У курганах 4 та 5 біля Молдовки знайдені дерев'яні посудини, одна з яких інкрустована позолоченою накладкою та рогом оленя (Махортих С. В., с. 489). З поховання 2 кургану 6 біля Кам'яної балки походить бронзовий казан⁹. У жіночому похованні кургану 4 біля Петрівки знайдені кістяні пластини від дерев'яної скриньки. У могилі 1 кургану 2 з Петрівки знайдений набір золотих пластин для декору вбрання (Бокій Н. М., 1977, с. 200–204).

Таким чином, навіть попередній огляд старожитностей засвідчує присутність кочових груп у прикордонній зоні Лісостепу та Степу на цьому відрізку впродовж VII–IV ст. до н.е. Дослідники припускають, що у скіфський час Південний Буг разом із його притоками відігравав роль важливої транспортної мережі для перевезення товарів та солі (Бокій Н. М., 2001, с. 3; Болтрик Ю. В., 2001, с. 123, 126, 128). Ймовірно, що кургани, розкопані біля Вільшанки разом із іншими перерахованими могильниками, маркують одну із гілок давнього торгівельного шляху. У скіфський час тут постійно перебували загони номадів, що здійснювали його контроль.

⁵ Матеріали з розкопок курганів біля с. Бузниковате зберігаються у фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій Центральноукраїнського державного університету імені В. Винниченка.

⁶ Бокій, Н. М. Отчет об археологических раскопках Кировоградского краеведческого музея. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. 64. 1969/65. Арк. 8–11.

⁷ Бокій Н. М. Отчет Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской обл. в 1970 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. 64. 1970/111. Арк. 3–5.

⁸ Шапошникова О. Г. Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1976 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 64. 1976/7. Арк. 92–95, 119–120.

⁹ Там само. Арк. 94.

Список літератури

- Бессонова С. С., 1994. Курганы Лесостепного Побужья. *Древности скифов*. Киев. 3–34.
- Бобринской А. А., 1906. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1905 году. *Известия императорской археологической комиссии*. Вып. 20. Санкт-Петербург. 1–16.
- Бобринской А. А., 1910. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1908 году. *Известия императорской археологической комиссии*. Вып. 35. Санкт-Петербург. 61–81.
- Бокій Н. М., 1977. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине. *Скифы и сарматы*. Киев. 200–208.
- Бокій Н. М., 1994. Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи. *Наукові записки з історії України*. Випуск 3. Київ. 107–114.
- Бокій Н. М., 2001. Давні проблеми історії скіфів Дніпровського Правобережжя. *Наукові записки з історії України*. Випуск 8. Київ. 3–9.
- Бокій Н. М., 2004. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині. *Тези конференції «Від Кіммерії до Сарматії». 60 років Відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології Національної академії наук України*. Київ. 15–17.
- Болтрик Ю. В., 2001. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье. *Российская археология*. № 1. 121–130.
- Ковпаненко Г. Т., 1984. Гупало, Н. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье. *Вооружение скифов и сарматов*. Киев. 39–58.
- Махортих С., 1998. Тупчієнко І. Скіфські кургани біля села Молдовки на Кіровоградщині. *Записки НТШ*. Т. ССXXXV. Київ. 487–503.
- Мелюкова А. И., 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников. Д 1–4. Москва.
- Могилев О. Д., 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.
- Могилев О. Д., 2016. Бокій Н. М. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*. № 3. 76–88.
- Могилев О. Д., 2021. Другий Михайлівський курган – пам'ятка V ст. до н.е. у Потясминні. *Археологія*. № 2. 92–114.
- Могилев О. Д., 2025. Бокій Н. М. *Світловодськ. Скіфський могильник у Центральній Україні*. Київ.
- Ольховский В. С., 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н.э.)*. Москва.
- Редина Е. Ф., 1999. Скифский могильник у с. Неделково на севере Одесской области. *Stratum plus*. №3. 75–80.
- Панченко К. І., 2014. Скіфський курган біля с. Красногірка на Кіровоградщині. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Вип. 22. Кіровоград. 8–12.
- Панченко К. І., 2025. Скіфський курган біля с. Копані у верхів'ї Інгульця. *Історія та археологія*. №1. 19–28.
- Петренко В. Г., 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э.* Свод археологических источников. Д 1–4. Москва.
- Полін С. В., 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*. № 59. 17–36.
- Скорий С. А., 1987. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. *Археологія*. Вип. 60. 36–49.
- Скорый С. А., 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев.
- Черненко Е. В., 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Kyrylo Panchenko

**SCYTHIAN BARROW No. 25
NEAR VILSHANKA IN THE SYNYUKHA RIVER BASIN**

This article presents the results of excavations of a Scythian-period burial mound located near the village of Vilshanka, Holovanivskiy District, Kirovohrad Region. Mound No. 25 formed part of a burial ground comprising ten mounds. The site was investigated by an archaeological expedition of the Kirovohrad Regional Museum of Local History under the direction of N. M. Bokii in 1968–1970. The artifacts recovered during the excavations are currently housed in the collections of the Central Ukrainian Regional Museum of Local History and the Vilshanka Local History Museum, and have only been partially published to date.

Beneath the mound, a burial was discovered in a trapezoidal pit with steps. Around the grave, the remains of a substantial wooden covering and a stone kerb were uncovered. In the Scythian period, the mound was encircled by a ditch. The burial had been looted in antiquity, which significantly complicates its interpretation. The fill of the pit contained bronze plates and iron armour plates, bronze arrowheads, and a decorative conical fitting. Remains of sacrificial meat offerings were also recorded, representing an important element of the funerary rite.

The bronze arrowheads provide the basis for dating the complex to the 5th century BC. An analysis of the burial rite and associated material culture suggests that the interment belonged to a warrior. The funerary practices observed in Barrow No. 25 show close parallels with those documented in Mound No. 32 excavated nearby, as well as with other sites in the Synyukha River basin. Comparative analysis, together with materials from other mounds of the Vilshanka burial ground, indicates that the complex may be attributed to representatives of the Scythian military elite. The burial also displays features characteristic of steppe traditions, reflecting interactions between the forest-steppe and nomadic cultural environments in this region.

Key words: barrow, Northern Black Sea region, funerary rite, Scythians, Synyukha river, Steppe.

References

- Bessonova S. S., 1994. *Kurgany Lesostepnogo Pobuzhia [The Burial Mounds of the Forest-Steppe Region of the Bug River Basin]*. Drevnosti skifov. Kiev. 3–34. (In Russian).
- Bobrinskoi A. A., 1906. *Otchet o raskopkakh v Chigirinskom uезде Kievskoi gub. v 1905 godu [Report on Excavations in the Chigirin District of the Kiev Governorate in 1905]*. Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii. Vyp. 20. Sankt-Peterburg. 1–16 (In Russian).
- Bobrinskoi A. A., 1910. *Otchet o raskopkakh v Chigirinskom uезде Kievskoi gub. v 1908 godu [Report on Excavations in Chigirin County, Kiev Province, in 1908.]*. Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii. Vyp. 35. Sankt-Peterburg. 61–81. (In Russian).
- Bokii N. M., 1977. *Skifskie kurgany v basseine r. Bolshaia Vys na Kirovogradshchine [Scythian burial mounds in the basin of the Bolshaya Vys River in the Kirovograd region]*. Skify i sarmaty. Kiev. 200–208. (In Russian).
- Bokii N. M., 1994. *Skifski pam'iatky baseinu r. Syniukhy [Scythian monuments of the Sinyukha River basin.]*. Naukovi zapysky z istorii Ukrainy. Vypusk 3. Kyiv. 107–114. (In Ukrainian).
- Bokii N. M., 2001. *Davni problemy istorii skifiv Dniprovskoho Pravoberezhzhia [Ancient Problems of the History of the Scythians of the Right Bank of the Dnieper]*. Naukovi zapysky z istorii Ukrainy. Vypusk 8. Kyiv. 3–9. (In Ukrainian).
- Bokii N. M., 2004. *Kurhan rannozaliznogo viku bilia s. Ivanhorod na Kirovohradshchyni [An Early Iron Age burial mound near the village of Ivangorod in the Kirovohrad region]*. Tezy konferentsii «Vid Kimmerii do Sarmatii». 60 rokiv Viddilu skifo-sarmatskoi arkheolohii Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. 15–17. (In Ukrainian).
- Boltrik I. V., 2001. *Osnovnoi torgovyi put Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe Pravoberezhie [The Main Trade Route from Olbia to the Dnieper Forest-Steppe Right Bank]*. Rossiiskaia arkheologiya. №1. 121–130. (In Russian)
- Kovpanenko G. T., 1984. *Gupalo, N. D. Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porose [Warrior near the Village of Kvitky in Porosya]*. Vooruzhenie skifov i sarmatov. Kiev. 39–58.
- Makhortyk S., 1998. *Tupchiienko I. Skifski kurhany bilia sela Moldovky na Kirovohradshchyni [Scythian Burial Mounds near the Village of Moldovky in the Kirovohrad Region]*. Zapysky NTSh. T. CCXXXV. Kyiv. 487–503. (In Ukrainian).
- Meliukova A. I., 1964. *Vooruzhenie skifov [Weapons of the Scythians.]*. Svod arkheologicheskikh istochnikov. D 1-4. Moskva. (In Russian).
- Mohylov O. D., 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy [Horse Gear of the Scythian Period in the Forest-Steppe of Eastern Europe]*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2016. *Bokii N. M. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha [Burial of a Scythian horseman on the Sinyukha River]*. Arkheolohiia. № 3. 76–88. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2021. *Druhyi Mykhailivskiy kurhan – pam'iatka V st. do n.e. u Potiasmyzni [The Second Mikhailivsky Mound – a 5th-century BCE site in Potyasmynne]*. Arheolohiia. № 2. 92–114. (In Ukrainian).
- Mohylov O. D., 2025. *Bokii N. M. Svitlovodsk. Skifskiy mohyl'nyk u Tsentralnii Ukraini [Svitlovodsk. A Scythian burial ground in Central Ukraine]*. Kyiv. (In Ukrainian).
- Olkhovskii V. S., 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII–III vv. do n.e.) [Funeral and Memorial Rites of the Population of Steppe Scythia (7th–3rd cent. BC)]*. Moskva. (In Russian).
- Redina E. F., 1999. *Skifskii mogilnik u s. Nedelkovo na severe Odesskoi oblasti [A Scythian burial mound near the village of Nedelkovo in the north of the Odessa region]*. Stratum plus. № 3. 75–80. (In Russian).

Panchenko K. I., 2014. *Skifskiy kurhan bilia s. Krasnohirka na Kirovohradshchyni [A Scythian burial mound near the village of Krasnogirka in the Kirovohrad region]. Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. Vyp. 22. Kirovohrad. 8–12. (In Ukrainian).*

Panchenko K. I., 2025. *Skifskiy kurhan bilia s. Kopani u verkhiv'i Inhultsia [A Scythian burial mound near the village of Kopani in the upper reaches of the Ingulets]. Istorii ta arkheolohiia. № 1. 19–28. (In Ukrainian).*

Petrenko V. G., 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprov'ia v V–III vv. do n.e. Svod arkheologicheskikh istochnikov [The Right Bank of the Middle Dnieper in the 5th–3rd cent. BC]. D 1-4. Moskva. (In Russian).*

Polin S. V., 1987. *Khronolohiia rannoskifskyykh pam'iatok [Chronology of Early Scythian Sites]. Arkheolohiia. № 59. 17–36. (In Ukrainian).*

Skoryi S. A., 1987. *Pro skifskiy etnokulturniy komponent u naseleenniia Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia [About the Scythian Ethnocultural Component in the Population of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank.]. Arkheolohiia. Vyp. 60. 36–49. (In Ukrainian).*

Skoryi S. A., 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa) [The Scythians in the Dnieper Right-Bank Forest-Steppe (The Problem of Identifying the Iranian Ethnocultural Element). Kiev. (In Russian).*

Chernenko E. V., 1968. *Skifskii dospekh [The Scythian Armor]. Kiev. (In Russian).*

Дата першого надходження статті до видання: 06.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 902:305

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-6>**Хададова Марина,**

старший викладач кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
marinahadadova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6807-7069

Маркевич Оксана,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
oksanamarkevich@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-0457-8697

ФЕМІНІСТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ГЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

У статті розглянуто основні позиції феміністичної археології як напрямку наукових досліджень. Вперше ідеї феміністичної археології були сформульовані М. Конкі та Д. Спектор, вони визначили і мету – виявлення та підтвердження присутності жінок на археологічних пам'ятках. Ідеї феміністичної археології висвітлюються у великій кількості наукових праць західних дослідниць. В основному вони присвячені аналізу отриманих результатів польових археологічних досліджень різночасових пам'яток в різних регіонах планети.

В статті схарактеризовані основні ідеї феміністичної археології, яка протистоїть традиційному, андроцентричному баченню історії. Прибічниця феміністичної археології піддають критиці традиційні гендерні моделі – активну роль чоловіка та пасивну роль жінки. Спираючись на праці західноєвропейських, американських та українських дослідниць та дослідників, авторки доводять можливість за допомогою аналізу археологічних знахідок відтворення реального становища жінок, їх ролі в економіці та соціумі від кам'яного до раннього залізного віку. При вивченні археологічних об'єктів важливо зважати на просторове розташування та розподіл артефактів, пов'язаних з жінками. Важливі також біометричні дослідження, зокрема ідентифікація жіночих відбитків пальців на керамічних виробках. Ми бачимо, що в оцінці жіночої присутності в історії слід уникати узагальнень та спрощень.

У висновку зазначимо, що фемінізм як суспільно-політичний рух мав вплив і на наукову сферу, зокрема на археологію. Насамперед жінки-археологині мали довести неспроможність андроцентричного підходу до вивчення і трактування історії людства, а також довести свою професійність і спроможність проводити самостійні дослідження. В результаті накопичено значний науковий матеріал, який дозволяє висвітлити роль жінок в різні історичні періоди як ремісниць, як мисливиць, як воїтельок.

Останнім часом до західноєвропейських дослідниць в галузі феміністичної археології долучились і українські науковиці. Цей напрям досліджень в Україні лише зароджується, але має значні перспективи. Вони полягають у переосмисленні вже накопиченого археологічного матеріалу, а також матеріалів майбутніх досліджень з позицій феміністичної археології.

Ключові слова: феміністична археологія, андроцентричний підхід, археологічний об'єкт, матеріальність гендеру.

Феміністичні напрямки досліджень у різних галузях науки виникли як засоби боротьби з патріархальними стереотипами в суспільстві в цілому та науковому зокрема. Не є винятком і археологія. Не випадково провідниця ідей феміністичної археології були активними представницями фемінізму як суспільно-політичного руху, зокрема його другої та третьої хвиль. Серед них Еріка Енгельстад, Роберта Гілкріст, Марі Луїза Стіч Соренсен, Джанет Спектор та Маргарет

Конкі. Зокрема Д. Спектор та М. Конкі сформулювали основні завдання та мету феміністичної археології, а також визначили різницю між феміністичною археологією та археологією гендеру.

Жінкам, які присвятили себе археології, у другій половині ХХ ст. необхідно було доводити свою професійну ідентичність і професійність, прагнути вийти із тіні дослідників-чоловіків, а також довести неспроможність андроцентричного підходу до вивчення та трактування минулого людства. Тож треба було за допомогою археологічних матеріалів «знайти» жінку в кожному археологічному періоді, довести її значення в соціальному, економічному та культурному житті давніх суспільств.

Ідеї феміністичної археології висвітлюються у великій кількості наукових праць західних дослідниць. В основному вони присвячені аналізу отриманих результатів польових археологічних досліджень різночасових пам'яток в різних регіонах планети. Зокрема слід відзначити дослідження Р. Хаас, Д. Ватсон та Т. Буонасера «Жінки мисливці ранньої Америки» (*Female hunters of early Americas*). Авторки доводять важливу роль жінок у полюванні на велику дичину в IX тис. до н.е. (Haas P., p. 2020).

Тема феміністичної археології розробляється також українськими дослідницями. Але наукових праць на сьогодні небагато. Проблемам вивчення гендерної археології присвячено статтю А. Вейбер (Вейбер А., 2015). Дослідниця І. Якімова присвятила своє дисертаційне дослідження феномену гендерної археології в Україні. В низці статей авторка розкрила шляхи інтеграції «жіночого елемента» в археологічну науку на прикладі біографій відомих українських археологинь другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. (Якімова І., 2017). Цю тематику продовжили досліджувати Н. Шкода та А. Крилова (Шкода Н., 2023). Специфіку феміністичного підходу до наукових досліджень схарактеризувала в своїй праці В. Пугач (Пугач В. Я., 2024).

Окремо слід виділити праці, в основі яких інтерпретація археологічних джерел раннього залізного віку. Це праці О. Фіалко, присвячені скіфським жіночим похованням зі зброєю. Поховання «амазонок» ІІІ – ІV ст. авторка інтерпретувала саме з позицій феміністичної археології (Фіалко О., 2021). Сарматські жіночі поховання зі зброєю стали предметом дослідження О. Шевченко, праці якої присвячені місцю і ролі жінки в сарматському суспільстві (Шевченко О., 2017).

Слід зазначити, що дослідження з позиції феміністичної археології в Україні тільки розпочинаються, тому необхідно сформулювати основні засади і напрямки досліджень, а також методи, які дозволять «знайти жінку» і визначити її місце в давніх спільнотах. Отже, метою нашого дослідження є з'ясування особливостей феміністичного підходу до інтерпретації археологічних матеріалів та реконструкції устрою первісних суспільств.

Ідеї феміністичної археології вперше були викладені у праці «Археологія та вивчення гендеру» (*Archaeology and the study of gender*). Авторки статті Маргарет Конкі та Джанет Спектор піддали критиці практику використання сучасних норм і уявлень для давніх суспільств, зокрема у розподілі праці між жінками та чоловіками, ролі статей у виготовленні знарядь праці та ін. (Conkey M., 1984). У своїх подальших працях М. Конкі визначила мету феміністичної археології – виявлення або підтвердження присутності жінок на доісторичних пам'ятках, доведення їх участі у сферах, які традиційно пов'язували з чоловіками, як то добування каменя та виготовлення кам'яних знарядь, палеолітичне мистецтво. На її думку, в умовах узаконення ідеології гендерної нерівності, коли наука свідчить про байдужість до проблем жінок, результатом можуть бути лише андроцентричні структури знань. Альтернативою такому порядку речей може бути лише феміністичний підхід, зокрема в археології (Conkey M. W., 1997).

Характерним для андроцентричного бачення історії є ретроспективний метод, який полягає в перенесенні сучасного для дослідника способу життя та суспільних відносин в минуле. Таким чином склалися гендерні моделі: чоловік – мисливець, воїн, здійснює контакт з зовнішнім світом, ремісник що працює на обмін та ринок, важливий в економіці та торгівлі, здійснює владу; жінка – збиральниця, берегиня вогнища, народжує і виховує дітей, виготовляє речі в межах натурального господарства для потреби родини, мало контактує з зовнішнім світом, підкорюється чоловікові. Тобто існувала тенденція асоціювати жінок з домашнім середовищем, а чоловіків –

з публічним. Такими поведінковими стереотипами користувались дослідники чоловіки для інтерпретації матеріалів різних археологічних періодів (Вейбер А., 2015, с. 437–439). Отже, головним завданням феміністичної археології стає розвіювання міфу про соціальні ролі жінок і чоловіків, які ніби були історично сформовані ще в первісності.

Для феміністичної методології досліджень характерна увага до жіночого досвіду, уникання надмірних узагальнень та спрощень при вивченні та поясненні складних соціальних процесів, викриття сексистських упереджень у дослідженнях. А основними ознаками феміністичного підходу до наукового дослідження є визнання розмаїття думок в середовищі наукової спільноти задля виключення упереджень щодо змісту та результатів наукових досліджень та відкритість до критики (Пугач В. Я., 2024, с. 43–44).

«Знаходження жінок» на археологічних пам'ятках передбачає визначення їх ролі в створенні знарядь праці, керамічних виробів, демонстрацію навичок в ремеслах, які не лише забезпечували побутовими предметами власну родину, але й дозволяли створити товар для обміну або продажу. Наступна не менш важлива сфера діяльності – участь у добуванні харчових ресурсів в умовах привласнюючого або відтворюючого господарства. Ще одне важливе завдання полягає у дослідженні соціального становища жінки, допуск жінок до влади, визначення ознак жіночої еліти. Це часто відбувається через ідентифікацію жінок у престижних похованнях. «Пошук жінки» розпочинається з ідентифікації предметів, які часто пов'язані з жіночою сферою життя, вони є свідченням її присутності на пам'ятці, визначають її територію.

Данська археологиня Марі Луїза Стіг Соренсен увела у науковий обіг поняття «матеріальність гендеру» та «гендерно обумовлений об'єкт». Мається на увазі що певні будівлі або побутові речі асоціюються з певною статтю, а їх розташування може дати інформацію про місце, статус, економічну важливість їх власника чи власниці в межах конкретної будівлі чи навколишнього простору. В своїй праці «Гендерна археологія» (Gender Archaeology) дослідниця зосереджується на важливості вивчення домогосподарств – житла та господарських об'єктів, пов'язаних з ним. В його межах могли виготовлятися продукти та речі для обміну або продажу за активної участі жінок. На думку авторки, домогосподарство є частиною великої економіки, а особи що ним керують – учасники економічних відносин. Таким чином жінки були «агентами продуктивності» (Stig Sørensen M. L., 2000, p. 1–25).

При вивченні археологічних об'єктів важливо зважати на просторове розташування та розподіл артефактів, пов'язаних з жінками. Це свідчить про їх місце в житловій споруді та поза нею. Показовим є дослідження професорки класичної археології Мічиганського університету Лізи Неветт «Гендерні відносини в класичному грецькому домогосподарстві: археологічні дані» (Gender relations in the classical Greek household: the archaeological evidence). Вона розглядає архітектурні особливості грецьких приватних будинків, планування яких, на її думку, повинно було обмежити соціальні контакти жінки. Сімейні зони – гінекеї розташовувались в будинку таким чином, щоб їх мешканки ні в якому разі не пересікалися з відвідувачами та гостями, але мали можливість потрапити до господарських приміщень. Господар будинку приймав гостей на своїй половині – андроні. Якщо будинок був двоповерховим, то жінки і маленькі діти проживали на другому поверсі. Таке розташування було дуже незручним, особливо у догляді за дітьми. На таких пам'ятках приміщення, пов'язані з жіночою присутністю, визначають за предметами жіночого побуту. А сам факт подібного поділу домашнього простору підтверджує чисельні писемні свідчення про залежну роль і місце жінки в грецькій родині (Nevett L. K., 1995, p. 364–381).

Не менш важливим є вивчення поховального інвентарю, який дозволяє не лише проілюструвати поховальну обрядовість, але й реконструювати соціальні відносини в суспільстві. Прикладом зміни уявлень про участь жінок у добуванні їжі стали дослідження поховальних пам'яток Віламая Паджа в Андах, проведені американськими археологами та антропологами Ренделом Хаасом, Джеймсом Ватсоном, Теммі Боунасеро. Пам'ятка датувалась IX тисячоліттям до н.е. В ході розкопок 2018 року було досліджено п'ять поховальних ям з рештками

6 людей, зібрано близько 20 000 артефактів. Самим несподіваним виявилось поховання молодої жінки 17–19 років. В її могилі знайшли комплект мисливських знарядь для полювання на велику дичину, серед якого кам'яні наконечники, атлатль (пристосування для метання списа), знаряддя для білування тварин.

В подальшому виявили ще ряд поховань жінок-мисливиць з відповідним інвентарем. Таких поховань було 11 із 27. Це вказує на те, що від 30% до 50% жінок на вказаній території у вказаний час брали активну участь у полюванні на великих тварин. У підсумку дослідники зробили висновок, що полювання в IX тис. до н.е. було гендерно нейтральним (Naas P., 2020). З позиції феміністичної археології це вказує на велике значення жінок як активних постачальниць харчових ресурсів в умовах привласнюючого господарства. До речі, роль жінок на ранньому етапі впровадження землеробства ніколи не бралась під сумнів. За моделлю переходу до відтворюючого господарства землеробство постало із збиральництва, яке, згідно андроцентричних поглядів, було основним жіночим внеском до харчових ресурсів громади.

Найбільш інформаційним матеріалом з археологічної пам'ятки є керамічний посуд або його фрагменти. Використовували його як жінки, так і чоловіки, але важливіше визначити, хто його виготовляв. Вважається, що простий посуд для домашнього господарства виготовляли жінки, а більш якісну кераміку в умовах майстерень – лише чоловіки. Хоча припускають, що у підготовчих процесах брали участь жінки і діти.

Активну участь жінок у виробництві кераміки вдалося засвідчити за допомогою біометричних досліджень. Вони полягають у виявленні відбитків пальців гончарів на поверхні кераміки, залишених в процесі її виготовлення. На сьогодні є ряд досліджень відбитків пальців на кераміці різних історичних періодів з різних континентів, які свідчать, що на ранніх етапах це ремесло було гендерно нейтральним. Зокрема Джон Кантер дійшов такого висновку у процесі дослідження гофрованої кераміки X ст. з пам'яток предків пуебло в каньоні Чако на південному заході США (Kanter J., 2019).

Важливим напрямком феміністичної археології є акцентування уваги на нетрадиційних, з погляду андроцентристської історії, жіночих ролях мисливиць або воїтельок. Розповіді про амазонок ще з античності вважались міфами, але археологічні дослідження доводять протилежне.

Цікавий матеріал до теми жіночої войовничості надають розкопки курганів степової та лісостепової зони Північного Причорномор'я. Американська дослідниця Джаннін Девіс-Кімбелл підсумувала результати досліджень 50 сарматських курганів раннього залізного віку в Україні та визначила наявність нетипових гендерних ролей. Так, серед чоловічих поховань були чотири безінвентарних поховання чоловіків з дітьми. А різноманіття жіночих поховань дозволило авторці їх класифікувати. Аналізуючи поховальний інвентар та облаштування поховальної споруди Д. Девіс-Кімбелл виділила поховання «домашніх» жінок, жриць та жінок-воїнів. В похованнях останніх, нарівні зі звичайними жіночими речами, знаходились предмети озброєння – мечі, кинджали, комплекти бронзових наконечників стріл, точильні камені. Аналіз травм скелетів жінок доводить, що вони займались тими самими видами діяльності, що і чоловіки-воїни (Davis-Kimball J., 1997, p. 44–48).

Більш докладно скіфських амазонок досліджує відома українська археологиня Олена Фіалко. За її даними, на території Європейської Скіфії відомо 130 поховань VII–IV ст. до н.е. які належать озброєним жінкам. Вони складають ¼ кількості всіх скіфських поховань зі зброєю у вказаному регіоні. Поховальний інвентар та характер поховальних споруд також дозволяє виділити в середовищі амазонок п'ять соціальних прошарків: рядові дружинники, успішні воїни, знатні амазонки, командуючі або лідери, охоронці з пошту. Всі вони – активні учасниці бойових дій. Більшість мали за життя поранення, деякі стали причиною смерті. Найчастіше фіксуються ураження стрілами, втрата чи перелом кінцівок, рубані рани черепа. Вік похованих – від 18 до 45 років. Авторка звертає увагу на те, що озброєні жінки посідали рівне з чоловіками місце в суспільстві, були незалежними. Всі амазонки були поховані за традиційним для скіфських

воїнів обрядом з особистою зброєю, з дотриманням ритуалів та почестями (Фіалко О., 2015, с. 51–53). Результати вказаних досліджень зайвий раз демонструють невідповідність історичної дійсності андроцентричним гендерним моделям.

Отже, у підсумку зазначимо, що під впливом феміністичних ідей ХХ ст. виникає ряд наукових напрямків досліджень, спрямованих на спростування патріархальних стереотипів історії людства. Серед них чільне місце займає феміністична археологія. Жінки-археологині поставили собі за мету боротьбу з антропоцентричним поглядом на історію людства. Натомість прибічниці феміністичної археології запропонували свій погляд, в основі якого – інтерпретація археологічних матеріалів та їх переосмислення з жіночої точки зору. Це дозволило спростувати сталі гендерні моделі щодо соціальної ролі жінки в різні періоди історії, зокрема ідентифікувати їх як ремісниць, як мисливиць, як воїтельок.

Список літератури

- Вейбер А., 2015. Погляд на проблеми вивчення гендерної археології крізь призму наукових підходів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 19. Львів. 437–441.
- Пугач В. Я., 2024. Специфіка феміністичного підходу до наукових досліджень. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Т. 13. Київ. 34–44.
- Фіалко О. Є., 2015. Чи воювали скіфські амазонки? *Магістеріум. Археологічні студії*. Вип. 60. Київ. 51–55.
- Фіалко О. Є., 2021. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості. *Археологія та давня історія України*. №2. Київ, 138–156.
- Шевченко О., 2017. Жіночі поховання з предметами озброєння у сарматів Північного Причорномор'я. *Емінак*. №3 (19). Т. 2. 26–32.
- Шкода Н. А., 2023. Крилова А. М. Діяльність українських жінок-археологів у другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд проблеми. *Вчені записки ТНУ імені Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 34 (73). №1. 281–288.
- Якімова І., 2017. Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності (за матеріалами архівних джерел). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 21. Львів. 59–66.
- Conkey M., 1984. Spector J. D. Archaeology and the study of gender. *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. 7. New York. 1–38. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://web.stanford.edu/class/ihum42/archgender.pdf> (24. 02. 2026)
- Conkey M. W., 1997. Gero J. M. Programme to practice: Gender and feminism in archaeology *Annual review of anthropology*. 411–437. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev.anthro.26.1.411#right-ref-b55> (24. 02. 2026)
- Davis-Kimball J., 1997. Women Warriors of the Eurasian Steppes. *Archaeology*, 50 (1). 44–48. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://archive.org/details/davis-kimball-littleton-1997-women-warriors/page/44/mode/2up> (24. 02. 2026)
- Haas P., 2020. Watson J., Buonasera T., Southon J., Chen J., 2020. Female hunters of early Americas. *Science Advance*. Vol. 6. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.abd0310?_cf_chl_tk=UrB4_m4ffwQ0GvoOq9hj4KnQXc68Xx5.Md8M_dFwxwY-1772210346-1.0.1.1-9mNH6kWZP_NPRBwNZxNWQgA7ufs8LMv5QpPN3Zq4hqY (24. 02. 2026)
- Kanter J., 2019. McKinney D., Pirson M., Wester S. Restructuring sexual divisions of labor from fingerprints on Ancestral Puebloan pottery. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116 (25). [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31160450/> (24. 02. 2026)
- Nevett L. K., 1995. Egender relations in the classical Greek household: the archaeological evidence. *Annual of British School at Athens*. Vol. 90. 363–381. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2572CF1E443F216353F7A132F58FA_683/S0068245400016257a.pdf/gender-relations-in-the-classical-greek-household-the-archaeological-evidence1.pdf (24. 02. 2026)
- Stig Sørensen M. L., 2000. Gender Archaeology. Cambridge. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://download.e-bookshelf.de/download/0003/7831/67/L-G-0003783167-0002329198.pdf> (24. 02. 2026)

FEMINIST ARCHAEOLOGY: RECONSIDERING GENDER ROLES IN HUMAN HISTORY

The article examines the main positions of feminist archaeology as a direction of scientific research. For the first time, the ideas of feminist archaeology were formulated by M. Konki and D. Spector; they also formulated the goal – to identify and confirm the presence of women at archaeological sites. The ideas of feminist archaeology are covered in a large number of scientific works by Western researchers. They are mainly devoted to the analysis of the results of field archaeological research of different time sites in different regions of the planet.

The article characterizes the main ideas of feminist archaeology, which opposes the traditional, androcentric vision of history. Supporters of feminist archaeology criticize traditional gender models – the active role of men and the passive role of women. Based on the work of Western European, American and Ukrainian researchers, the authors prove the possibility of recreating the real position of women, their role in the economy and society from the Stone Age to the Early Iron Age, through the analysis of archaeological finds. When studying archaeological sites, it is important to consider the spatial location and distribution of artifacts associated with women. This indicates their place in the residential building and outside it. Biometric studies are also important. We see that in assessing the female presence in history, generalizations and simplifications should be avoided.

In conclusion, we note that feminism as a socio-political movement also had an impact on the scientific field, in particular on archaeology. First of all, women archaeologists had to prove the failure of the androcentric approach to the study and interpretation of the history of mankind, as well as to prove their professionalism and ability to conduct independent research. As a result, a significant amount of scientific material has been accumulated, which allows us to highlight the role of women in different historical periods as artisans, as hunters, as warriors.

This area of research is only just beginning in Ukraine, but it has significant prospects for rethinking the already accumulated archaeological material.

Key words: *feminist archaeology, androcentric approach, archaeological object, materiality of gender.*

References

- Veyber A., 2015. Pohlyad na problemy vyvchennya hendernoyi arkheolohiyi kriz pryzmu naukovykh pidkhodiv [A look at the problems of studying gender archaeology through the prism of scientific approaches]. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*. Vyp. 19. Lviv. 437–441. (In Ukrainian).
- Puhach V. Ya., 2024. Spetsyfika feministychnoho pidkhodu do naukovykh doslidzhen'. [The specifics of the feminist approach to scientific research]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiya ta relihiyeznavstvo*, T. 13. Kyiv. 34–44. (In Ukrainian).
- Fialko O. Ye., 2015. Chy voyuvaly skifski amazonky? [Did the Scythian Amazons fight?]. *Mahisterium. Arkheolohichni studiyi*. Vyp. 60. Kyiv. 51–55. (In Ukrainian).
- Fialko O. Ye., 2021. Mohyly skifskykh amazonok: typolohiya ta konstruktyvni osoblyvosti. [Graves of the Scythian Amazons: typology and structural features] *Arkheolohiya ta davnya istoriya Ukrayiny*, №2. Kyiv. 138–156. (In Ukrainian).
- Shevchenko O., 2017. Zhinochi pokhovannya z predmetamy ozbroynennya u sarmativ Pivnichnoho Prychornomor'ya. [Women's burials with weapons among the Sarmatians of the Northern Black Sea Region]. *Eminak*. №3 (19). T. 2. 26–32. (In Ukrainian).
- Shkoda N. A., Krylova A. M., 2023. Diyalnist ukrayinskykh zhinok-arkheolohiv u druhiy polovyni 19 – 30-kh rr. 20 st.: istoriohrafichnyy ohlyad problemy. [The activities of Ukrainian women archaeologists in the second half of the 19th – 30s of the 20th century: a historiographical review of the problem]. *Vcheni zapysky TNU imeni Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. T. 34 (73). №1. 281–288. (In Ukrainian).
- Yakimova I., 2017. Konstruyuvannya zhinkamy-arkheolohamy novoyi profesiynoyi identychnosti (za materialamy arkhivnykh dzherel). [Construction of a new professional identity by women archaeologists (based on archival sources)] *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, Vyp.21. Lviv. 59–66. (In Ukrainian).

Conkey M., 1984. Spector J. D. Archaeology and the study of gender. *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. 7. New York. 1–38. [Online]: Available from: <https://web.stanford.edu/class/ihum42/archgender.pdf> [Accessed: 24. 02. 2026] (In English).

Conkey M. W., 1997. Gero J. M. Programme to practice: Gender and feminism in archaeology *Annual review of anthropology*, 411-437. [Online]: Available from: <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev.anthro.26.1.411#right-ref-b55> [Accessed: 24. 02. 2026] (In English).

Davis-Kimball J., 1997. Women Warriors of the Eurasian Steppes. *Archaeology*, 50 (1). 44–48. [Online]: Available from: <https://archive.org/details/davis-kimball-littleton-1997-women-warriors/page/44/mode/2up> [Accessed: 24. 02. 2026] (In English).

Haas P., 2020. Watson J., Buonasera T., Southon J., Chen J., 2020. Female hunters of early Americas. *Science Advance*. Vol. 6. [Online]: Available from: https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.abd0310?_cf_chl_tk=UrB4m4ffwQ0GvoOq9hj4KnQXc68Xx5.Md8M_dFwxwY-1772210346-1.0.1.1-9mNH6kWZP_NPRBwNZxNWQgA7ufs8LMv5QpPN3Zq4hqY [Accessed: 24. 02. 2026] (In English).

Kanter J., 2019. McKinney D., Pirson M., Wester S. Restructuring sexual divisions of labor from fingerprints on Ancestral Puebloan pottery. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116 (25). [Online]: Available from: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31160450/> [Accessed: 24.02.2026] (In English).

Nevett L. K., 1995. Egender relations in the classical Greek household: the archaeological evidence. *Annual of British School at Athenes*, Vol. 90. 363–381. [Online]: Available from: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2572CF1E443F216353F7A132F58FA683/S0068245400016257a.pdf/gender-relations-in-the-classical-greek-household-the-archaeological-evidence1.pdf> [Accessed: 24. 02. 2026] (In English).

Stig Sørensen M. L., 2000. *Gender Archaeology*. Cambridge. [Online]: Available from: <https://download.ebookshelf.de/download/0003/7831/67/L-G-0003783167-0002329198.pdf> [Accessed: 24. 02. 2026] (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477.85):351.863«2003/2004»
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-7>

Вітюк Олександр,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
voo_32@ukr.net
ORCID ID: 0009-0007-1749-507X

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ ОРГАНАМИ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (2003–2004 рр.)

У статті на основі раніше неопублікованих документів розкриваються особливості культурно-освітніх механізмів реалізації державної етнополітики органами міграційної служби Чернівецької області у 2003–2004 рр. Початок 2000-х рр. став етапом формування нових підходів до етнополітики, де органи міграційної служби не лише виконували контролюючі функції, а й були активними суб'єктами соціальної і культурної інтеграції українських громад за кордоном. Дотримання принципів історизму, об'єктивності та системності як методологічної основи дослідження сприяло комплексному аналізу діяльності органів міграційної служби регіону в окреслений період. Такий спосіб дозволив відійти від вузькорегіонального підходу та репрезентувати функціонування органів міграційної служби у Чернівецькій області як релевантну складову процесу реалізації національного консолідованого курсу у міграційній сфері.

Введення до наукового обігу раніше невідомих архівних першоджерел дозволило ґрунтовно дослідити механізми комунікації та простежити еволюцію стратегічного партнерства з діаспорою в умовах турбулентності внутрішньополітичних процесів. Окреслено системні перешкоди, які нівелювали потенціал конструктивної комунікації в освітньо-культурному та мовному векторах взаємодії.

Визначено ключові практичні здобутки, що засвідчили ефективність у підтримці та збереженні етнокультурної ідентичності закордонних українців. Домінуючий характер співробітництва був зосереджений у площині міжінституційної взаємодії навчальних закладів регіону та громадських об'єднань закордонних українців. Інтенсифікація реалізація інформаційної діяльності забезпечила висвітлення викликів, що стоять перед діаспорою та підтримку вітчизняного книговидання. Координаційний вплив органів міграційної служби регіону у частині забезпечення україномовною літературою громад українською діаспори забезпечив належний рівень вивчення історії та культури України. Доведено, що участь органів міграційної служби регіону у забезпеченні прав та інтересів закордонних українців стала інструментальною основою для збереження об'єктів історичної пам'яті поза Україною.

Ключові слова: закордонне українство, етнополітика, інституційні механізми, органи міграційної служби, Чернівецька область.

На сучасному етапі державотворення в Україні особливої ваги набуває пошук ефективних моделей управління поліетнічним суспільством, що базується на засадах толерантності, міжкультурного діалогу та дотримання прав людини. У цьому контексті ретроспективний аналіз діяльності органів міграційної служби Чернівецької області у 2003–2004 рр. дозволяє глибше зрозуміти еволюцію інституційних інструментів реалізації етнополітики.

Чернівецька область традиційно виступає унікальним соціокультурним майданчиком, де багатовіковий досвід співжиття різних етносів вимагав від державних структур не лише адміністративного

нагляду, а й активного залучення до гуманітарних процесів. Період 2003–2004 рр. є знаковим етапом, коли органи міграційної служби намагалися вибудувати цілісну систему культурно-освітньої взаємодії з національними меншинами та закордонним українством, що передувало масштабним інтеграційним викликам після розширення ЄС у 2004 р.

Попри значний масив досліджень у сфері етнополітики, діяльність територіальних органів міграційної служби Чернівецької області в частині застосування культурно-освітніх механізмів реалізації державної етнополітики залишається відкритою науковою ланкою. Вагомий внесок у розробку концептуальних засад етнополітики та міграційного менеджменту належить В. Євтуху (Євтух В., 2000). У його працях ретельно проаналізовано засади етнічності та визначено універсальні алгоритми функціонування діаспорних груп. Фундаментальне висвітлення етапності становлення національної міграційної політики репрезентовано у науковому доробку О. Малиновської (Малиновська О., 2010; Малиновська О., 2018). У її працях запропоновано цілісну історичну ретроспективу розвитку галузі, де особлива увага приділена змістовній еволюції стратегічних пріоритетів держави у сфері регулювання міграційних потоків. Досліджуючи трансформації сучасної української діаспори, Т. Бевз (Бевз Т., 2007) доводить пріоритетність розробки цілісного законодавчого фундаменту, який би регламентував механізми взаємодії держави із закордонними співвітчизниками. Акцентуючи на стратегічній значущості євроінтеграційного курсу, С. Віднянський (Віднянський С., 2020) зазначає про невідворотність поглиблення співпраці України з європейськими партнерами. Цей процес розглядається дослідником через призму актуалізації історико-культурних та наукових зв'язків, що виступає обов'язковою умовою інтеграції країни до спільного загальноєвропейського цивілізаційного простору.

Методологічну вагу для вивчення еволюції міграційної сфери мають багатотомні дослідження під загальним керівництвом академіка НАН України В. Смолія (Смолій В., 1999; Смолій В., 2000). У контексті масштабного відтворення історичного шляху становлення сучасної України автори виокремлюють вектори державної підтримки українських осередків за кордоном, що дає можливість ґрунтовно реконструювати політико-управлінські підходи та простежити динаміку змін у ставленні держави до потреб діаспорних громад у досліджуваній період.

Фундаментальне академічне видання «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» (Боряк Г. (ред.), 2016) пропонує системну ретроспективу процесів націо- та державотворення, акцентуючи на складності соціокультурного транзиту в умовах постколоніального спадку. Дослідники виокремлюють етнодинамічні та міграційні процеси як фундаментальні рушії еволюційних перетворень, що суттєво вплинули на зміну соціальної ієрархії та кристалізацію самосвідомості українського суспільства.

Вагомим внеском у дослідження історико-управлінських аспектів міграційної сфери є праці В. Пекарчука (Пекарчук В., 2013; Пекарчук В. 2014; Пекарчук В. 2016), де системно висвітлено роль державних органів у процесах етнокультурного відродження. Тодішній очільник Державного комітету у справах національностей та міграцій – центрального органу виконавчої влади, відповідального за сферу міграції, Г. Москаль зазначав, що вага етнополітичних процесів у житті України зростає, тож варто зосередитись на виробленні таких моделей міжетнічної взаємодії, щоб ці процеси були керовані і мали позитивний вплив на розвиток суспільства¹.

Метою дослідження є системний аналіз культурно-освітньої діяльності міграційних органів Чернівецької області та визначення їх ефективності у підтримці закордонних українців та національних спільнот регіону.

Органом міграційної служби у Чернівецькій області було визначено Відділ у справах національностей та міграції обласної державної адміністрації (далі – Відділ), який діяв відповідно до Типового положення про управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастополь-

¹ Москаль Г. Міжетнічне – значить всеукраїнське. *Голос України*. 17 січня 2003 р.

ської міської державної адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 07 лютого 2001 р. №132².

Одним із основним завдань Відділу було визначено забезпечення зв'язків з українцями, які проживають за межами України, та сприяння задоволенню їх національно-культурних, мовних та освітніх потреб, їхнім зв'язкам з нашою державою. Протягом 2003–2004 рр. спостерігалася активізація багатостороннього співробітництва регіону з іноземними державами та представниками світового українства. Це виявилось у поглибленні культурно-просвітницьких контактів на рівні державних органів, академічних середовищ та неурядових об'єднань. Реалізація вказаних механізмів співробітництва відбувалася в межах програмно-цільового супроводу, окресленого Національною програмою «Закордонне українство» на період до 2005 року, затвердженої Указом Президента України від 24 вересня 2001 р. №892/2001³.

Не зважаючи на прийняття вищезазначеного документу у 2001 р., його реалізація у регіоні через обмежений та в багатьох випадках відсутній ресурсний потенціал і чітке планування спільних заходів, розпочалась лише у 2003 р. Спільні заходи, які реалізовувались Відділом у 2003 р., здійснювались із українськими громадами Румунії та Словаччини. Однак, у сфері співпраці із закордонним українством, окрім збору літератури для бібліотек в українських селах Румунії та Словаччини, спільної з обласною державною адміністрацією, організації перевезення у липні 2003 р. до Міжнародного дитячого центру «Артек» і зворотно, дітей українського походження – переможців Національної олімпіади з української мови та літератури в Румунії, інших спільних заходів не здійснювалося⁴.

Протягом 2004 р. було налагоджено культурно-освітні зв'язки з українською діаспорою Придністров'я. На прохання голови товариства української культури «Червона калина» С. Коханової, під час зимових канікул з метою участі у новорічних і різдвяних святкуваннях у Заставнівському районі області перебували учні ліцею з українською мовою навчання м. Тирасполя⁵.

З нагоди відзначення 190-річчя від дня народження українського поета Т. Шевченка, 14 березня 2004 р. у с. Негостина Сучавського повіту було проведено Шевченківські дні, які були організовані Союзом українців Румунії за підтримки Генерального консульства України у Сучаві та Державного комітету України у справах національностей та міграції⁶. У заходах взяли участі офіційні представники області, народний самодіяльний етнофольклорний гурт Лужанського будинку культури Кіцманського району «Червона калина» та представники засобів масової інформації. Генеральним консульством України у Сучаві було передано Союзу українців Румунії бібліотеку українських книг з 500 примірників.

18 березня 2004 р. за сприяння Відділу Державним комітетом України у справах національностей та міграції передано Генеральному консульству України у Сучаві вантаж гуманітарної допомоги (навчальна література, шкільне приладдя та наочні посібники) для школи с. Мікули

² Постанова Кабінету Міністрів України від 07 лютого 2001 р. №132 «Про затвердження Типового Положення про управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської державної адміністрації». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). Ф. Р-2. Оп. 15. Спр. 8821. Арк. 1–5.

³ Указ Президента України «Про Національну програму «Закордонне українство» на період до 2005 року» від 24 вересня 2001 р. №892/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2001#Text> (23. 02. 2026).

⁴ Доповідь Голови Державного комітету у справах національностей та міграції Г. Москаля на засіданні підсумкової колегії «Про підсумки діяльності Держкомнацміграції України за 2003 р. та завдання на 2004 р.». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 45.

⁵ Лист Чернівецької обласної державної адміністрації до Державного комітету України у справах національностей та міграції від 10 лютого 2005 р. №10/21-248 щодо виконання Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 19.

⁶ Лист Чернівецької обласної державної адміністрації до Державного комітету України у справах національностей та міграції від 21 грудня 2004 р. №07-24-10/5678 щодо виконання Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 100.

(повіт Сату-Маре) та українського ліцею імені Т. Шевченка м. Сігету-Мармаціей (повіт Марамуреш)⁷. Також, до відзначення Шевченківських днів відбулись урочистості у м. Белць (Республіка Молдова), що були організовані Спільною українців Республіки Молдова⁸.

На підставі міжміністерських українсько-румунських протоколів у галузі освіти проводився прийом до навчальних закладів Чернівецької області громадян Румунії українського походження. Конкурсний відбір на навчання в Україні, який відбувся 19–20 серпня 2004 р. у м. Сігету-Мармаціей (Румунія), пройшли 13 громадян українського походження. З них, зокрема, 3 – для навчання у Чернівецькому педагогічному коледжі та 5 – Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. Крім того, було налагоджено співпрацю кафедр української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича та Сучавського університету ім. Штефана Великого⁹.

Для українського шкільництва Республіки Молдова були зібрані бібліотеки українською мовою. Зокрема, 172 примірники підручників, хрестоматій, методичної та художньої літератури були передані Посольству України у Республіці Молдова і під час проведення Шевченківських днів вручені закладам освіти, у яких вивчається українська мова (українському ліцею с. Ніхорень, Липканському педагогічному коледжу, гімназії с. Унгри, ліцеям м. Кишинів та м. Тирасполь, гімназії м. Бендери, школам м. Рибниця, м. Бричани та м. Кам'янка). Активно протягом 2004 р. тривали обміни учнями між філософсько-правовим ліцеєм №2 м. Чернівці та школи І. Фіен м. Саксатун (Канада). Крім того, дружні відносини було налагоджено із представниками української діаспори в Австрії. Творча група Чернівецького фольклорного театру-студії «Гердан» взяли участь у мистецькому заході «Privatinitiative 20 in Haus» (м. Відень)¹⁰.

Базовим фундаментом взаємодії із закордонним українством виступила імплементація Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 року. У межах цієї стратегії органами міграційної служби регіону було вибудовано сталий алгоритм ресурсного супроводу діаспорних осередків, фактично вони виступили унікальним майданчиком міжнародного діалогу. Важливим механізмом реалізації етнополітики стало залучення педагогічних колективів та вищих навчальних закладів регіону до транскордонного обміну досвідом.

Поряд із позитивними здобутками існувала низка чинників, які зменшували ефективність державної етнополітики. Перш за все, дефіцит фінансового забезпечення культурних ініціатив на місцевому рівні та недостатня інституційна координація між різними відомствами. Однак, незважаючи на ці перешкоди, досвід 2003–2004 рр. заклав підґрунтя для формування сучасної європейської моделі міграційного управління, орієнтованого на культурне багатоманіття. Культурно-освітня діяльність органів міграційної служби Чернівецької області у досліджуваній період була не просто допоміжним напрямом, а стратегічним вектором, що забезпечував сталість етнополітичної системи. Сформовані механізми взаємодії дозволили зберегти баланс між національними інтересами та потребами поліетнічного населення регіону, що має надзвичайну цінність для сучасної державної стратегії інтеграції у європейський простір.

Список літератури

- Боряк Г. В. (ред.). 2016. *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ.
- Бевз Т., 2007. Сучасна українська діаспора: проблеми та перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 34. 33–46.
- Віднянський С., 2020. *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси*. Київ.
- Євтух В., 2000. *Про національну ідею, етнічні меншини, міграції*. Київ.
- Малиновська О., 2010. *Міграційна політика України: стан та перспективи розвитку*. Київ.

⁷ Лист Чернівецької обласної державної адміністрації до Державного комітету України у справах національностей та міграції від 21 грудня 2004 р. №07-24-10/5678 щодо виконання Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 р. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 101.

⁸ Там само. Арк. 21.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 22.

- Малиновська О., 2018. *Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії*. Київ.
- Пекарчук В., 2014. Роль зв'язків з етнічною батьківщиною та міжкультурного діалогу у відродженні та розвитку культур етноменшин: зміни 1990 – 2000-х років. *Грані*, 11. 130–136.
- Пекарчук В., 2013. Державна етнонаціональна політика як чинник відродження і розвитку культур етноменшин України (1990–2000-і роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 36. 203–206.
- Пекарчук В., 2016. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х років. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*, 1 (80). 36–45.
- Смолій В., 1999. *Україна крізь віки*. Т. 15. Київ.
- Смолій В., 2000. *Україна крізь віки*. Т. 14. Київ.

Oleksandr Vitiuk

CULTURAL AND EDUCATIONAL MECHANISMS FOR IMPLEMENTING STATE ETHNIC POLICY BY THE MIGRATION SERVICE AUTHORITIES OF CHERNIVTSI REGION (2003–2004)

Based on previously unpublished documents, this article reveals the peculiarities of cultural and educational mechanisms for implementing state ethnic policy by the migration service authorities of the Chernivtsi region in 2003–2004. The early 2000s marked the beginning of a new approach to ethnic policy, in which the migration service authorities not only performed control functions but also actively participated in the social and cultural integration of Ukrainian communities abroad. Adherence to the principles of historicism, objectivity, and systematicity as the methodological basis of the study contributed to a comprehensive analysis of the activities of the region's migration service authorities during the specified period. This approach made it possible to move away from a narrow regional focus and present the functioning of the migration service authorities in the Chernivtsi region as a relevant component of the process of implementing a nationally consolidated policy in the field of migration.

The introduction of previously unknown archival sources into scientific circulation has made it possible to thoroughly investigate communication mechanisms and trace the evolution of strategic partnership with the diaspora in the context of turbulent domestic political processes. Systemic obstacles that negated the potential for constructive communication in the educational, cultural, and linguistic vectors of interaction were identified.

Key practical achievements were identified that demonstrated effectiveness in supporting and preserving the ethnocultural identity of Ukrainians abroad. The dominant nature of cooperation was focused on inter-institutional interaction between educational institutions in the region and public associations of Ukrainians abroad. The intensification of information activities ensured coverage of the challenges facing the diaspora and support for domestic book publishing. The coordinating influence of the region's migration service authorities in providing Ukrainian-language literature to Ukrainian diaspora communities ensured an adequate level of study of Ukrainian history and culture. It has been proven that the participation of the region's migration authorities in ensuring the rights and interests of Ukrainians abroad has become an instrumental basis for preserving objects of historical memory outside Ukraine.

Key words: *Ukrainian diaspora, ethnic policy, institutional mechanisms, migration service bodies, Chernivtsi region.*

References

- Boriak H. (ed.), 2016. *25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy* [25 years of independence: essays on the history of nation and state building]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Bevz T., 2007. *Suchasna ukrainska diaspora: problemy i perspektyvy* [Modern Ukrainian Diaspora: Problems and Prospects]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 34. 33–46 (In Ukrainian).
- Vidnianskyi S., 2020. *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia* [Ukraine in the history of Europe in the 19th and early 21st centuries: historical essays]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Yevtukh V., 2010. *Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii* [On the national idea, ethnic minorities, migration]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Malynovska O., 2010. *Mihratsiina polityka Ukrainy: stan i perspektyvy rozvytku* [Migration Policy of Ukraine: Status and Development Prospects]. Kyiv. (In Ukrainian).

Malynovska O., 2018. *Mihratsijna polityka: hlobal'nyj kontekst ta ukrains'ki realii* [Migration policy: global context and Ukrainian realities]. Kyiv. (In Ukrainian).

Pekarchuk V., 2014. Rol' zv'iazkiv z etnichnoiu bat'kivschynoiu ta mizhkul'turnoho dialohu u vidrodzhenni ta rozvytku kul'tur etnomenshyn: zminy 1990 – 2000-kh rokiv [The role of ties with the ethnic homeland and intercultural dialogue in the revival and development of ethnic minority cultures: changes in the 1990s and 2000s]. *Hrani*, 11. 130–136. (In Ukrainian).

Pekarchuk V., 2013. Derzhavna etnonatsional'na polityka iak chynnyk vidrodzhennia i rozvytku kul'tur etnomenshyn Ukrainy (1990–2000-i roky) [State ethnic and national policy as a factor in the revival and development of the cultures of ethnic minorities in Ukraine (1990s–2000s)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 36. 203–206. (In Ukrainian).

Pekarchuk V., 2016. Rozpodil povnovazhen' orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kul'tury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-kh rokiv [Distribution of powers among Ukrainian state authorities in the sphere of ethnic minority culture: main trends in the 1990s and 2000s]. *Naukovyj visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: Zbirnyk naukovykh prats'*, 1 (80). 36–45. (In Ukrainian).

Smolii V., 1999. *Ukraina kriz viky. [Ukraine through the ages]*. T. 15. Kyiv. (In Ukrainian).

Smolii V., 2000. *Ukraina kriz viky. [Ukraine through the ages]*. T. 14. Kyiv. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 24.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Chmykhalo Hryhorii,

PhD Student,

*Scientific and methodological center
for organizing scientific and technical activities,*

National Defense University of Ukraine

ibnkhric22111982@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-3506-4905

THE 2014 OCCUPATION OF CRIMEA: PERSPECTIVES ON THE MECHANISMS OF MILITARY-POLITICAL AND INFORMATION AGGRESSION

The article provides a comprehensive analysis of the preparation, mechanisms of implementation, and information-political support of the occupation of the Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation in 2014. The study examines the process of forming the prerequisites for the implementation of the Russian scenario of hybrid aggression, which effectively began with the proclamation of Ukraine's independence and became systemic after the "Crimean crisis" of 1992–1994. Particular attention is paid to the long-term activities of Russian state institutions, special services, cultural and public organizations aimed at creating a favorable informational and political environment on the peninsula for the implementation of the project of the "return of Crimea".

The article analyzes the role of a network of pro-Russian political parties, public organizations, media outlets, and cultural initiatives that shaped the narrative in public consciousness portraying Crimea as a "historically Russian territory". Considerable attention is devoted to the use of so-called "soft power" instruments, including the activities of the Russkiy Mir Foundation, the Foundation for the Support of Compatriots Abroad, as well as Russian diplomatic and consular institutions that carried out information and propaganda influence under the guise of cultural and humanitarian cooperation.

The military component of the operation is also examined, particularly the use of the infrastructure of the Russian Black Sea Fleet, the activities of reconnaissance and sabotage groups, the formation of paramilitary structures such as the so-called "Crimean self-defense forces", and their interaction with regular units of the Russian armed forces. The key stages of the occupation are analyzed, from the organization of pro-Russian rallies and the destabilization of the socio-political situation to the seizure of administrative buildings, the blockade of Ukrainian military units, and the organization of the pseudo-referendum on March 16, 2014.

Special attention is paid to information and psychological operations aimed at constructing the image of a "Ukrainian threat", mobilizing pro-Russian elements of the population, and creating the illusion of mass support for the annexation. It is demonstrated that the information component of the operation was an integral part of the military aggression and played a crucial role in demoralizing Ukrainian forces and legitimizing the actions of the Russian Federation.

The study concludes that the occupation of Crimea was the result of long-term and comprehensive preparation that combined military, informational, political, and social instruments of influence. The experience of this operation demonstrates the characteristic features of modern hybrid warfare, in which information and psychological operations, manipulation of public opinion, the use of networks of agents of influence, and local collaborationist structures become key instruments.

Key words: *occupation of Crimea, information and psychological operations, information and psychological influence, Russian aggression, Russian Black Sea Fleet, propaganda, information warfare, disinformation, agents of influence, destabilization.*

The annexation of the Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation (RF) in 2014 became one of the most illustrative examples of the implementation of a hybrid warfare strategy in contemporary international politics. It combined the use of regular military units, special operations, information and psychological influence, the activities of agents of influence, and local paramilitary formations operating under the guise of a "popular protest".

The events of February – March 2014 demonstrated that the occupation of the peninsula was not a spontaneous reaction to the political crisis in Ukraine but rather the result of long-term preparation. This preparation included systematic information and propaganda activities, the creation of networks of pro-Russian organizations, the formation of a loyal information environment, and the use of the military presence of the Russian Black Sea Fleet (RBSF).

In this context, particular relevance is attached to the study of the mechanisms behind the preparation and implementation of the hybrid occupation of Crimea, especially the role of information and psychological operations, the activities of agents of influence, the use of local collaborationist structures, and the application of information technologies in creating favorable conditions for the military seizure of territory.

The analysis of these processes is important not only for understanding the events of 2014 but also for developing effective mechanisms to counter modern forms of hybrid aggression.

The issue of the RF hybrid aggression against Ukraine, particularly the occupation of Crimea, has been the subject of research by numerous Ukrainian and foreign scholars. A significant contribution to the study of the preconditions, mechanisms, and consequences of the annexation of the peninsula has been made by V. Horbulin (Горбулін В. П., 2017) and M. Turanskyi (Туранський М. О., 2020).

Certain aspects of Russia's hybrid war against Ukraine have also been examined by V. Holovchenko & M. Doroshenko (Головченко В., 2016), Y. Dykyi (Дикий Е., 2016), Y. Fedorov (Федоров Ю., 2016), Y. Tverdokhlib (Твердохліб Ю., 2019), and other researchers who have paid considerable attention to information and propaganda mechanisms of influence, the role of media, and the activities of agents of influence in shaping pro-Russian sentiments on the peninsula.

At the same time, a significant portion of the existing research focuses either on the military-political aspects of the annexation or on the informational component of hybrid warfare. Therefore, a comprehensive analysis of the interaction of these elements in the process of preparing and implementing the operation to occupy Crimea requires further scholarly examination.

The purpose of this article is to conduct a comprehensive study of the preconditions, mechanisms, and stages of the hybrid operation carried out by the Russian Federation to occupy the Autonomous Republic of Crimea in 2014, as well as to analyze the role of information and psychological operations, pro-Russian political and public structures, networks of agents of influence, and paramilitary formations in creating conditions for the seizure of the peninsula.

Special attention is focused on identifying the instruments of information influence, the use of the military infrastructure of the RBSF, the mechanisms of political destabilization in the region, and the technologies used to legitimize the occupation through the organization of a pseudo-referendum. The research is also aimed at generalizing the experience of Russian hybrid aggression as a component of modern forms of information and psychological warfare.

The preparation of the scenario for the hybrid occupation of the Autonomous Republic of Crimea (ARC) effectively began with the proclamation of Ukraine's independence. The first attempt occurred during the period of the "Crimean crisis" (1992–1994). Subsequently, using the developments and experience gained during the first attempt to occupy the peninsula, Russia began systematically creating a favorable environment for the implementation of the project of the "return of Crimea". Through a network of pro-Russian political parties, public organizations, media outlets, cultural initiatives, and educational programs, the image of Crimea as a "historically Russian land" that allegedly required "protection" from "Ukrainian nationalists" was firmly established on the peninsula. A special role in this process was played by such structures as the Russkiy Mir Foundation, the Foundation for the Support of Compatriots Abroad, as well as Russian consular institutions that conducted information and propaganda activities under the guise of cultural diplomacy.

In the military dimension, the RF consistently increased the potential of the Black Sea Fleet (BSF) on the territory of the ARC, modernized infrastructure, conducted reconnaissance of strategic facilities, and prepared logistical routes for the rapid deployment of troops. By 2014, numerous Russian military facilities were already operating on the territory of the Crimean Peninsula, formally

regulated by agreements on the basing of the RBSF¹, which in practice were used to prepare the operation. In February 2014, using the events of the "Revolution of Dignity" as a pretext, Russian special services artificially created an atmosphere of uncertainty and fear, masking their actions under the pretext of «protecting the Russian-speaking population» and the alleged "threat from the new Kyiv authorities", thereby initiating the active phase of the invasion. February 20 is considered the official date of the beginning of the occupation, as recorded by the Verkhovna Rada of Ukraine. However, the first violations of Ukraine's state border by the armed forces of the Russian Federation were recorded a day earlier, on February 19, 2014².

Even before the open phase of the occupation of Crimea began, the Russian Federation carried out a series of coordinated military and intelligence actions that created favorable conditions for the rapid establishment of control over key facilities on the peninsula. In particular, long before February 19, 2014, reconnaissance and sabotage groups of Russian security structures and special services were operating on the territory of the ARC. They infiltrated the peninsula disguised as "tourists", "security personnel", "volunteers", and "clergy", and also arrived as part of regular units of the Russian Black Sea Fleet. In remote mountainous areas of the peninsula, training camps for sabotage groups were established, composed mainly of local residents whose activities were aimed at destabilizing and undermining the socio-political situation in the region³.

Among the most active units were specialists from the 45th Separate Special Purpose Regiment of the Russian Airborne Forces, an elite formation specializing in deep penetration operations, the seizure of strategic facilities, the neutralization of command centers, and the creation of "controlled chaos" in the enemy's rear⁴. The task of these groups was to create conditions for the unhindered entry of the main forces and to ensure control over administrative centers without the official declaration of war, which fully corresponded to Moscow's hybrid strategy. They were engaged in preparing bridgeheads, conducting reconnaissance of key targets, monitoring security systems, and ensuring logistical capabilities for the rapid occupation of the peninsula.

Beginning on February 20, 2014, the open illegal movement of Russian troops onto the territory of the ARC commenced, using civilian vessels as well as transport belonging to the BSF. Under the pretext of the rotation of BSF units, additional forces began arriving in Crimea, including marine infantry, special forces units, engineering troops, communications specialists, and others⁵.

On February 23 the command system of the Southern Military District of the Armed Forces of the RF placed the grouping of troops in Crimea on full combat readiness. The formal justification for this decision was the events unfolding in Kyiv (the flight of V. Yanukovich, the formation of a new government, the intensification of protest movements, etc.). In the Kremlin, these developments were interpreted as a "coup d'état and a state overthrow", allegedly creating a threat to the Russian-speaking population. Under this pretext, the active phase of the military operation was launched (Горбулін В. П., 2016).

On the same day, a column of the 810th Separate Marine Brigade of the RBSF illegally departed from Kozacha Bay in Sevastopol and began taking positions around strategic facilities, including airports, communication hubs, and administrative buildings.

Already on February 24 the so-called "Olympic squadron" – a group of Russian warships – set course for the Crimean coast. Under the guise of returning from security duties during the Winter Olympic

¹ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. (28. 05. 1997). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (30.12.2025).

² Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу (№ 4579-IX)» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (30. 12. 2025).

³ Особистий архів автора. Інтерв'ю з капітаном першого рангу Буграмістренко А. І.

⁴ Особистий архів автора. Інтерв'ю з капітаном другого рангу Рожковим І. П.

⁵ *Report on Preliminary Examination Activities* (2016). URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE_ENG.pdf (30. 12. 2025)..

Games in Sochi, these ships delivered additional special forces units and equipment to the peninsula. Among them were units of the 45th Separate Special Purpose Regiment of the Russian Airborne Forces, GRU personnel, and specialists in electronic warfare. These actions proved critically important for establishing operational control over Crimea during the first days of the invasion, creating the conditions for the rapid seizure of administrative buildings and communication centers across the peninsula (Березовець Т., 2015).

The culmination of this operation occurred on the night of 26–27 February 2014, when reconnaissance and sabotage groups, acting jointly with units of the Federal Security Service of the Russian Federation (FSB), GRU, and the BSF marines, seized the buildings of the Supreme Council of the Crimea and the Council of Ministers of the ARC in Simferopol. Armed soldiers without insignia – commonly referred to as the "little green men" – swiftly entered the buildings, neutralized the guards, blocked the entrances, and established full control over the premises⁶.

Simultaneously with the seizure of administrative buildings, Ukrainian military units, airports, communication hubs, and other strategic facilities were blockaded. The actions of the attacking forces were professional, carefully planned, and well coordinated. The attackers possessed modern equipment, secure communication systems, night-vision devices, and their tactics clearly indicated their affiliation with regular Russian military units.

In particular, Ukrainian military units in Perevalne, Bakhchisarai, Simferopol, Sevastopol, Kerch, and Feodosia were blockaded. Russian troops, acting jointly with so-called "self-defense" formations, surrounded barracks, blocked access roads, cut off electricity supplies, and exerted psychological pressure on Ukrainian personnel. The Simferopol and Belbek airports were brought under control, allowing the Russian Federation to secure logistical routes and deploy additional forces.

Special attention was paid by Russian forces to communication nodes, including telecommunications centers, mobile network towers, and internet providers. This allowed them to partially isolate the peninsula from Kyiv's information influence while ensuring their own operational coordination. The seizure of strategic facilities – such as ammunition depots, fuel bases, and command posts – was carried out without combat, largely due to the element of surprise and the disorientation of Ukrainian forces.

Despite this, Moscow officially denied its involvement at the time, presenting the events as an "internal protest movement of the population". In reality, these forces became the main striking instrument during the initial phase of the occupation, ensuring Russia's control over the administrative center of the peninsula even before the deployment of the main military contingents (Чмихало Г. Г., (2026), с. 86).

By mid-March, the number of Russian military personnel on the territory of Crimea had exceeded 40,000 troops. This significantly exceeded the permitted limit under the bilateral agreements between Ukraine and the Russian Federation, particularly the Agreement on the Status and Conditions of the Presence of the BSF of the RF on the Territory of Ukraine (1997), which set the maximum number of personnel at 25,000 troops, with strict restrictions on their movement and deployment. In reality, however, the Russian Federation not only exceeded these limits but also used the fleet as a bridgehead for the invasion, thereby violating all conditions of the basing agreement.

Simultaneously with the military operation, the RF carried out a large-scale information and psychological campaign. Through television channels, social media, agents of influence, and local pro-Russian media outlets, disinformation was spread about "fascists/Banderites in Kyiv", a "coup d'état", and an alleged "threat to Crimea". Messages about the "protection of compatriots", "historical justice", and the "necessity of returning Crimea" were actively promoted. These narratives targeted both the internal audience on the peninsula and the international community in order to create the illusion of a "popular initiative" and the "independent choice" of Crimean residents. Russian television channels broadcasting in the ARC, as well as internet resources that massively disseminated disinformation, played a particularly significant role in this process (Чмихало Г., 2025).

⁶ Кондрашов А. *Крым Путь на Родину*. 2015. Документальный фильм URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nyGvMvILuhM> (30.12.2025).

On 26 February, two rallies took place in Simferopol – a pro-Ukrainian rally (up to 10,000 Crimean Tatars and Ukrainians) and a pro-Russian rally (up to 2,000 participants, some of whom had been brought from the RF). As a result of the crowd crush, one participant in the pro-Russian rally was killed. The organizers included representatives of the party "Russian Unity" (leader – Sergey Aksyonov) (Баранец В., (2019), pro-Russian public organizations, Cossack formations, and coordinators from the FSB. These rallies were used as a tool to legitimize further actions – creating the illusion of "popular resistance", "local self-defense", and a "demand for a referendum".

The information and psychological campaign of the RF regarding Crimea effectively began with the proclamation of Ukraine's independence and had a systematic and multi-level character. Its active phase started after the Orange Revolution of 2004–2005, when the Kremlin became convinced that Ukraine was moving toward Euro-Atlantic integration, which contradicted Russia's strategic interests. From that point on, Russian special services, diplomatic missions, foundations, and media outlets began implementing a comprehensive program aimed at influencing the information environment of Crimea.

The RF systematically created and supported pro-Russian political forces, among which the key roles were played by the parties "Russian Unity", "Rodina", and "Russian Bloc". These structures received funding from the Russian state budget as well as through indirect channels such as foundations, business structures, and cultural organizations. Their activities were aimed at promoting the ideology of the "Russian world" (Russkiy mir), discrediting Ukrainian statehood, and forming the image of Kyiv as a "hostile center" allegedly threatening the population of Crimea.

A particularly important role in shaping the pro-Russian information environment was played by the mass media. Television channels such as "TRK Krym" and "NTS", as well as newspapers including "Krymskaya Pravda" and "Sevastopolskaya Gazeta", were actively operating on the territory of Crimea. In total, since the early 2000s, more than 2,000 various Russian publications had been active in the region (Яблонська Н. В., 2006, с. 247), systematically broadcasting Russian narratives. Their content included historical myths, manipulative interpretations of events, anti-Ukrainian rhetoric, and direct disinformation – for example, claims about the alleged "ban on the Russian language" or "persecution of Orthodoxy". Through educational programs, historical reconstructions, and the activities of various foundations, the image of Crimea was constructed as a "historically Russian land" that had supposedly been "unfairly transferred to Ukraine" in 1954.

Cultural events – festivals, exhibitions, commemorative dates – were used as instruments of "soft power". In schools and universities, materials with a pro-Russian interpretation of history were widely disseminated, meetings with «veterans of the RBSF» were organized, and trips to Moscow, Saint Petersburg, Novorossiysk, and other Russian cities were arranged within the framework of so-called "cultural exchange" programs. Through these channels, an entire generation of young people was formed with deep distrust toward Ukrainian state institutions and raised in the spirit of loyalty to Russian identity (Чмихало Г. Г., 2026, с. 100–101).

The next step was the active phase of military penetration, accompanied by a large-scale information campaign and deliberate political destabilization.

Thus, by the end of February, the Russian Federation had already established full control over key administrative, military, and infrastructural facilities in Crimea, creating conditions for the further political legitimization of the occupation through the appointment of a loyal administration and the organization of a pseudo-referendum.

The military phase of the operation was implemented with a high level of coordination, the use of special forces, information cover, and the involvement of local collaborators (Cossacks, criminal groups, and various marginal elements). Alongside the military component, the Russian Federation intensified the political and social dimensions of the operation, in particular the organization of mass rallies designed to create the illusion of "popular support" and to serve as a tool for legitimizing the actions of the occupation authorities.

The first mass pro-Russian rally, which became a symbolic element of the Russian Federation's hybrid operation, took place on February, 23 2014 in Sevastopol. Russian media and pro-Russian

activists actively disseminated narratives about a "coup d'état" and an alleged "threat to the Russian-speaking population", thereby creating an emotional background for mobilizing the population of the peninsula (Дикий Е., 2016).

The rally in Sevastopol gathered approximately 10,000 participants, including both local residents and individuals brought in from the Russian Federation. According to Ukrainian intelligence services, organized groups arrived from Krasnodar Krai, Rostov Oblast, and Belgorod. They were transported by buses, railways, and also by sea through the ports of the RBSF. Some of them were accommodated in sanatoriums, dormitories, recreation centers, churches, and monasteries subordinate to the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (ROC), as well as on the territory of BSF military bases, indicating pre-arranged logistical support⁷.

During this rally, the candidacy of Alexei Chaly was "nominated" as the "people's mayor" of Sevastopol, a decision supported by representatives of pro-Russian organizations, including the "Russian Bloc" and "Sevastopol – Crimea – Russia". Chaly, a Russian businessman and owner of the company "Tavrida Electric", which specialized in the production of electrical equipment, maintained close ties with Russian political and business circles and was known for his active participation in pro-Russian initiatives.

The organizers of the rally and pro-Russian media portrayed him as a «man of action" capable of "defending the city from the Kyiv junta". The election of Chaly had no legal basis – it was purely symbolic, intended to demonstrate the alleged "will of the people" and to create an alternative center of power. This step became the first stage in delegitimizing Ukrainian administrative authorities at the local level and preparing the ground for the subsequent seizure of administrative structures, effectively laying the political foundation for the further implementation of the Russian occupation scenario in Sevastopol.

Three days later, on 26 February, two large-scale rallies took place in Simferopol near the building of the Supreme Council of the ARC. On one side was a pro-Ukrainian rally, organized by the Mejlis of the Crimean Tatar People, which gathered up to 10,000 participants, including Crimean Tatars, Ukrainians, and representatives of civil society organizations. They advocated for the territorial integrity of Ukraine and opposed the interference of the Russian Federation in the internal affairs of the state⁸.

On the other side was a pro-Russian rally of up to 2,000 participants, some of whom had also been brought from the territory of the Russian Federation. The organizers included representatives of the party "Russian Unity", pro-Russian public organizations, Crimean Cossack groups, as well as coordinators from the FSB, who provided logistics, security, and information support. The rally was aggressive, with calls for the separation of Crimea, its accession to Russia, and "protection from fascists". During the confrontation between the two camps, a stampede occurred, resulting in the death of one participant in the pro-Russian rally. This incident was later used by Russian propaganda as "evidence of an alleged threat" to pro-Russian activists and as a tool to legitimize further actions—namely the creation of "popular resistance", "self-defense units", and demands for a "referendum"⁹.

These rallies had strategic significance: they created the illusion of mass support for pro-Russian actions, legitimized subsequent steps toward the seizure of power, and served as informational cover for the military operation already unfolding on the peninsula. The organized transportation of participants, coordination of actions, and media support all indicate a high level of organization that went far beyond spontaneous civic protest. They formed part of a unified scenario in which rallies served as instruments of political manipulation and psychological pressure.

Beginning on 24 February 2014, the formation of the so-called "Crimean self-defense units" began on the territory of the Autonomous Republic of Crimea. These units became one of the key elements of the Russian hybrid operation aimed at occupying the peninsula. Despite official claims of a "spontane-

⁷ Хронологія окупації Криму (2023) URL : https://www.youtube.com/watch?v=b2mh_1SfNo4 (30. 12. 2025).

⁸ Відступ агресора під тиском громадськості: мітинг 26 лютого 2014 року (2024). URL :<https://rusaggression.gov.ua/ua/vidstup-ahresora-pid-tyskom-hromadskosti-a26b7c4b1758f3a977ad816f66ccffe8.html> (30. 12. 2025).

⁹ Хроніка окупації Криму (2022). URL : <https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html> (30. 12. 2025).

ous popular movement", this process was carefully planned, organized, and coordinated by Russian special services, including the GRU, the FSB, and structures of the Black Sea Fleet of the Russian Federation. Its primary objective was to create the illusion of internal resistance, a "popular protest", and the "self-defense" of Crimean residents against alleged "threats from the Kyiv junta", thereby allowing Moscow to carry out aggression without formally declaring war (Чмихало Г. Г., 2026, с. 60–62).

These units consisted of various categories of individuals. The core was formed by local pro-Russian activists, members of organizations such as "Russian Unity", "Sevastopol – Crimea – Russia", and the "Russian Community of Crimea". A significant portion of the formations consisted of representatives of criminal groups and veterans of the RBSF, who possessed military training and were familiar with local infrastructure. Cossack formations also actively participated, having previous experience in pro-Russian actions and in opposing Ukrainian patriotic events. In addition to local residents, the "self-defense" units included citizens of the Russian Federation brought in specifically for this purpose, which further strengthened the organization and discipline of these groups.

By mid-March 2014, the number of "self-defense" members had exceeded 5,000 people. These formations had a clear structure, command system, functional division, and established communication channels. Their activities were coordinated through headquarters located at Black Sea Fleet military bases, as well as directly through FSB officers, who exercised operational command. Many participants received financial compensation, equipment, food, and instructions, indicating centralized funding and logistical support from Russia.

Functionally, the "Crimean self-defense" units performed a range of tasks that complemented the actions of regular Russian troops. Their members blocked Ukrainian military units, sealed off access roads, surrounded barracks, erected barricades, and exerted psychological pressure on Ukrainian personnel. They also assumed responsibility for guarding administrative buildings – local councils, courts, and government offices – effectively ensuring the occupiers' control over governing institutions. Additionally, these units served as crowds at rallies, creating the image of "popular support", and acted as provocateurs, fueling tensions.

Another important aspect of their activities involved provocations and acts of violence, including attacks on journalists, the blocking of Ukrainian activists, obstruction of Ukrainian media operations, and participation in the seizure of strategic infrastructure facilities. Many operations were conducted jointly with Russian soldiers without insignia – the so-called "little green men". In this context, the "self-defense" units functioned as a cover, creating the appearance of a grassroots civic initiative, while actual command and control were exercised from Moscow (Чмихало Г. Г., 2026, с. 31–34).

Thus, the formation of the "Crimean self-defense units" was not a reaction to the political crisis but a pre-planned element of Russia's hybrid aggression. Their activities ensured control over territory, institutions, and the information space without an official declaration of war and without large-scale combat operations. These paramilitary formations played a key role in implementing the scenario of the peninsula's "soft occupation", creating the appearance of the "legitimacy" of events and facilitating the subsequent organization of a pseudo-referendum, which Moscow later used to legitimize the illegal annexation of Crimea.

At the same time, as the military actions unfolded, the Russian Federation intensified the information component of the operation, which played a critical role in shaping public opinion, justifying the occupation, and ensuring support among part of the population. Within the framework of the hybrid operation to seize Crimea, the Russian Federation actively used information resources to construct the image of a "Ukrainian threat" to the Russian-speaking population.

Within the hybrid operation aimed at the seizure of Crimea, the Russian Federation actively used information resources to construct an image of an "enemy/threat" to the Russian-speaking population. This element was crucial in creating psychological pressure, mobilizing loyal segments of the population, and legitimizing the subsequent actions of the occupation authorities. The information and psy-

chological campaign conducted by the Russian Federation had a multichannel character, encompassing virtually all available means of communication – from television (radio and print media) to the internet (social networks, various websites and platforms) and rumors. An equally important role was played by agents of influence, operating both in Crimea and beyond its borders (Чмихало Г., 2025, с. 96–98).

Through Russian television channels broadcast on the peninsula, including "Rossiya 24", "Channel One", "NTV", and "Zvezda", disinformation was disseminated about "fascists/Banderites" in Kyiv, a "coup d'état", a "threat to Orthodoxy", and the alleged "physical destruction of Russian-speaking people". These messages were emotionally charged and accompanied by video footage of violence, fragments of the Maidan protests taken out of context, and interviews with radical figures presented as "typical representatives of the new government". The term «Kyiv junta» was used particularly actively in order to delegitimize the Ukrainian government and create the impression of its illegitimacy.

On social media platforms – VKontakte, Odnoklassniki, as well as through Telegram channels and online forums—disinformation materials were spread, including calls for resistance, instructions for organizing rallies, and fabricated news reports about "attacks on Russian speakers", the alleged "ban on the Russian language", and the "disbandment of police and army structures", among others. A significant role was played by bots and trolls, which mass-commented on publications, created the illusion of widespread support for pro-Russian actions, and attacked Ukrainian users. Some of these resources were administered from the territory of the Russian Federation (Померанцев П., 2020, с. 42–42; 97), particularly from Saint Petersburg, Moscow, and Rostov-on-Don, where specialized centers for information operations operated.

Agents of influence – local journalists, bloggers, public figures, and clergy – promoted narratives about "historical justice", the "necessity of returning Crimea", and the «protection of compatriots". They participated in talk shows, public events, spoke at rallies, and published articles in local newspapers. Their activities were coordinated through Russian consular institutions, representative offices of the "Russkiy Mir" Foundation, as well as directly through FSB coordinators. In schools and universities, so-called "patriotic lessons" were organized, lectures about a "shared history" were delivered, and films with imperial narratives were screened.

A particularly important role in documenting and analyzing the processes of the occupation of Crimea was played by the 72nd Center for Information and Psychological Operations (CIPSO), which before 2014 had been stationed in Sevastopol. Officers of the center conducted continuous monitoring of the information environment, identified sources of disinformation, documented acts of aggression, and prepared analytical reports for the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, the National Security and Defense Council (NSDC), as well as international partners. In its work, CIPSO produced counter-propaganda materials – leaflets, infographics, videos, and publications – and cooperated with Ukrainian media and civil society organizations, providing data on information attacks and preparing analytical materials for diplomatic and legal initiatives¹⁰.

After the seizure of Sevastopol, a significant part of the Center's archives was destroyed, and the unit itself was evacuated to mainland Ukraine. Under the new conditions, the CIPSO continued its activities, particularly at a base in Brovary, where new infrastructure was deployed. The Center adapted to new challenges, expanded its analytical work, and strengthened cooperation with the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, the NSDC, the Security Service of Ukraine (SBU), as well as with international institutions, including NATO, StratCom, and EUvsDisinfo¹¹. The results of the activities of the 72nd CIPSO became the basis for international appeals, legal proceedings, and information campaigns aimed at exposing and documenting Russian aggression against Ukraine.

Thus, the information and psychological operation of the RF was not merely a background element of the military occupation but a full-fledged front that ensured the demoralization of Ukrainian forces,

¹⁰ Особистий архів автора. Інтерв'ю з капітаном другого рангу Рожковим І. П.

¹¹ EUvsDisinfo. Russian disinformation in Crimea: narratives and amplification. (2022). URL : <https://euvsdisinfo.eu/russian-disinformation-in-crimea-narratives-and-amplification/> (30. 12. 2025).

the mobilization of pro-Russian elements, the creation of the illusion of "popular support", and the legitimization of the annexation in the eyes of part of the population. Its success was conditioned by many years of preparation, the systematic work of media outlets, agents of influence, and intelligence services, as well as the insufficient readiness of Ukrainian institutions to counter such types of threats.

The final stage of this multi-component operation was the political legitimization of the occupation, implemented through the organization of a pseudo-referendum, which was intended to consolidate control over the peninsula in a legal dimension.

On 16 March 2014, the occupation authorities of the Russian Federation conducted the so-called «referendum» on the accession of the peninsula to the Russian Federation in the territory of the Autonomous Republic of Crimea. This event was organized within an extremely short period – less than three weeks after the seizure of administrative buildings in Simferopol and the beginning of the military operation. The formal justification for holding it was the alleged "will of the people", supposedly expressed by participants of pro-Russian rallies; however, in reality, it was a political technology aimed at legitimizing the annexation in the eyes of both domestic and international audiences.

The voting process took place under the full control of armed formations – Russian military personnel, members of the "Crimean self-defense" units, and special forces without insignia. Armed individuals in military uniforms were present at polling stations, exerting psychological pressure on voters, controlling access, and supervising the voting process. Many polling stations were deployed on the territory of military units, educational institutions, and administrative buildings, which violated the principles of secrecy and voluntary choice. International observers were not allowed to participate—no authoritative organization, including the OSCE, recognized the referendum as legitimate.

According to the official data announced by the occupation authorities, 89.5% of the referendum participants voted in favor of joining Russia. However, independent sources, including Ukrainian intelligence services, human rights organizations, and journalistic investigations, indicate that the actual voter turnout did not exceed 30%, and the results were falsified. Ballots were printed without proper control, voter lists were incomplete or deliberately altered, and the voting process itself was non-transparent and manipulative. Moreover, the choice was limited: the ballot did not include an option to remain within Ukraine, which contradicted the fundamental principles of a plebiscite¹².

On 18 March 2014, the President of the Russian Federation Vladimir Putin announced the "incorporation" of Crimea into the Russian Federation. The ceremony of signing the "treaty" on accession took place in the St. George Hall of the Kremlin with the participation of representatives of the occupation authorities of Crimea – Sergey Aksyonov, Vladimir Konstantinov, and Alexei Chaly. On 21 March, the State Duma of the Russian Federation ratified the relevant documents, completing the formal procedure of occupation¹³. These actions were condemned by the international community: the United Nations General Assembly adopted Resolution No. 68/262, which confirmed the territorial integrity of Ukraine and the non-recognition of the referendum (UN General Assembly)¹⁴.

The occupation of Crimea in 2014 became the first stage of the large-scale war of the Russian Federation against Ukraine and at the same time a clear example of hybrid aggression, combining military force, information pressure, and political manipulation. The operation included the seizure of territory without an official declaration of war, the deliberate construction of narratives of "threat" and "protection" within the information space, and the use of pseudo-legal mechanisms for the formal legitimization of occupation. This scenario was first tested in Crimea and later expanded to Donbas, where in the

¹² OHCHR Report on the human rights situation in Ukraine (2014). URL : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/UkraineReport15May2014.pdf> (30. 12. 2025).

¹³ Ukraine crisis: Putin signs Russia-Crimea treaty (2014). URL : <https://www.bbc.com/news/world-europe-26630062> (30. 12. 2025).

¹⁴ Резолюція № 68/262 «Територіальна цілісність України» від 27. 03. 2014 URL : <https://digitallibrary.un.org/record/767565> (30. 12. 2025).

spring of 2014 a new phase of aggression began with the support of separatist movements, the creation of so-called «people's republics,» and the escalation of armed conflict.

The success of the operation can be explained not only by its element of surprise and military preparation, but also by many years of information influence: systematic activities of Russian intelligence services, networks of agents of influence, media campaigns, and cultural infiltration that gradually shaped favorable public attitudes among certain groups of the population toward rejecting the pro-European course of Ukraine. This preparation, which intensified during the events of the Revolution of Dignity, coincided with the internal political crisis in Ukraine and enabled the implementation of a "rapid seizure" with minimal open resistance and effective informational cover.

Therefore, the annexation of Crimea represents not only a violation of international law but also a signal of the need to reconsider approaches to preventing and countering modern forms of aggression, which combine military, informational, political, and social instruments of influence.

References

- Baranets V., 2019. *Spetsoperatsiia "Krym 2014"* [Special Operation "Crimea 2014"]. Moskva. (In Russian).
- Berezovets T., 2015. *Okupatsiia Krymu. Knyha dokumentiv i khronolohii krymskykh podii liutoho – berez-nia 2014 roku* [The Occupation of Crimea: A Book of Documents and a Chronology of Events in Crimea in February – March 2014]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Holovchenko V., 2016. Doroshko M. *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy: istoryko-politychne doslidzhen-nia* [Hybrid wine from Russia against Ukraine: A historical and political study]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Horbulin V. P., 2017. *Khroniky peredbachen: 2006–2017* [Chronicles of Predictions: 2006–2017]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Horbulin V. P., 2016. *Aneksiia Krymu: peredumovy, mekhanizmy ta naslidky* [The Annexation of Crimea: Preconditions, Mechanisms, and Consequences]. [Online]: Available from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-11/Crimea_2014.pdf [Accessed: 30. 12. 2025]. (In Ukrainian).
- Dykyi E., 2016. *Hybrydnaya voyna Rossii: opyt Ukrayny dlia stran Baltii* [Russia's Hybrid War: Ukraine's Experience for the Baltic States]. [Online]: Available from: https://biblioteka.lka.lt/data/PDF-leidiniai/2016-2020/2016-dikij-Gibridnaja_voina_Rosii.pdf [Accessed: 30. 12. 2025]. (In Russian).
- Pomerantsev P., 2020. *Tse ne propahanda. Podorozh na viinu proty realnosti* [This isn't propaganda. A journey into the war against reality]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Tverdokhlib Yu. M., 2011. *Informatsiino-psykholohichni operatsii u rosiisko-ukrainskii hibrydnoi viini* [Information and Psychological Operations in the Russian-Ukrainian Hybrid War]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. polit. nauk. Chernivtsi. (in Ukrainian).
- Turanskyi M. O., 2020. *Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia operatsii z aneksii Krymu Rosi-skoiu Federatsiieiu: istorychni peredumovy ta praktychna realizatsiia* [The Information and Psychological Framework for the Russian Federation's Annexation of Crimea: Historical Background and Practical Implementation]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk. Lviv. (in Ukrainian).
- Fedorov Yu., 2016. «HYBRID» WAR À LA RUSSE: «Hybrydnaia» voina po-russky [«Hybrid» War, Russian Style]. Kyev. (In Russian).
- Chmykhalo H., 2026. *Investytsii v khaos: Rosiia – Ukraina (Krym). Yak derzhavam postradianskoho pro-storu ne dopustyty rosiiskoho stsenariiu hibrydnoi viiny* [Investments in chaos: Russia – Ukraine (Crimea). How post-Soviet states can prevent a Russian hybrid war scenario]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Chmykhalo H., 2026. *Symbioz rosiiskykh spetssluzhb ta kryminalitetu yak chynnyk destabilizatsii na Krymskomu pivostrovi u [The symbiosis of Russian special services and organized crime as a factor of destabi-lization on the Crimean Peninsula in] 1991–2014. Voienna istoriia Ukrainy: istorychna retrospektyva: zb. mater. mizhvuz. nauk.-prakt. seminaru, 26 hrudnia 2025 r.* Kyiv. (in Ukrainian).
- Chmykhalo H., 2025. *Vykorystannia Rosiiskoiu Federatsiieiu muzyky ta kinematohrafa dlia formuvannia nehatyvnoho obrazu Ukrainy v Avtonomnii Respublitsi Krym* [The Russian Federation's Use of Music and Film to Create a Negative Image of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea] (1991–2014). *Voienna-istorychnyi visnyk*. № 4 (58). 95–100. (In Ukrainian).
- Chmykhalo H., 2025. *Informatsiino-propahandystski vplyvy RF u Krymu* [Russian Federation's Informa-tion and Propaganda Influence in Crimea] (1991–2014). *Istoriia ta arkheolohiia*. (2). 185–192. (In Ukrainian).
- Yablonska N. V., 2006. *Etnichna presa Krymu: istoriia ta suchasnist* [The Ethnic Press of Crimea: History and the Present]. Sevastopol. (In Ukrainian).

ОКУПАЦІЯ КРИМУ 2014: ПОГЛЯДИ НА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз підготовки, механізмів реалізації та інформаційно-політичного забезпечення окупації Автономної Республіки Крим Російською Федерацією у 2014 році. Досліджується процес формування передумов для реалізації російського сценарію гібридної агресії, що розпочався фактично з моменту проголошення незалежності України та набув системного характеру після «Кримської кризи» 1992–1994 років. Особливу увагу приділено багаторічній діяльності російських державних структур, спецслужб, культурних та громадських організацій, спрямованій на формування на півострові сприятливого інформаційного та політичного середовища для реалізації проєкту «повернення Криму».

У статті проаналізовано роль мережі проросійських політичних партій, громадських організацій, медіа та культурних ініціатив, які формували в суспільній свідомості наратив про Крим як «історично російську територію». Значну увагу приділено використанню інструментів так званої «м'якої сили», діяльності фондів «Русский мир», «Фонд поддержки соотечественников», а також російських дипломатичних і консульських структур, що здійснювали інформаційно-пропагандистський вплив під прикриттям культурної та гуманітарної співпраці.

Окремо розглянуто військову складову операції, зокрема використання інфраструктури Чорноморського флоту РФ, діяльність розвідувально-диверсійних груп, формування парамілітарних структур типу так званої «самооборони Криму» та їхню взаємодію з регулярними підрозділами російських збройних сил. Проаналізовано ключові етапи окупації – від організації проросійських мітингів і дестабілізації суспільно-політичної ситуації до захоплення адміністративних будівель, блокування українських військових частин та проведення псевдореферендуму 16 березня 2014 року.

Особливу увагу приділено інформаційно-психологічним операціям, спрямованим на формування образу «української загрози», мобілізацію проросійських елементів населення та створення ілюзії масової підтримки анексії. Показано, що інформаційний компонент операції був невід'ємною складовою військової агресії та відіграв ключову роль у деморалізації українських сил і легітимізації дій Російської Федерації.

Зроблено висновок, що окупація Криму стала результатом тривалої комплексної підготовки, яка поєднувала військові, інформаційні, політичні та соціальні інструменти впливу. Досвід цієї операції демонструє характерні риси сучасної гібридної війни, у межах якої ключовими інструментами стають інформаційно-психологічні операції, маніпуляція громадською думкою, використання мереж агентів впливу та локальних колабораційних структур.

Ключові слова: окупація Криму, інформаційно-психологічні операції, інформаційно-психологічний вплив, російська агресія, Чорноморський флот РФ, пропаганда, інформаційна війна, дезінформація, агентура впливу, дестабілізація.

Список літератури

- Баранец В., 2019. Спецоперація «Крым 2014». Москва.
- Березовець Т., 2015. Окупація Криму. Книга документів і хронології кримських подій лютого – березня 2014 року. Київ.
- Головченко В., 2016. Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. Київ.
- Горбулін В. П., 2017. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків.
- Горбулін В. П. 2016 Анексія Криму: передумови, механізми та наслідки. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://miss.gov.ua/sites/default/files/2016-11/Crimea_2014.pdf (30. 12. 2025).
- Дикий Е., 2016. Гібридная война России: опыт Украины для стран Балтии. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://biblioteka.lka.lt/data/PDF-leidiniai/2016-2020/2016-dikij-Gibridnaja_voina_Rosii.pdf (30. 12. 2025).
- Померанцев П., 2020. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ.
- Твердохліб Ю. М., 2019. Інформаційно-психологічні операції у російсько-українській гібридній війні. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. Чернівці.
- Туранський М. О., 2020. Інформаційно-психологічне забезпечення операції з анексії Криму Російською Федерацією: історичні передумови та практична реалізація. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів.

Федоров Ю., 2016. *«HYBRID» WAR À LA RUSSE: «Гибридная» война по-русски*. Киев.

Чмихало Г. Г., 2026. *Інвестиції в хаос: Росія – Україна (Крим). Як державам пострадянського простору не допустити російського сценарію гібридної війни*. Київ.

Чмихало Г. Г., 2026. Симбіоз російських спецслужб та криміналітету як чинник дестабілізації на Кримському півострові у 1991–2014 рр. *Воєнна історія України: історична ретроспектива : зб. матер. міжвуз. наук.-практ. семінару, 26 грудня 2025 р.* Київ.

Чмихало Г. 2025. Використання Російською Федерацією музики та кінематографа для формування негативного образу України в Автономній Республіці Крим (1991–2014 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. №4 (58). 95–100.

Чмихало Г., 2025. Інформаційно-пропагандистські впливи РФ у Криму (1991–2014). *Історія та археологія*. (2). 185–192.

Яблонська Н. В. (2006). *Етнічна преса Криму: історія та сучасність*. Севастополь.

Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Могильний Леонід,
доктор історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
mohylnyi@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411

Лященко Олеся,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри іноземних мов природничих факультетів,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
o.liashchenko@knu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4649-3667

ГЕНЕЗИС ТА СТРАТЕГІЧНІ ФУНКЦІЇ МІСТ РУСІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ ЛЯСКОРОНСЬКОГО

Актуальність дослідження полягає в тому, що постать Василя Григоровича Ляскоронського (1859–1928) посідає особливе місце в українській історіографії медієвістики як дослідника, що одним із перших здійснив синтез історичного аналізу писемних джерел із масштабними польовими археологічними та топографічними розвідками. В умовах сучасної ревізії концепцій державотворення та деколонізації гуманітарного знання, звернення до спадщини В. Ляскоронського дозволяє переосмислити роль військово-стратегічного фактора у формуванні мережі розселення Давньої Русі. Вивчення його поглядів на природу городищ Посулля та Переяславицини є критично важливим для розуміння генезису міста як автономного оборонного та адміністративного вузла, що протистояв викликам кочового Степу. Метою статті є системна реконструкція та комплексний аналіз наукової концепції В. Ляскоронського щодо походження, функцій та морфологічних особливостей міст Русі, а також визначення його внеску у формування вітчизняної історичної географії. Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. У роботі використано історіографічний метод (для аналізу еволюції поглядів ученого), порівняльно-історичний аналіз (для зіставлення його ідей із теоріями М. Грушевського та В. Ключевського) та метод структурно-функціонального аналізу (для вивчення запропонованої автором типології оборонних споруд). У статті доведено, що В. Ляскоронський сформував цілісну «державницько-стратегічну» модель походження міст. На відміну від представників «торговельної школи», дослідник обґрунтував пріоритетність оборонної функції, розглядаючи місто передусім як результат свідомої князівської політики щодо зміцнення прикордонних ліній. Розкрито роль ландшафтного детермінізму в концепції Ляскоронського, де природні умови (миси, яри, річкові заплави) розглядалися як фундаментальний фактор вибору місця для містоутворення. Доведено, що праці дослідника заклали методичну базу для сучасної історичної урбаністики, поєднавши економічні функції міст-хабів із їх мілітарною роллю. Науковий доробок В. Ляскоронського дозволив подолати абстрактність кабінетних теорій, надавши вивченню міст Русі матеріально-топографічної доказовості. Обґрунтована ним провідна роль державної ініціативи та оборонної доцільності залишається фундаментальною для розуміння процесів соціополітичної консолідації Київської держави.

Ключові слова: Василь Ляскоронський, генезис міст, Русь, городище, Посулля, Змієві вали, топографія.

Сучасна медієвістика перебуває на етапі активного переосмислення витоків і природи державності Русі, де ключовим об'єктом аналізу постає місто як складний соціополітичний та оборонний вузол. В умовах деколонізації історичного знання і пошуку автентичних моделей розвитку українських земель особливого значення набуває історіографічний аналіз праць

дослідників рубежу XIX–XX ст. Саме цей період став часом формування фундаментальних підходів до вивчення урбанізації, серед яких чільне місце посідає доробок Василя Григоровича Ляскоронського.

Актуальність звернення до постаті В. Ляскоронського зумовлена його унікальним методом синтезу кабінетної історії з польовими археологічними та топографічними дослідженнями. У контексті сучасного розвитку історичної географії його детальні описи Посулля, Переяславщини та «Змієвих валів» залишаються не просто історіографічним фактом, а цінною джерельною базою для локалізації літописних об'єктів. Вивчення його поглядів дозволяє глибше зрозуміти еволюцію «державницької школи» в українській науці і з'ясувати, як саме військовий чинник і протистояння зі степом детермінували архітектуру та мережу розселення Київської держави.

Метою статті є системна реконструкція та критичний аналіз концепції походження і функціонування міст Русі у науковій спадщині В. Ляскоронського. Це передбачає висвітлення його ролі у переході від суто філологічного аналізу літописів до комплексної історико-археологічної інтерпретації міських центрів як елементів загальнодержавної стратегії оборони.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних завдань: 1) Виявити ключові чинники (військово-стратегічні, географічні та економічні), які, на думку вченого, визначали генезис руських міст. 2) Проаналізувати розроблену В. Ляскоронським типологію городищ (болотних, нагірних, концентричних) і з'ясувати її відповідність тогочасним археологічним даним. 3) Розкрити зміст «державницької теорії» вченого, акцентуючи увагу на ролі князівської ініціативи у створенні прикордонних ліній оборони. 4) Зіставити погляди В. Ляскоронського з концепціями провідних медієвістів початку XX ст. (М. Грушевського, В. Ключевського) для визначення його місця в історіографічному процесі. 5) Оцінити значення методологічного підходу дослідника для сучасної історичної топографії та урбаністики.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності та наукової критичності. В основі дослідження використовується історіографічний метод, що дозволяє простежити логіку формування наукових поглядів автора у контексті розвитку історичної науки початку XX ст. Порівняльно-історичний метод використано для зіставлення візій В. Ляскоронського з ідеями представників інших наукових шкіл. Метод системного аналізу дозволив розглянути опис городищ не як окремих пам'яток, а як частин єдиної оборонно-адміністративної мережі держави. Типологічний підхід застосовано для структурування наведених автором характеристик міських укріплень. Ретроспективний аналіз дав змогу оцінити наукову цінність висновків В. Ляскоронського з позицій сучасної археології та медієвістики.

Наукова новизна статті полягає у спробі цілісного переосмислення доробку В. Ляскоронського не лише як археолога-практика, а як теоретика міського генезису. Вперше в історіографії акцентовано на його ролі як фундатора ландшафтно-стратегічного підходу, де географічний детермінізм розглядається як активний інструмент князівської влади. Уточнено співвідношення між торговельною та оборонною функціями у його концепції, що дозволяє спростувати уявлення про другорядність економічного чинника у працях вченого. Доведено, що розроблена В. Ляскоронським класифікація городищ стала одним із прообразів сучасної археологічної типології середньовічних укріплень. Запропоновано новий погляд на його дослідження «Змієвих валів» як на спробу реконструкції першої в Східній Європі стратегічної лінії територіальної оборони, що інтегрувала природні та штучні перешкоди в єдиний комплекс.

Центральною тезою у працях В. Ляскоронського є твердження про пріоритетність оборонної функції у процесі виникнення руських міст. Дослідник розглядає місто не просто як поселення, а як «надійний пункт захисту – фортецю», виникнення якої зумовлене екзистенційною потребою захисту земель від зовнішньої агресії (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 35).

Особливу увагу вчений приділяє Переяславщині і Посуллю, характеризуючи ці регіони як арену «постійної боротьби двох стихій: Русі і степу» (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 1). На його думку, річкові системи півдня Русі (Сула, Остер, Трубіж, Псел, Ворскла) слугували

природними рубежами, вздовж яких державна влада свідомо розбудовувала мережу укріплень. В. Ляскоронський підкреслює, що «фортеці переважно будувалися на небезпечних ділянках прикордоння», тоді як всередині країни вони з'являлися лише у випадках, коли головна бойова лінія не могла стримати ворога (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 51).

Методологічне новаторство В. Ляскоронського полягало у глибокому аналізі топографії. Він довів, що природні умови були визначальними при виборі місця для майбутнього міста. «Круті, мисоподібні виступи» берегів річок здавна притягували людей своїми оборонними можливостями (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 1).

Дослідник виокремив детальну морфологічну характеристику руського городища, що включала шість основних пунктів: 1) Локація: розташування на мисах або при впадінні однієї річки в іншу; 2) Штучні перешкоди: обов'язкова наявність валів та ровів з напільного боку; 3) Огородження: обнесення периметра земляним валом або кам'яною стіною; 4) Форма: переважно кругла або чотирикутна; 5) Площа: зазвичай невелика (від 0.5 до 3 десятин), хоча існують і масштабні виключення; 6) Культурний шар: наявність залишків життєдіяльності (зброя, посуд, прикраси) (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 106–108).

Вчений розробив унікальну для свого часу класифікацію городищ, розділивши їх на чотири категорії: 1) Круглі болотні городища, розташовані на природних або штучних підвищеннях серед боліт, мали кільцеподібний вал висотою до 3-х сажнів та глибокі рови, заповнені водою (напр., біля с. Великий Самбір, Гирівка) (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 2–3). 2) Круглі пагорбові городища знаходилися на високих берегах річок, відрізнялися складнішою системою захисту через використання природних урвищ (напр., «Лесикова могила», городища біля м. Горошин) (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 10–13). 3) Концентричні пагорбові городища характеризувалися великими розмірами і кількома рядами паралельних валів (напр., Кошари, Глинськ) (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 17). 4) Городища великокнязівської епохи – найбільші центри, що виконували роль адміністративних вузлів (напр., Лукомль, Снятин, Ромни). У таких містах, як Ромни, В. Ляскоронський вбачав структуру «замок – посад», де замок відіграв роль дитинця (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 27–30).

На відміну від прихильників торговельної концепції чи стихійного виникнення міст, В. Ляскоронський відстоював «державницьку» теорію. Він стверджував, що «міста виникають з політичною метою» (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 92). Будівництво фортець (таких як Остерський Городець, Вир, Путивль, Курськ) було результатом цілеспрямованої стратегії князів – від Володимира Великого до Юрія Долгорукого – задля юридичного та військового закріплення територій (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 51–52, 141).

Яскравим прикладом виступає Переяслав, заснування якого вчений пояснював як поєднання стратегічного «сторожа Руської землі» і великого торгового центру (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 127). Місто, за В. Ляскоронським, ставало фортецею лише тоді, коли поселення набувало статусу центру «державного життя» (Ляскоронський В. Г., 1903, с. 128).

Попри акцент на обороні, дослідник не ігнорував економічну складову. Він зазначав, що міста з'являлися на «шляхах промислів» і великих водних магістралях, зокрема на шляху «Дніпром до греків» (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 92). Такі центри слугували «пунктами для обміну місцевих товарів на привезені з інших країн» (Ляскоронский В. Г., 1903, с. 127).

Окреме місце в його дослідженнях посідає Вишгород. В. Ляскоронський полемізує з думкою про Вишгород як лише незначну фортецю, доводячи, що це було «багате, могутнє місто», де зберігалася державна казна і проживала князівська родина. Його значення визначалося контролем дніпровської переправи на чернігівську сторону (Ляскоронский В. Г., 1913, с. I–IV, XVI).

Методологія В. Ляскоронського включала комплексне вивчення археологічного ландшафту. Він помітив закономірність: поруч із городищами майже завжди розташовувалися курганні групи (некрополі), як-от біля Липового, де налічувалися тисячі насипів (Ляскоронский В. Г., 1901, с. 3–6). Також він пов'язував систему міст із «Змієвими валами», розглядаючи останні як

грандіозні прикордонні лінії, що доповнювали фортеці в системі загальнодержавної оборони (Ляскоронський В. Г., 1901, с. 53).

Таким чином, В. Ляскоронський сформував цілісну наукову концепцію, згідно з якою походження міст Русі було зумовлене трьома факторами: 1) Військовою необхідністю (захист від печенігів та половців); 2) Географічною доцільністю (використання мисів та річкових долин); 3) Державною волею (свідома політика князів щодо розбудови прикордонних ліній).

Його праці заклали фундамент української історичної географії та археології, довівши, що мережа руських міст була не випадковим скупченням поселень, а продуманою системою стратегічних вузлів, які забезпечували життєдіяльність та безпеку держави.

Зіставлення наукової візії В. Ляскоронського з концепціями його видатних сучасників – М. Грушевського та В. Ключевського – дозволяє виявити специфіку його підходу, що балансував між археологічним емпіризмом і державницькою теорією.

Головна розбіжність виникає у питанні першопричин появи міст. Для В. Ключевського місто було вторинним продуктом зовнішньої торгівлі – «складом» для товарів, що виникав на річкових артеріях (Ключевський В. О., 1908). Натомість В. Ляскоронський, хоч і не заперечував роль торгівлі для таких центрів, як Переяслав чи Вишгород, на перше місце ставив стратегічний чинник. Для нього місто – це насамперед фортеця, збудована з волі князя для захисту рубежів, а не стихійний ринок. У цьому він ближчий до М. Грушевського, який також розглядав «город» як «безпечне місце», породжене потребою захисту (Грушевський М., 1913, с. 361). Проте, якщо М. Грушевський акцентував на «територіальній громаді», яка будувала місто для самооборони, то В. Ляскоронський бачив у цьому чітко сплановану адміністративно-військову акцію центральної влади.

У методологічному плані В. Ляскоронський суттєво доповнює схеми обох істориків. М. Грушевський використовував соціологічний підхід, аналізуючи трансформацію племен у «міста-волості». В. Ляскоронський натомість перевів дискусію у площину історичної топографії. Він довів, що мережа міст Русі – це не просто політична карта, а складна інженерна система, прив'язана до мікрорельєфу (мисів, ярів, заплав). Його класифікація городищ (болотні, нагірні тощо) дала матеріальне підґрунті для теорії М. Грушевського, фактично підтвердивши «універсальність» городищ як соціального явища через археологічні заміри валів та ровів.

Якщо В. Ключевський зосереджувався на «столичних» центрах (Київ, Новгород), що стояли на магістральних шляхах, то В. Ляскоронський переніс фокус на прикордонну периферію (Посулля, Поросся). Він довів, що саме тут, у постійному контакті зі степом, гартувалася державність Русі. Його аналіз «малих міст» (Уненіж, Баруч, Римів) показав, що державне життя Русі не обмежувалося великими торговими хабами, а трималося на розгалуженій системі військових опорних пунктів.

Таким чином, міста Русі виникали як комплексні оборонно-торгові центри, стратегічно розташовані на природно укріплених висотних уздовж річкових шляхів для захисту від степових кочівників та контролю над торговими маршрутами. Їхня еволюція від простих круглих міст до складних багатобалових укріплень показує зростання військових загроз і розвиток будівельної культури Київської держави. Поєднуючи оборонні, адміністративні, торгові і релігійні функції, ці міста становили основу державності Русі.

На основі проведеного аналізу наукової спадщини В. Ляскоронського, зокрема його досліджень Переяславської землі, Посулля, басейнів Псла і Ворскли, можна сформулювати наступні наукові висновки щодо його поглядів на походження міст Русі: 1) В. Ляскоронський обґрунтував концепцію, згідно з якою провідною рушійною силою виникнення міст на південних рубежах Русі була необхідність створення ешелонованої оборони проти степових кочівників. Місто в його розумінні – це насамперед «надійний пункт захисту», а мережа городищ уздовж річок Сула, Остер та Псел розглядається як свідомо вибудована державна лінія оборони. 2) Учений довів, що процес урбанізації на порубіжжі не був стихійним, а виступав результатом ціле-

спрямованої політичної волі київських князів (Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха). За В. Ляскоронським, перетворення поселення на «укріплене місто» прямо залежало від розвитку «державного життя» та потреби адміністративного контролю над територією. 3) Дослідник висунув теорію гармонійного поєднання природного ландшафту та інженерної думки (концепція «природної фортифікації»). Він першим системно описав «мисоподібний» тип давньоруського міста, де круті обриви річок та глибокі яри ставали органічною частиною оборонної системи, мінімізуючи обсяг необхідних земляних робіт при будівництві валів. 4) Попри домінування оборонної парадигми, В. Ляскоронський визначив місто як поліфункціональний, складний вузол, що поєднував стратегічні, торговельні та адміністративні завдання. На прикладі Переяслава і Вишгорода він продемонстрував, що великі міста виникали як «центри для обміну місцевих товарів на привезені», стаючи економічними хабами на транзитних річкових шляхах (зокрема, шляху «із варяг у греки»). 5) Учений заклав підвалини на прикладі типологічної спадкоємності для розуміння генетичного зв'язку між докнязівськими городищами-сховищами і пізнішими літописними містами. Його власна класифікація (болотні, нагірні, концентричні городища) дозволила простежити еволюцію оборонної архітектури від найпростіших круглих валів до складних багаточастинних фортець («замок» – «підгороддя»). 6) Висновки В. Ляскоронського стали знаковими для медієвістики завдяки залученню широкого кола джерел: від археологічних обстежень «Змієвих валів» і курганних некрополів до свідчень іноземних авторів (аль-Бекрі). Це дозволило йому реконструювати місто не лише як політичний термін, а як реальний фортифікаційний та соціально-економічний об'єкт.

Перспективним напрямом досліджень поглядів В. Ляскоронського є проведення компаративного аналізу його картографічних реконструкцій за використання сучасних технологій для уточнення локалізації літописних міст та стратегічної логіки побудови «Змієвих валів». Важливим вектором вбачається дослідження рецепції його «державницької» концепції в сучасній урбаністиці, зокрема в контексті ролі ландшафту як ключового фактора генезису міст-фортець. Також актуальним є вивчення зв'язку між описаними ним типами городищ і соціальною структурою прикордонних громад як ранньої форми військового стану Русі.

Список літератури

- Грушевський М. (1904). *Історія України-Руси* (Т. 1: До початку XI віка). Львів.
 Ключевский В. О. (1908). *Курс русской истории*. Ч. 1. Москва.
 Ляскоронский В. Г. (1907). *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы*. Москва.
 Ляскоронский В. Г. (1901). *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, в бассейне р. Сулы*. Москва.
 Ляскоронский В. Г. (1903). *История Переяславльської землі с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев.
 Ляскоронский В. Г. (1904). *О местоположении летописного города Родни*. Санкт-Петербург.
 Ляскоронский В. Г. (1913). *Киевский Вышгород в удельно-вечевое время*. Санкт-Петербург.

Leonid Mohylnyi
Olesia Liashchenko

GENESIS AND STRATEGIC FUNCTIONS OF RUS CITIES IN THE SCHOLARLY HERITAGE OF VASYL LIASKORONSKYI

The figure of Vasyl Hryhorovych Liaskoronskyi (1859–1928) occupies a distinctive place in Ukrainian medieval historiography as a researcher who was among the first to synthesize the historical analysis of written sources with large-scale field archaeological and topographical surveys. In the context of the contemporary revision of state-building concepts and the decolonization of humanitarian knowledge, revisiting Liaskoronskyi's legacy allows for a re-evaluation of the role of the military-strategic factor in shaping the settlement network of Old Rus. The study of his views on the nature of the hillforts (horodyshcha) in the Posullia and Pereiaslav

regions is critically important for understanding the genesis of the city as an autonomous defensive and administrative hub that withstood the challenges posed by the nomadic Steppe. The aim of the article is a systematic reconstruction and comprehensive analysis of V. H. Liaskoronsky's scientific concept regarding the origin, functions, and morphological characteristics of Rus cities, as well as the determination of his contribution to the formation of national historical geography. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The study employs the historiographical method (to analyze the evolution of the scholar's views), comparative-historical analysis (to contrast his ideas with the theories of M. Hrushevskiy and V. Kliuchevskiy), and the method of structural-functional analysis (to study the typology of defensive structures proposed by the author). The article proves that V. Liaskoronskyi formulated a coherent "statist-strategic" model of urban origins. In contrast to representatives of the "trade school," the researcher substantiated the priority of the defensive function, viewing the city primarily as a result of deliberate princely policy aimed at strengthening frontier defense lines. The role of landscape determinism in Liaskoronsky's concept is revealed, where natural conditions (capes, ravines, river floodplains) were regarded as a fundamental factor in selecting sites for urban formation. It is established that the researcher's works laid the methodological foundation for modern historical urban studies by integrating the economic functions of urban hubs with their military roles. V. Liaskoronsky's scientific contribution allowed for overcoming the abstraction of "armchair" theories by providing material-topographical evidence to the study of Rus cities. The leading role of state initiative and defensive expediency substantiated by him remains fundamental to understanding the processes of socio-political consolidation of the Kyivan state.

Key words: Vasyl Liaskoronskyi, urban genesis, Rus, hillfort (horodyshe), Posullya, Snake's Walls, topography.

References

- Hrushevskiy M. (1904). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (T. 1: Do pochatku XI vika) [History of Ukraine-Rus (Vol. 1: Before the 11th century)]. Lviv. (In Ukrainian).
- Kliuchevskii V. O. (1908). *Kurs russkoi istorii*. Ch. 1. [Russian History Course. P. 1]. Moskva. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1907). *Horodishcha, kurhany i dlinnye (zmiivye) valy po techeniu rr. Psly i Vorskly* [Settlements, burial mounds and long (snake-like) ramparts along the Psel and Vorskla rivers]. Moskva. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1901). *Horodishcha, kurhany i dlinnye (zmiivye) valy, v basseine r. Suly* [Settlements, burial mounds and long (snake-like) ramparts in the Sula River basin]. Moskva. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1903). *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletia* [The history of the Pereiaslav region from ancient times to the mid-13th century]. Kiev. (In Russian)
- Liaskoronskii V. H. (1904). *O mestopolozhenii letopisnogo horoda Rodni* [On the location of the chronicle city of Rodni]. Sankt-Peterburh. (In Russian).
- Liaskoronskii V. H. (1913). *Kievskii Vyshgorod v udelno-vechevoe vremia* [Kyiv's Vyshgorod in the feudal era]. Sankt-Peterburh. (In Russian).

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Присяжнюк Юрій,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
директор Науково-освітнього центру
Українського козацтва,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
yu-prysyazhnyuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-8324-4681

Щербаков Максим,

аспірант кафедри історії України,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
shcherbakov.maksym2324@vni.cdu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-6276-1697

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – 1960-ті рр.)

Доцільність аналізу запропонованої проблеми зумовлена кількома обставинами, зокрема складним становищем, у якому перебуває сучасна Україна. Назагал ідеться про історичний досвід готовності ефективно вирішувати завдання національної безпеки в умовах інтенсифікації інформаційної (гібридної) війни, також відбиття збройної агресії.

Під терміном «зросійщення» автори розуміють сукупність поглядів та дій, спрямованих на штучну асиміляцію підкорених народів (насамперед українського), примусове впровадження російської мови, культури, звичаїв, у такий спосіб – зміцнення російського (імперського) панування. Особливе місце в довготривалій політиці зросійщення належить її радянському (російсько-комуністичному) різновиду, який автори виокремили як спеціальне поле дослідження.

У статті показано, що політика зросійщення в УРСР у перші повоєнні десятиліття була своєрідним продовженням колишніх імперських традицій поневолення. І це незважаючи на те, що офіційно більшовики, їхні вожді категорично відкидали свій зв'язок із монархією Романових, самодержавством як таким.

Наголошено, що в політиці зросійщення учнівської та студентської молоді в періоди правління «пізнього» Й. Сталіна та М. Хрущова важлива роль відводилася мовному питанню. На основі аналізу статистичних даних та інших джерел автори доводять, що лібералізація суспільно-політичного життя, яка мала місце вже в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., майже зовсім не пом'якшила «мовне» зросійщення. Ба більше, в означений період ця політика навіть посилилася.

Загалом у ставленні до української молоді як репрезентанта самобутнього народу комуністичний режим поводився цинічно. Він обмежував публічне використання рідної мови, також вивчення автентичної історії, зрештою – опанування цілого світу знань, рефлексій, відчуттів тощо. При цьому не гребував маніпулювати думками та бажаннями самих людей.

Ключові слова: зросійщення, історична тяглість, комуністичний режим, освіта, Україна (УРСР), українізація, українська молодь.

У радянській історіографії проблеми зросійщення повоєнних поколінь українців не досліджувалися. Тільки принагідно їх було прийнято згадувати в контексті «гіркої спадщини» царського режиму. Такий підхід був зумовлений тією обставиною, що за незначним виключенням

самі історики лишалися вірними комуністичному режиму, ідеологи якого продукували маніпулятивні думки про «братів-слов'ян», «православних братів», принагідно змушували служителів Кліо трактувати російські еліти всіх часів як «великих захисників і друзів», але аж ніяк не завойовників, гнобителів, ворогів (Терлецька Г., 1981, с. 95). У науковій та дидактичній літературі не можна було зустріти щось на зразок «російсько-поміщицьке панування»; натомість його антиподів не бракувало – «монголо-татарське іго», «польсько-шляхетське гноблення», «загарбання Швецією», «поглинання султанською Туреччиною» тощо (Терлецька Г., 1981, с. 96; Шпак В., 2000, с. 77).

У поглядах на Московське царство, Російську імперію, СРСР – цих далеко нетотожних історичних геополітичних утворень, прийнято було шукати лише щось спільне й зазвичай воно отримувало позитивне (хоча й не завжди наукове) пояснення: росіяни (народ, культура, країна) – це «добро» («передова російська інтелігенція», «братні народи»), а їхній політичний (самодержавний) режим – «зло», причому універсальне, у ставленні до якого не було передбачено жодних ідеологічних компромісів. Саму імперію Романових більшовицькі ідеологи називали «в'язницею народів». При цьому виправдовували новітню експансію, яку ретельно маскували під ту ж таки ідею «братання», і це попри очевидні культурні відмінності етнічних спільнот¹. Так формували чи не найбільший сучасний міф про українсько-російські взаємини.

Сучасна історіографія проблеми представлена низкою наукових розвідок, зокрема доробком черкаського вченого В. Шпака (Шпак В., 2000; Шпак В., 2003). Його присвячено ключовим аспектам досліджуваного явища, передусім характеристиці категорій «комунізм», «російський комунізм», «європейська культура» та ін. Загалом же пострадянська історіографія проблеми позначена відомою з комуністичної доби заангажованістю; вона якщо не виправдовувала, то, принаймні, замовчувала шкідливість багатовікового зросійщення України. Навіть у монографії В. Лисак «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.)», що побачила світ у 2013 р., реалії життя представлені як «зневажливе ставленням молоді до релігійних почуттів і духовних потреб старшого покоління, знеціненням культурних норм і цінностей» (Лисак В., 2013, с. 291–292). Вести ж мову про більшовицький (атеїстичний) вплив, вибудоване на його засадах модерне зросійщення українських юнаків і дівчат авторка не вважала за потрібне.

Серед новітніх публікацій – праці К. Богатирчук. У них з'ясовано ідеологічну складову повсякденного життя учнівської молоді УРСР доби «застою», чи не вперше комплексно проаналізовано історіографію проблеми (Богатирчук К., 2015, с. 255; Богатирчук К., 2016, с. 81–82; Богатирчук К., 2015, с. 3).

Отож, у перші повоєнні десятиліття політика зросійщення в УРСР проводилася відповідно до імперських традицій (хоча офіційно вони всіляко заперечувалися), цілеспрямованого планування (програми «будівництва комунізму», частиною якої було «вирішення національного питання») (Терлецька Г., 1981, с. 303, 497). Головним замовником та, так би мовити, «менеджером» виступала панівна КППС, її республіканська структура – КПУ. Комуністична номенклатура всіх рівнів прагнула знівелювати національні відмінності людей, маргіналізувати (тобто лишити поза увагою, витіснити) «етнічні відмінності спільнот та самобутні культури», зокрема й мовні, релігійні, регіональні особливості народів, при цьому діяла послідовно й наполегливо (Гнатюк О., 2005, с. 95).

Кремлівські лідери, їхні ідеологи та виконавці на місцях переймалися місіонерською мрією поширення «русского міра» на весь світ або, принаймні, якусь його частину. Щодо радянського суспільства, то вкрай потрібно було знайти спосіб сформулювати одне для всіх відчуття спільної тотожності й мети. Партійні працівники (пост)сталінської доби запропонували ряд

¹ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. Москва: Наука, 1990. С. 18.

понять, у яких спробували, і попервах досить успішно, змістити наголос із національних особливостей етносів на т. зв. «спільні радянські риси». Загалом зросійщення другої половини 1940-х – 1960-х рр. постає як традиційна московська політика, спрямована на включення в орбіту імперських (великодержавних) інтересів підкорених народів, першочергове місце серед яких належало українцям. Саме вони були тим «донором» імперських амбіцій, інтерес до якого в радянську добу не лише не зменшився, а й посилювався. Як історичний, етнічний, культурний «матеріал», українство мало служити ідеї зміцнення «дружби народів», відігравати ключову роль у формуванні неоімперської великодержавної ідентичності, інкорпорації нових територій.

На чому важливо наголосити: сталінська диктатура лишила українцям тяжку спадщину щодо їхнього національного становища. Вона простежувалася в усіх сферах життя, насамперед у використанні рідної мови. Станом на середину 1950-х рр., тобто в умовах початку десталінізації, з'являлися ідеї-пропозиції, щоб у всій вищій і середній школі УРСР навчальний та виховний процеси здійснювати українською. Ця ж норма мала поширюватися на малечу дитячих виховних закладів. Щодо молодого покоління, то про україномовний режим виховання кулуарно заговорили й стосовно популярного тоді кіно. Втім, досягнути бодай часткового результату було вкрай важко, адже кремлівське керівництво не йшло на компроміси. І надалі документація (офіційне діловодство) партійного, державного й громадського життя, також усієї господарської сфери, не кажучи вже про вищі, середньотехнічні та професійно-технічні заклади освіти, велося російською мовою.

У Києві та інших великих містах УРСР заняття в школах проводилися здебільшого російською. Україномовні заклади були нечисленими, сукупно в них навчалося до 20% дітей (Пироженко Л., 2008, с. 75). Приблизно такий же стан спостерігався в культурно-освітній роботі. Одним зі «стійких» середовищ системного зросійщення українців залишалася армія.

Адепти (пост)сталінського режиму розуміли, що в перманентній боротьбі за комуністичні ідеали (презентовані владою як «науково-обґрунтовані»), що «тягнули за собою» інші, не менш важливі питання політичної стабільності, проросійської ідентичності та ін., пасти задніх було для них критично небезпечно. Саме тому особливу увагу вони звертали на освіту, яку нав'язливо представляли широко вживаним у ті роки терміном «народна». Водночас, номенклатура не приховувала симпатії до всього російського – мови, культури тощо. Добре відомий факт: після війни, підбиваючи, так би мовити, її результати, на урочистому заході, що відбувся 24 травня 1945 р., і був присвячений пошануванню командувачів фронтами, Й. Сталін сказав: «Я, як представник нашого Радянського уряду, хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського народу й насамперед російського народу»². Такий чіткий і однозначний меседж від диктатора посприяв закріпленню у свідомості партійної номенклатури, а опосередковано й пересічних людей думки про нібито історичне лідерство росіян в «сім'ї народів-братів», яку дедалі частіше тепер називали ідеологічним кліше «радянський народ» (Терлецька Г., 1981, с. 391).

В останні роки перебування Й. Сталіна при владі, а також у період хрущовської «відлиги» ситуація з мовою навчання в УРСР була справді кепською. Вона складалася не на користь української мови, що вказувало на посилення політики зросійщення, зокрема й в умовах постсталінської лібералізації суспільства. Про це, зокрема, свідчили дані статистики табл. 1.

Як видно з опрацьованих даних, протягом 10 років частка учнів в україномовних школах УРСР зменшилася на 16,8%, натомість у російськомовних вона збільшилася на 13,2%. При цьому в 1959 р. українці становили 76,8% всього населення республіки (тобто понад 4/5), тоді як росіяни – лише 16,9%.

Зросійщення зазнавали передусім учні та студенти великих міст. Це спричиняло ситуацію, добре відому з дореволюційних (до 1917 р.) часів, коли «міське населення говорило здебільшого російською, а сільське – українською» (Шандра В., 2016., с. 206). Не важко збагнути

² За Русский народ! (Й. Сталин). URL: surl.li/depelz (18. 12. 2025).

Таблиця 1

Кількість учнів у школах із російською та українською мовами навчання (1951–1962)

№ з/п	Роки	Україномовні школи (тис.)	%	Російськомовні школи (тис.)	%	Решту %
1	1951–1952	5551	81,3	1207	17,7	1,0
2	1955–1956	3846	72,8	1392	26,3	0,8
3	1961–1962	4170	64,5	2000	30,9	4,6

результати такого «розведення», адже щоб вирішити будь-яку проблему в місті, сільська молодь, зокрема абітурієнти, мали переходити на російське мовлення. Особливих труднощів у спілкуванні (передачі інформації тощо) на цьому ґрунті ніколи не виникало, бо збагнути сутність «мови Пушкіна й Толстого» міг навіть найвідсталіший у розумовому відношенні юний мешканець села. Однак справа цим не обмежувалася. Україномовний юнак чи дівчина, не маючи достатньо навичок спілкуватися розмовною російською мовою, природно допускалися невимушених слів-русизмів, а тому виглядали такими собі простаками. Часто-густо навіть тоді, коли своїми здібностями перевершували однокурсників по навчанню.

Самі спроби швидко перейти на «правильну» російську мову (через її штучно підвищений статус) повсюдно супроводжувалися тим, що на вулицях, у громадському транспорті, студентських гуртожитках лунав суржик: «часи» замість «годинник», «дом» – «будинок», «гроб» – «домовина», «бать» – «батько», «захавался» – «сховався» тощо. На русизми, так би мовити, «більш компромісного характеру» уваги взагалі ніхто не звертав: «сахар» («цукор»), «поїзд» («потяг»), «сигарета» («сигарета», «цигарка»), «слідуючий» («наступний»), «слід» («варто») тощо. В умовах відсутності української національної держави, коли авторські мовні конструкції (розмовно-побутове мовлення) могли б отримувати радикально інакше звучання/значення, у тих історичних умовах ця обставина ще більше стимулювала владу «чинити справедливість»³. У прагненні «виправити ситуацію» й досягти «суспільної досконалості», вона ще наполегливіше інтенсифікувала процес російщення української молоді (Пироженко Л., 2008, с. 74).

Очевидно, що посилення контролю над ситуацією в Україні союзні та республіканські можновладці вбачали в площині моніторингу ситуації у великих містах, оскільки саме в мегаполісах творилася «велика політика». Мешканцям решти населених пунктів вони відводили роль «наздоганяючих» (у цьому простежувався відомий у росіян імперсько-центричний поділ населення країни на столичне й провінційне). Не секрет, що процеси урбанізації, які були активними в той період, автоматично сприяли таким політичним намірам. Станом на кінець 1950-х рр. ситуація з мовним режимом навчання і великих містах УРСР мала такий вигляд (табл. 2).

При цьому майже цілковито було зросійщено контингент шкіл-інтернатів, професійно-технічних шкіл (училищ), середньо-спеціальних навчальних закладів – технікумів, спеціальних училищ, за винятком культурно-освітніх та педагогічних (Романюк І., 2005, с. 120–121).

Аналогічною була ситуація, принаймні щодо загальної тенденції трансформації мовного середовища, у закладах вищої освіти. В університетах Дніпра (Дніпропетровська), Одеси, Харкова й Донецька викладання велося російською мовою (за винятком кафедр української мови й літератури). У решті університетах (Київському, Львівському, Ужгородському й Чернівецькому) української мови дотримувалася деяка частина викладачів, здебільшого на факультетах суспільних (гуманітарних) спеціальностей. Усі інші ЗВО УРСР – політехнічні, промислові, медичні, торговельні, сільськогосподарські та економічні – були цілком зросійщені (за винятком деяких у західних областях республіки). Крім того, чисельність їхніх випускників, кандидатів і докторів наук, як і загальна кількість науковців в УРСР, постійно зменшувалася. За національністю в усіх ЗВО СРСР на початку 1970-х рр. було 618 тис. українців

³ Бриних М. Шахмати для дибілів. Роман. Харків: Вид-во Старого Лева, 2025. С. 4.

**Кількість учнів у мовних школах деяких міст
(згідно зі статистикою Міністерства освіти УРСР) (1958–1959)**

Міста	Учні українських шкіл (тис.)	% українців, порівняно з усім населенням	Учні російських шкіл (тис.)	%
Київ	22,5	26,8 (66)	61,2	73,1
Харків	2,9	4,1 (49)	68,8	95,1
Одеса	4,7	8,1 (40)	53,0	91,9
Дніпро (Дніпропетровськ 1926–2016)	11,1	17,4 (58)	52,3	82,6
Донецьк	0,9	1,2 (38)	76,3	98,8
Луганськ (Ворошиловград 1935–1958, 1970–1990)	1,5	6,5 (44)	21,7	93,5
Івано-Франківськ	2,7	39,4 (66)	4,1	60,6

і 2 774 тис. росіян. Тобто на 10 тис. російського населення припадало 214 студентів, тоді як на таку ж кількість українського населення – лише 151 студент (Андрієвський Б., 1974, с. 7).

Серед низки заходів на зросійщення української молоді варто виокремити постанову Пленуму ЦК КПРС від 12 листопада 1958 р. «Про зміцнення зв'язку шкіл із життям і про дальший розвиток народної освіти»⁴. Спираючись на цю постанову, Верховна Рада УРСР ухвалила закон від 17 квітня 1959 р., спрямований на посилене російщення українців, насамперед учнівської та студентської юні (Півторак Г., 2001, с. 146). Суть у тому, що відтоді запроваджувалося необов'язкове (формально – «за бажанням батьків») вивчення української мови в російськомовних школах України. Так було відпрацьовано механізм витіснення української мови з навчальних закладів. Тепер її вивчення (опанування) було мало пов'язано з життям, виробництвом, наукою тощо. У повсякденному спілкуванні людина могла цілком обходитися без української мови, у такий спосіб «економити» час, сили й ресурси. Цинізм влади полягав у тому, що позбавляючи українців рідної мови, відтак цілого світу знань, рефлексій, відчуттів, вона спиралася на «народну думку», «бажання людей», їхній нібито свідомий вибір, як, свого часу (1863) це робив царський міністр П. Валуєв.

Про лицемірний і підступний характер згаданого закону професор А. Алексюк сказав так: «Російську – обов'язково, а крім неї ще й іншу мову – зауважте, уже не рідну, а «іншу», – до того ж лише за умови, якщо її обрали батьки й «самі учні» (Романюк І., 2005, с. 207). Тож, московський комуністичний режим цілеспрямовано формував в українській молоді зневагу до материнської мови, етнонаціональної культури та традицій.

Сумновідомий російський (імперський) нігілізм виявлявся в тому, що в процесі зросійщення були втягнуті всі, зокрема й провідні освітяни. Доречно звернути увагу на погляди видатного педагога В. Сухомлинського (1918–1970). Знаний завдяки своїм ідеям гуманізму, людяності та доброчинності, він також платив своєї рідну данину комуністичному експерименту. «Ревний будівничий соціалістичної школи» В. Сухомлинський був членом КПРС, який не став чинити спротив російщенню української молоді. Щоправда, фокусуючись на відносинах з учнями й батьками, часто небезуспішно виходив за межі жорстких компартійних догм (В'ятрович В., 2014, с. 387).

Отже, зросійщення української учнівської та студентської молоді на завершальному етапі правління Й. Сталіна та, пізніше, у період, коли комуністичний режим в СРСР очолював М. Хрущов, стало продовженням тієї неоімперської політики, яку щодо українського народу

⁴ Закон об укріпленні зв'язку школи з життям і о дальнішому розвитку системи народного образования в СССР. URL: surl.li/slgpjs (дата звернення: 01. 02. 2026).

проводила імперія Романових. Визнати це радянські диктатори не могли, оскільки твердили про якісно інший підхід до вирішення національного питання. Фактично ж вони виявилися гідними спадкоємцями своїх коронованих попередників, а десть і перевершили їх, бо системне, але неофіційне «помосковщення» давало змогу приховувати від громадськості справжні наміри, бодай тимчасово досягати великодержавних політичних цілей. Це була своєрідна гібридна війна проти народів і першою жертвою її були (мали ставати) українці, їхня історія й культура. Особливістю було те, що жорстокість сталінського режиму «відволікала» людський загал від цього питання, тому про сам факт зросійщення юних українців обережно заговорили вже за правління М. Хрущова та його наступників.

Список літератури

- Андрієвський Б., 1974. *Проблеми формування состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР)*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ.
- Богатирчук К., 2015. Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х років ХХ ст.: історіографічний огляд. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. Вип. 13. 252–257.
- Богатирчук К. О., 2016. Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР в добу «застою». *Гілея*. Вип. 105. 79–84.
- Богатирчук К. О., 2017. *Освіта в УРСР друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.* автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.
- В'ятрович В., 2014. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків. 512 с.
- Гнатюк О., 2014. *Процання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ.
- Лисак В. Ф., 2013. *Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.)*. Донецьк.
- Пироженко Л., 2009. Проблеми реформування змісту загальної середньої освіти у кінці 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст. *Рідна школа*. № 9. 73–76.
- Півторак Г., 2001. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ.
- Романюк І, 2005. *Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст.* Вінниця.
- Терлецька Г., 1981. Лазаренко Л. (ред.). *Історія Української РСР. Короткий нарис*. Київ.
- Шандра В., 2016. та ін. *У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скінетрами Романових і Габсбургів*. Харків.
- Шпак В. Т., 2000. *Кінець великої утопії*. Київ
- Шпак В. Т., 2003. *Україна: від «російського комунізму» – до європейської інтеграції*. Черкаси.

**Yuriy Prysiashniuk
Maksym Shcherbakov**

STATE POLICY OF RUSSIANIZATION OF UKRAINIAN SCHOOL YOUTH (SECOND HALF OF THE 1940S – 1960S)

The relevance of analysing the proposed problem is driven by several factors, notably the difficult situation in which contemporary Ukraine finds itself. In general, this concerns the historical experience of readiness to effectively address national security tasks amid the intensification of an information (hybrid) warfare, as well as repelling armed aggression.

The authors understand the term «Russianization» as a set of views and actions aimed at the artificial assimilation of subjugated peoples (primarily Ukrainians), the forced introduction of the Russian language, culture, and customs, thereby strengthening Russian (imperial) domination. A special place in the long-term policy of Russianization belongs to its Soviet (Russian-communist) variation, which the authors have singled out as a specific field of research.

The article demonstrates that the policy of Russianization in the Ukrainian SSR during the first post-war decades was a kind of continuation of former imperial traditions of subjugation. This occurred despite the fact that officially the Bolsheviks and their leaders categorically rejected their connection to the Romanov monarchy and autocracy as such.

It is emphasised that the language issue played an important role in the policy of Russianization of school and university youth during the «late» rule of J. Stalin and N. Khrushchev. Based on the analysis of statistical data and other sources, the authors prove that the liberalisation of socio-political life, which occurred in the second half of the 1950s and the first half of the 1960s, hardly mitigated «linguistic» Russianization at all. Moreover, during this period, this policy even intensified.

Overall, the communist regime acted cynically in its attitude toward Ukrainian youth as representatives of a distinct nation. It restricted the public use of their native language, the study of authentic history, and ultimately, the acquisition of an entire world of knowledge, reflections, feelings, and more. At the same time, it did not hesitate to manipulate the thoughts and desires of the people themselves.

Key words: *communist regime, historical continuity, language, Russianization, Ukraine (Ukrainian SSR), Ukrainian youth, Ukrainization.*

References

Andrievskiy B., 1974. *Problemy formirovaniya sostava pedagogicheskikh kadrov obshcheobrazovatelnykh shkol (na materialakh Ukrainской SSR)* [Problems of Forming the Composition of Pedagogical Staff in General Education Schools (Based on Materials from the Ukrainian SSR)]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kiev (In Russian).

Bohatyrchuk K., 2015. Shkilna povsiakdennist v Ukraini 60–80-h rokiv 20 st.: istoriohrafichnyi ohliad [School Everyday Life in Ukraine in the 60s–80s of the 20th Century: Historiographical Review]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni nauky*. Vyp. 13. 252–257. (In Ukrainian).

Bohatyrchuk K. O., 2016. Ideolohichna skladova povsiakdennoho zhyttia uchnivskoyi molodi Ukrainskoyi RSR v dobu «zastoyu» [Ideological Component of the Everyday Life of Student Youth of the Ukrainian SSR in the Era of «Stagnation»]. *Hileya*. 105. 79–84 (In Ukrainian).

Bohatyrchuk K. O., [n.d.]. *Osvita v URSR druha polovyna 1960-h – seredyna 1980 h rr.* [Education in the Ukrainian SSR in the Second Half of the 1960s – Mid-1980s]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kyiv (In Ukrainian).

Viatrovych V., 2014. *Ukraina. Istoriya z hryfom «Sekretno»* [Ukraine. History under the «Secret» Label]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Hnatiuk O., 2005. *Proshchannia z imperiyeyu: Ukrainski dyskusiyi pro identychnist* [Farewell to the Empire: Ukrainian Discussions on Identity]. Kyiv. (In Ukrainian).

Lysak V. F., 2013. *Povsiakdennist ukrainskyh selian v umovah radianskoyi diysnosti (1950–1960-ti rr.)* [Everyday Life of Ukrainian Peasants in the Conditions of Soviet Reality (1950s–1960s)]. Donetsk. (In Ukrainian).

Pyrozhenko L., 2008. Problemy reformuvannia zmistu zahalnoyi serednoyi osvity u kintsi 50-h – seredyni 60-h rr. 20 st. [Problems of Reforming the Content of General Secondary Education in the Late 50s – Mid-60s of the 20th Century]. *Ridna shkola*. 9. 73–76 (In Ukrainian).

Pivtorak H., 2001. *Pohodzhennia ukraintsev, rosiian, bilorusiv ta yihnoh mov. Mify i pravda pro troh brativ slov'ianskyh zi «spilnoyi kolysky»* [The Origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and Their Languages. Myths and Truth About the Three Slavic Brothers from the «Common Cradle»]. Kyiv. (In Ukrainian).

Romaniuk I., 2005. *Ukrainske selo u 50-ti – pershiy polovyni 60-h rokiv 20 st.* [The Ukrainian Village in the 50s – First Half of the 60s of the 20th Century]. Vinnytsia. (In Ukrainian).

Terletska H. (ed.), 1981 Lazarenko L. *Istoriya Ukrainskoyi RSR. Korotkyi narys* [History of the Ukrainian SSR. A Brief Outline]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shandra V., 2016. etc. *U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennia modernoi natsii. Ukraina pid skipetramy Romanovykh i Habsburhiv* [In the Claws of the Double-Headed Eagles: The Making of a Modern Nation. Ukraine Under the Scepters of the Romanovs and the Habsburgs]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Shpak V. T., 2000. *Kinets velykoyi utopiyi* [The End of the Great Utopia]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shpak V. T., 2003. *Ukraina: vid «rosiyskoho komunizmu» – do yevropeyskoyi intehratsiyi* [Ukraine: From «Russian Communism» to European Integration]. Cherkasy. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 908:930(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-11>**Романько Олексій,**

аспірант,

Горлівський інститут іноземних мов,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

lexinua88@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-3138-652X

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА: СПІЛЬНІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ ПОНЯТЬ (ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)

У статті на основі історіографії охарактеризовано дефініції понять «історична регіоналістика», «історичне краєзнавство», спільність та відмінність цих понять. В основі дослідження – праці відомих сучасних науковців з питань краєзнавства та регіоналістики.

Важливість та актуальність звернення до з'ясування співвідношень історичної регіоналістики та історичного краєзнавства, особливостей їхніх теоретико-методологічних основ вмотивовано бажанням на основі сучасної історіографії розглянути їхню сутність та функції у сучасних обставинах життя в Україні. Результати таких досліджень дадуть можливість вмотивовано та у вірному напрямку, у відповідній пропорції використовувати їхні багаті й різноманітні надбання у практичній сфері людської діяльності як знаряддя протидії викликам інформаційної війни, засобу формування у громадян України патріотизму та національної самоідентифікації.

Мета статті – дослідити визначення історіографією сутності понять «історична регіоналістика» та «історичне краєзнавство»; показати специфічні особливості, роль та місце цих двох гілок локальної історії; на основі праць відомих дослідників розкрити поняття «регіоналістика» та «краєзнавство» як категорії, ширші за своєю суттю від категорій «історична регіоналістика» та «історичне краєзнавство»; у висновках представити авторську рефлексію співвіднесення понять «історична регіоналістика» – «історичне краєзнавство» з урахуванням сучасних підходів до їхнього розвитку, здійснюваних в українській історіографії.

Висновки демонструють, що дві потужні гілки локальної історії – історичне краєзнавство та історична регіоналістика – мають специфічні особливості та спільні ознаки. Розвиваючись поруч, збагачуючи одна одну, вони повинні й надалі удосконалюватися, збагачуватися новими відкриттями, щоб служити українській науці, народу України у вирішенні її нагальних життєвих питань.

Ключові слова: історична регіоналістика, історичне краєзнавство, історіографія, краєзнавчий рух, локальна історія.

У зв'язку з посиленням тенденцій глобалізації, які яскраво проявилися з кінця ХХ – на початку ХХІ століть, одночасно підвищився й неабиякий інтерес до регіоналістики та історичного краєзнавства. Адже процеси інтеграції та глобалізації – це не лише здобутки, а й істотні втрати. Зокрема, вони несуть в собі відчутну загрозу національним спільнотам і відкривають перспективи збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної та регіональної специфіки. А краєзнавство та регіоналістика найбільш об'ємно здавна займалися питаннями, що завжди цікавили людину: які особливості рідного краю (економічні, природні, культурно-мистецькі і т.п.), яка його історія, хто і коли заснував моє місто чи село, які відомі люди тут проживали тощо.

Таке всебічне пізнання свого регіону (краю), його історичних, економічних, географічних, етнічних, культурних та інших особливостей сприяє формуванню у мешканців національно-

патріотичних почуттів, громадянської ідентичності. Тому звернення до питань локальної історії завжди були й залишаються актуальними. Ці питання повністю узгоджені із положеннями Конституції України, державними законами та указами.

Натомість у сучасній науковій літературі досить неповно висвітлені відмінності між регіоналістикою та краєзнавством, так і вужчими від них категоріями «історичною регіоналістикою» та «історичним краєзнавством». Власне, науковий інтерес до питання, винесеного в заголовок статті, в автора виник у зв'язку з тим, що займаючись краєзнавством, було помічено чимало спільного, а разом з тим і відмінного, між краєзнавством та регіоналістикою. У результаті здійснених пошуків та аналізу джерельних матеріалів з даної проблеми виникла ще низка питань: «Як співвідносяться поняття «регіоналістика» та «краєзнавство», «історична регіоналістика» та «історичне краєзнавство», «локальна історія» та «краєзнавство» тощо?», «Які поняттєво-термінологічні зміни відбулися у цих сферах з кінця ХХ століття, відтоді, як Україна отримала Незалежність?», «Як розвивається краєзнавство в останні роки?» На ці та інші питання відразу знайти конкретні відповіді було не так просто. Окрім того, сформувався прагнення аргументувати визрілу, на наше переконання, нагальну потребу розширювати та удосконалювати краєзнавчу роботу, а без вияснення теоретико-методологічних питань із зацікавленої нас сфери зробити це майже неможливо.

Науковці відзначають, що сьогодні в історіографії «впливовими стають мікроісторія та історія повсякдення», а особливою рисою сучасної історичної науки є «теоретичний плюралізм» (Стельмах С. П., 2005). У руслі цих бачень проведемо аналіз основних досліджень з обраної нами проблеми.

До числа основоположників локально-історичних досліджень слід віднести таких зарубіжних науковців, як Фернан Бродель (Бродель Ф., 2014), Хелфорд Маккіндер (Манжола В., 2011), Річард Хартшорн (Hartshorne R., 1989) та деяких інших.

Питаннями територіальних досліджень в Україні займалися відомі історики: Володимир Антонович (Антонович В. Б., 1995), Дмитро Багалій (Багалій Д. І., 2019), Михайло Грушевський (Грушевський М. С., 1898–1937), Олександра Єфименко (Єфименко О., 1990), Дмитро Яворницький (Яворницький Д. І., 1904), Михайло Слабченко (Слабченко М. Є., 1925–1927) та інші.

Локальну історію вивчали і вивчають сучасні українські науковці: В. Андерсон (Андерсон В., 2002), Л. Баженов (Баженов Л., 2021), Я. Верменич (Верменич Я. В., 2004), І. Ковальська-Павелко (Ковальська-Павелко І. 2014), І. Колесник (Колесник І., 2007), М. Костриця (Костриця М., 2001), Кубійович В. (Кубійович В., 1949), І. Курас (Курас І. Ф., 1999), Т. Татаренко (Татаренко Т., 2001), Г. Турченко (Турченко Г. Ф., 2006) та інші. Вагомий внесок у дослідження історії розвитку краєзнавства та його становлення, у вдосконалення його об'єктно-предметної сфери зробили керівники Національної спілки краєзнавців України П. Тронько (Тронько П. Т., 2000) та О. Реєнт (Реєнт О. П., 2021).

Метою дослідження є розкрити наукову особливість двох напрямків сучасної історичної науки – історичної регіоналістики та історичного краєзнавства, показати їхні спільні та відмінні ознаки. При цьому необхідно виявити, як у цих двох напрямках трактуються філософські категорії «загального», «особливого» та «одиничного».

У статті автор намагався розв'язати такі завдання: осмислити процеси розвитку регіоналістики та краєзнавства в сучасних умовах розвитку суспільства; зробити аналіз основних праць тих науковців, які займалися питаннями історичної регіоналістики та історичного краєзнавства; на основі аналізу взятих для дослідження праць розкрити зміст понять «історична регіоналістика» та «історичне краєзнавство», показати їхню спільність та відмінність.

Вважаємо, що історіографічний огляд зможе дати відповіді на поставлені нами завдання. Із тих авторів, прізвища яких названі вище, небагато хто брався за дослідження питання спільності та відмінності взятих нами для дослідження понять. Щоб розкрити проблему, поставлену у нашому дослідженні, ми беремо для аналізу праці Ярослави Верменич, Наталії Дічек, Ірини Ковальської-Павелко, Петра Тронька, Галини Турченко.

Однією із найбільш знаних сьогодні спеціалісток з питань регіоналістики та краєзнавства вважається Я. Верменич. Велику увагу дослідниця приділила формуванню наукового простору історичної регіоналістики, її місця в системі соціогуманітарних дисциплін, аналізу її термінологічного арсеналу, соціальної ролі, прогностичних можливостей. Для нас важливим стало й те, що Я. Верменич зуміла професійно обґрунтувати діалектику співвідношень понять «історична регіоналістика» та «історичне краєзнавство», що допомагає багатьом науковцям, особливо початкуючим, розібратися у цих питаннях (Верменич Я. В., 2003; Верменич Я. В., 2004; Верменич Я. В., 2014; Верменич Я. В., 2018). Однією з перших в українській науці Я. Верменич наголосила на важливості дослідження співвідношення регіоналістики з «системою краєзнавства» (Верменич Я. В., 2004, с. 29). Незважаючи на методологічну близькість цих двох самостійних напрямків історичних досліджень, погоджуємося із науковцями, що кожен із них – регіоналістика та краєзнавство – «має свою власну специфіку, методологічну унікальність, власні предметні поля» (Ковальська-Павелко І., 2014, с. 162). Тому є логічним дослідити цю спільність та відмінність.

У самому терміні «краєзнавство» кореневою основою є слово «край» – саме воно є базовим в історичному краєзнавстві і вказує на відповідні територіальні ознаки. Для краєзнавців «край», «територія» є простором для дослідження. На думку Я. Жупанського та В. Круля, «територія в краєзнавстві відіграє роль немовби “кістяка”, на який нарощується все інше» (Жупанський Я., 1994, с. 3). Нерідко поняття «край» ототожнюють з поняттям «земля». Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, професор Київського університету В. Антонович назвав «земельним», а також використовував термін «обласництво». Д. Багалій підтримав думку свого вчителя, заявивши, що «обласна історія України стала головним предметом моїх занять». Відштовхуючись від поняття «область», метод дослідження історії він називав «обласницьким», «обласною метою». Він був переконаний, що історія України немислима без написання повної історії окремих областей (Голубко В., 2015, с. 15).

Помітною ознакою залишається поєднання організованого масового громадського краєзнавчого руху з науковим потенціалом фахівців-істориків, ті, хто займаються дослідженням краєзнавчого руху, погоджуються, що краєзнавство входить одночасно і в сферу науки, і, маючи масовий народний рух, у сферу громадської діяльності (Верменич Я., 2004, с. 33; Ковальська-Павелко І., 2014, с. 163). Про своєрідність і яскраву особливість краєзнавства, яке дає можливість кожному знати «своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу», говорив І. Франко (Франко І. Я., 1986, с. 116). Така двоїстість краєзнавства викликає певні суперечності щодо предмету, завдань, функцій краєзнавства. Ще у 2005 році О. Реєнт турбувався про те, щоб такий «подвійний статус» краєзнавства не знижував, а примножував його потенціал. «Масовість не повинна йти на шкоду науковості», – зазначав він (Реєнт О. П., 2005, с. 189).

Про особливості краєзнавства як частини історичної науки важливими для нас залишаються висновки, зроблені фундатором та багаторічним керівником Спілки краєзнавців України, академіком П. Т. Троньком. «Лише глибоке всебічне вивчення конкретного, специфічного дає можливість історії як науці дійти глибоких узагальнень, вивчити спільне, розкрити закономірності історичного процесу», – говорив Петро Тронько (Тронько П. Т., 2000, с. 11). Даючи пояснення краєзнавству, вчений виділив у ньому наступні особливості: «сукупність наукових дисциплін, ... які вивчають конкретний регіон, район, місцевість в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах»; «могутній науковий рух по популяризації знань про рідний край»; «громадський рух, основними завданнями якого є практичні дії по збереженню історико-культурної спадщини краю, формуванню національної самосвідомості і національної гідності, активізація громадянської позиції людини» (Тронько П. Т., 2000, с. 12).

У краєзнавстві склалася власна понятійно-термінологічна система – сукупність понять і відповідних термінів, пов'язаних певними вихідними критеріями. Відносно проблем термінології в історичному краєзнавстві та в регіоналістиці продовжують точитися дискусії. Найуживанішими

поняттями вважаються такі, як «край», «рідний край», «регіон», «земля», «область», «територія», «населений пункт» тощо. На територіальні особливості краєзнавства вказувала Н. Дічек, наголошуючи, що це «...діяльність з вивчення свого, рідного, обмеженого насамперед географічного простору – “краю”, “місцевості”, “району”, “локалітету”. ...Краєзнавство становить одну з основ регіоналістики, якій воно забезпечило нагромадження багатоманітних початкових знань (спостережень) і відомостей про краї і місцевості» (Дічек Н., 2024, с. 173–174).

Науковці відмічали слабкий методологічний інструментарій традиційного краєзнавства, закидали йому поверховість, недостатній професіоналізм. Не зважаючи на це, Я. Верменич зазначала, що «навіть чи для прямолінійних протиставлень краєзнавства і регіонознавства є достатньо підстав» (Верменич Я. В., 2004, с. 30). На думку науковиці, саме краєзнавство, яке виникло на базі державознавства, батьківщинознавства, історичної географії, статистики тощо, входить у групу дослідницьких напрямів, які створювали емпіричну базу для виділення регіоналістики у самостійну галузь. Продовжуючи думку про невідповідність між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення, Я. Верменич надавала йому перевагу в іншому: «значення краєзнавства у вихованні національної свідомості, патріотизму неможливо переоцінити» (Верменич Я. В., 2004, с. 30).

До унікальних особливостей краєзнавства слід віднести й окреслені конкретні територіальні (крайові) контури дослідження, що є передумовою будь-якої краєзнавчої праці. Звернувши увагу на ці особливості, Я. Верменич, наголошувала на тому, що «просторове окреслення об'єкта вивчення – ознака хорологічного підходу до його характеристики, демонстрація того, що хронологічні підходи у краєзнавстві мають підпорядковане значення. Оскільки краєзнавство вивчає територіальну (просторову) організацію певного соціуму, хорологічний принцип є для нього визначальним» (Верменич Я. В., 2004, с. 32–33).

У практичній діяльності сучасних професійних краєзнавців територіальними межами (контурами), за які не можна заходити, вважається територія області у її адміністративних одиницях, міста, району, села. З цього приводу у розділі I Статуту НСКУ зазначено: «Спілка структурно складається з Кримської республіканської, обласних, Київської та Севастопольської міських (далі – регіональних), районних, міських, районних у містах (далі – місцевих) організацій, первинних осередків»¹. За таким же «обласницьким» принципом було видано й «Історію міст і сіл Української РСР».

Зазначивши, що функції історичного краєзнавства «вже достатньою мірою визначені», Я. Верменич дала одне з найбільш повних його означень, яке подаємо нижче: «Його розглядають як інтегральний науковий напрям, який займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам'яток в межах певної окресленої частини країни, міста, села, має свою систему зв'язків із громадськістю і на неї спирається» (Верменич Я. В., 2004, с. 33).

Якщо краєзнавство «схильне до мікросюжетів» (Турченко Г. Ф., 2006, с. 53). то історична регіоналістика прагне зберегти за собою сферу наукових досліджень дещо ширших територій, а за своїм предметним полем належить до спеціальної сфери країнознавства, яке вивчає організацію господарського, політичного, соціального розвитку території тієї чи іншої країни (т. зв. «зональне країнознавство») (Ковальська-Павелко І., 2014, с. 163). У поле зору істориків-регіоналістів потрапляють природничо-географічні, історичні, етно- і соціокультурні сфери розвитку конкретного регіону. Приведемо тут означення поняття «історична регіоналістика», яке належить науковиці І. Ковальській-Павелко, з яким можна погодитися: «Історична регіоналістика – це поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території,

¹ Статут Національної спілки краєзнавців України (нова редакція). VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2017 р.). Матеріали та документи. Київ, 2018. С. 107.

збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури» (Ковальська-Павелко І., 2014, с. 162). Науковці продовжують дискутувати щодо означення поняття «регіон» – ми залишаємо це питання для вивчення іншим дослідникам. Говорячи про співвідношення історичного краєзнавства та історичної регіоналістики, науковці розмежовували їх в залежності від об'єктно-предметної сфери досліджень, якими займається кожна з цих гілок вивчення локальної історії, причому визнавалося, що предметні поля обох мають специфічні, поза межами одна одної риси. Сучасні українські науковці притримуються думки, що «сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтирів» (Костриця М., 2001, с. 44). Погоджуючись із відомим географом М. Кострицею, Я. Верменич деталізує ці «суперечності»: у краєзнавстві спостерігаються «регламентованість і невизначеність, глобальність і локальність, ґрунтовність і верхоглядство, професійність і відверте аматорство» (Верменич Я. В., 2003, с. 65). Академік П. Тронько, погоджуючись із «могутнім науковим рухом» в історичному краєзнавстві, разом з тим не заперечує, а, навпаки, вважає особливо важливою рисою в ньому «громадський рух», де можлива певна доля аматорства (Тронько П., 2000, с. 12). На нашу думку, саме в цьому полягає складність розмежування теоретико-методологічних засад історичного краєзнавства та історичної регіоналістики, виділення їхніх окремих структурних елементів тощо. Цю спільність та відмінність Я. Верменич пропонує зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне, причому, за її дослідженнями, ці кола будуть співпадати лише частково. Нижче подаємо підготовлену нами діаграму, яка, за Я. Верменич, дає розуміння відмінного та спільного між історичною регіоналістикою та історичним краєзнавством (рис. 1).

Продовжуючи висновки щодо поєднання цих двох напрямків, Я. Верменич наголосила на тому, що регіональне дослідження набуде значення краєзнавчого знання у тому випадку, коли

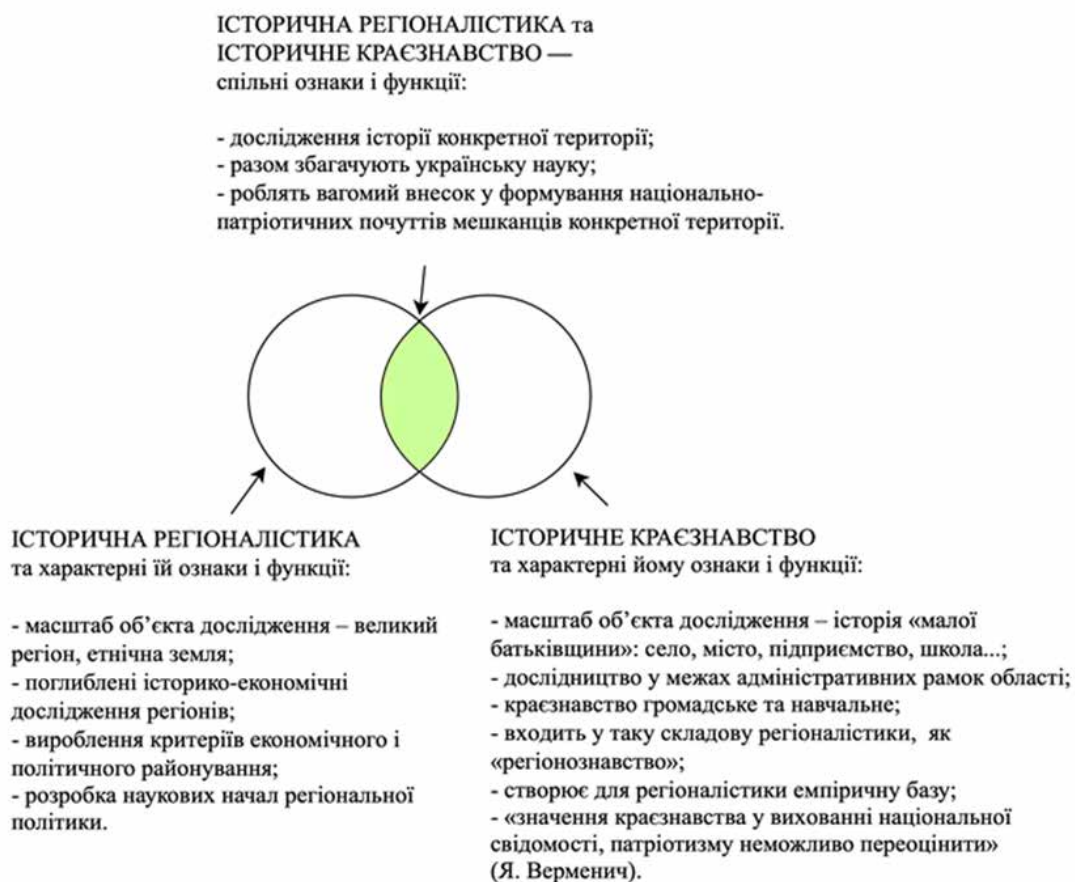

Рис. 1. Історична регіоналістика й історичне краєзнавство: спільні та відмінні ознаки та функції

у нього виникне потреба вивчати історію «малої батьківщини», того чи іншого регіону або міста. З іншого боку, факти і знання, здобуті в рамках краєзнавства, можуть стати надбанням «великої науки», якщо будуть їй потрібні, насамперед у руслі осмислення загального і часткового в історичному процесі. І далі науковиця наводить більш конкретні факти: «Якщо досліджується історія якогось одного села чи монастиря, то така наукова розвідка, незалежно від глибини освоєння джерельної бази, залишиться в рамках краєзнавства. Якщо ж досліджується великий регіон (губернія, учбовий округ, етнічна земля тощо), то значення такої праці автоматично виходить за межі краєзнавства» (Верменич Я. В., 2004, с. 33). З такою думкою погодилися чимало інших науковців (Дічек Н., 2007; Ковальська-Павелко І., 2014; Турченко Г., 2006).

Історичне краєзнавство Я. Верменич відносить до «різновидів історичної регіоналістики» і вважає його «підсистемою регіоналістики», а значна частина краєзнавства, на її думку, знаходить своє місце у такій складовій регіоналістики, як регіонознавстві, та допомагає досліджувати «регіональну специфічність» (Верменич Я. В., 2004, с. 35). А наукову основу, серцевину історичного краєзнавства становлять саме історико-регіональні дослідження (Верменич Я. В., 2004, с. 66). На думку науковиці, саме краєзнавство є одним з тих дослідницьких напрямків, які створювали для регіоналістики емпіричну базу, і воно має всі підстави для «окремого розгляду його когнітивних та соціально-інформаційних функцій» (Верменич Я. В., 2004, с. 34). Говорячи про перспективи розвитку регіоналістики, Я. Верменич не уявляє його без тісної і плідної взаємодії з розвитком краєзнавства: «Не меншою мірою майбутнє українського регіонознавства залежить від того, наскільки вдасться у новому тисячолітті зберегти і примножити масовість краєзнавчого руху. Створення праць масштабу «Історії міст і сіл» чи «Зводу пам'яток» вимагає концентрації зусиль десятків тисяч людей, небайдужих до своєї історії, закоханих у неї. Не розгубити цей величезний потенціал, постійно, крок за кроком примножувати його – значить забезпечити українській регіоналістиці надійне, прогнозоване майбутнє» (Верменич Я. В., 2003, с. 450).

Таким чином, на основі аналізу історіографії ми зробили спробу показати, що в сучасний період розвитку історії, коли «...могутні процеси глобалізації та інтеграції супроводжуються не менш потужними проявами регіоналізації та локалізації» (Верменич Я., 2003, с. 10), вкрай важливими є такі сфери людської діяльності, як історична регіоналістика та історичне краєзнавство. Велика кількість вітчизняних та зарубіжних дослідників упродовж кількох століть зверталася до дослідження цих питань, надруковано тисячі статей, видана велика кількість книг, проведено безліч науково-практичних конференцій. У ході дискусій науковці та зацікавлені представники громадськості, аналізуючи успіхи та недоліки у вивченні та популяризації локальної історії, у розкритті науково-методологічних основ та об'єктно-предметної сфери регіоналістики та краєзнавства, досягли відповідних результатів та висновків.

Дозволимо зробити висновки стосовно мети та тих завдань, які ми ставили у статті:

– Сьогодні краєзнавство та регіоналістика розвиваються не тільки в паралельному напрямку, а й збагачують одне одного. Науковці вважають, що немає достатніх підстав для «прямолінійних протиставлень краєзнавства і регіоналістики» (Верменич Я., 2004, с. 30);

– Історіографічний огляд засвідчив, що в регіоналістиці та краєзнавстві мають місце те «загальне», «особливе» та «одиничне», що відрізняє та об'єднує ці дві течії локальної історії. Ці особливості ми зобразили на Діаграмі №1, складеної за дослідженнями Я. Верменич, з чим погоджується й чимало інших дослідників;

– Регіоналістика разом із краєзнавством сприяє пізнанню історії конкретної території (краю), вони разом збагачують українську науку, роблять свій вагомий внесок у формування національно-патріотичних почуттів, громадянської ідентичності в громадян України;

– Історичне краєзнавство одночасно поєднує в собі глибоку науковість, де домінує вагомий доробок професіоналів-викладачів, архівістів, музейних працівників, маємо тут чималу кількість серйозних праць науковців високого академічного рівня; одночасно це і широкий громадський рух, в якому можливі елементи аматорства;

– Питання співрозмірності об’єктно-предметних сфер історичної регіоналістики та історичного краєзнавства потребують подальшого дослідження. Залишається нагальною потребою й подальший розвиток теоретико-методологічних засад як окремо в регіоналістиці, так і в краєзнавстві, з чим погоджуються найавторитетніші сьогодні у цих галузях такі спеціалісти, як професори, члени-кореспонденти НАН України Ярослава Верменич та Олександр Реєнт. Зокрема, очільник краєзнавців України вважає, що зараз важливим є «підготовка в галузі краєзнавства ґрунтовних методологічних праць, методичних розробок, довідників, які б озброїли дослідників-краєзнавців сучасним методологічним інструментарієм. А це, в свою чергу, піднесе на більш високий рівень науковий потенціал краєзнавства, дасть краєзнавству можливість зайняти належне місце в структурі сучасних наукових напрямків і дисциплін» (Реєнт О. П., 2017, с. 24);

– Слід відзначити, що ті завдання, які поставлені часом перед регіоналістикою та краєзнавством, на сьогодні, на жаль, не повністю виконані: наука й широка громадськість повинні отримати ґрунтовні знання з історії своїх регіонів (територій), бажає кращого рівень національно-патріотичного виховання, української національної та громадянської ідентичності.

Питання, підняті нами у статті, вважаємо актуальними та важливими для сучасної науки. Вони потребують подальшого дослідження.

Список літератури

- Андерсон В., 2002. *Проблеми регіоналізації України: теорія, практика, перспективи. Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації*. Київ.
- Антонович В. Б., 1995. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ.
- Багалій Д. І., 2019. *Історія Слободської України*. Харків.
- Баженов Л., 2021. *Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і південно-східній Волині: досвід, проблеми, перспективи*. Кам’янець-Подільський.
- Бродель Ф., 2014. *Ідентичність Франції. Кн. 2: Люди і речі*. Київ.
- Верменич Я. В., 2003. *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*. Київ.
- Верменич Я. В., 2004. Історична регіоналістика і краєзнавство: діалектика співвідношення. *Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць*. Число 7. 29–47.
- Верменич Я. В., 2008. *Регіоналістика історична*. Київ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rehionalistyka_istorychna (20. 02. 2026).
- Верменич Я. В., 2014. *Історична регіоналістика: навч. посібник*. Київ.
- Верменич Я. В., 2018. Історична регіоналістика VS краєзнавство: маркери дослідження мереж соціальної взаємодії в часі та просторі. *Краєзнавство*. №3 (104). 4–13.
- Голубко В., 2015. Качараба С., Середяк А. *Історичне краєзнавство. Навч. посібник*. Львів.
- Грушевський М. С., 1898–1937. *Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн*. Львів – Київ.
- Дічек Н., 2024. Освітнє краєзнавство в Україні: оновлення теоретичних засад і виклики інформаційної війни. *Український педагогічний журнал*. №2. 172–187.
- Єфименко А. Я., 1990. *Історія українського народу*. Київ.
- Жванко Л. М., 2010. *Краєзнавство: Конспект лекцій*. Харків.
- Жупанський Я., 1994., Круль В. Про об’єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. №1–2. Київ. 3–6.
- Заремба С. З., 1980. До питання про предмет історичного краєзнавства. В: *Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства*. 41–42.
- Ковальська-Павелко І. 2014. Історична регіоналістика, історичне краєзнавство та історична урбаністика: демаркація предметних полів. *Грані*. №6. 161–167.
- Колесник І., 2007. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія. *Регіональна історія України*. №1. 205–220.
- Костриця М. Ю., 2001. Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства. *Краєзнавство*. № 1–4.
- Кубійович В., 1949. Україна як географічне ціле і її частини. В: *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Т. 1. 119–124.

- Курас І. Ф., 1999. *Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років*. Київ.
- Манжоло В., Божко С., 2011. Макіндер Галфорд Джон. В: *Політична енциклопедія*. Київ.
- Ресент О. П., 2017. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства. *Краєзнавство*. № 1–2. Київ. 21–24.
- Ресент О. П., 2021. *Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку*. Київ.
- Серкіз Я. 1995. *Історичне краєзнавство: навч.-метод. посібник*. Львів.
- Слабченко М. С., 1925–1927. *Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.*: у 2 т. Одеса.
- Стецьмах С. П., 2005. *Історична наука*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Istorychna_nauka (20. 02. 2026).
- Татаренко Т. М., 2001. Просторові формування регіональної політики в Україні. *Трибуна*. № 11–12.
- Тронько П. Т., 1991. *Історичне краєзнавство на Україні в 20–30-х роках*. В: *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*. Київ.
- Тронько П. Т., 2000. *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)*. Київ.
- Тронько П. Т., 2001. *Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: Досвід, проблеми, перспективи*. Київ.
- Турченко Г. Ф., 2006. Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії (Південноукраїнський аспект). *Краєзнавство*. № 1–4. 50–57.
- Франко І. Я., 1986. Галицьке краєзнавство. *Зібрання творів: У 50-и тт.* Т. 46. Кн. II. Київ.
- Яворницький Д. І., 1904. *До історії Степової України*. Катеринослав.
- Hartshorne R., 1989. *The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past* Kansas. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://archive.org/details/natureofgeograph010994mbp/page/n37/mode/2up> (20. 02. 26).

Oleksii Romanko

HISTORICAL LOCAL STUDIES AND HISTORICAL REGIONALISM: SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE CONCEPTS (A HISTORIOGRAPHICAL PERSPECTIVE)

The article, based on historiographical analysis, examines the definitions of the concepts of historical regionalism and historical local studies, highlighting their similarities and differences. The research is grounded in the works of prominent contemporary scholars specializing in local history and regional studies.

The importance and relevance of addressing the relationship between historical regionalism and historical local studies, as well as clarifying the specific features of their theoretical and methodological foundations, are determined by the need to reconsider their essence and functions in the contemporary conditions of life in Ukraine on the basis of modern historiography. The results of such studies will make it possible to apply their rich and diverse achievements in a well-founded and balanced manner in practical activities, as instruments for countering the challenges of the information war and as means of fostering patriotism and national self-identification among Ukrainian citizens.

The purpose of the article is to analyze historiographical interpretations of the concepts of historical regionalism and historical local studies; to demonstrate the specific features, role, and place of these two branches of local history; on the basis of works by leading scholars, to characterize the concepts of regionalism and local studies as broader categories than historical regionalism and historical local studies; and to present, in the conclusions, the author's interpretation of the correlation between historical regionalism and historical local studies in the context of modern approaches to their development in Ukrainian historiography.

The conclusions demonstrate that the two major branches of local history – historical local studies and historical regionalism – possess both distinctive features and common characteristics. Developing alongside each other and mutually enriching one another, they should continue to evolve and incorporate new scholarly findings in order to serve Ukrainian scholarship and the people of Ukraine in addressing pressing social and cultural challenges.

Key words: *historical regionalism, historical local studies, historiography, local studies movement, local history.*

References

- Anderson V., 2002. *Problemy rehionalizatsii Ukrainy: teoriia, praktyka, perspektyvy. Rozvytok Ukrainy v rehional'ni perspektyvi: politychni, ekonomichni, sotsial'ni problemy rehionalizatsii* [Problems of Regionalization of Ukraine: Theory, Practice, Prospects]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Antonovych V. B., 1995. *Moia spovid': vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [My Confession: Selected Historical and Journalistic Works]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Bahalii D. I., 2019. *Istoriia Slobidskoi Ukrainy* [History of Sloboda Ukraine]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Bazhenov L., 2021. *Rozvytok natsionalnoho kraieznavstva ta istoryko-rehionalnykh doslidzhen na Podilli i pivdenno-skhidni Volyni: dosvid, problemy, perspektyvy* [Development of national local lore and historical regional studies in Podillia and South-Eastern Volhynia: experience, problems, prospects]. Kamianets-Podilskyi. (In Ukrainian).
- Brodel F., 2014. *Iidentychnist' Frantsii. Kn. 2: Liudy i rechi* [Identity of France. Book 2: People and Things]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Vermenyh Y. V., 2003. *Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoi rehionalistyky v Ukraini* [Theoretical and methodological problems of historical regional studies in Ukraine]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Vermenyh Y. V., 2004. *Istorychna rehionalistyka i kraieznavstvo: dialektyka spivvidnoshennia* [Historical regional studies and local lore: dialectics of correlation]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Chyso 7. 29–47. (In Ukrainian).
- Vermenyh Y. V., 2008. *Rehionalistyka istorychna* [Historical regional studies]. Kyiv. [Online]: Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Rehionalistyka_istorychna [Accessed: 20. 02. 2026]. (In Ukrainian).
- Vermenyh Y. V., 2014. *Istorychna rehionalistyka: navch. posibnyk* [Historical regional studies: Study guide]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Vermenyh Y. V., 2018. *Istorychna rehionalistyka VS kraieznavstvo: markery doslidzhennia merezh sotsialnoi vzaємodii v chasi ta prostori* [Historical regional studies VS local lore: markers of research of social interaction networks in time and space]. *Kraieznavstvo*. №3 (104). 4–13. (In Ukrainian).
- Holubko V., 2015. Kacharaba S., Serediak A. *Istorychne kraieznavstvo. Navch. posibnyk*. Ch. I [Historical local lore. Study guide. Part I]. Lviv. (In Ukrainian).
- Hrushevskiy M. S., 1898–1937. *Istoriia Ukrainy-Rusy: u 11 t., 12 kn.* [History of Ukraine-Rus: 11 vols., 12 books]. Lviv–Kyiv. (In Ukrainian).
- Dichek N., 2024. *Osvitnie kraieznavstvo v Ukraini: onovlennia teoretychnykh zasad i vyklyky informatsiinoi viiny* [Educational local lore in Ukraine: renewal of theoretical foundations and challenges of information warfare]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*. №2. 172–187. (In Ukrainian).
- Yefymenko A. Y., 1990. *Istoriia ukrainskoho naroda* [History of the Ukrainian People]. Kyiv. (In Russian).
- Zhvanko L. M., 2010. *Kraieznavstvo: konspekt lektsii* [Local lore: lecture notes]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Zhupanskyi Ya., 1994. Krul V. *Pro ob'iekt i predmet vyvchennia natsionalnoho kraieznavstva* [On the object and subject of national local lore studies]. *Kraieznavstvo*. №1–2. 3–6. (In Ukrainian).
- Zaremba S. Z., 1980. *Do pytannia pro predmet istorychnoho kraieznavstva* [On the issue of the subject of historical local lore]. In: *Respublikanska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva*. Kyiv. 41–42. (In Ukrainian).
- Kovalska-Pavelko I., 2014. *Istorychna rehionalistyka, istorychne kraieznavstvo ta istorychna urbanistyka: demarkatsiia predmetnykh poliv* [Historical regional studies, historical local lore and historical urban studies: demarcation of subject fields]. *Hrani*. №6. 161–167. (In Ukrainian).
- Kolesnyk I., 2007. *Rehionalna istoriia v ukrainskii istoriografii: praktyka ta refleksii* [Regional history in Ukrainian historiography: practice and reflection]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*. №1. 205–220.
- Kostrytzia M. Y., 2001. *Heohrafichne kraieznavstvo v systemi zahalnoho kraieznavstva* [Geographical local studies in the system of general local studies]. *Kraieznavstvo*. №1–4. (In Ukrainian).
- Kubiiovych V., 1949. *Ukraina yak heohrafichne tsile i yii chastyny* [Ukraine as a geographical whole and its parts]. In: *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna*. Vol. 1. 119–124. (In Ukrainian).
- Kuras I. F., 1999. *Etnopolityka: istoriia ta suchasnist'*. *Statti, vystupy, interv'iu 90-kh rokiv* [Ethnopolitics: History and Modernity. Articles, Speeches, Interviews of the 1990s]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Manzhola V., 2011. Bozhko S. Makinder Galford Dzhon [Halford Mackinder John]. In: *Politychna entsyklopediia*. Kyiv. (In Ukrainian).
- Reient O. P., 2017. *Naukovo-metodolohichni zasady suchasnoho kraieznavstva* [Scientific and methodological foundations of modern local lore]. *Kraieznavstvo*. №1–2. Kyiv. 21–24. (In Ukrainian).
- Reient O. P., 2021. *Kraieznavstvo v Ukraini: istorychni tradytsii i stratehiia rozvytku* [Local lore in Ukraine: historical traditions and development strategy]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Serkiz Y., 1995. *Istorychne kraieznavstvo: navch.-metod. posibnyk* [Historical local lore: Study guide]. Lviv. (In Ukrainian).

Slabchenko M. Ye., 1925–1927. *Materialy do ekonomichno-sotsial'noi istorii Ukrainy XIX st.: u 2 t.* [Materials on the Socio-Economic History of Ukraine in the 19th Century: 2 vols.]. Odesa. (In Ukrainian).

Stelmakh S. P., 2005. *Istorychna nauka* [Historical science]. Kyiv. [Online]: Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Istorychna_nauka [Accessed: 20. 02. 2026]. (In Ukrainian).

Tatarenko T. M., 2001. Prostorovi formuvannya rehionalnoi polityky v Ukraini [Spatial formations of regional policy in Ukraine]. *Trybuna*. №11–12. (In Ukrainian).

Tronko P. T., 1991. Istorychne kraieznavstvo na Ukraini v 20–30-kh rokakh [Historical local lore in Ukraine in the 1920–30s]. In: *Represovane kraieznavstvo (20–30-i roky)*. Kyiv. (In Ukrainian).

Tronko P. T., 2001. *Istoriia mist i sil Ukrainy v konteksti rehionalnykh doslidzhen: dosvid, problemy, perspektyvy* [History of cities and villages of Ukraine in the context of regional research: experience, problems, prospects]. Kyiv. (In Ukrainian).

Turchenko F. H., 2006. Istorychna rehionalistyka i kraieznavstvo v konteksti natsionalnoi istorii (Pivdenoukrainskyi aspekt) [Historical regional studies and local lore in the context of national history (South Ukrainian aspect)]. *Kraieznavstvo*. №1–4. Kyiv. 50–57. (In Ukrainian).

Franko I. Y., 1986. Halyske kraieznavstvo [Galician local lore]. In: *Zibrannia tvoriv u 50-y tt., t. 46, kn. II*. Kyiv. (In Ukrainian).

Yavornytskyi D. I., 1904. *Do istorii Stepovoi Ukrainy* [On the History of Steppe Ukraine]. Katerynoslav. (In Ukrainian).

Hartshorne R., 1989. *The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past*. Kansas. [Online]: Available from: <https://archive.org/details/natureofgeograph010994mbp/page/n37/mode/2up> [Accessed: 20. 02. 2026].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 94(477:470):32.019.51

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-12>

Штагер Тетяна,
аспірантка факультету
соціальних та лінгвістичних комунікацій,
Горлівський інституту іноземних мов
Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»
shtager-at@ukr.net
ORCID ID: 0009-0001-1105-8238

ІНФОРМАЦІЙНІ СКЛАДОВІ ФОРМУВАННЯ АСИМЕТРІЇ СУВЕРЕНІТЕТУ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті представлено результати аналітичного розгляду процесу формування українсько-російських відносин у 1991–1994 роках крізь призму концепту асиметричного суверенітету. На основі порівняльного аналізу розсекречених стенограм телефонних розмов та переговорів лідерів Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації з фондів Архіву національної безпеки (National Security Archive) реконструйовано механізми узгодженого зовнішнього тиску на Україну. Доведено, що в зазначений період український державний суверенітет розглядався ключовими геополітичними гравцями не як самодостатня політико-правова цінність, а як змінна величина у системі глобальної стабільності, що залежала від вирішення питання радянської ядерної спадщини.

Встановлено наявність системного розриву між офіційним дипломатичним дискурсом, який декларував підтримку незалежності України, та реальною політичною практикою «конфіденційної комунікації», спрямованою на обмеження її суб'єктності у безпековій сфері. Проаналізовано роль інформаційних чинників у підтримці асиметричної моделі відносин та формуванні негативного міжнародного іміджу молодій держави. Виявлено, що системна репрезентація України провідними західними та російськими акторами в міжнародному медійному та політичному просторі як «загрози режиму нерозповсюдження» ядерної зброї та джерела потенційної дестабілізації слугувала інструментом легітимізації зовнішнього політичного й економічного тиску на українську владу.

У статті деталізовано використання інформаційної конструкції «нелегітимного володіння» ядерною зброєю Російською Федерацією для просування власних інтересів, зокрема в енергетичній сфері та питанні врегулювання боргових зобов'язань шляхом політичних поступок з боку України. Висвітлено ультимативний характер переговорів щодо приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в обмін на стабільне постачання енергоносіїв. Здійснено критичний аналіз мемуарного нарративу російської дипломатії, що дозволило деконструювати пропагандистські штампи та міфи, спрямовані на легітимізацію обмеження політичної суб'єктності України.

Доведено, що підписання Будапештського меморандуму 1994 року стало логічним завершенням формування асиметричної моделі суверенітету, зафіксувавши юридичну двозначність безпекових зобов'язань через використання терміна «запевнення» (*assurances*) замість «гарантії» (*guarantees*). Узагальнено результати дослідження, які свідчать, що закладена на початку 1990-х років структурна нерівновага у розподілі безпекових зобов'язань створила передумови для подальшої ревізії безпекового порядку, що склався у Європі після Другої світової війни. Визначено, що асиметрія суверенітету була закріплена не лише на рівні міжнародно-правових актів, а й через механізми прямого енергетичного шантажу та інформаційного домінування.

Ключові слова: асиметрія суверенітету, Будапештський меморандум, інформаційні чинники, міжнародна безпека, міжнародна комунікація, українсько-російські відносини, ядерне роззброєння.

Період початку 1990-х років став визначальним у формуванні базових параметрів українсько-російських відносин і міжнародно-правового статусу України як незалежної держави. У 1991–1994 рр. інституційне оформлення державного суверенітету України відбувалося

в умовах складної багатосторонньої взаємодії між Києвом, Москвою та Вашингтоном, центральним елементом якої було питання спадщини радянського ядерного арсеналу. Саме в цей період закладалися ті механізми впливу, які визначили нерівноважний характер відносин України з провідними суб'єктами міжнародної політики.

Попри офіційно задекларовану підтримку суверенного вибору України, реальна дипломатична практика свідчила про наявність стійкої асиметрії суверенітету. Йдеться не про формальне заперечення незалежності України, а про обмеження її суб'єктності у ключових безпекових питаннях. В межах стратегічного діалогу щодо ядерного роззброєння Україна фактично розглядалася не як повноправний учасник переговорів, а як об'єкт, щодо якого узгоджувалися рішення між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією.

Важливу роль у підтриманні цієї асиметрії відігравали інформаційні чинники. У міжнародному політичному та медійному дискурсі початку 1990-х років Україна системно репрезентувалася через наративи «загрози режиму нерозповсюдження» та «нелегітимного володіння» ядерною зброєю. Таке символічне конструювання дозволяло легітимізувати зовнішній політичний та економічний тиск, зокрема в енергетичній сфері. У цьому контексті ключовою науковою проблемою є виявлення розриву між публічними деклараціями США та РФ щодо поваги до суверенітету України і реальними намірами, зафіксованими в документах неопублічної дипломатії.

Метою статті є дослідження процесу формування асиметрії суверенітету в українсько-російських відносинах початку 1990-х років шляхом зіставлення розсекречених стенограм неопублічних переговорів лідерів США та РФ з офіційними міждержавними деклараціями, а також виявлення ролі інформаційних чинників у обмеженні суб'єктності України.

Дослідження охоплює період від проголошення державної незалежності України у серпні 1991 року до завершення переговорного процесу щодо її ядерного роззброєння, зафіксованого підписанням Будапештського меморандуму у грудні 1994 року¹. Аналіз здійснюється за етапним принципом і зосереджується на трансформації переговорних форматів, механізмах ухвалення рішень та інформаційних чинниках, що визначали асиметричний характер реалізації суверенітету України у взаємодії з РФ.

Наукова новизна дослідження полягає у концептуалізації поняття «асиметричний суверенітет» стосовно українського державотворчого процесу початку 1990-х років на основі порівняльного аналізу розсекречених стенограм неопублічних переговорів лідерів США та РФ з фондів Архіву національної безпеки (National Security Archive). Автором реконструйовано приховані механізми узгодженого тиску на офіційний Київ, доведено інструментальний характер використання інформаційних конструкцій «ядерної загрози» для легітимізації обмеження політичної суб'єктності України та виявлено прямий зв'язок між інформаційним домінуванням РФ і досягненням нею поступок в енергетичній та безпековій сферах.

Теоретичне та концептуальне підґрунтя дослідження спирається на міждисциплінарний корпус праць з історії міжнародних відносин, безпекових студій та політичної історії. Історіографія проблеми охоплює період від середини 1990-х років до сьогодення та поділяється на три групи джерел: академічні дослідження (українські та зарубіжні), документальні матеріали міжнародних організацій і мемуарну спадщину безпосередніх учасників подій.

У колективній монографії «За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України» аналізується широкий спектр чинників, у межах яких простежується критичне осмислення ролі західних держав у підтримці статус-кво у Східній Європі після розпаду СРСР, зокрема крізь призму безпекових пріоритетів і страхів дестабілізації (Боряк Г. В., 2022). Ця інтерпретація дозволяє пояснити стриманість США у питаннях безпекових гарантій для України. Важливим для інтерпретації міжнародно-правового виміру асиметрії суверенітету є колективне дослідження під

¹ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (12. 12. 2025).

редакцією В. Смолія «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави», у якому наголошується на юридичній та термінологічній двозначності безпекових зобов'язань. Зокрема, звертається увага на використання формули *security assurances* («запевнення») замість *security guarantees* («гарантії»), що створило передумови для різночитань статусу наданих запевнень (Смолій В. А. (ред.), 2016). Окрему увагу процесу відмови України від ядерної зброї як результату складної взаємодії з Вашингтоном присвячено у дослідженні М. Буджеріна «Наслідуючи бомбу: розпад СРСР і ядерне роззброєння України» (Budjeryn, 2022).

Особливе значення для розкриття механізмів зовнішнього впливу мають праці С. Пайфера, американського дипломата та тогочасного співробітника Ради національної безпеки США, який характеризує відносини періоду 1991–1994 рр. як «асиметричне партнерство». У своїй праці «Орел та тризуб» він визнає, що Україна діяла під «спільним тиском Москви та Вашингтона», а значна частина фінансової допомоги (зокрема за програмою Нанна-Лугара) була інструментом реалізації передусім американських безпекових інтересів (Pifer S., 2017)².

Внутрішньополітичний контекст та логіка українського опору цій асиметрії висвітлені у працях та інтерв'ю Ю. І. Костенка, народного депутата України та голови Повноважної державної комісії з питань ядерного роззброєння³. Як безпосередній учасник переговорів, він деконструє економічну складову тиску, вказуючи на колосальний розрив між реальною вартістю переданих ядерних матеріалів та отриманою компенсацією, що фактично закріпило нерівноправний характер відносин. Доповнюють цю картину дослідження Ю. Шаповала щодо процесів ухвалення рішень у ситуації обмеженого маневру (Левенець Ю. А. (ред.), 2011) та нариси О. Гараня про трансформацію політичного ландшафту після Біловезьких угод (Naran O., 2005)⁴.

Концепт асиметричних відносин отримав глибоке осмислення у монографії А. Капелера «Нерівні брати», де простежено традицію ієрархічного сприйняття України в російській політичній культурі (Капелер А., 2018). Значний аналітичний потенціал містять праці С. Плохія, які розкривають стратегічне мислення американської адміністрації (Плохій С. М., 2019), та В. Горбуліна, присвячені аналізу викликів національній безпеці після 1994 року (Горбулін В. П., 2017).

Центральне місце у дослідженні посідає корпус розсекречених стенограм телефонних розмов та переговорів з Архіву національної безпеки США (National Security Archive, Університет Джорджа Вашингтона), що дозволяють здійснити компаративний аналіз між декларативним рівнем політики та реальною практикою обмеження суверенітету України. Окрему групу джерел становлять свідчення представників російської дипломатії (зокрема Ю. Дубініна), які залучаються з метою наукової деконструкції та спростування імперських міфів і штампів, сформованих у російському зовнішньополітичному дискурсі.

Попри значну кількість наукових публікацій, залишається недостатньо дослідженим ступінь кореляції між конфіденційними домовленостями США та РФ і тими інформаційними сигналами, які трансливалися українській стороні та міжнародній спільноті. Зокрема, у науковому дискурсі бракує системного аналізу того, як саме неопублічні переговори формували рамки допустимого для України політичного вибору. Залучення стенограм з фондів Архіву національної безпеки відкриває можливість для детальної реконструкції прихованих механізмів узгодженого зовнішнього тиску та їхнього супровідного інформаційного інструментарію.

Формування українсько-російських відносин на початку 1990-х років відбувалося не в бінарній площині «Київ–Москва», а в межах стратегічного трикутника США–РФ–Україна, де Вашингтон і

² Impact of Republic Sovereignty on Soviet Strategic Forces. National Intelligence Council Memorandum (NIC M 91-10007). September 1, 1991. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/23602-document-01> (16. 02. 2026).

³ Костенко Ю. «Уроки історії» (історія ядерного роззброєння України): інтерв'ю / розмову вела Л. Назаренко. *Суспільне Полтава: YouTube-канал*. 2015. 15 груд. URL: https://youtu.be/f_gNQo2sCf4 (06.03.2026).

⁴ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. : ратифіковано із застереженнями Постановою ВР № 1958-ХІІ від 10. 12. 1991. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text (31. 10. 2025).

Москва визначали параметри допустимої суб'єктності нової держави. Вже на етапі розпаду СРСР український суверенітет розглядався не як самодостатня політико-правова реальність, а як змінна у ширшій конструкції глобальної стабільності, насамперед у вимірі ядерного контролю.

Показовою в цьому контексті є стенограма телефонної розмови між президентом США Дж. Бушем-старшим та президентом РФ Б. Єльциним від 30 листопада 1991 року, що відбулася за два дні до Всеукраїнського референдуму. Україна в цій розмові фігурує не як суб'єкт переговорів, а як фактор, щодо якого узгоджуються позиції. Американський президент прямо наголошував на небажанні Вашингтона здійснювати кроки, які могли б бути інтерпретовані як самостійне визнання української незалежності без урахування позиції Москви: *«Ми не хочемо, щоб наші дії виглядали як визнання... ми не збираємося створювати проблем для вас»*⁵. Ця формула чітко фіксує пріоритетність стабільності відносин із Росією над правом України на самостійне міжнародне позиціонування.

Таким чином, ще до формального підтвердження незалежності було закладено основу асиметрії суверенітету: стратегічні рішення щодо України ухвалювалися без її участі. Як зазначає історик О. Бажан, цей період характеризувався зовнішнім прагматизмом акторів, для яких ключовим завданням було збереження керованості у Східноєвропейському регіоні, а не інституціоналізація нових суверенітетів (Бажан О. Г., 2022, с. 1389).

Публічний дискурс США щодо України був позначений декларативною підтримкою принципу самовизначення. Проте зіставлення офіційних заяв із матеріалами конфіденційної комунікації виявляє системний розрив між цінностями та реальною політичною практикою. Особливо показовим є контраст між телефонною розмовою президентів США і України Дж. Буша-старшого з Л. Кравчуком від 3 грудня 1991 року та його ж розмовою з Б. Єльциним напередодні референдуму. У спілкуванні з українським лідером висловлювалася повага до вибору народу, водночас у комунікації з російським керівництвом артикулювався інший пріоритет – *«централізований контроль над ядерною зброєю»*⁶.

Ця дихотомія свідчить про існування двох паралельних рівнів політики, де Україна була адресатом інформаційних сигналів, але не учасником вироблення рішень. Як підкреслює швейцарський історик А. Каппелер, для західних еліт незалежність України була радше похідною від проблеми стабільності, ніж самостійною цінністю (Каппелер А., 2018, с. 142–144).

Після здобуття незалежності ключовим інструментом обмеження української суб'єктності стало ядерне питання. Стівен Пайфер характеризує цей період як *«асиметричне партнерство»*, визнаючи, що Україна опинилася під *«спільним тиском Москви та Вашингтона»*, спрямованим на повну передачу арсеналу Росії, а в тогочасному міжнародному інформаційному просторі держава системно репрезентувалася як *«проблема нерозповсюдження»* (Pifer S., 2017, р. 74). С. Плохій зауважує, що у західному політичному мисленні Україна постала не як держава-спадкоємець, а як потенційне джерело дестабілізації, що потребує зовнішнього контролю (Плохій С. М., 2019, с. 327–328).

Аналіз мемуарів Юрія Дубініна, радянського і російського дипломата, у зіставленні з архівними стенограмами свідчить про використання конструкції *«нелегітимного володіння»* ядерною зброєю як інструмента економічного тиску⁷. Зокрема, російська сторона через специфічну інтерпретацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)⁸ просувала тезу, що Росія як єдина ядерна держава- правонаступниця СРСР не має права передавати ядерну зброю будь-

⁵ Memorandum of Telephone Conversation between President Bush and President Yeltsin, 1991. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/23634-memorandum-telephone-conversation-between-president-bush-and-president-yeltsin> (10. 12. 2025).

⁶ Memorandum of Telephone Conversation between President Bush and President Leonid Kravchuk, 1991. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/23635-memorandum-telephone-conversation-between-president-bush-and-president-leonid> (05. 11. 2025).

⁷ Дубинин Ю. В. Дипломатический марафон: записки руководителя Государственной делегации Российской Федерации на переговорах с Украиной, 1992–1999. Москва: Колос, 2009. 231 с. [Використано виключно з метою наукового спростування російських зовнішньополітичних міфів та штампів].

⁸ Меморандум про гарантії безпеки...

кому, а отже, будь-які претензії Києва навіть на право власності (без операційного контролю) на ядерні компоненти маркувалися як незаконні та небезпечні⁹. У такий спосіб інформаційна стратегія РФ була спрямована на делегітимізацію української позиції в очах світової спільноти: Україна змальовувалася не як повноправний власник майна на своїй території, а як «нелегітимний утримувач», чії амбіції створюють ризики для глобального режиму безпеки. Ядерна тематика інкорпоровалася в механізм примусу, де інформаційний тиск легітимізував матеріальні важелі впливу, зокрема питання постачання палива для АЕС. Якщо у мемуарах російський дипломат подає процес як «дипломатичний марафон», то розсекречені документи свідчать про жорсткий ультимативний підхід. Документальним підтвердженням такого підходу є стенограма від 27 вересня 1994 року, згідно з якою Б. Єльцин заявив Б. Клінтону про намір «притиснути Кучму до стіни», висунувши ультиматум: приєднання до ДНЯЗ в обмін на енергоносії¹⁰.

На цей примус гостро реагував внутрішній український дискурс. Юрій Костенко, деконструючи економічну складову процесу, вказує на колосальний розрив між вартістю переданих ядерних матеріалів та отриманою Україною компенсацією, що фактично закріпило нерівноправний характер відносин¹¹. Це підтверджує, що фінансова допомога була не стільки підтримкою суверенітету, скільки інструментом реалізації американських безпекових інтересів (Pifer S., 2017). На думку Ю. Шаповала, українське керівництво змушене було реагувати на вже сформовані зовнішні рамки, не маючи можливості впливати на їхнє первинне конструювання (Левенець Ю. А. (ред.), 2011, с. 54–55).

Кульмінацією процесу стали події 1993–1994 років. Стенограма розмови Б. Клінтона та Б. Єльцина від 22 грудня 1993 року демонструє, що залучення України до переговорів розглядалося як формалізація вже досягнутих між США та РФ домовленостей: «Ми повинні запрошувати Кравчука до Москви лише якщо у нас буде домовленість з українцями [зміст Тристоронньої заяви – прим. авт.]»¹².

Будапештський меморандум 1994 року закріпив асиметрію суверенітету в юридично двозначній формі¹³. Як зазначає історик В. Смолій, використання терміна *assurances* («запевнення») замість *guarantees* («гарантії») в англomовному тексті дозволило підписантам уникнути реальних зобов'язань (Смолій В. А. (ред.), 2016, с. 169). Узагальнення цього розриву між декларативним та операційним рівнями подано в таблиці 1.

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що українсько-російські відносини періоду 1991–1994 рр. формувалися в межах структурної нерівноваги, детермінованої геополітичними трансформаціями після розпаду СРСР. У зазначений період реалізація Україною державних прерогатив була обмежена необхідністю узгодження зовнішньополітичного курсу з інтересами провідних суб'єктів міжнародних відносин.

Компаративний аналіз офіційного дискурсу та матеріалів неопублічної комунікації виявив системну дихотомію між задекларованою підтримкою незалежності України та реальною дипломатичною практикою, спрямованою на звуження її безпекової суб'єктності. Взаємодія у стратегічному трикутнику Вашингтон – Москва – Київ набула ознак асиметричного партнерства, за якого українська сторона розглядалася переважно як об'єкт узгодженого зовнішнього впливу.

⁹ Дубинин Ю. В. Указ. соч. С. 52–54.

¹⁰ Memorandum of Conversation. Expanded Session on Security Issues with President Yeltsin of the Russian Federation. September 27, 1994, 4:35–5:35 pm. Cabinet Room. The White House. National Security Archive. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/23700-excerpt-pp-1-6-7-memorandum-conversation-president-clinton-and-president-yeltsin-s> (30. 12. 2025).

¹¹ Костенко Ю. «Уроки історії»...

¹² Memorandum of Telephone Conversation between President Clinton and President Yeltsin, 1993. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/23688-memorandum-telephone-conversation-between-president-clinton-and-president-yeltsin> (15. 12. 2025).

¹³ Меморандум про гарантії безпеки...

Контраст публічних декларацій та непублічних домовленостей (1991–1994 рр.)

Дата / Подія	Публічна позиція (декларація)	Реальний зміст (за стенограмами / мемуарами)
30. 11. 1991	Підтримка демократичних процесів у СРСР, нейтралітет напередодні референдуму в Україні	«Ми не хочемо, щоб наші дії виглядали як визнання...» – узгодження позиції США з РФ щодо України
03. 12. 1991	Вітання незалежності України, запевнення у повазі до суверенітету	Різкий контраст із розмовою Буш–Єльцин; визнання як елемент політичного торгу.
1992–1993	Риторика партнерства та «братнього співробітництва»	Прив'язка ядерного роззброєння до енергетичних поставок і боргових зобов'язань
22. 12. 1993	Підготовка Тристоронньої заяви за участю України	«Запрошувати Кравчука лише за наявності домовленостей...» ¹⁴ – формалізація вже ухвалених рішень
27. 09. 1994	Заяви про партнерство та підтримку реформ Л. Кучми	Б. Єльцин: «Я збираюся притиснути Кучму до стіни. ДНЯЗ або вони не отримають ні газу, ні нафти!» ¹⁵ .
05.12.1994	Надання Україні «гарантій безпеки»	Використання терміна <i>assurances</i> ; відсутність юридично зобов'язувальних механізмів

Ключовим чинником підтримання цієї ієрархічності виступив інформаційно-комунікативний супровід процесу ядерного роззброєння. Встановлено, що російська сторона використовувала специфічні інтерпретації норм ДНЯЗ для дискредитації правових підстав володіння Україною компонентами ядерного арсеналу. Аналіз мемуарного нарративу Ю. Дубініна дозволяє реконструювати стратегію дискурсивного виключення України з кола легітимних власників ядерної спадщини СРСР. Через впровадження конструкту «нелегітимного володіння» відбувалася підміна правового питання про поділ майна колишнього СРСР безпековим нарративом про «загрозу режиму нерозповсюдження». Це дозволило зовнішнім акторам обґрунтувати необхідність політичного та економічного тиску на українське керівництво.

Доведено кореляцію між інформаційною делегітимізацією статусу України та застосуванням інструментів енергетичної залежності. Формування негативного міжнародного іміджу держави як джерела дестабілізації створило сприятливе тло для висунення ультимативних вимог у сфері постачання енергоносіїв. Таким чином, диспропорція владних можливостей закріплювалася через поєднання лінгво-комунікативних механізмів (фреймування України як «проблемного» учасника) та економічної детермінації.

Результати дослідження підтверджують, що архітектура базових безпекових домовленостей початку 1990-х років формувалася без паритетної участі української сторони. Стенограми непублічних переговорів свідчать, що залучення Києва до діалогу часто мало формальний характер і відбувалося на стадії легітимізації вже ухвалених рішень. Це зумовило встановлення нерівноправних параметрів взаємодії, що мали тривалий негативний вплив на стабільність безпекового середовища в регіоні.

Підписання Будапештського меморандуму 1994 року стало юридичним закріпленням асиметричної моделі суверенітету. Використання термінологічної неоднозначності (*assurances* замість *guarantees*) зафіксувало декларативний характер безпекових зобов'язань з боку підписантів. У довгостроковій перспективі така система, заснована на домінуванні інтересів обмеженого кола акторів, створила передумови для подальшої дестабілізації європейського порядку.

¹⁴ Memorandum of Telephone Conversation... 1993.

¹⁵ Memorandum... 1994.

Перспективи подальших розвідок вбачаються у детальному вивченні зв'язку між ядерною конверсією та динамікою енергетичної залежності України, а також у дослідженні внутрішньополітичного опору інформаційному тиску в середині 1990-х років.

Список літератури

- Боряк Г. В., 2022. *За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. Кн. 1. Київ.
- Буджерін М., 2025. *Наслідуючи бомбу: розпад СРСР і ядерне роззброєння України*. Львів.
- Горбулін В. П. (ред.), 2017. *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ.
- Каппелер А., 2018. *Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності*. Чернівці.
- Левенець Ю. А. (ред.), 2011. Шаповал Ю. І. *Політична енциклопедія*. Київ.
- Плохій С. М., 2019. *Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу*. Харків.
- Смолій В. А. (ред.), 2016. *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ.
- Шаповал Ю. І., 2001. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ.
- Naran O., 2005. *More than Neighbours. A search for new paradigm of relations between the EU and Ukraine*. Bern.
- Nye J. S. Jr., 2005. *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. New York.
- Pifer S., 2017. *The Eagle and the Trident: U.S.—Ukraine Relations in Turbulent Times*. Washington.

Tetiana Shtaher

INFORMATION FACTORS IN THE FORMATION OF ASYMMETRIC SOVEREIGNTY IN UKRAINIAN–RUSSIAN RELATIONS IN THE EARLY 1990S

This article presents the results of an analytical study of the formation of Ukrainian-Russian relations between 1991 and 1994 through the prism of the concept of asymmetric sovereignty. Based on a comparative analysis of declassified transcripts of telephone conversations and negotiations between the leaders of the United States and the Russian Federation from the National Security Archive, the study reconstructs the mechanisms of coordinated external pressure on Ukraine. It is argued that during this period, Ukrainian state sovereignty was viewed by key geopolitical actors not as a self-sufficient politico-legal value, but as a variable within the system of global stability, contingent upon the resolution of the Soviet nuclear legacy.

The study identifies a systemic gap between the official diplomatic discourse, which declared support for Ukraine's independence, and the actual political practice of «confidential communication» aimed at limiting Ukraine's agency in the security sphere. The role of informational factors in maintaining an asymmetric model of relations and shaping a negative international image of the nascent state is analyzed. It was found that the systemic representation of Ukraine by leading Western and Russian actors in the international media and political spheres as a «threat to the non-proliferation regime» and a source of potential destabilization served as a tool for legitimizing external political and economic pressure on the Ukrainian leadership.

The article details the utilization of the informational construct of «illegitimate possession» of nuclear weapons by the Russian Federation to promote its own interests, particularly in the energy sector and the settlement of debt obligations through Ukrainian political concessions. The study highlights the ultimatum-driven nature of negotiations regarding Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT) in exchange for stable energy supplies. A critical analysis of the memoir narrative of Russian diplomacy is conducted, allowing for the deconstruction of propaganda clichés and myths aimed at legitimizing the restriction of Ukraine's political agency.

It is demonstrated that the signing of the 1994 Budapest Memorandum was the logical conclusion of the formation of the asymmetric model of sovereignty, codifying the legal ambiguity of security commitments through the use of the term «assurances» instead of «guarantees» The research findings conclude that the structural imbalance in the distribution of security obligations established in the early 1990s created the preconditions for the subsequent revision of the post-WWII European security order. It is determined that the asymmetry of sovereignty was consolidated not only at the level of international legal acts but also through mechanisms of direct energy blackmail and informational dominance.

Key words: asymmetric sovereignty, Budapest Memorandum, informational factors, international security, international communication, Ukrainian-Russian relations, nuclear disarmament.

References

- Boriak H. V. (ed.), 2022. *Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli* [For Identity and Independence. Russia's war against Ukraine: historical background, geopolitical parallels]. Vol. 1. Kyiv. (In Ukrainian).
- Budjeryn M., 2025. *Nasliduiuchy bombu: rozpad SRSR i yaderne rozzbroiennia Ukrainy* [Inheriting the Bomb: The Collapse of the USSR and the Nuclear Disarmament of Ukraine]. Lviv. (In Ukrainian).
- Horbulin V. P. (ed.), 2017. *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [World Hybrid War: Ukrainian Front]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kappeler A., 2018. *Nerivni braty. Ukraintsi ta rosiiany vid serednovichchia do suchasnosti* [Unequal brothers. Ukrainians and Russians from the Middle Ages to the present]. Chernivtsi. (In Ukrainian).
- Levenets Yu. A. (ed.), 2011. *Politychna entsyklopediia* [Political Encyclopedia]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Ploky S. M., 2019. *Ostannia imperiia: zanepad i krakh Radianskoho Soiuzu* [The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Smolii V. A. (ed.), 2016. *25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy* [25 years of independence: essays on the history of the creation of the nation and the state]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Shapoval Yu. I., 2001. *Ukraina XX stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii* [Ukraine of the 20th century: Persons and events in the context of difficult history]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Haran O. V., 2005. *More than Neighbours. A search for new paradigm of relations between the EU and Ukraine*. Bern. (In English).
- Nye J. S. Jr., 2005. *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. New York. (In English).
- Pifer S., 2017. *The Eagle and the Trident: U.S. – Ukraine Relations in Turbulent Times*. Washington. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(47+57)«1939/1945»:316.77:355.257:77.04

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-13>

Веденєєв Дмитро,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
zastava67@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-8929-9875

ВІДДІЛ «ІНОЗЕМНІ АРМІЇ СХІД» ТА ЕВОЛЮЦІЯ НІМЕЦЬКОЇ РОЗВІДКИ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ

У статті досліджено діяльність відділу «Іноземні армії Схід» у контексті еволюції німецької військової розвідки на Східному фронті в роки Другої світової війни. Автор констатує, що початковий етап війни проти Радянського Союзу виявив глибоку кризу німецької військової розвідувальної аналітики, що базувалася на фрагментарних, часто застарілих відомостях щодо СРСР. Її наслідком стала критична недооцінка мобілізаційних ресурсів, потенціалу механізованих з'єднань та здатності до відновлення стратегічних резервів, які обумовили зрив операції «Барбаросса».

Аналізуючи маловідомі джерела, дослідник доходить висновків, що кардинальні зміни у роботі військової розвідки розпочалися навесні 1942 року із призначенням на посаду керівника відділу Райнгарда Гелена, який зробив пріоритетним завданням відділу вивчення оперативних намірів Червоної армії через комплексне дослідження даних аерофоторозвідки, радіоперехоплення та свідчень учасників подій. Основним і найнадійнішим джерелом інформації у динамічних умовах фронту стали допити радянських військовополонених та перебіжчиків, для чого було розроблено нові підходи у роботі з бранцями, які забезпечили підготовку якісних аналітичних розвідданих для німецького командування. Автор відзначає, що покращивши розвідувальну діяльність на тактичному рівні, Р. Гелен та його відомство не змогли досягти успіху на стратегічному рівні, а хибні оцінки намірів Червоної армії у 1942 році під Сталінградом не були забуті вищим політичним керівництвом.

Оцінюючи діяльність відділу «Іноземні армії Схід» на завершальному етапі війни, у статті відзначено, що його керівник зосередився на збереженні величезних масивів зібраної інформації як головного активу для повоєнного майбутнього, а успішна взаємодія з американським урядом дозволила колишньому розвідувальному апарату не лише уникнути ув'язнення за роботу на нацистський режим, а й стати основою для формування нової розвідувальної структури вже у повоєнній Німеччині.

Ключові слова: агентурно-оперативна діяльність, архівні джерела, Друга світова війна, історія військового мистецтва, розвідка, радянські військовополонені, Східний фронт.

Німецько-радянське протистояння на Східному фронті Другої світової війни стало випробуванням не лише для військових з'єднань, а й для розвідувальних та аналітичних структур, які перестали бути допоміжним інструментом і перетворилися на основу стратегічного планування. На відміну від німецької військової розвідки Абвер, яка діяла частково на тактичному рівні поблизу лінії фронту, 12-те управління Генерального штабу Верховного командування сухопутних сил Третього Райху було зорієнтовано на оперативно-стратегічний рівень війни. Саме відділ «Іноземні армії Схід» (нім. Fremde Heere Ost) забезпечував вище керівництво даними про чисельність радянських резервів, стан бойових з'єднань, ресурсну базу та мож-

ливості до продовження збройного опору. Робота відділу розпочалася з критичного дефіциту інформації напередодні реалізації операції «Барбаросса», що призвело до значної недооцінки можливостей Червоної армії. Цей прорахунок спровокував провал тактики «блискавичної війни» і виявив потребу у кардинальних змінах у роботі відділу «Іноземні армії Схід».

Саме у цьому контексті виняткового наукового інтересу набуває діяльність відділу, оскільки є прикладом того, як розвідка в екстремальних умовах динамічних змін на лінії фронту змогла еволюціонувати від накопичення розрізнених відомостей до системної аналітики, де одним з головних джерел даних стали радянські військовополонені та перебіжчики. Призначення Райнгарда Гелена керівником відділу стало переломним моментом у формуванні якісно нової моделі роботи відділу: його управлінські та організаційні якості дали змогу згуртувати команду, яка розробила стандартні методики допитів і процедури перехресної перевірки відомостей, здобутих від агентурних та інших джерел. Також до обов'язкових параметрів оцінювання було включено оцінку морально-психологічного стану Червоної армії. Завдяки Р. Гелену було налагоджено співпрацю з Абвером та Головним управлінням імперської безпеки Райху, що сприяло обміну розвідувальною інформацією і більш якісному аналізу оперативних даних.

Однією з ключових проблем розвідувального відділу залишалася відсутність належної взаємодії з вищим військово-політичним керівництвом Райху. Через ідеологічні упередження останнє відмовлялося визнавати той факт, що Радянський Союз спромігся перегрупувати сили після поразок літа–осені 1941 року і перейти до результативних контрнаступальних дій, зокрема після операції «Уран».

В українській історіографії відсутні дослідження, у яких Відділ «Іноземні армії Схід» розглядався б як самостійний об'єкт аналізу, його еволюція впродовж німецько-радянської війни. С. В. Пик у своїх роботах лише побіжно згадує про існування 12-го управління Генерального штабу Верховного командування сухопутних сил (Пик С. В., 2012). Більш детальні відомості про відділ «Іноземні армії Схід» містяться в дослідженнях, присвячених українському повстанському руху та його взаємодії з німецькими спецслужбами (Чайковський А. С., 2025; Чайковський А. С., 2013). Зокрема, А. В. Боляновський дослідив контакти відділу з повстанським рухом на Волині та обґрунтував тезу про суттєве зростання ролі структури Р. Гелена у взаємодії з УПА після фактичної ліквідації Абверу 1944 року (Боляновський А. В., 2014; Боляновський А. В., 2021).

Важливим вихідним пунктом для дослідження діяльності відділу «Іноземні армії Схід» стали мемуари Райнгарда Гелена, у яких автор створив глорифікований наратив про 12-те управління Генерального штабу Верховного командування сухопутних сил як високопрофесійну структуру, висновки якої ігнорував «дилетант» А. Гітлер. Фактично це була спроба перекласти відповідальність за власні стратегічні прорахунки на політичне керівництво. Лише після завершення кар'єри Гелена у 1968 році наукова спільнота почала критично переглядати цей міф (Gehlen R., 1972).

Сучасні дослідники (Müller R. D., 2018; Pahl M., 2020; Wilhelm H. H., 1974) деміфологізують постать Р. Гелена, характеризуючи його як прагматичного кар'єриста та майстра політичного лобювання, а не «геніального розвідника». Інший вектор досліджень відділу «Іноземні армії Схід» (Thomas D., 1987; Donohue A., 2018) зосереджується на аналізі стратегічних провалів відділу, а також джерел інформації, що надходили до відомства Р. Гелена. Найґрунтовнішим спеціальним дослідженням є монографія М. Паля «Іноземні армії Схід: військова розвідка Гітлера», що стала першим комплексним оглядом структури, персоналу та практик роботи відділу на широкій джерельній базі. Особливу цінність для нашого дослідження становлять розвідки автора, присвячені роботі відділу «Іноземні армії Схід» з радянськими військовополоненими (Pahl M., 2012).

Джерельна база пропонованого дослідження сформована переважно з неопублікованих матеріалів Федерального архіву Німеччини. Основний масив становлять документи Генерального

штабу сухопутних військ Райху, що відображають практичну діяльність відділу «Іноземні армії Схід», зокрема аналітичні звіти з оцінкою військового потенціалу РСЧА, протоколи допитів радянських військовополонених, організаційні накази, матеріали з особової справи Р. Гелена та службове листування. Джерела, які стосуються інтенсифікації взаємодії з радянськими військовополоненими, вводяться до вітчизняного наукового обігу вперше.

На тлі наявного західного корпусу праць українська історична наука має помітну прогалину: відділ «Іноземні армії Схід» здебільшого постає лише як допоміжний елемент у дослідженні інших явищ. Водночас і в західній літературі фокус уваги нерідко зміщується або на політичні суперечності між розвідкою та вищим політичним керівництвом, або на повоєнну кар'єру керівника відділу Р. Гелена. Недостатньо опрацьованою складовою загальної проблеми, якій присвячено цю статтю, залишається комплексне дослідження внутрішньої організаційної та методологічної еволюції відділу «Іноземні армії Схід» у 1941–1945 роках, зокрема зміни джерельної бази та процедур опрацювання інформації, де важливе місце посідали допити радянських військовополонених. З огляду на зазначене, метою статті є комплексний аналіз інституційної та методологічної трансформації німецької військової розвідки на Східному фронті.

Відповідно до поставленої мети, розв'язання проблеми передбачає виконання таких дослідницьких завдань: реконструювати початкову організаційну структуру та проаналізувати кризу у відділі «Іноземні армії Схід» на початку 1942 року під керівництвом Е. Кінцеля; дослідити обставини призначення Р. Гелена та простежити процес реформування методів роботи відділу: стандартизацію допитів військовополонених та акції зі збільшення кількості перебіжчиків.

Зростання міжнародної напруженості в передвоєнний період призвело до того, що єдиний відділ «Іноземні армії» було розділено на два окремих – «Іноземні армії Захід» та «Іноземні армії Схід». Розмежування країн, що підлягали обробці кожним із нових відділів, здебільшого відповідало географічному розташуванню країн відносно Німеччини. Згідно тогочасної традиції до сфери розвідки відділу входили країни Східної Європи, Скандинавії, Близького Сходу, Далекого Сходу та Сполучених Штатів Америки¹.

Очільником відділу було призначено майора Генерального штабу Ебергарда Кінцеля, у розпорядженні якого перебувало лише 15 офіцерів, що працювали в двох групах: група I збирала відомості про Південно-Східну Європу, Туреччину та Іран; група II концентрувалася на СРСР, Скандинавії та Далекому Сході. Навесні 1939 року до відділу «Іноземні армії Схід» було введено групу III, що мала готувати плани розвідувальної діяльності до початку бойових дій на Сході. Після укладання Пакту Молотова-Ріббентропа та завершення окупації Польщі німецька розвідка припинила активну роботу проти Радянського Союзу з огляду на перенесення військових зусиль на Захід (Pahl M., 2012, с. 60).

Збір даних про Червону армію не був основним завданням відділу «Іноземні армії Схід» до 31 липня 1940 року, до того часу доки А. Гітлер не поінформував Генеральний штаб про наміри атакувати Радянський Союз. У створеному Е. Кінцелем аналітичному огляді «Військова міць СРСР» 1941 року було чимало прогалин: найвищі ланки управління військами, які можна було дослідити через відкриті радянські джерела, мали верифікацію на рівні припущень. Для прикладу: *«На чолі всієї військової машини стоїть, ймовірно, (!), голова Комітету оборони, наразі маршал Ворошилов [...]. Йому, ймовірно, (!) допомагає Генеральний штаб збройних сил. Деталі невідомі (!)»*².

До вторгнення 22 червня 1941 року відділ «Іноземні армії Схід» не мав можливості самостійно займатися розвідкою на території СРСР, а насамперед займався оцінкою статистичних

¹ Befehl für die Aufstellung des O.Qu IV, der 3. und 12. Abteilung. 4. November 1938. *BArch*. RH 2/3110. Bl. 416–420.

² Der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (UdSSR) Stand 1.1.1941. Teil 1: Text. 1. Januar 1941. *BArch*. RH 2/3828. Bl. 76.; Der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (UdSSR) Stand 1.1.1941. Teil 2: Anlagenband. 1. Januar 1941. *BArch*. RH 2/3828. Bl. 169.

і технічних даних, які надавалися іншими розвідувальними відомствами. Йшлося про агентурні донесення Абверу, звіти військових аташе, аерофотознімки районів зосередження військ, оборонних укріплень і важливих промислових об'єктів, підготовлені відділом вивчення іноземних військово-повітряних сил Сходу, дані про радянську промисловість та оборонно-промисловий комплекс, отримані від Імперського управління військової економіки та озброєння, а також перехоплення радіоповідомлень, які надавав Керівний центр радіорозвідки Сходу (Thomas D., 1987, с. 262).

З огляду на значну кількість розрізнених даних, що надходили до відділу «Іноземні армії Схід», у стислий термін не вдалося підготувати якісне дослідження противника на стратегічному рівні. Накопичення повідомлень дало змогу відносно впевнено окреслити райони розташування та завдання верифікованих з'єднань, однак не забезпечило надійного переходу до стратегічних узагальнень щодо загальних спроможностей противника. Аналіз звіту про оцінку супротивника від 20 травня 1941 року засвідчує доволі точне розуміння логіки радянського командування: відмова від стратегічного відступу пояснювалася недосконалістю логістичної системи та потребою захисту промислових районів, а найбільш імовірним сценарієм визнавалася активна оборона в прикордонній зоні. Також подано раціональну оцінку офіцерського корпусу Червоної армії: «[...] *попри притаманну росіянам самовпевненість і переоцінку власних сил, слід припускати, що верхівка командування усвідомлює низький рівень підготовки і внутрішні слабкості*». Водночас у частині оцінювання чисельності з'єднань і резервів допущено суттєві помилки. Зокрема, механізовані війська було недооцінено: у звіті зазначено 5 танкових дивізій і 36 механізованих бригад, тоді як фактична чисельність становила 61 танкову та 31 моторизовану дивізію³.

Подальші оцінки Червоної армії базувалися на військових успіхах, а не на аналітичній інформації. У звіті від 7 липня 1941 року було акцентовано увагу на тому, що через значну нестачу офіцерів, сержантського складу, військових фахівців-зв'язківців, спеціалістів з обслуговування військової техніки та артилерії формування нових з'єднань було малоімовірним⁴. У звіті від 27 липня 1941 року стверджувалося, що за Дніпром не виявлено ані військ, ані оборонних позицій. Висновок до цього документу полягав у тому, що радянське керівництво трохи більше, ніж через місяць бойових дій «робить останню спробу рішуче зупинити наш наступ і змусити нас до позиційної війни»⁵. Зведення відомостей від 4 серпня 1941 року містить заяву, що керованої партизанської війни на території СРСР очікувати не слід⁶.

Хоча після вторгнення на територію СРСР джерел інформації стало значно більше (захоплені документи, свідчення військовополонених), діяльність відділу загалом продовжувала ґрунтуватися на щоденній обробці даних про противника. Це суперечило потребам Вермахту для стратегічного планування, а постійна недооцінка резервів Червоної армії призвела до поразки німецьких військ у битві за Москву в грудні 1941 року. Очільник Генерального штабу сухопутних військ Франц Гальдер розкритикував роботу розвідки, зокрема, вказавши на захоплення статистичними даними, які не відповідали дійсності та формувалися переважно на основі припущень, а не реальних даних, назвавши це «психозом чисел»⁷.

На початку 1942 року Генеральний штаб вирішив провести інспекцію відділу «Іноземні армії Схід». Лист очільника інспекції Р. Рецеля до ад'ютанта Генерального штабу ОКХ від 31 березня 1942 року розкриває реальний масштаб проблем, що накопичилися за керівництва Е. Кінцеля. Р. Рецель наполягав на тому, що кадрова перестановка є необхідністю, яку не можна відкладати. Створені відділом матеріали повністю не відповідали загальному положенню,

³ Feindbeurteilung. 20. Mai 1941. *BArch*. RH 2/2591. Bl. 33–43.

⁴ Beurteilung des Roten Heeres am 7.7. abends. 7. Juli 1941. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 7–15.

⁵ Einzelheiten über die Feindlage. (Stand 27.7.1941.). 27. Juli 1941. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 21–29.

⁶ Beantwortung des am 4.8.41 übergebenen Fragebogens. 4. August 1941. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 38–46.

⁷ Beurteilung der Feindlage. 17. Januar 1942. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 92–94.

а оцінки подій на фронті значною мірою базувалися на власних методах оцінювання, без урахування інших обставин. Кількість матеріалів, які створювали співробітники відділу для військ, була значною, але без якісного аналізу ситуації та з безліччю помилок⁸.

Це привело до відставки Е. Кінцеля та призначення на посаду очільника відділу «Іноземні армії Схід» Райнгарда Гелена. Він був ад'ютантом Ф. Гальдера та працював в оперативному відділі, однак не мав досвіду роботи в розвідці. Водночас завдяки антикомуністичним поглядам ще з юного віку добре розумівся на радянській культурі, знав російську мову, чим не могли похвалитися багато інших офіцерів Генерального штабу (Thomas D., 1987, с. 108). Ф. Гальдер припускав, що саме людина з аналітичними здібностями може надати йому той результат, на який він очікував. Начальник оперативного штабу А. Гойзінгер особисто рекомендував Р. Гелена, зазначивши, що його сильними сторонами є організаторський талант, скрупульозна планувальна робота та гіперпрацездатність. У характеристиці, наданій Р. Гелену, А. Гойзінгер зазначив: *«За особистими якостями, здібностями та знаннями значно вище середнього рівня. Виразно оперативно обдарований, мислить на випередження [...]». Скромна, симпатична особистість. Дуже старанний. Працює на межі фізичних сил»*⁹.

На новій посаді Р. Гелен мав забезпечити підготовку аналітичних матеріалів для Генерального штабу ОКХ. Він розпочав роботу у відділі, який до цього займався лише збиранням та оцінюванням статистичних даних, і переорієнтував його на підготовку регулярних аналітичних звітів. Діяльність відділу передбачала значну організаційну роботу та залучення нових фахівців – професійних військових аналітиків, які працювали у сфері розвідки, а також цивільних спеціалістів з окремих галузей промисловості, логістики тощо (Pahl M., 2012, с. 102).

Завдяки наполегливості Р. Гелена було істотно змінено структуру відділу «Іноземні армії Схід» та збільшено чисельність його співробітників. У травні 1942 року він провів значну реорганізацію, яка з незначними змінами зберігалася до кінця війни. Відділ складався з п'яти основних груп, де радянському напрямку було відведено провідну роль. Ним опікувалися три найбільші структурні підрозділи.

Група I спеціалізувалася на оперативних розвідувальних питаннях на німецько-радянському фронті. Її завданнями було ведення карт оперативної обстановки та підготовки щоденних вечірніх зведень для Генерального штабу ОКХ.

Група II (найбільша за кількістю залучених фахівців) спеціалізувалася на глибшій аналітиці за чотирма напрямками: II a, яка оцінювала усі розвідувальні дані, що надходили завдяки іншим розвідувальним управлінням, які накопичували інформацію з радянської преси, радіорозвідки, звітів агентів Абверу, матеріалів військових аташе; II b, яка займалася вивчення військового потенціалу, промисловості, оборонного комплексу, детальним аналізом укріплень, веденням картотеки офіцерів Червоної армії; II c, яка вивчала усі види зброї та взаємодіяла з Управлінням озброєнь для вивчення її трофейних зразків; II d, яка вела облік військових з'єднань, займалася підрахунками чисельності особового складу, втрат та поповнень Червоної армії, фіксувала появу нових формувань, випуски різних звітів та оглядів структури військ.

Окремою була група допитів та опрацювання трофейних матеріалів, яка не мала номенклатурного номера. Співробітники групи допитували полонених офіцерів Червоної армії, які становили особливий інтерес для відділу «Іноземні армії Схід». Як правило, до групи направлялися військовополонені у званні старшого лейтенанта і вище, а також окремі особи, які володіли особливими, важливими військовими чи спеціальними знаннями. Обробці трофейних матеріалів приділялася особлива увага, насамперед документам оперативного характеру, бойовим наказам, інструкціям та іншим офіційним матеріалам.

Група III опікувалася збором інформації щодо сухопутних сил Японії, Китаю, США та інших тихоокеанських країн.

⁸ [Brief] Lieber Müller-Hillebrand!. 31. März 1942. *BArch*. RH 2/3114. Bl. 52–70.

⁹ Personalakte Gehlen, Reinhard. *BArch*. PERS 6/299689. Bl. 7.

Група IV обробляли інформацію щодо скандинавських країн, особливу увагу приділяючи Швеції та Фінляндії.

Група V представляла креслярське бюро, яке займалося виготовленням карт і схем.

До того ж з вище названими групами працювала ресстратура (канцелярія), відповідальна за адміністрування документів¹⁰.

З втратою Райхом переваги впродовж війни зменшувалася й ефективність традиційних джерел розвідувальної інформації – аеророзвідки та радіорозвідки. З огляду на це Р. Гелен вирішив зосередитися на так званій «людській розвідці», тобто залученні радянських військовополонених. Уже навесні 1942 року Верховне командування Вермахту погодилося передати у підпорядкування відомству Гелена розвідувальну структуру «Штаб Валлі». Цей спеціальний орган Абверу займався координацією агентурної розвідки на території СРСР. Його основними агентами були радянські військовополонені, які могли здійснювати диверсійно-розвідувальну діяльність у прифронтових і тилкових районах Радянського Союзу. Відділ «Іноземні армії Схід» не лише опрацьовував дані, надані агентами, а й формував запити для шпигунської мережі (Pahl M., 2020, с. 118).

Саме у цей час почали розроблятися нові методи опитування перебіжчиків та полонених, які мали значно доповнити традиційні джерела. На початковому етапі війни допити військовополонених проводилися побіжно, безсистемно та з мінімальним докладанням зусиль. Р. Гелен прийшов до висновку, що допити полонених досить часто були єдиним засобом для отримання необхідних розвідданих. Відділ «Іноземні армії Схід» рекомендував відділам польової розвідки, які проводили перші допити бранців, обмежитися колом питань, які виникали щодо місцевої обстановки. Окрім цього, варто було з'ясувати, чи володіє військовополонений знаннями в спеціальних галузях, наприклад, в оборонній промисловості, логістиці, у питаннях контррозвідки тощо. Також було налагоджено передачу протоколів допитів важливих осіб до відділу «Іноземні армії Схід» задля формування ширшого бачення становища на Східному фронті¹¹. Якщо спеціалісти вважали, що полонений є носієм ексклюзивної інформації, то вимагали передачу такого бранця в розпорядження відділу. Р. Гелен організував спеціальний табір для допитів у фортеці Бойен у Льотцені, де були створені кращі умови утримання порівняно з типовими таборами для військовополонених (Pahl M., 2020, с. 119).

У виступі перед слухачами Абверу Р. Гелен представив систему опитування та опрацювання допитів військовополонених. Він зазначив, що його відділом було розроблено спеціальні опитувальні листи, які мали спростити виявлення цінних бранців серед значної кількості захоплених осіб. Ці бланки були однозначно схвалені у військах¹². Поряд з типовими анкетними даними мали ставитися питання: щодо військового керівництва у широкому розумінні (такі свідчення зазвичай могли давати лише старші офіцери та політпрацівники); стосовно людських резервів, які можуть бути залучені до Червоної армії; щодо зміни тактики і способу ведення бою; а також стосовно матеріально-господарської бази та морального духу супротивника¹³. Для кожної із зазначених сфер було розроблено окремі, досить детальні, опитувальники для максимального збору інформації¹⁴. Однак досвід показав, що для різних за своїм характером допитів військовополонених неможливо створити універсальну придатну схему, тому ці опитувальні листи могли слугувати лише орієнтиром.

¹⁰ Aus dem «Handbuch» (für höhere Stäbe) über die Wehrmacht des nationalsozialistischen Deutschland. *BArch*. BArch 2/2092. Bl. 327–328.

¹¹ Die Auswertung der Gefangenenernehmungen. 1942. *BArch*. RH 2/2089. Bl. 62–78.

¹² Gefangenenernehmungen. 31. Mai 1942. *BArch*. RH 2/2091. Bl. 54–56.

¹³ Vortrag vor dem Ic-Lehrgang Posen. Auswertung von Gefangenenernehmungen. Erweiterte Karteiführung und Schwerpunkte in den Aufklärungsforderungen. 6. Mai 1943. *BArch*. RH 2/2092. Bl. 57–97.

¹⁴ Fragebogen zur Vernehmung russischer Kriegsgefangener (besonders Eisenbahnplanierer und ähnl.). 1942. *BArch*. RS 3-8/21. Bl. 211.

На основі допитів військовополонених було започатковано ведення спеціальних картотек, які систематизували інформацію про бойові з'єднання, спеціальні підрозділи, запасні полки, а також відомості про командирів із фотографіями та характеристиками. Формувалася картотека номерів польової пошти, адже завдяки трофейним документам можна було розпізнати, які саме підрозділи дислокуються в певному регіоні¹⁵.

Аналізуючи допити військовополонених, Р. Гелен прийшов до висновку, що більш продуктивними є допити перебіжчиків, оскільки вони налаштовані більш позитивно до Райху і можуть надавати більше інформації. Як приклад наведемо два протоколи допитів радянських полонених офіцерів.

Допит полковника РСЧА Діщенка є прикладом того, що особа, яка мала доступ до специфічної інформації (полонений був начальником штабу 29-го стрілецького корпусу), не надала очікуваних свідчень. Діщенко було захоплено в полон пораним, протокол допиту містить лише загальні анкетні дані та твердження виключно позитивного характеру – поповнення, яке прибуває у війська, добре екіпіроване та навчене, бойовий дух відмінний, а війська вимагають наступу. Після вказання на те, що в наказах Й. Сталіна є пряме спростування його слів (очевидно, йшлося про наказ № 270), зокрема щодо офіцерів, які здалися в полон, він сказав: «Тоді це не офіцери»¹⁶.

Водночас допит лейтенанта РСЧА О. Негелача, який під час розмови не лише надав військову інформацію, а й зізнався, що поранив сам себе із пістолета, щоб не брати участі в бою. Далі полонений повідомив, що його змістили з посади командира роти за національним принципом, що стало вирішальним фактором для переходу на бік Вермахту з метою вступу до добровільного батальйону. При собі лейтенант мав перепустку перебіжчика¹⁷. Ці, на перший погляд, особисті деталі давали можливість з'ясувати ставлення командування до представників неросійської національності, морально-психологічне становище усередині Червоної армії та дієвість німецької пропаганди.

Намагаючись збільшити кількість перебіжчиків, начальник відділу «Іноземні армії Схід» у службовій записці щодо Акції «Власов» наголосив на дієвості пропаганди, яка містила відомості про альтернативу сталінському режиму¹⁸. Розгортання подальшої пропагандистської діяльності полягало у проведенні широкої листівкової кампанії, метою якої було спровокувати масове дезертирство командного складу та посіяти хаос у лавах Червоної армії. Однак, через мінімальні результати¹⁹ Р. Гелена було звинувачено у зриві підготовки операції, через що він намагався подати у відставку²⁰.

Попри запроваджені Р. Геленом організаційні й методичні нововведення, відділ «Іноземні армії Схід» не зміг забезпечити постійне надійне стратегічне прогнозування. Показовим прикладом стала неспроможність фахівців відділу завчасно розпізнати масштаби і спрямованість радянського контрнаступу під Сталінградом. У період підготовки операції «Уран» радянська сторона цілеспрямовано формувала у німецької розвідки враження про пріоритетний наступ у центральному секторі фронту, а керівництво відділу, не знаючи реальних резервних можливостей СРСР, вважало, що Червона армія не має достатніх сил для великої операції на півдні; румунські командири, які попереджали про загрозу, отримували заспокійливі відповіді про «вичерпаність» радянських ресурсів (Wilhelm H.-H., 1974, с. 47).

Після такого провалу передбачення Р. Гелена щодо наступальних дій Червоної армії на курському виступі, базовані на хорошій розвідувальній інформації, не сприймалися А. Гітлером як підстава для зміни стратегічних планів на літню кампанію 1943 року²¹.

¹⁵ Vortrag vor dem Ic-Lehrgang Posen. Auswertung von Gefangenenernehmungen. Erweiterte Karteiführung und Schwerpunkte in den Aufklärungsforderungen. 6. Mai 1943. *BArch*. RH 2/2092. Bl. 57–97.

¹⁶ Vernehmung des russischen Oberst Dischtschenko. 9. September 1941. *PTBA*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 138.

¹⁷ Vernehmungsbericht von 2 von der FoG.S.St. Shidre eingelieferten russ. Kgf. Offizieren. *BArch*. RH 21-2/706. Bl. 84.

¹⁸ Aufzeichnung. Betr.: Aktion Wlassow. *BArch*. RH 2/2558. Bl. 290–298.

¹⁹ [Brief] Über die von der Abteilung Fremde Heere Ost zur Vorbereitung der Überläuferpropaganda-Aktion getroffenen Massnahmen. 3. Mai 1943. *BArch*. RH 2/3114. Bl. 20–26.

²⁰ [Brief] An den Herrn Chef des Generalstabes d. Heeres. 5. Mai 1943. *BArch*. RH 2/3114. Bl. 15–18.

²¹ Vermutete Feindabsichten vor der Ostfront. 4. März 1943. *BArch*. RH 2/2047. Bl. 164–172.

Починаючи з 1944 року, керівник відділу «Іноземні армії Схід» Р. Гелен припускав неминучість поразки Німеччини на Східному фронті й ініціював заходи з інституційного «збереження результатів» роботи відділу на післявоєнний період. Домовившись із найближчим колом співробітників, він розпочав приховане переміщення та консервацію розвідувальних матеріалів, зокрема, шляхом мікрофільмування. У подальшому матеріали були зібрані в спеціальні ящики та заховані в Альпійському гірському масиві. Після капітуляції ці матеріали були використані як аргумент у переговорах із американською стороною. Р. Гелен, перебуваючи під контролем американських розвідувальних органів, запропонував свою експертизу та приховані архіви щодо військового потенціалу СРСР як ресурс для післявоєнних розвідувальних проєктів. Саме результатом цих домовленостей і стала «Організація Гелена», західнонімецька розвідувальна мережа, створена у 1946 році, яка за підтримки американських спецслужб та під керівництвом Райнгарда Гелена фокусувалася на збиранні інформації проти радянського блоку і згодом, у 1956 році, була трансформована в сучасну Федеральну розвідувальну службу Німеччини (Pahl M., 2020, с. 125).

Отже, еволюція німецької військової розвідки на Східному фронті на прикладі відділу «Іноземні армії Схід» демонструє складний шлях трансформації від допоміжної структури зі збору розрізнених статистичних даних до базису оперативного-стратегічного планування. Подолавши початкову кризу та критичний дефіцит інформації часів керівництва Е. Кінцеля, відділ зазнав докорінних реформ із призначенням Райнгарда Гелена. Запровадження стандартизованих методик допитів військовополонених, системного аналізу морально-психологічного стану противника та виокремлення важливих бранців для детального опитування суттєво підвищило якість аналітики на оперативному-тактичному рівні. Водночас діяльність відділу «Іноземні армії Схід» виявила фундаментальну проблему: об'єктивні розвідувальні дані часто ігнорувалися вищим командуванням Третього Райху на догоду ідеологічним упередженням та політичній доцільності. У підсумку, попри ефективність методів, відділ виявився неспроможним забезпечити надійне стратегічне прогнозування в умовах масштабних змін. Проте здобутий інституційний досвід, приховані архіви та вчасне передбачення неминучої поразки дозволили Р. Гелену зберегти потенціал відділу «Іноземні армії Схід», який у повоєнний період став основою для формування сучасної Федеральної розвідувальної служби Німеччини.

Список літератури

Боляновський А., 2014. Український повстанський рух і німецькі окупаційні інстанції на Волині на початку 1944 року: між протистоянням і нейтралітетом. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. (24). 181–210.

Боляновський А., 2021. Спроби зупинити взаємне протистояння: переговори між представниками українського і польського підпілля у 1941–1945 роках. У: *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння*. Львів. 385–471.

Пик С., 2012а. Розвідувальна підготовка Німеччини до війни проти СРСР. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. (31). 9–17.

Пик С., 2012б. *Темна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах*. Львів.

Чайковський А. С., 2013. ОУН-УПА і гітлерівські спецслужби: до історії співробітництва. *Архіви України*. 56–87.

Чайковський А., 2025. Осьодло В., Воєнне мистецтво партизанської боротьби. *Воєнно-історичний вісник*. 54(4), 74–87.

Donohue A., 2018. Adolf Hitler and German Military Intelligence on the Eastern Front: Operations Blau and Edelweiß (January–November 1942). *The Journal of Slavic Military Studies*. 31(3). 372–395.

Gehlen R., 1972. *The Service: The Memoirs of General Reinhard Gehlen*. New York.

Müller R.-D., 2018. *Reinhard Gehlen: Geheimdienstchef im Hintergrund der Bonner Republik. Die Biografie*. T. 1. Berlin.

Pahl M., 2012. *Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung*. Berlin.

Pahl M., 2020. "My strength is my mistrust": Hitler and his military intelligence on the Eastern Front. У: S. Ball, P. Gasser, A. Gestrich та S. Neitzel, ред. *Cultures of Intelligence in the Era of the World Wars*. Oxford. 107–125.

Thomas D., 1987. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941–45. *Journal of Contemporary Histor.* 22 (2). 261–301.

Wilhelm, H.-H. 1974. Die Prognosen der Abteilung Fremde Heere Ost 1942–1945. У: H.-H. Wilhelm та L. d. Jong, уклад. *Zwei Legenden aus dem Dritten Reich: quellenkritische Studien.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 7–75.

Dmytro Viedenieiev

DEPARTMENT "FOREIGN ARMIES EAST" AND THE EVOLUTION OF GERMAN INTELLIGENCE ON THE EASTERN FRONT

The article examines the activities of the «Foreign Armies East» department in the context of the evolution of German military intelligence on the Eastern Front during the Second World War. The author argues that the initial phase of the war against the Soviet Union exposed a profound crisis in German military intelligence analysis, which relied on fragmented and often outdated information about the USSR. This resulted in a critical underestimation of Soviet mobilization resources, the potential of mechanized formations, and the ability to regenerate strategic reserves – factors that ultimately contributed to the failure of Operation Barbarossa.

Drawing on little-known sources, the study concludes that fundamental changes in the functioning of German military intelligence began in the spring of 1942 with the appointment of Reinhard Gehlen as head of the department. Under his leadership, the primary task of «Foreign Armies East» became the assessment of the Red Army's operational intentions through the integrated analysis of aerial reconnaissance data, radio intercepts, and firsthand testimonies of participants. In the highly dynamic conditions of the Eastern Front, interrogations of Soviet prisoners of war and defectors emerged as the most reliable source of information. To this end, new approaches to working with prisoners were developed, enabling the production of higher-quality analytical intelligence for the German command.

The author emphasizes that, despite improvements in intelligence gathering at the tactical level, Gehlen and his organization failed to achieve success at the strategic level. Erroneous assessments of the Red Army's intentions during the Stalingrad campaign in 1942 were not forgotten by the higher political leadership of the Third Reich and further undermined the credibility of the intelligence service.

Assessing the department's activities in the final stage of the war, the article notes that its head increasingly focused on preserving vast collections of accumulated intelligence as a key asset for the postwar future. Successful cooperation with the United States government enabled the former German intelligence apparatus not only to avoid prosecution for its service to the Nazi regime but also to become the foundation for the creation of a new intelligence structure in postwar Germany.

Key words: agent-operational activity, archival sources, World War II, history of military art, intelligence, Soviet prisoners of war, Eastern Front.

References

Bolianovskiy A., 2014. Ukrainyskyi povstanskyi rukh i nimetski okupatsiini instantsii na Volyni na pochatku 1944 roku: mizh protystoianniam i neitralitetom [The Ukrainian Insurgent Movement and German Occupation Authorities in Volhynia in Early 1944: Between Confrontation and Neutrality]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* (24). 181–210. (In Ukrainian).

Bolianovskiy A., 2021. Sproby zupynyty vzaiemne protystoiannia: perehovory mizh predstavnykamy ukrainskoho i polskoho pidpillia u 1941–1945 rokakh [Attempts to Halt Mutual Confrontation: Negotiations Between Representatives of the Ukrainian and Polish Underground Movements, 1941–1945]. In: *Za svobodu: ukrainsko-polskyi dialoh ta sproby porozuminnia.* Lviv. 385–471. (In Ukrainian).

Pyk S., 2012a. Rozviduvalna pidhotovka Nimechchyny do viiny proty SRSR [Germany's Intelligence Preparation for War Against the USSR]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii mizhnarodni vidnosyny* (31). 9–17. (In Ukrainian).

Pyk S., 2012b. *Taiemna dyplomatiia i rozvidka u mizhnarodnykh vidnosynakh* [Secret Diplomacy and Intelligence in International Relations]. Lviv. (In Ukrainian).

Chaikovskiy A. S., 2013. OUN-UPA i hitlerivski spetssluzhby: do istorii spivrobotnytstva [The OUN–UPA and Hitler's Intelligence Services: Toward a History of Cooperation]. *Arkhivy Ukrainy.* 56–87. (In Ukrainian).

Chaikovskiy A., 2025. Osodlo, V. Voienne mystetstvo partyzanskoi borotby [The Art of Partisan Warfare]. *Voienno-istorychnyi visnyk.* 54(4). 74–87. (In Ukrainian).

- Donohue A., 2018. Adolf Hitler and German Military Intelligence on the Eastern Front: Operations Blau and Edelweiß (January–November 1942). *The Journal of Slavic Military Studies*. 31(3). 372–395. (In English).
- Gehlen R., 1972. *The Service: The Memoirs of General Reinhard Gehlen*. D. Irving. New York. (In English).
- Müller D., 2018. *Reinhard Gehlen: Geheimdienstchef im Hintergrund der Bonner Republik. Die Biografie* [Reinhard Gehlen: Intelligence Chief in the Background of the Bonn Republic]. T. 1. Berlin. (In German).
- Pahl M., 2012. *Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung* [Foreign Armies East: Hitler's Military Enemy Intelligence]. Berlin. (In German).
- Pahl M., 2020. "My strength is my mistrust": Hitler and his military intelligence on the Eastern Front. In: S. Ball, P. Gasser, A. Gestrich & S. Neitzel, red. *Cultures of Intelligence in the Era of the World Wars*. Oxford. 107–125. (In English).
- Thomas D., 1987. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941–45. *Journal of Contemporary Histor.* 22(2). 261–301. (In English).
- Wilhelm H., 1974. Die Prognosen der Abteilung Fremde Heere Ost 1942–1945 [The Forecasts of the Foreign Armies East Department, 1942–1945]. In: H. Wilhelm & L. d. Jong, ed. *Zwei Legenden aus dem Dritten Reich: quellenkritische Studien*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 7–75. (In German).

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 355.48"1914/1918"

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-14>

Ivanenko Serhii,
Colonel, Doctor of Philosophy,
Senior Lecturer,
Military History of Ukraine Department,
National Defense University of Ukraine
ivanosergij888@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6382-040X

THE INFORMATION FRONT OF WORLD WAR I: THE ROLE OF THE PRESS IN PROPAGANDA AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS (1914–1918)

The article provides a comprehensive analysis of the formation and development of information and psychological operations during the First World War as a component of the phenomenon of total war in the early twentieth century. The study examines the process of transformation of propaganda from an auxiliary instrument of political influence into a systemic tool of state military strategy aimed at mobilizing society, shaping the image of the enemy, and legitimizing military actions. Particular attention is paid to the pre-war stage of information confrontation, when chauvinistic rhetoric and the ideological logic of dividing the world into antagonistic categories of “us” and “others” were used as a means of ideologically preparing mass consciousness for a global conflict.

The article analyzes the mechanisms of the functioning of the press, military periodicals, press agencies, propaganda literature, graphic materials, and cinema as instruments of psychological influence. It is demonstrated that with the outbreak of the war, an institutionalized system of centralized control over mass media was established, including the creation of specialized bureaus and coordinating structures that ensured the purposeful formation of public opinion in the interests of the state. The study reveals the specific features of influencing various target audiences: domestic populations, allies, neutral countries, and the enemy, as well as methods of demoralizing enemy troops through the dissemination of rumors, leaflets, falsified documents, and the use of historical myths.

Special attention is also paid to the role of the national factor, the support of separatist movements, and irredentism as new technologies of information confrontation are actively used by the belligerent states. It is concluded that during 1914–1918, the theoretical and practical foundations of modern psychological warfare were laid, within which the objects of influence became not only the armed forces of the enemy but also the mass consciousness of society as a whole.

Keywords: *information and psychological operations, information and psychological influence, propaganda, First World War, image of the enemy, chauvinism, military periodicals, disinformation, social mobilization.*

Humanity has been conducting psychological warfare since ancient times, although it has rarely been openly acknowledged. Napoleon Bonaparte once remarked: “Four newspapers will cause the enemy more harm than an entire army.” For some time after his defeat, this axiom was largely forgotten. It returned to prominence only with the outbreak of the First World War, which undoubtedly became a turning point marking the arrival of the modern era.

At the beginning of the twentieth century, mass media had become an important element of social life that could no longer be ignored. Consequently, their use for military purposes and within information and psychological operations became inevitable.

The First World War demonstrated the enormous role of mass media as a means of influencing public opinion and the psychology of the masses. Through information about the war and the specific presentation of facts, the press shaped views and opinions and influenced the morale of both the army and society.

It contributed to the formation of favorable public opinion in allied and neutral countries and introduced disunity within the ranks of the enemy. Printed media thus became a significant factor in armed struggle.

Scholarly reflection on the effectiveness of this new weapon began shortly after the guns fell silent. Among the works of the interwar period, the large-scale study of information warfare by divisional commissar F. Blumenthal should be noted (Блументаль Ф., 1928). After a long pause, the propaganda use of mass media in information warfare has again become the subject of research in recent decades by scholars such as A. Atrokhov (Атрохов А. В., 2002), D. Guzhva (Гужва Д. Г., 2007), N. Volkovsky (Волковский Н. Л., 2003), and S. Segeda (Сегеда С. П., 2012).

However, these authors address the problem of the use of mass media in the information and psychological operations of the First World War only fragmentarily.

Purpose of the article is to conduct a comprehensive study of the formation and development of information and psychological operations during the First World War, to clarify their role within the system of total war, and to analyze the mechanisms through which mass media influenced the formation of public opinion, the mobilization of society, and the demoralization of the enemy. Particular attention is focused on identifying the main instruments and technologies of propaganda, the principles of constructing the image of the enemy, and the use of the national factor in information confrontation, as well as determining the historical significance of this experience for the further development of modern information and psychological strategies.

In preparation for a war aimed at the redistribution of global power, competing military-political blocs placed their primary emphasis on the promotion of chauvinistic propaganda. This was regarded as a form of "ideological weapon" intended to prepare the populations of these military-political groupings for war. The ideological foundation of this approach was the so-called principle of binary opposition, the essence of which was reduced to a biological confrontation within the framework of the "us – them" dichotomy.

Thus, the informational confrontation preceded the actual outbreak of hostilities. Ultimately, many prominent political thinkers, from Clausewitz to Churchill, agreed that the influence of the press should be controlled not only during wartime but also long before the outbreak of hostilities.

At the early stage of the pre-war period of information confrontation, the task of the press was to create a firm conviction not only among fellow citizens but also among the population of the entire world regarding the peaceful intentions of their own state, emphasizing that the measures undertaken by it were forced and aimed at improving the welfare of its people and serving the interests of humanity as a whole. For example, German propaganda carefully constructed for its country the image of a victim.

At the subsequent pre-mobilization stage, the press sought to provide irrefutable evidence that the anticipated war was the only possible and unavoidable solution to the situation that had arisen. At the same time, the press highlighted the intransigence of the adversary and the hostility of its intentions and actions, which had previously remained unmentioned.

Consequently, the attention of the mass media was focused on explaining the causes of the forthcoming war and placing blame on the enemy. The population was systematically convinced that it was necessary to defend national interests against the intrigues of a hostile adversary. The war waged by one's own state was presented as a struggle against an aggressor responsible for all tensions. Accordingly, one's own goals were portrayed as noble and just, while those of the opponent were depicted as unjust and expansionist, threatening the very existence of the nation, that is, vile, shameful, and immoral. In this way, propaganda deliberately shaped a hostile representation of the adversary by reviving old stereotypes and searching for new ones upon which it could rely.

Each side presented itself as a victim of aggression. The German side characterized the Entente as a coalition of antagonistic regimes united by a single goal – the destruction of progressive Germany. In contrast, the Entente spoke about Germany's inherent aggressiveness (Агафонов В. К., 1918).

The cause of the war was not attributed to the global system of international relations but rather to the alleged deceitful instincts of the enemy. This was done in order to eliminate any doubts among the population regarding whom they should hate (Волковский Н. Л., 2003, с. 70–74).

At the same time, information was disseminated to the global public. In other words, the press was expected to mobilize world public opinion in favor of its own state even before the declaration of mobilization. All this was accompanied by the dissemination of discourse emphasizing the moral superiority of one's own state. Such views were expressed, for example, by D. Dontsov (Донцов Д., 1913). Similar arguments were widely reproduced, including through the use of authentic documents that were selectively edited and interpreted in accordance with propagandistic objectives. A notable example includes the so-called "colored books"¹ published by all participants in the confrontation².

The outbreak of the war led to a restructuring of all spheres of social life. From that moment onward, the influence of the mass media increased rapidly. This was particularly evident in military periodicals. New sections appeared in newspapers and journals reporting on events at the front, condemning the enemy, and highlighting heroic episodes of military history.

Regarding the objects of influence of the mass media, the Russian researcher N. Volkovsky distinguishes between the population and the armed forces. At the same time, he divides the population into domestic, allied, neutral, and enemy audiences, while the armed forces are categorized as domestic, allied, and hostile [Волковский Н. Л., 2003, с. 75].

The objectives of the press varied depending on the target audience. Concerning allies, the media sought to strengthen the spirit of solidarity, cohesion, mutual understanding of interests, and confidence in victory. However, as the war dragged on, such support gradually transformed into interference in the internal affairs of allied states. All this required sophisticated propaganda support and was accompanied by intensified intelligence activities. In this particular context, however, this referred not to intelligence information work but to the formation of so-called agents of influence.

A particularly illustrative example is provided by the Russian Empire. By the end of 1916, it had effectively been divided by its allies into spheres of influence. This created an paradoxical situation: the empire sacrificed millions of the lives of its subjects while fighting for its own dismemberment. This was largely determined by Russia's semi-colonial status and was reinforced by a powerful information apparatus. Through the efforts of the mass media, several supporters of the Entente were transformed into national heroes and "saviors of the fatherland", whose authority later ensured the continuity of the country's foreign policy course. First and foremost, this concerned A. Kolchak and L. Kornilov. Regarding the latter, it should be noted that, while preparing the information support for a future coup, the British government facilitated the publication of the book "*Lavr Kornilov – the Savior of Russia*"³, almost one hundred thousand copies of which were stored in the British embassy.

As for the enemy, propaganda cultivated and supported everything that could weaken its internal cohesion. Thus, all opposing blocs actively supported revolutionary and separatist movements on enemy territory. This represented a genuinely new phenomenon in information warfare. For instance, in the mid-nineteenth century, during another escalation of Russian-Austrian relations, Russia initiated subversive activities among the Slavic peoples of the Habsburg Empire. At that time, such activities were halted after a series of negotiations. Now, however, the situation had changed radically.

About neutral states, the objective was to generate favorable attitudes toward one's own side and to isolate the enemy. A particularly interesting example is the work of Russian intelligence in Romania. Russian operatives resorted to the use of musical art as a tool of influence. Neutral coverage of concerts in the Romanian press soon turned into enthusiastic reporting, which significantly contributed to the growth of pro-Russian sentiment in the country (Авдеев В.А., 2009)⁴.

¹ "Color Books" – collections of documents from foreign ministries published by the warring parties to justify their own participation in the war and discredit the enemy

² Белая книга о войне с Турцией. Дипломатическая переписка Англии, предшествовавшая войне с Турцией. Петербург, 1914; Книга лжи. Германская Белая книга о возникновении германо-русско-французской войны. По представлению рейстага. Петербург, 1915.

³ Цветков В. Ж. Лавр Георгиевич Корнилов. URL: <http://www.dk1868.ru/statii/kornilov2.htm> (22. 01. 2026)

⁴ Игнатъев П. А. Моя миссия в Париже. Москва, 1999.

At the same time, the press not only conducted offensive information campaigns but also countered attacks from enemy media. In this process, connections with neutral countries were also strengthened.

At the beginning of the war, information and psychological operations were carried out rather spontaneously. However, soon afterward the military-political leadership of the countries began developing the main directions for the activities of military periodicals. The latter acquired a clearly defined structure. In the territories of Ukraine under Russian rule, the central organs were the military-scientific journal *"Voennyi Sbornik"* and the newspaper *"Russkii Invalid"*. These were followed by publications of district headquarters, Cossack troops, branches of the armed forces, military educational institutions, and the military clergy (Гужва Д. Г., 2007, с. 37).

A decision was also made to establish publishing houses at the front. Among the troops, the following publications began to be distributed free of charge: *"Album of War Heroes"*, *"Army and Fleet"*, *"War and Heroes"*, and *"Ilya Muromets"*.

Starting in August 1914, the newspaper *"Armiyskiy Vestnik"* began to be published at the headquarters of the Southwestern Front, and from November of the same year a weekly illustrated supplement was issued.

Army newspapers were also published within the troops. Over time, this experience spread to other fronts (Гужва Д. Г., 2007, с. 37–38).

As for Russia, although the propaganda apparatus of the autocracy made considerable efforts to stimulate patriotic and anti-German sentiments, its activity achieved only limited results. Patriotic enthusiasm was observed primarily during the first months of the war. A characteristic feature of Russian propaganda was its abstract nature combined with high-flown rhetoric. In most cases, such appeals affected neither the intellect nor the emotions of mobilized soldiers.

A deep gap existed between the mentality of the ruling elite and that of the general population. The population's complete misunderstanding of the causes and goals of the war is reflected in the memoirs of General Brusilov, who noted the country's moral unpreparedness for war⁵.

Modern researchers also point to the low effectiveness of Russian propaganda of that time, even among officer circles. Naturally, this did not concern the goal of the war itself, but rather the propagandistic portrayal of the enemy, especially considering the traditional respect for German customs within the professional military environment (Мальков В. Л. (ред.), 2002, с. 523).

For the sake of objectivity, it should be noted that all the belligerent countries faced similar problems. Society was heterogeneous, and patriotic rhetoric resonated mainly with the middle class. Expressions of loyalist sentiment took various forms – from solemn religious services to financial support. The wounded traditionally evoked sympathy. Active manifestations of patriotism also included requests to be transferred to the front. It was precisely the patriotic enthusiasm of the first months of the war that allowed the official Russian propaganda to establish such designations for the conflict as the Great, Patriotic, and People's War.

Thus, attempts were made to influence the military environment. This is evidenced by the content of propaganda brochures distributed among soldiers, such as *"Russia's Sacred Impulse for a Great Feat in Defense of the Oppressed Slavic Brothers"*, *"Why Russia Cannot Fail to Defeat Germany"*, *"How We Fight and How the Germans Fight"*, *"War for Truth"*, and *"What Awaits a Soldier Who Voluntarily Surrenders to Captivity and His Family"*, among others. The main directions of propaganda can already be traced in their titles. These texts explained the causes and nature of the war, constructed the image of the enemy, and called for the cultivation of military duty.

An evolution of methods can also be observed – from high-flown appeals at the beginning of the war to direct threats at its later stages.

It should be noted that propagandists attempted to find concepts that were close to the popular mentality. There was a transition from the vague idea of Slavic unity to the concept of a struggle for truth. Although this was also an abstraction, it corresponded to popular mentality and Orthodox dogmas (Мальков В. Л. (ред.), 2002, с. 523–524).

⁵ Брусилов А. А., 1983. Мои воспоминания. Москва, 1983. С. 102.

However, chauvinism was, so to speak, a product intended primarily for domestic consumption.

Another aspect of information and psychological operations involved methods of influencing the consciousness and psyche of foreign citizens, as well as altering the psychology of the enemy. Here again, the same simple principle was applied.

During wartime, the influence of the press on shaping public opinion and the consciousness of domestic populations, allied societies, neutral states, and enemy nations intensified significantly. During the war years, systematic foreign propaganda was implemented for the first time. Thus, the year 1914 can be considered the beginning of psychological warfare, although the term itself appeared later. In pursuit of their goals, each side was prepared to use any means. As the American propaganda specialist J. Martin stated: "It was then realized that total war could be waged by attacking not only the bodies but also the souls of people" (Щеглов С. И. 1984, с. 61).

As previously noted, the effectiveness of this new type of weapon was not immediately recognized. Funding for information and psychological operations was initially allocated very reluctantly.

Nevertheless, the first steps in this direction were taken. In particular, attention should be paid to such a new approach as the exploitation of the national factor, separatism, and irredentism among oppressed peoples. All belligerent states, without exception, declared themselves defenders of oppressed nations. For example, H. Delbrück wrote about the need to liberate the so-called "small nations". At the same time, all sides actively advocated future territorial annexations without perceiving any contradiction with their declarative statements (Теодорович И. М., 1968, с. 116).

New propaganda technologies were also applied to Ukrainian lands. Russia, for instance, presented itself as the liberator of the Slavs. The primary "liberated" peoples were the Czechs, Slovaks, Poles, and the South Slavs. Regarding Ukrainians, the thesis of the reunification of the triune Russian people was employed. All these elements were reflected in the well-known "Appeal". To reinforce these ideas in both public and international consciousness, artistic means were actively employed. In particular, Fyodor Tyutchev's poem "*The Eagle*" and appeals addressed to the Polish people were widely disseminated.

Russia can also be credited with pioneering the propagandistic use of historical narratives, including the falsification and fabrication of historical documents. For example, the idea of the Battle of Grunwald was actively exploited as an "Armageddon" between the Slavic world and Germanic civilization (Кадилин П. Н., 1914, с. 43–45).

Allied and enemy states were not far behind in this respect. In fact, since 1914 history had finally become a propaganda instrument. The deliberate use of historical forgeries also began at that time and has become widespread in modern times. In particular, when accusations of aggression were made, special importance was attributed to documents produced by historians and other individuals who, in the eyes of society, were perceived as sincerely striving to establish the truth. For instance, in Germany, the so-called "*Testament of Peter the Great*" was published, which later spread to Iran⁶ (Шлиффен А., 1938, с. 368–369).

Successful examples of Russian propaganda can be seen in reminders about the opportunity for the Czech nation. Here, ideas of Slavic unity were skillfully intertwined with the concept of the revival of Czech statehood, while emphasis was placed on the historical past, particularly the Hussite wars. One propagandist expressed the hope that "the monument to the martyr Jan Hus planned to be unveiled in Prague in 1915 would witness a free Czech-Moravia overshadowed by the double-headed eagle of the Russian state" (Кадилин П. Н., 1914, с. 48). The success of such propaganda is evidenced by the rapid formation and effective rear operations of Czech national intelligence and sabotage units within the Russian army. Soon they grew into a full-fledged military formation.

As for the Czechs and Slovaks who fought within the Austro-Hungarian army, under the influence of Russian information and propaganda measures they began surrendering in such numbers that it was reflected in a special imperial order issued by Franz Joseph II.

⁶ Шлиффен А. Канны. Москва, 1938. С. 368–369.

The idea of pan-Slavic unity was further developed in the appeal *"To the Russian People"*, addressed to Ukrainians. It expressed hopes that the "turbulent stream that breaks stones" would soon merge with the sea. The appeal called on people to remember the ancient Rus' past and not to oppress peaceful inhabitants regardless of their nationality, urging them only to turn their swords against the Swabians. Galician Ukrainians were assured that "there is no force capable of stopping the Russian people in their striving for unity" (Кадилин П. Н., 1914, с. 45–46).

The idea of awakening the "Nest of Eagles" was also frequently exploited. According to this concept, the next oppressed nations to which the Russian Empire turned its attention were the Serbs and Croats, primarily those under Ottoman rule.

Meanwhile, the countries of the Triple Alliance proclaimed a campaign for the liberation of the same Poles and Ukrainians in Central and Eastern Europe. Thus, each side "liberated" those nations whose majority happened to live under the rule of the enemy.

As mentioned earlier, the effectiveness of this new weapon was not immediately recognized by the governments of the belligerent states, which was reflected in the level of funding. However, the failure of maneuver warfare and the unexpected course of military events forced governments for the first time to provide war propaganda with comprehensive state support.

In this respect, the Entente achieved greater success. It attempted to keep all targets within its field of vision: the enemy and its rear, its own population and allied audiences, as well as neutral states.

For example, in September 1915, the Minister of Foreign Affairs Sazonov informed General Alekseev about a proposal by the American journalist S. Washburn to deliver the latest war news to frontline positions describing the activities of Russian troops and their allies, as well as to drop leaflets on German positions from airplanes containing reproductions of paintings by Vereshchagin and other artists depicting the war of 1812. According to him, this could frighten German soldiers with the prospect of a harsh winter campaign. The minister also proposed several leaflets containing Washburn's text⁷.

Thus, the military significance of printed media was determined by the ability of governments and military command to influence the population through the press in ways beneficial for the war effort. This required effective control over the mass media.

By that time, centralized management of the media had already been achieved. At the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief, a so-called Information Bureau was established, whose staff included experienced General Staff officers and journalists. From the moment of its creation, the Bureau was regarded as an instrument of information warfare.

At the end of September 1915, the heads of the Bureau, Noskov and Lemke, finally formulated a plan for cooperation between the army and the press. After that, the Bureau was ready to transmit to all media outlets, except left-wing publications, any information that the military authorities considered appropriate to disclose.

Publications were prepared in such a way that they could also influence the public opinion of neutral countries, which in turn sometimes had a significant impact on the public opinion of the enemy. For this purpose, specially inspired articles were prepared that Russian newspapers were required to publish. In each case, however, the Bureau undertook not only to indicate the degree of inaccuracy in reporting the event but also to provide an explanation of the reasons for such informational inspiration (Щеглов С. И., 1984, с. 96–97).

Later, all belligerent states established specialized propaganda units equipped with technical resources. In addition to propaganda, they actively used disinformation, including the production of fake newspapers and informational bulletins. Cinema also emerged as a powerful instrument of influence on mass consciousness.

After two years of war, propaganda activities within domestic territories became significantly simplified and were reduced primarily to emotional appeals. In this context, the press acted as the main

⁷ Лемке М. К. *250 дней в царской Ставке, 1914–1915 гг.* Минск, 2003. С. 66.

instrument for shaping public opinion. It focused public attention on examples of the enemy's alleged arrogance, moral corruption, greed, and hostility. Thus, at the beginning of the First World War, publications describing German atrocities in France were widely disseminated. In response, German media wrote about the supposed brutality of Cossacks.

At the same time, all sides emphasized violations of the laws and customs of war committed by the enemy (Мальков В. Л. (ред.), 2002, с. 525).

The dissemination of such materials pursued a dual objective. In addition to discrediting the enemy, soldiers of one's own army were warned against surrendering.

Analytical materials are also of considerable interest. Survey reports indicated that German and Austro-Hungarian officers intimidated their subordinates by claiming that all prisoners in Russia were executed (Мальков В. Л. (ред.), 2002, с. 525–526).

Similar claims were made within the Russian army as well⁸ (Эрн В., 1915). In this case, the primary means of disseminating such information to broad audiences were the mass media, which closely cooperated with the so-called *Extraordinary Investigative Commission for the Investigation of German Atrocities*. The commission published its own materials, which, in addition to describing enemy atrocities, emphasized the shamefulness of surrendering to the enemy⁹. Thus, the same methods were used for different purposes.

A significant role in shaping information at the turn of the nineteenth and twentieth centuries was played by press agencies – organizations engaged in collecting, processing, and distributing information. German newspapers, in particular, received a large portion of their information from such agencies. German publishing houses and information bureaus were among the first to use a method that is now widely employed by the Russian Federation: the simple repetitive implantation of messages into the minds of readers. Through systematic repetition, the population developed a desired pattern of thinking, and millions of people began to perceive these ideas as their own. The decisive instrument of persuasion was not evidence but a striking phrase and stereotypical repetition. Falsified quotations from foreign newspapers were also frequently used. For instance, German publications often cited chauvinistic French media outlets, thereby creating the impression that such views were typical for all French people.

One of the main objectives of information and propaganda campaigns was to maintain the militant spirit of the population and to create the illusion of imminent victory, regardless of how long the war continued. Indeed, no matter how terrible the enemy might be portrayed, if it began to achieve military success, the morale of many social groups could decline. In such circumstances, public anger might be directed against the government and its allies. Therefore, the press described military setbacks as temporary, while emphasizing the heroic resistance of the most steadfast units and the feats of individual soldiers and commanders.

Slogans calling for heightened vigilance were widely disseminated, and new weapons were actively advertised. Considerable attention was devoted to strengthening ties with allies and maintaining friendly relations with neutral countries.

At the same time, an active demoralizing influence was directed against the enemy. The main propaganda messages aimed at enemy troops and populations included claims that their military situation was hopeless, that their blood was being shed in vain, and that the capabilities of one's own army and its allies were vastly superior.

The primary targets of such information campaigns were enemy troops. The German propaganda apparatus focused particularly on soldiers of the opposing side. In other words, German propaganda prioritized messages that could complement military force. Nevertheless, it is impossible not to note the relative primitiveness of German propaganda.

⁸ Эрн В. *Время славянофильствует*. Москва, 1915.

⁹ Из жизни наших героев-воинов. Петербург, 1916. С. 22–23; Эрн В. *Указ*. соч.

At the same time, information and psychological operations also pursued defensive objectives. The effectiveness of enemy propaganda was repeatedly discussed within the highest authorities of Germany. In most cases, the measures adopted consisted of urging soldiers to collect enemy leaflets and hand them over to special points for destruction, sometimes in exchange for payment. Later, Hindenburg himself acknowledged the susceptibility of German soldiers to enemy propaganda.

When discussing the use of mass media in the information and psychological operations of the First World War, it is impossible not to mention the controversial and speculative issue of the exploitation of political opposition by the belligerent states. On the one hand, all sides attempted to subordinate opposition movements within enemy territories. On the other hand, they engaged in the systematic discrediting of their own domestic opposition. This applied not only to those groups that might have been used by the enemy but to all political forces that in any way interfered with government policy.

Alongside the press, non-periodical printed materials also played an important role, particularly popular propaganda literature, as well as graphic images, paintings, photographs, and other illustrative materials that effectively influenced mass psychology.

The First World War became a turning point in the development of information and psychological confrontation. While at the initial stage propaganda activity was largely spontaneous and financed on a residual basis, during the course of the war it acquired a systematic, centralized, and institutional character. Specialized bodies for coordinating information activities were established, cooperation between the military command and the press was organized, and the use of press agencies, propaganda literature, illustrative materials, and cinema was significantly expanded.

The key methodological principle of propaganda became the binary model of "us versus them", which made it possible to create a clear distinction between the "civilized" domestic society and the "barbaric" enemy. Such an approach ensured the moral legitimation of war, consolidated the population, and minimized doubts regarding its justice. At the same time, methods of disinformation, document falsification, manipulation of the historical past, support for separatist movements, and the exploitation of the national factor were actively employed.

The experience of the First World War demonstrated that total war is waged not only on the battlefield but also in the sphere of consciousness. Mass media became a full-fledged instrument of state policy capable of influencing the morale of the army, the cohesion of society, as well as the positions of allied and neutral states. At the same time, the limited effectiveness of propaganda in certain countries demonstrated that its success depended on the social structure of society, the level of trust in government, and the correspondence of ideological messages to the mass mentality.

Thus, during the years of the First World War, the fundamental principles of modern psychological warfare were formed, involving the systematic combination of ideology, information influence, disinformation, and cultural-symbolic mechanisms for mobilizing mass consciousness. It was at that time that the information front finally became an integral component of interstate military confrontation.

References

- Ahafonov V. K., 1918. *Zahranychnaia okhranka*. [Security services abroad] Pyterburh. (In Russian).
- Avdeev V. A., 2009. *Sekretnaya msssyia v Parszhe. Graf Ihnatev protiv nemetskoj razvedki v 1915–1917*. [A Secret Mission in Paris: Count Ignatiev vs. German Intelligence, 1915–1917]. Moskva. (In Russian).
- Atrokhov A. V., 2002. *Psykhologichna borotba u viinakh XX stolittia* [The Psychological Struggle in the Wars of the 20th Century]. *Voienna istoriia*. №1. 56–59. (in Ukrainian).
- Blumental F., 1928. *Burzhuaznaya politrabota v Myrovuyu voiny 1914–1918. Obrabotka obshchestvennogo mneniya*. [Bourgeois political work during World War I (1914–1918). Shaping public opinion]. Moskva; Lenigrad. (In Russian).
- Volkovskiy N. L., 2003. *Istoriya informatsyonnykh voyn: v 2 ch.* [The History of Information Wars]. Sankt-Peterburg. Ch 2. (In Russian).
- Huzhva D. H., 2007. *Russkaya voennaya pechat' v gody Pervoy mirovoy voyny* [Russian Military Publications During World War I]. *Voенно-istoricheskij zhurnal*. № 12. 37–41. (In Russian).

Dontsiv D., 1913. *Suchasne politychne polozhennia natsii i nashi zavdannia*. [The nation's political situation and our tasks]. Lviv. (in Ukrainian).

Kadilin P. N., 1914. *Istoricheskiy podvih Rossii v eti dni v dele osvobozhdeniya slavian*. [Russia's historic feat in the liberation of the Slavs during those days]. Zhytomyr. (In Russian).

Mal'kov V. L. (red.), 2002. *Mirovye vojny XX veka: v 4 kn. Kn. 1. Pervaya mirovaya vojna: istoricheskij ocherk*. Moskva. (In Russian).

Seheda S. P., 2012. *Stvorennia ta rozvytok ukraïnskoi viiskovoï presy (XX – pochatok XXI stolittia)*. [The Establishment and Development of the Ukrainian Military Press (20th–Early 21st Centuries)]. Rivne. (in Ukrainian)

Teodorovych Y. M., 1968. *Razrabotka pravitelstvom Germanii programmy zavoevaniy na Vostoke*. [The German government's development of a program of conquest in the East in] 1914-1915. In: *Pervaya mirovaya vojna*. 108–120. (In Russian).

Shchekhlov S. Y. 1984. *Vneshnepoliticheskaya propaganda. Ocherk teorii i praktiki* [Foreign Policy Propaganda: An Essay on Theory and Practice]. Moskva. (In Russian).

Сергій Іваненко

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФРОНТ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОЛЬ ПРЕСИ У ПРОПАГАНДІ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЯХ (1914-1918)

У статті здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку інформаційно-психологічних операцій у період Першої світової війни як складової феномену тотальної війни початку ХХ століття. Досліджується процес перетворення пропаганди із допоміжного засобу політичного впливу на системний інструмент державної воєнної стратегії, спрямований на мобілізацію суспільства, формування образу ворога та легітимацію воєнних дій. Особлива увага приділяється передвоєнному етапу інформаційної боротьби, коли шовіністична риторика та принцип бінарної опозиції “свій – чужий” використовувалися як ідеологічна підготовка масової свідомості до глобального конфлікту.

У статті проаналізовано механізми функціонування преси, військової періодики, друкованих агентств, агітаційної літератури, графічної продукції та кіно як інструментів психологічного впливу. Показано, що з початком війни відбулося інституційне оформлення системи централізованого контролю над засобами масової інформації (ЗМІ), створення спеціалізованих бюро та координаційних структур, що забезпечували цілеспрямоване формування громадської думки в інтересах держави. Розкрито особливості впливу на різні цільові аудиторії: власне населення, союзників, нейтральні країни та противника, а також методи деморалізації ворожих військ через поширення чуток, листівок, фальсифікованих документів і використання історичних міфів.

Окремо висвітлюється роль національного чинника, підтримки сепаратистських рухів та іредентизму як нових технологій інформаційної боротьби, що активно застосовувалися воюючими державами. Зроблено висновок, що саме у 1914–1918 роках було закладено теоретичні та практичні основи сучасної психологічної війни, в межах якої об'єктом впливу стають не лише збройні сили противника, а й масова свідомість суспільства загалом.

Ключові слова: інформаційно-психологічні операції, інформаційно-психологічний вплив, пропаганда, Перша світова війна, образ ворога, шовінізм, військова періодика, дезінформація; мобілізація суспільства.

Список літератури

- Агафонов В. К., 1918. *Заграничная охранка*. Пттербург.
- Авдеев В.А., 2009. *Секретная миссия в Париже. Граф Игнатъев против немецкой разведки в 1915–1917 г.* Москва.
- Атрохов А. В., 2002. Психологічна боротьба у війнах ХХ століття. *Воєнна історія*. №1. 56–59.
- Блументаль Ф., 1928. *Буржуазная политработа в Мировую войну 1914–1918 гг. Обработка общественного мнения*. Москва; Ленинград.
- Волковский Н. Л., 2003. *История информационных войн: в 2 ч.* Санкт-Петербург. Ч. 2.
- Гужва Д. Г., 2007. Русская военная печать в годы Первой мировой войны. *Военно-исторический журнал*. №12. 37–41.
- Донців Д., 1913. *Сучасне політичне положення нації і наші завдання*. Львів.
- Кадилин П. Н., 1914. *Исторический подвиг России в эти дни в деле освобождения славян*. Житомир.

Мальков В. Л. (ред.), 2002. *Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 1. Первая мировая война: исторический очерк*. Москва.

Сегеда С. П., 2012. *Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття)*. Рівне.

Теодорович И. М., 1968. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. В: *Первая мировая война*. 108–120

Щеглов С. И. 1984. *Внешинополитическая пропаганда. Очерк теории и практики*. Москва.

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 94(560+436)''17''(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-15>

Ковальков Олександр,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
kovalkovalex@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

Марченко Олег,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕФОРМ В ОСМАНСЬКІЙ ТА ГАБСБУРЗЬКІЙ ІМПЕРІЯХ У XVIII ст.

Стаття присвячена порівняльному дослідженню особливостей політичного устрою, соціально-економічного розвитку та реформаторських процесів в Османській та Габсбурзькій імперіях у XVIII ст. Проаналізовано структуру влади, роль еліт, релігійний чинник і ступінь централізації в обох державах. Визначено, що Османська імперія функціонувала як військово-бюрократична держава з елементами децентралізації, тоді як Габсбурзька монархія являла собою складний конгломерат територій із різними правовими системами, адміністративними традиціями, рівнем економічного розвитку та із сильними позиціями місцевої шляхти.

Особливу увагу приділено причинам і змісту реформ. Показано, що в Османській імперії саме в цей період було зроблено перші серйозні спроби модернізувати державу, реформувати армію, адміністрацію та дипломатію. З'ясовано, що реформи мали переважно військово-технічний характер і були спрямовані на подолання кризи та відновлення військової могутності, проте не дали швидких результатів, не мали системного характеру й наштовхувалися на опір традиційних сил. Натомість у Габсбурзькій імперії реформи Марії Терезії та Йосифа II, натхненні ідеями Просвітництва і спричинені війною за австрійську спадщину, що показала слабкість адміністративного апарату та фінансової системи, охопили адміністративну, правову, економічну, освітню, релігійну та соціальну сфери й були спрямовані на централізацію держави, підвищення ефективності управління та зміцнення армії. Було створено більш ефективний державний апарат, реформовано систему освіти та обмежено привілеї окремих соціальних груп.

Зроблено висновок, що, попри масштабність реформ, обидві імперії не досягли повної модернізації: Османська імперія через фрагментарність, брак фінансових ресурсів, політичну нестабільність та сильний опір традиційних груп, особливо гострим був конфлікт між реформаторами та яничарами, які прагнули зберегти свої привілеї, а Габсбурзька – через опір з боку дворянства, духовенства та частини населення, нерівномірність запровадження реформ, національні суперечності та надмірну бюрократизацію.

Реформи XVIII ст. стали важливим етапом трансформації обох держав, показали прагнення правителів адаптувати свої держави до нових умов міжнародної політики та змін у світовому розвитку, створили основу для подальших перетворень у XIX ст., але не змогли остаточно подолати внутрішні кризи, повністю зупинити занепад імперій. Після смерті Йосифа II частина його реформ була частково скасована або пом'якшена.

Ключові слова: Габсбурзька імперія, Йосиф II, Марія Терезія, модернізація, Османська імперія, реформи, Селім III.

У XVIII ст. Османська імперія переживала складний період політичних, військових та економічних змін. Після тривалого періоду розквіту імперія почала поступово втрачати свої позиції на міжнародній арені. Основними проявами цього стали військові поразки, економічні труднощі, а також зростання могутності європейських держав, а головною причиною – системна криза традиційної східної моделі розвитку. У таких умовах османські правителі були змушені розпочати т. зв. «охоронні реформи», спрямовані на подолання найбільш очевидних кризових явищ та зміцнення її політичної і військової системи. XVIII століття стало важливим етапом у розвитку й Австрійської монархії Габсбургів. У цей період відбувалися масштабні реформи, спрямовані на зміцнення державної влади, модернізацію економіки та вдосконалення системи управління. Основними ініціаторами реформ стали Марія Терезія та її син Йосиф II. Їхня політика була частиною ширшого явища, відомого як освічений абсолютизм, що передбачав поєднання сильної монархічної влади з реформами, натхненними ідеями Просвітництва.

Серед багатьох праць з історії Османської імперії, передусім варті уваги напрацювання турецьких істориків. Зокрема, політичну, соціально-економічну, правову історію Османської держави ґрунтовно розкриває дослідження Х. Іналджика (Іналджик Г., 1998), який сформував сучасний підхід до історії імперії Османів. Реформи Селіма III, зокрема, у сфері османських військово-морських технологій, висвітлені в праці Т. Зорлу (Zorlu T., 2008). Автор зазначає, що зміни османського флоту були зумовлені впливом Великої Британії, Швеції та Франції як на суднобудування, так і методи ведення військово-морської війни. Робота І. Ортайли (Ортайли І., 2019) розкриває історію османських володінь у Криму й Північному Причорномор'ї, зосереджена на релігійній, культурній та етнічній взаємодії між представниками ісламського та східноєвропейського й, зокрема, українського життєвих просторів.

У західноєвропейській історіографії проблеми виділяється праця британської дослідниці К. Фінкель, яка вивчала військову історію, стратегії, політичну структуру, адміністративні реформи держави Османів, запропонувавши перегляд західних уявлень про близькосхідну історію (Finkel C., 2005). Дослідження німецького історика-сходознавця, спеціаліста з історії Османської імперії раннього нового часу С. Фарохи (Faroqi S., 2004) вирізняється міждисциплінарним підходом при висвітленні повсякденного життя, побуту міських жителів, ремесла, становищу жінок, рабів в османському суспільстві. Ця праця стала чи не першою, в якій використано мікроісторичний підхід в османознавстві.

Одним із провідних дослідників османської модернізації та імперських воєн раннього Нового часу є канадський історик В. Х. Аксан. У своїй монографії вона досліджує еволюцію османської військової системи та вплив європейських воєн на імперську політику та суспільство (Aksan V. H., 2007). Серед американських істориків, які вивчали історію Османської імперії, можна назвати Д. Куатерта, який є спеціалістом з економічної, соціальної та трудової історії Османської імперії та Близького Сходу (Quataert D., 2005). Головна його заслуга – це зміщення акценту дослідження з політичних еліт на життя робітників, ремісників і селян. У співавторстві з турецьким ученим Х. Іналджиком він видав фундаментальну працю з історії Османської імперії (İnalçık H., 1994). Ще одним фахівцем з історії Османської імперії раннього нового часу є Д. Гоффман. Його дослідження (Goffman D., 2002) зосереджене на трансформаціях османських портів під впливом західноєвропейської торгівлі та дипломатії. Він вивчає, як економічні зв'язки та культурні обміни визначали взаємодію між мусульманським Сходом та християнським Заходом. Американська соціологія К. Баркі у своїй монографії (Barkey K., 2008) робить спробу в порівняльному аспекті дослідити історію Османської держави як «договірної імперії», звертаючи увагу на державно-суспільні відносини, трансформацію імперії та релігійне співіснування. Американець палестинського походження, фахівець з османської та близькосхідної історії Р. А. Абу-ель-Хадж намагався переглянути традиційні уявлення про «занепад» Османської імперії, розглядаючи її розвиток XVII–XVIII століть як внутрішню модернізацію,

а не як деградацію (Abou-El-Haj R. A., 1991). Учений критикував лінійні схеми «сходження та занепаду» імперій, стверджуючи, що османська політична система XVII–XVIII століть зазнала структурного перетворення та формувала риси сучасної держави.

Серед українських дослідників, які торкалися історії Османської імперії, треба відзначити підручник із «Нової історії Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.)» авторства В. А. Рубеля, в якому історія Османської держави XVIII ст. тлумачиться в рамках концепції «кризи постсередньовіччя» (Рубель В. А., 2007). Загальний огляд Османської держави представлений у розвідці О. І. Галенка (Галенко О. І., 2010). Окремі аспекти історії Османів подані в статті А. Живачівського, який досліджував причини, які призвели до занепаду тимарної системи в Османській державі (Живачівський А., 2010).

У статті С. Г. Водотика й І. Ю. Робака здійснюється огляд-рецензія книги турецького історика І. Ортайли «Османи на трьох континентах», у руслі ролі Османської імперії щодо їхніх володінь у Криму й Північному Причорномор'ї і взаємин з українцями, кримськими татарами, караїмами, кримчаками, кримськими греками. Причиною втрат цих територій у XVIII ст. стали, на думку авторів, поверхові західні модернізаційні запозичення, які служили утилітарно-прагматичним цілям і не змінювали цивілізаційну основу імперії – тюрксько-степову сутність. (Водотика С. Г., 2021, с. 15).

Дослідник А.О. Чалий намагався проаналізувати процес реформ в Османській імперії XVIII ст. з погляду теорії модернізації та того, які їхні зусилля в політичній, економічній, інтелектуальній сферах призвели до пастки «замкненого кола реформ» (Chalyi A., 2020). В іншій своїй статті автор аналізує основні соціологічні теорії і концепції щодо Османської імперії XVIII ст. її політичного, економічного, міжнародного життя і як ці теорії були реалізовані османською практикою у XVIII ст. (Chalyi A., 2023).

При аналізі реформ у Габсбурзькій монархії XVIII ст. ми також вивчали доробок зарубіжних авторів. Насамперед це комплексне дослідження німецького вченого Е. Цьольнера «Історія Австрії» (перше його видання побачило світ у 1961 р.) (Цьольнер Е., 2001) та класична праця англійського дослідника А. Дж. П. Тейлора (Тейлор А. Дж. П., 2002) (перероблене видання вийшло в 1948 р.), у якій автор аналізує процес розпаду Австрійської держави, зосереджуючись на внутрішній політиці, взаєминах між етнічними групами та династією Габсбургів, що зрештою призвело до краху в 1918 році. А. Тейлор описує Габсбурзьку монархію як унікальне утворення, де відсутність міцної національної єдності намагалися компенсувати династичною лояльністю, що виявилось зрештою неефективним.

Одна з найвідоміших сучасних праць про Габсбурзьку імперію американського історика П. М. Джадсона (Judson P. M., 2016) пропонує нову інтерпретацію історії імперії, підкреслюючи її роль як ефективної багатонаціональної держави з розвиненими інститутами. Значна частина книги присвячена реформам XVIII ст., які сприяли створенню централізованої адміністрації, розвитку освіти та модернізації економіки. Праця іншого вченого з США Ч. Інграо (Ingrao C. W., 2000) аналізує політичний розвиток, адміністративні реформи та процес формування централізованої держави в Габсбурзькій імперії. Особливу увагу приділено реформам Марії Терезії та Йосифа II, які сприяли модернізації країни. Американська історикиня Б. Єславіч досліджувала історію балканських народів, які перебували під правлінням Габсбургів та в складі Османської імперії, протягом XVIII та XIX століть (Єславіч Б., 2003). Вона представила Південно-Східну Європу невід'ємною, а не другорядною щодо великих держав частиною європейської історії.

Німецький історик М. Весс у своїй дисертації обґрунтував думку, що через значну міжнародну конкуренцію Габсбурги були змушені модернізувати власну державу, шукаючи нові технології управління за обмежених ресурсів. І саме політика освіченого абсолютизму в цьому плані видалася найбільш ефективною (Wess M. A., 2017). Цікаве біографічне дослідження австрійського імператора Йосифа II британського історика Д. Білза (Beales. D., 1987). Автор

детально аналізує його внутрішню політику: скасування кріпацтва, обмеження влади церкви, адміністративні та судові реформи, спроби централізації держави тощо.

Серед українських авторів, які торкалися питань Габсбурзької імперії, можна назвати навчальний посібник «Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.)» авторства Б. Й. Тищика, в якому дослідник розкрив процес утворення імперії Габсбургів, становлення центрального та місцевого апарату влади, показав еволюцію і кодифікацію австрійського законодавства, висвітлив реформи Марії Терезії та Йосифа II і як вони реалізовувалися, зокрема на Галичині (Тищик Б.Й., 2003). Важливим для розуміння реформ у Габсбурзькій імперії другої половини XVIII ст. є дисертаційне дослідження М. С. Пиртка «Соціально-політичні передумови та теоретичне обґрунтування реформ Марії Терезії в Австрійській монархії (1740–1780 рр.)» (Пиртко М. С., 2019). У ній він обґрунтував зміст реформ в імперії, показав їхні причини, передумови та філософсько-правові засади.

Можна виділити низку праць, у яких були порушені питання реформ в окремих сферах суспільного життя імперії Габсбургів. Серед них: праця М. М. Кріля про вивчення особливостей освітніх і наукових взаємин слов'янських народів Австрійської імперії з українцями в другій половині XVIII – середині XIX ст. (Кріль М. М., 1999); доробок П. Едера про особливості проведення реформ Йосифа II та їхнє поширення в Галичині (Едер П., 2015); інформація М. Шуп'яни про реформування суспільного та державного життя в Австрійській імперії за часів правління Марії Терезії (Шуп'яна М., 2013); посібник І. Й. Бойка, який розглядав Галичину в державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918) (Бойко І. Й., 2018); розвідка О. І. Тарасовича про реформаторську політику Марії Терезії та Йосифа II у сфері містобудівної діяльності в Австрійській монархії та її вплив на міста Галичини (Тарасович О. І., 2023); дослідження О.М. Марченка, який порівняв проведення реформ в Австрійській та Російській імперіях другої половини XVIII ст. (Марченко О. М., 2024).

Метою дослідження є порівняння завдань, які ставилися правителями Габсбурзької та Османської імперії XVIII ст. для модернізації країн, щоб подолати соціально-економічну відсталість, поліпшити життя населення країн; зіставлення методів, котрі вони обирали для досягнення поставлених цілей; визначення результатів, до яких призвели реформи.

У XVIII столітті як Османська імперія, так і Габсбурзька держава переживали складний період політичних, військових та економічних змін. Якщо після тривалого періоду розквіту Порта почала поступово втрачати свої позиції на міжнародній арені й османські правителі були змушені розпочати реформи, спрямовані на модернізацію держави та зміцнення її політичної і військової системи, то в імперії Габсбургів політика масштабних реформ, яку здійснювали Марія Терезія та Йосиф II, були спрямовані на зміцнення державної влади, модернізацію економіки та вдосконалення системи управління і проводилися в руслі ідей Просвітництва.

З'ясуємо політичну, адміністративну, соціально-економічну структуру цих двох імперій і визначимо їхню відмінність для розуміння особливостей проведення в них реформ.

За час існування держави османів була сформована своєрідна імперська система, в історії якій переплелися традиції класичних «східних деспотій», Візантійської держави та ідея ісламського халіфату. На території Османської імперії мешкало понад 60 народів і великих племінних об'єднань, які суттєво відрізнялися між собою як за рівнем соціально-політичного розвитку, так і за своєю етноконфесійною належністю. Влада й могутність Оттоманської Порти ґрунтувалася на військовій експансії, тому значна увага влади приділялася вдосконаленню військовій сфері.

В епоху піднесення імперії османів усе населення країни складалося із трьох основних категорій: аскери (люди меча) – придворні, військові, улеми (люди пера) – чиновники, які представляли владу султана; райя – це звичайні піддані-платники податків, як мусульмани, так і представники інших конфесій (гяури, зіммі) (İnalçık H., 1994, с. 17). Правлячий стан становили ті, хто незалежно від етнічної приналежності (але обов'язково мусульмани), служив імперії і були звільнені від сплати податків.

В Османській імперії економіка підпорядковувалася військово-політичним пріоритетам і підтримувалася, за висловом К. Фінкель, «командно-адміністративною системою економіки» (Finkel C., 2005, с. 109), у якій головним обов'язком правлячої еліти був постійний пошук коштів, різних способів збагачення, задоволення запитів зростаючого війська, чим і зумовлювалася постійна зовнішня експансія.

Політичний устрій Османської імперії, за висловом Д. Куатерта, можна назвати «військово-бюрократичним абсолютизмом» (Quataert D., 2005, с. 5). Він містив у своїй основі релігійні положення суннітського ісламу. Влада султана представляла волю Аллаха щодо своїх підданих, що разом із системою розподілу земельних наділів воїнам (військово-ленна (тимарна) система) мала патріархальний характер. Влада султанів була сакральна, їхня воля вважалася законом, але обмежувалася нормами шариату. В імперії не було повної централізації управління, оскільки влада на місцях (у вілаєтах, санджаках) передавалася правителям (бейлербеям, санджакбеям, пізніше аянам – регіональним напівавтономним ватажкам, часто пов'язаних із кримінальними колами), хоч і під контролем влади. Проте різноманітність периферії імперії (Боснії, Албанії, Курдистану, Сирії, Єгипту, Іраку та ін.), вимагала від центру уваги та врахування їх особливостей, що призводило до встановлення специфіки управління в них. Наприклад, Кримське ханство, Волоське та Молдавське князівства, будучи напівнезалежними державами, визнавали Османський сюзеренітет, але залишалися незалежними у внутрішніх справах. Ці держави мали свій чиновницький апарат та армії, мали право карбувати власну монету тощо. Отже, Османська імперія не змогла забезпечити єдність та централізацію. Тільки постійна експансія об'єднувала імперію в єдине ціле.

Габсбурзьку імперію прийнято називати «конгломератом» земель, які мали певну автономію (її ще йменують «володіння Габсбургів», «клаптева імперія», що характеризує нестійкий стан держави). На відміну від Османської імперії, створеної в результаті військової експансії, де Порті не потрібно було запобігати перед місцевою шляхтою (якщо вона не упокорювалася і не приймала ісламу, її знищували й після цього весь край переходив у підданство особисто султану), австрійські Габсбурги приєднували нові території переважно шляхом династичних шлюбів та мирних угод, і часто, в обмін на приєднання, мусили гарантувати дотримання історичних прав тієї чи іншої території. Устрій включав коронні краї (королівства та герцогства), які ділилися на округи (дистрикти/циркули), а ті – на повіти, жупи чи дистрикти.

Монархи з династії Габсбургів також були імператорами Священної Римської імперії в 1439–1806 роках (за винятком періоду 1742–1745 рр., коли імператором був обраний курфюрст Баварії Карл Альбрехт). Це звання означало, що його носій є правителем усього західного християнського світу.

Розрізнені й розмежовані між собою шматки країн і земель, які належали Габсбургам, окрім постаті монарха, спочатку мало що пов'язувало. Наприклад, Чехія, Моравія, Сілезія, Угорщина й після 1526 року управлялися своєю «власною» шляхтою. Тенденції до відсторонення урівноважувалися і нейтралізувалися дією трьох чинників: католицькою вірою, римським правом і зовнішньою загрозою з боку Франції та Османської імперії, які часто діяли спільно. Саме боротьба з турками об'єднала навколо австрійців слов'ян та угорців. Битва під Віднем (1683) поклала початок домінування Габсбургів у Європі, де її суперником на континенті залишилася Франція.

На відміну від Османської імперії, де християнські та мусульманські установи дійшли згоди одне з одним і між ними не виникло відкритої релігійної ворожнечі (у Порті діяла система мілетів – самоврядних об'єднань осіб однієї віри з власними адміністративними установами, судами, школами, лікарнями), а ненависть православних, як правило, спрямовувалася не всередину, проти мусульман, а назовні – проти зазіхань католиків, в імперії Габсбургів релігійний чинник, навпаки, чи не найактивніше сприяв поділу країни, хоча католицизм було визнано державним віросповіданням. Особливо гострою міжконфесійною боротьбою католиків, протес-

тантів і православних була на східних землях імперії. Отже, релігія жодним чином не сприяла ні укріпленню імперії, ні об'єднанню населення.

На початку XVIII ст. відбулося законодавче закріплення державно-правової системи королівства та країн, які становили ядро імперії, що мало для всіх народів Габсбурзької держави далекосяжні наслідки. 1713 року був прийнятий перший закон загальноімперського значення – Прагматична санкція, яка встановила обов'язкові для всіх підвладних династії країн і земель правила успадкування престолу за старшинством незалежно від статі та зафіксувала принцип єдності та неділимості володінь Австрійського дому, перетворивши цим рихлий конгломерат практично самостійних держав на імперію зі стійкою внутрішньою структурою та високими шансами на стабільність та інтеграцію.

У XVIII ст. монархи Габсбурзької імперії з різним успіхом намагалися централізувати владу і віднайти підґрунтя для об'єднання різних земель та народів. Якщо османський султан вважався намісником Бога на землі й мав абсолютну владу над усіма своїми підданими й територіями, то правителям імперії Габсбургів завжди доводилося мати справу з численною місцевою шляхтою, котра завзято боронила свої права і, зі свого боку, панувала над більшою частиною населення, які були кріпаками. Отже, місцева шляхта в державі Габсбургів відігравала ту роль, яку в Порті виконували імперська бюрократія, мілети та сільські общини (Єславіч Б., 2003, с. 168).

На початку XVIII ст. політична влада в країні фактично належала провінційним елітам. Шляхта керувала місцевими адміністраціями, правосуддям на відміну від османських общин, в яких справами населення займався виборний староста (архон, кнез, чорбаджи) та найбільш авторитетні члени громади – старшина. Усією округою зі свого помістя керував пан, що й уособлював для людей на його землі найвищу владу. Він відповідав за збір податків, судочинство, дотримання порядку та рекрутування новобранців. Від шляхтича, та ще від церковної влади, залежала доступність для населення медичної опіки, освіти та інших соціальних благ.

Провінційна шляхта повністю контролювала закріпачене селянство й вивищувалася над іншими прошарками населення. Вони були єдині у своїх прагненнях і легко могли кинути виклик центральному уряду у Відні. Члени цих еліт займали високі державні та релігійні посади. З них формувався офіцерський корпус імперської армії. Шляхта або взагалі не платила податків, або сплачувала їх за найнижчою ставкою. Земельні наділи, які були в їхній власності, не зобов'язували шляхтичів служити в збройних силах, як це мали робити сипахі в Імперії Османа. Регіональна еліта об'єднувалася у місцеві представницькі органи – ландтаги/сейми/збори/собори, керівну роль в яких відігравали магнати, хоча угорськими зборами заправляла дрібнопомісна шляхта. Ухвалюючи на таких зібраннях колективні рішення, шляхтичі усвідомлювали себе політичною нацією, яку вони розуміли не як етнічне утворення, а як привілейований прошарок суспільства. Провінційна шляхта мала дуже примарне почуття лояльності до імперії, окрім тих випадків, коли йшлося про їхні безпосередні інтереси, наприклад, панування над кріпаками чи звільнення від сплати податків. Участь у місцевих представницьких органах брали також делегати від церкви, вільних міст та цехів.

Функції центрального уряду зводилися, головне, до ведення зовнішньої політики (імператор вів переговори з іншими країнами, призначав послів, оголошував війни, укладав мирні договори й союзи), організації збройних сил та збору точно визначених загальнодержавних податків.

Які причини спонукали правителів обох імперії до проведення реформ?

Кризу Османської імперії пов'язують із тим, що у XVI ст. площа оброблюваних земель імперії практично перестала збільшуватися, тоді як кількість населення, навпаки, зростала. Це призводило до дроблення тимарів (умовних земельних володінь воїнів-сипахі) та зменшення їхньої прибутковості. Економічні проблеми були поглиблені «революцією цін», викликаной напливом до Європи американського срібла, що призвело до скорочення доходів скарбниці

та занепаду військової могутності імперії. Крім того, зменшувалися прибутки Порти від торговельної монополії, яку імперія остаточно втратила до середини XVIII ст., коли починають складатися основи капітуляційного режиму.

Поштовхом до проведення реформ в імперії Габсбургів стала війна за австрійську спадщину (1740–1745), яка продемонструвала всі слабкості державної системи: починаючи від неефективного й застарілого принципу формування армії і, закінчуючи, невпорядкованим збором податків і не чіткою системою місцевого управління. Реформи загалом відповідали загальноєвропейським суспільно-політичним тенденціям, які розвивались у дусі просвітницьких ідей. Зважаючи на відсутність в інкорпорованих Габсбургами землях спільного історичного минулого, не надто розвинуті культурні зв'язки, на перший план виходила централізаторська політика імператорського двору та успішна дипломатія.

Проаналізуємо спроби проведення реформ в Османській імперії у XVIII ст. і з'ясуємо причини їхніх невдач.

Османські правителі та їх оточення докладали значних зусиль для того, щоб зберегти старий соціальний порядок, який забезпечував політичному центру імперії благоденство та військові успіхи. У період з 1656 до 1710 рр., коли великими візирами Османської імперії були представники албанського роду Кепрюлю, були спроби провести обмежені («охоронні») реформи. Так, великі візирі домоглися від султанів права самостійно призначати, заохочувати та знімати з посади чиновників, чимало недбалих хабарників показово страчували; були ухвалені закони, що перешкоджали вивезенню з держави золота та срібла та заохочували купівлю товарів, виготовлених в імперії; був оновлений флот (застарілі галери замінялися на вітрильні кораблі); створений корпус морських офіцерів, покращено забезпечення моряків та встановлено пенсії для ветеранів (Quataert D., 2005, с. 156). Але реформи Кепрюлю не стали модернізацією імперії. Вони лише частково стабілізували імперську систему, поліпшили фінансовий стан держави й відновили військову міць османів.

Другою спробою провести реформи була так звана «епоха тюльпанів» (тривала від 1718 р. – укладення Портою миру з Австрією та Венецією до 1730 р. – повстання П. Халіла в Стамбулі, гаслом якого було повернення країни до «чистого ісламу», проти «західництва», що нібито призвело до погіршення життя людей), яка ознаменувалася реформами під керівництвом султана Ахмеда III (1703–1730) і великого візира Ібрагіма-паші Невшехірлі.

Метою реформ було вивчити й використати західний досвід для виправлення кризових явищ в імперській економіці, технологіях, військовій справі. Передбачалося відкриття в Стамбулі військово-навчальних закладів європейського зразка, формування корпусу регулярних військ зі змішаним християнським і мусульманським особовим складом, були виділені кошти на підтримку османської науки, мануфактурного будівництва, відкрито типографію (1722). Головний фінансист імперії М. Наїм підготував програму перебудови економіки країни на засадах меркантилізму, яка передбачала обмеження закупівель західних товарів, щоб припинити відтік коштів із Порти, а зекономлені гроші вкласти в створення та модернізацію казенних заводів із виробництва шовкових тканин і сукна, паперу, кахлів, зброї. До Парижа, Лондона та Відня були відправлені османські дипломати, діяльність яких сприяла розвитку інтересу до картографії, книг, преси. Широко розвивалося будівництво палаців, парків, садів із мармуровими басейнами та фонтанами. Під впливом бароко змінювався османський архітектурний стиль. Повсюдно влаштовувалися пишні свята, що включали розваги європейців: замські прогулянки, катання на човнах, бенкети, свята квітів, насамперед тюльпанів, які оспівувались у поезії, використовувалися в живописі. Розвивалися ідеї європейської медицини (Рубель В. А., 2007, с. 307–309).

«Епоха тюльпанів» стала періодом відносного культурного та світського піднесення Порти, коли Стамбул розквітнув великою кількістю садів, вулиці були переповнені, а кав'ярні ставали центрами громадських та політичних дебатів, створюючи міцні зв'язки в різних соціальних групах османського суспільства (Chalyi A., 2020, с. 51).

Протягом XVIII ст. Османська імперія вже сама змушена чинити опір наростаючому військовому тиску з боку імперії Габсбургів і Росії, одночасно утримуючи кордон із Персією. Відтак криза починає руйнувати військово-експансіоністський режим Порти й територіальну цілісність держави. Виникає так зване «східне питання» – ситуація, за якої внутрішньоосманські проблеми потребували міжнародного втручання. Зростає національно-визвольних рух у нетурецьких володіннях імперії (виступи гайдуків, клефтів, ускоків).

Згодом Османська імперія стане об'єктом торгових, фінансових, а потім і колоніальних домагань провідних західних держав та Російської імперії, які переслідували власні геополітичні цілі. З XVIII ст. османські правителі почали розуміти, що в нових геополітичних умовах треба докласти зусилля, щоб зберегти те, що залишилося. Ця завдання вирішувалося через надання нових поступок як місцевим правлячим елітам, так і європейським країнам, які потребували сировинних матеріалів та ринків для своїх процвітаючих економік. У 1740 р. була укладена Генеральна капітуляція, яка надавала французам широкі торговельні пільги. Згодом такі ж нерівноправні договори були укладені з венеціанцями, голландцями, англійцями. Ціною такої недалекогоглядної політики (але вимушеної) стало поступове руйнування османської торговельно-ремісничої галузі, стагнація виробничого комплексу.

Серед представників османської політичної еліти були діячі, яких непокоїли загрозливі диспропорції в розвитку країни. Прихильником реформ прозахідного типу був великий візир К. С. Мехмед-паша, якого підтримав султан Мустафа III (1757–1774). Він планував спорудження каналів через Суецький перешийок і Малу Азію, розглядав обмеження, а в подальшому й ліквідація невольництва, пропонував модернізувати армію через зменшення витрат на султанський палац та гарем, була відкрита в Стамбулі перша публічна бібліотека, де із читачів брали плату за книги (Рубель В. А., 2007, с. 311–312).

Султан Селім III (1789–1807) намагався також провести низку реформ у державі за європейським зразком, спрямованих насамперед на подолання роздробленості Османської імперії. Ці реформи зводилися в основному до заходів військово-технічного характеру, до зміцнення армії, адміністрації, фінансів. За його дорученням невелика група представників знаті підготувала й частково реалізувала програму перетворень «нізам-і джедіт» (нова система). 1793 року Селім III видав указ про створення нової армії, що формувалася за французьким зразком: вводилися частини бомбардирів, артилеристів, саперів. На 1804 рік чисельність нової армії досягла 23 тисяч осіб (Єславич Б., 2003, с. 153). Багато султан зробив для розвитку військового флоту (введені нові закони, налагоджена дисципліна серед офіцерів та матросів, запрошені інженери зі Швеції і Франції для будівництва й обслуговування кораблів; замість колишніх громіздких суден почали будувати швидкісні кораблі – збудовано 23 лінійних корабля і ряд дрібніших суден). У 1792–1793 рр. розширив морське інженерне (діяло з 1773 р.) та відкрив сухопутне інженерне училище в Стамбулі. У 1795 р. у м. Ускюдар за розпорядженням султана збудовано велику друкарню, де видавалися праці європейських авторів із математики, військової справи та інших галузей знань (Zorlu T., 2008, с. 45).

Селім III намагався реформувати й цивільне управління: підпорядкував діяльність великого візира контролю неофіційної «ради дванадцяти», складених із наближених до султана осіб. Було заборонено використовувати імпортні дорогі тканини для шиття одягу, перевага надавалася місцевим кравцям. Щоб налагодити відносини з європейськими країнами в Лондон (1793), Відень (1797) і Берлін (1797) були надіслані послы. Ці посольства відіграли важливу роль, оскільки сприяли вихованню багатьох представників духовної еліти, вивченню іноземних мов, знайомству з європейськими ідеями. З поверненням у Порту кожний із них ставав свого роду «вікном» у Європу. Поступово ці турки витісняли християн-фанаріотів як посередників у зовнішніх відносинах (Єславич Б., 2003, с. 155).

Соціальна опора султана була вузька та ненадійна. Його прибічники – освічені вельможі та невелика частина провінційних правителів – були нечисленні й нерішучі. Селім не мав можливості опертися на турецьку буржуазію, яка ще просто не сформувалася. Для інонаціональної

буржуазії (зокрема, грецької та слов'янської), яка й була зацікавлена в забезпеченні порядку та безпеки, було неприйнятне саме турецьке панування. Більшість світських і духовних представників османської еліти активно противилися реформам, вбачаючи в них замах на старовинні привілеї. Тому султан і не зміг провести скільки-небудь істотних реформ. Особливо були стурбовані яничари, які побоювалися, що їхній корпус буде ліквідований і замінений новими військами. У 1807 р. султан зрікся престолу й у наступному році був убитий. Утім, реформи Селіма III заклали підмурівок більш системних реформ ХІХ ст. («століття реформ»), кульмінацією яких стала доба «танзимату».

Метою реформ Марії Терезії та Йосифа ІІ в другій половині ХVІІІ ст. було: зміцнення імперії, щоб можна було протистояти Пруссії; розбудова армії (стара система комплектування армії, коли в неї включалися контингенти, що направлялися землями за рішенням зборів станів, була замінена централізованим набором); розширення податкової бази держави за рахунок шляхти й духовенства, що мала стати більш надійним джерелом надходжень; забрати реальну владу з рук місцевої аристократії та передача її центральному уряду; витворити ситуацію, за якою призначене монархом чиновництво буде ефективно контролювати місцеве врядування (у той спосіб, представники центрального уряду мали б замінити функціонування провінційних парламентів); шляхта могла й надалі бути привілейованою верствою імперії, проте вони мали перебувати на службі в державі, стати частиною бюрократичного апарату, а не захищати свої регіональні інтереси.

Реформи торкнулися багатьох аспектів життя країни: управління (формувався центральний бюрократичний апарат – державні канцелярії, які управляли окремими територіями, адміністративні посади в губерніях (створені в 1763 р.) надавалися державним чиновникам, а не місцевій шляхті, було обмежене міське самоврядування), права (кодифікація розрізненого законодавства, формування нового судоустрою, осучаснення законодавчих норм згідно з принципами Просвітництва, наприклад, скасовані тортури, скорочено застосування смертної кари), релігії (церква підпорядковувалася державі, обмежувався її вплив на державну політику, було ліквідовано третину монастирів, а ті, які залишилися, мали займатися освітою, лікуванням, опікою, впорядковувалися церковні обряди, скасована церковна цензура, шлюб оголошувався цивільним договором (Едер П., 2015. с. 132), толерувалися інші релігії, крім сект (лютеранам, кальвіністам, православним була надана обмежена свобода віросповідання і цивільне рівноправ'я при збереженні домінуючої ролі католицизму; для євреїв скасовувалися певні заборони), економічної політики (пропаганда передових методів господарювання, особливо в сільському господарстві (поширення вирощування картоплі), протегування торгівлі та підприємництву через політику меркантилізму, ліквідації внутрішніх митних бар'єрів, крім Угорщини, промисловий розвиток якої не підтримувався і вона розглядалася насамперед як ринок збуту австрійських товарів, введення єдиної монети (талер Марії Терезії залишався головною валютою до середини ХІХ ст.), єдиної системи мір і вагів тощо), відносин між селянином та паном (законом від 1781 р. скасовувалося кріпосне право: селяни отримали право виходу з громади й села, вільного вибору професії, одружуватися без згоди пана, звертатися зі скаргами на нього до суду, навчатися ремеслу, впорядковувалися розміри селянських податків, заборонялися тілесні покарання та стягнення із селян грошових штрафів та ін.) (Марченко О. М., 2024, с. 1150), кроки щодо покращення освіти (створено початкові школи, у яких усі діти віком від 6 до 12 років отримували обов'язкову освіту, середня та вища школа після скасування ордену єзуїтів повністю перейшла під контроль держави), підтримки широких верств населення в соціальному плані (будувалися лікарні, виховні будинки, притулки, покращувався медичний захист та підвищувався рівень життя населення, створена пенсійна система для чиновників, солдатів, вчителів, вдів, формувалася державна система допомоги нужденним, дітям-сиротам, літнім людям та інвалідам).

Головною опорою модернізаційних заходів у Габсбурзькій монархії стала та частина шляхти, яка прагнула використати можливості капіталізму, розуміла необхідність реформ

і приймала їх, а також армія та бюрократія. Під впливом ідей Просвітництва серед австрійської еліти формувалося уявлення, що монарх-суверен, як носій колективної волі, отримував абсолютну владу приймати будь-яке рішення і видавати закони на благо народу. У свідомості правителів, особливо Йосифа II, закріпилося переконання про те, що перетворення є важливою і необхідною частиною практики правління. На зміну образу монарха-батька прийшов образ монарха-адміністратора, покликаного перетворювати, дисциплінувати та скеровувати суспільство на шлях прогресу (Марченко О.М., 2024, с. 1148).

Але така спроба розбудови монаршого абсолютизму, на зразок влади у Франції чи Пруссії, була приречена на невдачу, головню, через потужність місцевих еліт, що було особливо помітним в Угорщині. Місцева влада всіляко намагалася знизити обсяг коштів, які відсилалися на військові цілі до центральної скарбниці, і вимагала натомість усе більших привілеїв. Часто Габсбурги були змушені сплачувати державні потреби з власного маєтку чи прибутків. Вороги Габсбургів, зокрема Франція, Порта, Пруссія, намагалися схилити до союзу місцеві еліти імперських провінцій і спровокувати їх на виступ проти влади монарха.

Церковні інститути не були силою, яка б спонукала до реформ (церква була значним землевласником, відігравала важливу роль у забезпеченні населення освітою, утриманні лікарень, сирітських притулків тощо й не бажала зміни свого статусу). Католицька та протестантська церкви асоціювали свої інтереси зі шляхтою того чи іншого регіону, оскільки найвищі церковні посади належали, як правило, вихідцям із місцевих аристократичних родин. Водночас православна та уніатська церкви не мали таких позицій. Вони об'єднували румунське, сербське, українське населення, яке не мало власної родової шляхти, а тому з більшою симпатією ставилося до реформ та ініціатив центрального уряду (Єславіч Б., 2003, с. 171).

Порівняємо значення реформ в Османській та Габсбурзькій імперіях. На думку А. О. Чалія, реформи, які ініціювалися окремими правителями Османської імперії протягом XVIII ст., можна вважати ознакою гнучкості та прагматизму держави, а не її занепаду (Chalyi A., 2020, с. 50). Османи намагалися зосередитися на тих реформах, які вони вважали життєво важливими: військова справа, контроль, відновлення податкової системи, бюрократичний апарат, збільшення політичного впливу султана. Головна мета – відновлення військової могутності Османської імперії.

Недоліком модернізаційних заходів османських урядів можна вважати такі: відсутність стратегічного бачення запроваджуваних реформ, недостатня їхня практична реалізація (османи вважали, що достатньо просто скопіювати найпередовіші технології та інститути Європи і впровадити їх в османську практику), слабка підтримка прозахідних новацій з боку світських та духовних правителів Порти як у центрі, так і на місцях. Часто застосування тих чи інших нововведень було продиктоване суто утилітарним та нагальним інтересом, тут і зараз, без належного розумінням далекосяжних цілей своїх дій. Найбільш яскравим прикладом таких дій були впроваджені османами військові технології, вогнепальна зброя, гірничодобувна справа, картографія, годинникова та компасна промисловість (Zorlu T., 2008, с. 77).

До кінця XVIII ст. політична стагнація в Порті перейшла в деградацію, що виразилася в залежність султана та його уряду від придворних, духовенства, яничарів. Політичний параліч імперського центру та його невдачі у війнах призвели до того, що на початку XIX ст. розпад імперії розглядався її урядом і сусідами як можлива недалека перспектива.

Епоха реформ у Габсбурзькій імперії не призвела до внутрішньої консолідації суспільства й політичної централізації, як було задумано. Методи, якими проводилися реформи, не враховували соціальне, культурне, національне різноманіття країни й часто проводилися поспіхом. Особливо дратувало населення нав'язлива регламентація державою все і вся, втручання навіть у побутову й особисту сферу. Як результат, невдоволення реформами було суцільним. Політика централізації (обмеження автономії земель і провінцій), германізації (заохочення німецької колонізації Угорщини, Трансільванії, Баната та Галичини, заміна латини на німецьку мову,

як мову адміністрування), надмірної бюрократизації призвели до національного пробудження різних народів імперії і у підсумку поставили політику модернізації Габсбургів до поразки. Брат Йосифа II Леопольд II, який в 1790 р. вступив на престол, був змушений скасувати багато реформ свого попередника. Водночас реформи Марії Терезії та Йосифа II відображали ті тенденції епохи Просвітництва, які сформувалися в Європі ще із середини XVII ст., і мали переважно позитивне значення для подальшого розвитку Австрійської імперії, особливо у сфері шкільництва, адмініструванні, військовій справі, аграрному секторі.

Список літератури

- Бойко І. Й., 2018. *Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918)*. Львів.
- Водотика С. Г., 2021. Робак І. Ю.. Османська імперія в міжцивілізаційному діалозі в Південній Україні. *Думки з приводу нових підходів турецької історіографії. Південний архів (історичні науки)*. № 33. 15–20.
- Галенко О. І., 2010. Османська імперія. *Енциклопедія історії України*. Т. 7. Київ. 652–664.
- Галенко О. І., 2012. Селім III. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Київ. 509.
- Едер П., 2015. Реформи Йосифа II в Австрійській імперії та їхнє поширення у Галичині (1780–1790 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Випуск 61. 127–135.
- Славич Б., 2003. *Історія Балкан. XVIII і XIX століття*. Т. 1. Київ.
- Живачівський А., 2010. Криза тимарної системи в Османській імперії XVI–XVII ст.: причини та наслідки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 17. Івано-Франківськ. 55–61.
- Іналджик Г., 1998. *Османська імперія: класична доба: 1300–1600 рр.* Київ.
- Кріль М. М., 1999. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями: 1772–1867 рр. Львів.
- Марченко О. М., 2024. Порівняльна характеристика реформ в Австрійській та Російській імперіях другої половини XVIII ст. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Історія та археологія»*. Випуск № 3 (21). 1141–1154.
- Ортайли І., 2019. *Османі на трьох континентах*. Львів.
- Пиртко М. С., 2021. *Державно-правові реформи в Австрії у 40–90 роках XVIII ст.*: дис... доктор філософії: спец. 081 «Право», галузь знань 08 «Право». Львів.
- Рубель В. А., 2007. *Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.)*. Київ.
- Тарасович О. І., 2023. Реформаторська політика Марії Терезії та Йосифа II у сфері містобудівної діяльності в Австрійській монархії та її вплив на міста Галичини (друга половина XVIII ст.). *Аналітично-порівняльне правознавство*. №2. 435–442.
- Тейлор А. Дж. П., 2002. *Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини*. Львів.
- Тищик Б. Й., 2003. *Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.)*. Львів.
- Цьольнер Е., 2001. *Історія Австрії*. Львів.
- Шуп'яна М., 2013. Реформування суспільного та державного життя в Австрійській імперії за часів правління імператриці Марії Терезії (1740–1780 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 58. 126–134.
- Abou-El-Haj R. A., 1991. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*. New York.
- Aksan V.H., 2007. *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*. London.
- Barkey K., 2008. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. New York.
- Beales D., 1987. *Joseph II: Against the World, 1780–1790*. New York.
- Faruqi S., 2004. *The Ottoman Empire and the World Around It*. London.
- Finkel C., 2005. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire 1300–1923*. London.
- Goffman D., 2002. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. New York.
- Judson P. M., 2016. *The Habsburg Empire: A New History*. London.
- İnalçık H., 1994. Quataert D. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. New York.
- Ingrao C. W., 2000. *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. New York.
- Quataert D., 2005. *The Ottoman Empire, 1700–1922*. New York.
- Chalyi A., 2020. The Concept of Modernization of the Ottoman Empire in the XVIII century. *Проблеми всесвітньої історії*. №1 (10). 45–60.
- Chalyi A., 2023. «The clash of theoretizations»: the case of the Ottoman empire in the XVIII th century. *Проблеми всесвітньої історії*. №2 (22). 43–58.

Wess M. A., 2017. *The Grand Strategy of the Habsburg Empire 1700–1866. A Study in Interstitial Time-Management*. Berlin.

Zorlu T., 2008. *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*. New York.

**Oleksandr Kovalkov
Oleh Marchenko**

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF REFORMS IN THE OTTOMAN AND HABSURG EMPIRES IN THE 18th CENTURY

The article is devoted to a comparative study of the features of the political system, socio-economic development, and reform processes in the Ottoman and Habsburg empires in the 18th century. The structure of power, the role of elites, the religious factor, and the degree of centralisation in both states are analysed. It is determined that the Ottoman Empire functioned as a military-bureaucratic state with elements of decentralisation, while the Habsburg monarchy was a complex conglomerate of territories with different legal systems, administrative traditions, levels of economic development, and strong positions of the local nobility.

Particular attention is paid to the reasons and content of the reforms. It is shown that in the Ottoman Empire it was during this period that the first serious attempts were made to modernize the state, reform the army, administration, and diplomacy. It was found that the reforms were mainly military-technical in nature and were aimed at overcoming the crisis and restoring military power; but they did not yield quick results, were not systemic in nature, and encountered resistance from traditional forces. In contrast, in the Habsburg Empire, the reforms of Maria Theresa and Joseph II, inspired by the ideas of the Enlightenment and caused by the War of the Austrian Succession, which showed the weakness of the administrative apparatus and financial system, covered the administrative, legal, economic, educational, religious, and social spheres and were aimed at centralising the state, increasing the efficiency of management, and strengthening the army. A more effective state apparatus was created, the education system was reformed, and the privileges of certain social groups were limited.

It is concluded that, despite the scale of the reforms, both empires did not achieve full modernization: the Ottoman Empire due to fragmentation, lack of financial resources, political instability, and strong resistance from traditional groups, the conflict between reformers and Janissaries, who sought to preserve their privileges, was particularly acute, and the Habsburg Empire – due to resistance from the nobility, clergy, and part of the population, uneven implementation of reforms, national contradictions, and excessive bureaucratization.

The reforms of the 18th century became an important stage in the transformation of both states, showed the desire of the rulers to adapt their states to the new conditions of international politics and changes in world development, created the basis for further transformations in the 19th century, but could not finally overcome internal crises, completely stop the decline of the empires. After the death of Joseph II, some of his reforms were partially cancelled or softened.

Key words: *the Habsburg Empire, Joseph II, Maria Theresa, modernization, the Ottoman Empire, reforms, Selim III.*

References

Boiko I. Y., 2018. *Halychyna u derzhavno-pravovii systemi Avstrii ta Avstro-Uhorshchyny (1772–1918)*. [Galicia in the state and legal system of Austria and Austria-Hungary (1772–1918)]. Lviv. (In Ukrainian).

Vodotyka S. H., 2021. Robak I. Yu. Osmanska imperiia v mizh tsyvilizatsiinomu dialozi v Pivdennii Ukraini. Dumky z pryvodu novykh pidkhodiv turetskoi istoriohrafii. [The Ottoman Empire in the Inter-Civilizational Dialogue in Southern Ukraine. Thoughts on New Approaches in Turkish Historiography]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. №33. 15–20. (In Ukrainian).

Halenko O. I., 2010. Osmanska imperiia. [Ottoman Empire]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 7. Kyiv: 652–664. (In Ukrainian).

Halenko O. I., 2012. Selim III. [Selim III]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 9. Kyiv. 509. (In Ukrainian).

Eder P., 2015. Reformy Yosyfa II v Avstriiskii imperii ta yikhnie poshyrennia u Halychyni (1780–1790 rr.). [The reforms of Joseph II in the Austrian Empire and their spread in Galicia (1780–1790)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna. Vypusk 61*. 127–135. (In Ukrainian).

Yelavich B., 2003. *Istoriia Balkan. XVIII i XIX stolittia*. [History of the Balkans. 18th and 19th Centuries]. T. 1. Kyiv. (In Ukrainian).

- Zhyvachivskiy A., 2010. Kryza timarnoi systemy v Osmanskii imperii XVI–XVII st.: prychny ta naslidky. [The crisis of the timar system in the Ottoman Empire in the 16th–17th centuries: causes and consequences]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. Vyp. 17*. Ivano-Frankivsk. 55–61. (In Ukrainian).
- Inaldzyk H., 1998. *Osmanska imperiia: klasychna doba: 1300–1600 rr.* [Ottoman Empire: Classical Age: 1300–1600]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kril M. M., 1999. *Slovianski narody Avstriiskoi monarkhii: osviti ta naukovi vzaiemyny z ukraintsiamy: 1772–1867 rr.* [Slavic peoples of the Austrian monarchy: educational and scientific relations with Ukrainians: 1772–1867]. Lviv. (In Ukrainian).
- Marchenko O. M., 2024. Porivnialna kharakterystyka reform v Avstriiskii ta Rosiiskii imperiakh druhoi polovyny XVIII st. [Comparative characteristics of reforms in the Austrian and Russian Empires in the second half of the 18th century]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki. Serii "Istorii ta arkheolohiia". Vypusk № 3 (21)*. 1141–1154. (In Ukrainian).
- Ortaily I., 2019. *Osmany na trokh kontynentakh.* [Ottomans on three continents]. Lviv. (In Ukrainian).
- Pyrtko M. S., 2021. *Derzhavno-pravovi reformy v Avstrii u 40–90 rokakh XVIII st.* [State and legal reforms in Austria in the 1840s–1890s]: dys... doktor filosofii: spets. 081 «Pravo», haluz znan 08 «Pravo». Lviv. (In Ukrainian).
- Rubel V. A., 2007. *Nova istoriia Azii ta Afryky: Postserednovichnyi Skhid (XVIII – druha polovyna XIX st.)*. [New History of Asia and Africa: Post-Medieval East (18th – second half of the 19th century)]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Tarasovych O. I., 2023. Reformatorska polityka Marii Terezii ta Yosyfa II u sferi mistobudivnoi diialnosti v Avstriiskii monarkhii ta yii vplyv na mista Halychyny (druha polovyna XVIII st.). [The reformist policy of Maria Theresa and Joseph II in the field of urban planning in the Austrian monarchy and its impact on the cities of Galicia (second half of the 18th century)]. *Analitichno-porivnialne pravoznavstvo. № 2*. 435–442. (In Ukrainian).
- Teilor A. Dzh. P., 2002. *Habsburzka monarkhiia 1809–1918. Istorii Avstriiskoi imperii ta Avstro-Uhorshchyny.* [Habsburg Monarchy 1809–1918. History of the Austrian Empire and Austria-Hungary]. Lviv. (In Ukrainian).
- Tyshchik B. I., 2003. *Istorii derzhavy i prava Avstrii ta Avstro-Uhorshchyny (X st. – 1918 r.)*. [History of the State and Law of Austria and Austria-Hungary (10th century – 1918)]. Lviv. (In Ukrainian).
- Tsolner E., 2001. *Istorii Avstrii.* [History of Austria]. Lviv. (In Ukrainian).
- Shupyana M., 2013. Reformuvannia suspilnoho ta derzhavnogo zhyttia v Avstriiskii imperii za chasiv pravlinnia imperatrytsi Marii Terezii (1740–1780 rr.). [Reforming public and state life in the Austrian Empire during the reign of Empress Maria Theresa (1740–1780)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna. Vyp. 58*. 126–134. (In Ukrainian).
- Abu-el-Khadzh R. A., 1991. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries.* New-York. (In English).
- Aksan V. Kh., 2007. *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged.* London. (In English).
- Barki K., 2008. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective.* New-York. (In English).
- Bilz D., 1987. *Joseph II: Against the World, 1780–1790.* New-York. (In English).
- Farokhy S., 2004. *The Ottoman Empire and the World Around It.* London. (In English).
- Finkel K., 2005. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire 1300–1923.* London. (In English).
- Hoffman D., 2002. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe.* New-York. (In English).
- Dzhadson P. M., 2016. *The Habsburg Empire: A New History.* London. (In English).
- Inaldzyk H., 1994. Kuartert D. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914.* New-York. (In English).
- Inhrao Ch. V., 2000. *The Habsburg Monarchy 1618–1815.* New-York. (In English).
- Kuartert D., 2005. *The Ottoman Empire, 1700–1922.* New-York. (In English).
- Chalyi A., 2020. The Concept of Modernization of the Ottoman Empire in the XVIII century. *Problemy vsesvitnoi istorii. №1 (10)*. 45–60. (In English).
- Chalyi A., 2023. «The clash of theoretizations»: the case of the Ottoman empire in the XVIIIth century. *Problemy vsesvitnoi istorii. №2 (22)*. 43–58. (In English).
- Vess M. A., 2017. *The Grand Strategy of the Habsburg Empire 1700–1866. A Study in Interstitial Time-Management.* Berlin. (In English)
- Zorlu T., 2008. *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy.* New-York. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 94:[355.48:357.1](4-11=512.145)"1594

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-16>

Козловський Сергій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики,
Львівський національний
університет імені Івана Франка
serg.kozlovskyy@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4590-2433

ВІЙСЬКО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У ВОЄННІЙ КАМПАНІЇ 1594 Р. В КОНТЕКСТІ ДОВГОЇ ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ (1593–1606 рр.)

У статті розглянуто військову кампанію Кримського ханства 1594 р. як складову Довгої (Тринадцятирічної) війни Османської імперії проти держави Габсбургів у 1593–1606 рр. З'ясовано, що кримці прийшли на допомогу османам у той момент, коли останні відчували брак харчів і під питанням стояла подальша облога Дьєра. Основну увагу приділено бойовим діям за участю кримців у Карпатах та на території Угорщини. Проаналізовано листування польського канцлера Яна Замойського, яке стало одним з основних джерел, щодо участі кримців у війні, їх переходу через Покуття та Карпати, а також особливостям їх тактики ведення бою. Доведено, що татари змогли успішно подолати Карпати як завдяки високій мобільності війська, розвідці та тактичним маневрам, так і через похибки польського та угорського військового командування, яке діяло із запізненням і не врахувало масштабів загрози. Здійснено спробу встановити кількість залучених до походу татарських військ, маршрут їх просування та особливості локальних боїв на Покутті, Прикарпатті, Карпатах, Закарпатті та безпосередньо на території Угорського королівства. У кампанії 1594 р. татари за допомогою артилерії здобули Чешебіси, без бою захопили Папу, допомогли османам здобути Дьєр. Розглянуто передумову війни 1593–1606 рр., особливості військового мистецтва Кримського ханства та причини участі кримців у військових кампаніях Османської імперії. На основі перехресного аналізу тогочасних джерел встановлено характер складних взаємовідносин між татарським і турецьким командуванням. Детальний аналіз турецьких нарративних джерел засвідчив про наявність особистісного конфлікту між кримськотатарським ханом Гази II Гераєм та сердаром турецької армії Коджею Сінан-пашою, що у підсумку завершилося відходом основних сил кримців з Угорщини та подальшим зміщенням Сінан-паші з посади великого візиря. У підсумку: похід війська Кримського ханства до Угорщини в 1594 р. дозволив османам не лише утримати фронт, а й здобути фортецю Дьєр, вести бойові дії у наступному році, зберегти контроль над територіями. Кримці завдали чималих руйнувань економічній та ресурсній базі ворога. Успішний перехід татарами Карпат засвідчив те, що король та магнати Речі Посполитої не поспішали воювати на боці Габсбургів.

Ключові слова: Кримське ханство, військо, військове мистецтво, кримські татари, кочівники, облога, битви, військові походи, Угорщина, Карпати.

Роль кримських татар у військових кампаніях Османської імперії, як і загалом війни та військового мистецтва Кримського ханства, до сих пір недостатньо вивчені, як вітчизняною, так і зарубіжною історичними науками. Окремі праці лише побіжно торкаються участі загонів Кримського ханства у воєнних конфліктах Туреччини та її сусідів, не розкриваючи при цьому кількості татарських воїнів, їх озброєння чи тактики ведення битв. Кримці руйнували економічний потенціал ворога, зривали його мобілізаційні заходи, нищили логістику та окремі загони війська, що дозволяло османам швидше здобути певну територію. Також кримські татари проводили тактичну розвідку, займалися постачанням та логістикою турецького війська. Неодноразово кримці приходили на допомогу османам у критичний момент, коли контратакував ворог або під питанням була облога міста. Звичайно хани отримували за участь у військових походах ясир, військову

здобич, підтримку, кошти, подарунки, але водночас їх військо несло втрати, зважаючи на невеликий людський потенціал ханства. У 1594 р. хан Гази II Герай не лише зібрав велике військо, а й зміг провести його через гірську місцевість Карпат, перетнути кордон з Угорщиною та допомогти османам у взятті важливої фортеці Дьєр.

Участь кримських татар у військових кампаніях Порти проти європейських держав висвітлена у працях К. Кортепетера (Kortepeter S.M., 1972), Б. Вільямса (Williams B. G., 2013), Ч. Вудхеда (Woodhead Ch., 1983) та інших. Дослідники стверджують, що татари виконували роль легкої кінноти, якої бракувало туркам, займались логістикою, здійснювали рейди вглиб ворожої території, тому їх часто в англійській літературі називали саме «рейдерами». Дослідниця М. Іваніч зосереджує свою увагу на участі кримців у війні 1593–1606 рр. та зазначає, що це був єдиний конфлікт у Європі, де татари виставили величезне військо, а сама війна засвідчила про поступове виснаження військового потенціалу Порти (Ivanics M., 1994). Дослідники О. Чоловський та Б. Коцовський зосереджували свою увагу на переході татарського війська через Карпати, подали детальну хронологію пересування кримців, описали штурми населених пунктів і багато в чому спиралися на листування польського канцлера Яна Замойського (Чоловський О., 1939; Kocowski B., 1948).

Варто звернути увагу на участь татар у бойових діях 1594 р., а не лише на окремих моментах військової кампанії, таких як перехід через Карпати, адже це був лише епізод бойових дій, після якого були бої з угорськими військами поблизу Хуста, Паліна, Дебрецена, участь в облозі Дьєра, атака Папи, інше. Військо Кримського ханства в черговий раз показало високу мобільність та ефективну тактику. Натомість дії поляків, угорців, австрійців та їх союзників засвідчили, що вони не в змозі ефективно протистояти атакам кримців. До сих пір не встановлено приблизну чисельність війська кримців, що брало участь у кампанії 1594 р., статистику втрат татар, чому було зупинено штурм Галича та багато інших питань.

Метою пропонованого дослідження є комплексний аналіз участі кримців у військовій кампанії 1594 р. – маршрут татар, особливості тактики, використання гармат, найважливіші бої, допомога туркам та інше, як частини осmano-габсбургського протистояння (Довгої турецької війни 1593–1606 рр.).

За Адріанопольським договором 1568 р. між Священною Римською та Османською імперією відбувся фактичний поділ угорських територій на три частини – королівство Угорщина (під владою держави Габсбургів), Османська Угорщина та угорські землі у складі князівства Трансильванії – васала султана. Австрійський монарх зобов'язувався щорічно сплачувати Порті 30 тис. флоринів данини. Обидві держави активно будували на нових кордонах фортеці (Військова границя) та опорні пункти, оскільки мали місце прикордонні сутички й було зрозуміло, що через деякий проміжок часу спалахне нова війна.

У 1591 р. бейлер-бей Боснії – Хасан-паша Предосєвич, здобув кілька фортів на хорватській ділянці кордону з Австрією та побудував прикордонний форт на р. Купа. Габсбурги, аби уникнути нової війни, висловили дипломатичний протест, однак не вжили радикальних дій. Побачивши, що рішучі дії не призвели до наслідків, Хасан-паша у 1593 р. форсував Купу й узяв в облогу форт Сісак, здобувши який, османи відкривали собі шлях на Загреб, вглиб Священної Римської імперії. Австрійський імператор Рудольф II вже не зміг змовчати й відправив проти османів військо на чолі з Рупрехтом фон Еггенбергом, до якого приєдналися загопи хорватського бана Тамаша Ердедя (Ivanics M., 1994, о. 45). Османи мали 12–16 тис. воїнів, а австрійці, хорвати та словенці – до 6 тис., однак військо австрійського полководця Еггенберга було більш боєздатним та мало важку артилерію (Luthar O., 2008, р. 215). 22 червня 1593 р. у межиріччі Сави та Купи відбулась битва, в результаті якої османи зазнали поразки та втратили до 8 тис. воїнів, загинули троє членів родини султана і сам Хасан-паша, який намагався врятуватись втечею та потонував у річці. У Стамбулі цю новину сприйняли як привід до початку чергової війни з Австрією¹.

¹ Hammer J., 1828. Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Pest, 1828. S. 218.

Слід зауважити, що великим візиром на час оголошення війни був Коджа Сінан-паша (тур. *Koca Sinan Paşa*), який був лідером партії військових, котрі активно виступали за збройну протидію Габсбургам. Серед причин війни було й те, що австрійці два роки не сплачували данину Порті, пояснюючи несплату тим, що у імперії були труднощі та те, що Хасан-паша неодноразово порушував кордон і взяв в облогу Сісак (Bayerle G., 1972, p. 9). Окрім того, в Османській імперії заборгували виплати значній частині війська, й аби уникнути повстання воїнів, султан прагнув розпочати військову кампанію. Тим паче, ще у 1590 р. Порта завершила війну з державою Сефевідів, яка тривала з 1578 р., тому імперія вже не боялась вести війну на два фронти.

У липні 1593 р. у західний похід вирушило військо чисельністю 30–50 тис. воїнів яке очолив особисто сердар Коджа Сінан-паша – османи взяли в облогу Сісак, здобули його у серпні, далі захопили Веспрем, атакували Варпалоту, однак не бажаючи вести бойові дії взимку, відійшли на зимівлю до Белграда (Finkel C., 2007, p. 285). Натомість папа Климент VIII заснував антиосманську Священну Лігу, куди крім Священної Римської імперії увійшла Іспанія, кілька італійських та німецьких держав. Ліга надала Габсбургам певну фінансову підтримку, однак про збір величезного війська мови не було. Папа намагався залучити до Ліги й Річ Посполиту, однак остання займала нейтральну позицію, не бажаючи розпочинати черговий конфлікт з Османською імперією. У листопаді 1593 р. угорське військо, під командуванням союзних Австрії полководців, розбило османські загони поблизу Пакодзі, здобуло кілька фортець (Sinkovics I., 1987, o. 655).

1594 рік розпочався з серії успішних для Габсбургів військових дій. У січні проти турків повстало сербське населення Банату. У лютому приєднатись до Ліги погодився правитель Трансильванії – Жигмонд (Сігізмунд) Баторій, племінник короля Польщі та великого литовського князя Стефана Баторія. У бойових діях відзначились угорські воєначальники – військо Міклоша Палффі здобуло фортецю Ноград, а загони Дьєрдя Зрінї – фортеці поблизу Сігетвара. У березні військо ерцгерцога Максиміліана, брата імператора, взяло в облогу Естергом, маючи на меті в разі успіху просуватись до Буди та захопити місто (Ivanics M., 1994, o. 64). І австрійці, і османи прагнули здобути контроль над р. Дунай, якою здійснювали постачання військ боєприпасами та харчами. Оскільки для австрійців опорним пунктом на Дунаї був Комаром, а для османів Естергом, кожна із сторін конфлікту прагнула захопити опорний пункт іншої. Позаяк в таборі австрійського війська спалахнули епідемії холери та інших хворіб, командування допустило прорахунки та поширились чутки про наближення велетенського турецького війська, австрійці зняли облогу Естергома та відступили.

Зважаючи на такий розвиток подій, султан Мурад III, не бажаючи збирати нове військо та витратити на це багато часу та коштів, звернувся у травні з листом до кримського хана Гази II Герая, аби той зібрав військо й прибув на допомогу сердару Сінану-паші. Війна з Персією сильно виснажила державну скарбницю Порти, а володіння вже не приносили такі великі прибутки, як у роки правління Сулеймана Пишного. У листі до хана султан вимагав надіслати 50–60 тис. воїнів, очолити військо особисто, або передати командування своєму брату – калзі (Ivanics M., 1994, o. 65). Військо мало вирушити в похід навесні 1594 р., тож султан надіслав Гази II Гераю 5 тис. золотих монет, 200 кафтанів та стільки ж плащів, 100 обладунків (включаючи ятагани, булави, списи та інше озброєння, 20 звичайних та один спеціальний табірний намет (Kortepeter S. M., 1972, p. 138). Татари мали вдарити по австрійцям та їх союзникам з північного напрямку.

Зауважимо, що Кримське ханство було доволі специфічною державою, з обмеженими людськими ресурсами – у XVI ст. населення складало 200–300 тис. осіб. Навіть за умови загальної мобілізації, залучивши загони союзників (черкесів, ногайців, інших), хани могли зібрати кілька десятків тисяч воїнів (Козловський С. О., 2025с, с. 89). Окрім цього, віддаючи головну перевагу мобільності війська, кримці мали малочисельний артилерійський парк (переважно легкі гармати), та й то не використовували його у масштабних кампаніях

(Козловський С. О., 2025а, с. 129). Незважаючи на це, завдяки ефективній стратегії руйнування демографічного та економічного потенціалу ворожих країн, акценту на легку кінноту та дистанційний лучний бій, великій кількості тактичних прийомів, кримці тримали у напрузі та вели тривале протистояння з такими потужними державами, як Річ Посполита та Московія (Козловський С. О., 2025d, с. 59). Османські правителі пересвідчилились, що татарські воїни є хорошими розвідниками, можуть здійснювати рейди вглиб ворожої території, атакувати тилові комунікації супротивника, зривати мобілізаційні заходи, сіяти паніку серед населення, займатись постачанням харчів для османського війська та виконувати інші важливі функції (Козловський С. О., 2025b, с. 167). Наприклад, під час війни Порту з державою Сефевідів у 1578–1590 рр. татари вчасно прийшли на допомогу війську великого візира Османа-паші та спільно розгромили перське військо, 2 листопада 1579 р. з турками розгромили загопи вороже налаштованих племен (включаючи каймаків та кипчаків) в ущелині поблизу Кюр Кюре, та взагалі посприяли тому, аби османи завоювали та утримували контроль над значними територіями (Козловський С. О., 2025е, с. 34–35). Хан міг відмовитись від участі у військовій кампанії, однак у такому випадку міг втратити владу, як трапилось з Мехмедом II Гераєм, який вступив в конфлікт з султаном. За участь у військових кампаніях хани отримували від османських правителів чималі подарунки, кошти, здобич та військову підтримку, що було дуже вагомим аргументом у боротьбі за трон з родичами та представниками знаті.

Татари вперше були залучені до бойових дій проти Угорського королівства у 1520-х рр., у прикордонних сутичках між двома імперіями. Кримці потрапляли до Угорщини або через Валахію, або через Трансільванію, долаючи р. Тису (Козловський С. О., 2025b, с. 162). Під час походу османів на Відень у 1529 р., татари та османи розграбували Штирію та Нижню Австрію, взяли в полон до 20 тис. цивільних². Участь татар у кампаніях проти держави Габсбургів показала, що австрійці та їх союзники не мали ефективної протидії їм, через брак легкої кінноти не могли перехоплювати загопи кримців. За підрахунками дослідника Д. Фейрфакса, в результаті походу османів та татар 1532 р. дві третини населення Нижньої Австрії загинули або потрапили до полону (Fairfax D., 1982, р. 149). У вказаному поході брали участь приблизно 10 тис. кримців (Ivanics M., 1994, о. 52). У 1543 р. кримці допомагали османам під час облоги Секешфегервара, спустошували ворожу територію та за допомогою полонених виконували різні інженерні роботи (Williams B. G., 2013, р. 28). У 1566 р. кримські татари допомогли османам у штурмі фортеці Сігетвар (Williams B. G., 2013, р. 32).

Готуючись до походу на угорські території, кримський хан зажадав у господаря Молдавського князівства Арона Тирана провідників³. Останній тягнув з відповіддю і за цей час попередив про небезпеку трансільванського князя Жигмонда Баторі, угорських воєвод та коронного гетьмана Речі Посполитої, канцлера Яна Замойського⁴. Останній довідався про майбутній похід татар від слуги османського чауша, який прийняв іслам, а раніше служив у панів Ярмолинських. Замойський не знав, яким шляхом підуть кримці, наказав польному гетьману Станіславу Жолкевському стерегти кочівників на Дніпрі та Дністрі. Жолкевський не вірив у те, що татари вирушать через Карпати, направив своїх розвідників у степ, аби перехопити кримців на Чорному шляху⁵. Замойський мав два варіанти дій – виманити татар у відкрите поле та дати їм бій, або ж перекрити усі шляхи, які вели у гори. Молдавський господар взагалі радив зробити кримцям пастку саме у гірській місцевості. Канцлер сповістив про татарську небезпеку сандомирського воєводу Е. Мнішка (запросив у нього також карти з шляхами сполучення), краків-

² Schimmer K. A., *The sieges of Vienna by the Turks*. London, 1879. P. 52–53

³ Archiwum domu Radziwillow. Listy ks. M. K. Radziwilla Sierotki – Jana Zamojskiego – Lwa Sapiehy. Sokolowski A. (ed.). *Scriptores rerum Polonicarum*. Tomus VIII. Krakow, 1885. S. 109.

⁴ *Documente privitoare la istoria romanilor*. Vol. III, partea 1: 1576–1599. Culese Eudoxiu de Hurmuzaki. Publicate sub auspiciile Academiei Romane și ale Ministeriului Cultelor și Instrucțiunii publice. Bucuresci, 1880. S. 179–180.

⁵ Listy Stanisława Zolkiewskiego 1584–1620. Zolkiewski S., Lubomirski T. J. (eds.). Krakow, 1868. S. 40–41.

ського каштеляна Я. Острозького, стрийського старосту М. Даниловича, радомського старосту С. Гостомського та інших⁶. Замойський скаржився на те, що інші польські начальники не виконували його наказів, діяли самовільно: *«Наприкінці червня, коли очікування появи повільного ворога вже стало сприйматися марним, пан львівський каштелан, префект польових військ, частково через несхвалення знаті його місцевості, що вимагала собі великого війська, частково спонуканий повноважною постановою сейму, рушив військо вперед до Борисфену, не дочекавшись від мене наказів із цього приводу»*⁷. У січні 1594 р. на Січ був відправлений австрійський посол Еріх Лясота, який мав залучитись підтримкою козаків, аби ті атакували татар. Однак посол прибув запізно, лише влітку, коли татари вже перетнули Дніпро, а по-друге татар підтримував османський флот (Kocowski B., 1948, s. 31). Головнокомандувач австрійського війська в Угорщині Кшиштоф фон Тіффенбах міркував, що татари в Карпатах зможуть зупинити 1,5 тис. стрільців у засіках, а також різноманітні перешкоди (завали, повалені дерева).

Лише 1 липня Жолкевський від розвідників та полонених дізнався про те, що кримці рухатимуться Петровим шляхом (через Молдову, вздовж Дністра, через Покуття й далі через Карпати) та повідомив листом про це Замойського. Польське військо збиралось під Городком та Самбором, натомість Покуття та Підкарпаття залишилися фактично без захисту – там перебували три хоругви ротмістрів Якуба Потоцького, Яна Щуського та Якуба Корицінського (кілька сотень воїнів) (Чоловський О., 1939, с. 4). Військо кримців налічувало від 15 до 30 тис. воїнів (у його складі перебували підрозділи яничар) і мало хороших провідників, які чудово орієнтувались на місцевості – циган, караїма, угорця та єврея.

2 липня татари були вже поблизу Снятина, і сторожа тамтешньої дерев'яної фортеці сповістила інші пости про небезпеку. Загони Я. Щуського й Я. Корицінського поблизу с. Антонівка (неподалік Тлумача) заманили у засідку невеликий татарський загін та розбили його. Решта татарського війська відступила, а загони ротмістрів направились до Чешибісів (Єзупіль), які мали дещо кращі фортифікації у порівнянні з іншими опорними пунктами Покуття – дві чотирикутні вежі. Загалом у Чешибісах зібрались понад 100 бійців. Татари почали палити та розграбовувати населені пункти краю, оскільки їх фортифікації були переважно дерев'яними – 2 липня спалили Снятин, Коломию, Гвіздець, Обертин, Кулачківці, Жуків, 3 липня – Тлумач і Нижнів, 4 липня – Тисменицю. 5 липня татари з артилерією підступили до Чешибісів та розпочали штурм твердині – гармати пошкодили частокіл, стіни фортеці, лучники вбили кілька воїнів гарнізону (Kocowski B., 1948, s. 44). Під час відбиття одного зі штурмів слуга Я. Потоцького, Ласковський, необережно вкинув недопалок у бочку з порохом – від вибуху у фортеці спалахнула пожежа. Ротмістри з частиною бійці пробились з оточення та відступили до Дністра, а татари зруйнували Чешибіси та попрямували до Галича. Залогу фортеці Галича очолював полковник Станіслав Влодек – бійців у твердині було мало, її укріплення потребували ремонту та були частково дерев'яними, не вистачало боєприпасів і пороху. Татари з гармат зруйнували частину мурів, спричинили пожежу, однак зазнали певних втрат (серед загиблих був й мурза) та відступили не бажаючи втрачати час (Чоловський О., 1939, с. 4). Поки одна частина війська кримців штурмувала Галич, інша частина атакувала та спалила Калуш, поруйнувала навколишні села. 7 липня татари попрямували у бік Стрия, спаливши Мартинів, Долину, Жидачів та інші населені пункти. Далі ординці попрямували у бік Самбору, у бік Ужоцького перевалу, Мункача. Неподалік Самбору (за іншими відомостями, поблизу Городка) знаходився табір Замойського, який чекав наближення інших польських підрозділів. Взнявши 400 воїнів та гармати, Замойський спробував переслідувати кримців, однак поблизу с. Слонське (Дрогобиччина) поляки застали лише покинутий табір татар, а самі кримці поблизу с. Синьоводне пішли у гори. Дослідниця М. Іваніч, вивчивши листи татарського хана та інші матеріали, так описала шлях кримців – турецькі

⁶ Archiwum domu Radziwillow... S. 108.

⁷ Zamoyski J. De Transitu Tartarorum per Pocutiam, Anni M.D. XCIII. Epistola. Dancisci: Rhode, 1595. URL: <http://diglib.hab.de/drucke/267-8-quod-27/start.htm> (12. 12. 2025).

галери переправили їх через Дніпро, далі вони прямували до Молдови, біля Бендер форсували Дністер, повернули на північ, пройшли вздовж Дністра, досягнули Снятина, Галича, досягнули угорських кордонів через «Балканський перевал», кілька раз перетнули річку «Наг Бак» (Ivanics M., 1994, o. 54). Справжні випробування кримців очікували під час проходження через невідому ущелину, де доводилось видиратись на скелі та перепливати через широкі струмки.

У горах кримці вимушені були долати численні перешкоди – завали, повалені дерева, струмки. Дорогу татарам розчищали сотні захоплених у полон селян. Це була не нова практика для кочівників, адже у XIII ст. для різноманітних робіт, штурмів фортець (у якості живого щиту) монголи теж використовували полонених – хашар. Кілька руських селян атакували хвіст колони кримців – вбили вершника та захопили п'ять верблюдів і кілька коней (Kocowski V., 1948, s. 68). Татари тим часом прямували вздовж р. Опір до Славська, далі до вершини Бескидів, Ясеневою ущелиною в долину р. Бистрої і вступили на угорські землі, рухаючись у напрямку Хуста. 11 липня поблизу Дрогобича до війська канцлера приєдналось військо гетьмана Жолкевського та інші загони й загальна чисельність польських сил сягнула 12 тис. осіб (Чоловський О., 1939, с. 12). Поляки дійшли до угорського кордону й далі татар не переслідували. Сам канцлер стверджував, що переслідував кримців аж до с. Келечин (Міжгірський район Закарпатської області). Загалом, похід татар до угорських земель тривав 10–12 днів. Яна Замойського звинуватили у провалі мобілізаційних заходів, у тому, що він не зміг затримати кримців та не перекрив татарам шлях до Карпат. Беззаперечно, у діях канцлера були помилки, однак він не міг прорахувати всі шляхи пересування ворога, мав мало сил для перехоплення кримців, у татар були хороші провідники, ефективна розвідка та допоміжний персонал для різних робіт.

Тим часом татари поблизу Хустської ущелини вступили в бій з угорськими підрозділами (до 700 воїнів), якими командував воєвода К. Корніш. Татари пройшли через гірську місцевість, ударили по угорцях з флангу та тилу – врятувалось лише 200 воїнів. Я. Замойський у листі до кардинала Чинціо Альдобрандіні писав з цього приводу наступне: *«Хустський префект, який був застережений з цього приводу як мною, так і самим правителем Трансільванії, який повідомив йому тричі у листах про прихід ворога через наші кордони до того, як ворог повернув на Хустську дорогу; повідомив мене, що навалив дерев у тіснинах приблизно за сім миль від того місця, і що сам він вийшов туди назустріч ворогові, що йшов до Хуста. Вороги ж з найвищою сміливістю і спритністю швидко спустилися з флангів через вершини гір і обійшли його з тилу, так що більша частина була відрізана, і префект з небагатьма зміг втекти насилу»*⁸. Після перетину Тиси, татари спустились на Велику рівнину, грабували поселення вздовж р. Сомешу. Далі відбулось зіткнення татарського війська з угорцями поблизу монастиря м. Паліна. Хан стверджував, що йому протистояло 30-тисячне військо з артилерією, яке очолювали Іштван Баторі та Іштван Бочкаї⁹. Звичайно, татарський правитель сильно завищив ворожі сили. Річ у тім, що до зіткнення з татарами Іштван Баторі з військом штурмував Хатван, після здобуття якого розпустив своїх воїнів, і коли отримав звістку від воєначальника Корніша про наближення татар, не зміг знову швидко зібрати бійців. Тому у бій з кримцями зміг вступити лише невеликий загін Ференца Балашші, який кочівники розгромили, а Балашші загинув, не отримавши допомоги від гарнізону Варада та фон Тіффенбаха¹⁰. Про причини поразки угорського війська поблизу Палінського монастиря можна дізнатись з листа Жигмонда Ракоці, адресованому Міклошу Палфі, у якому зазначено, що 15 липня в бій з татарами вступили лише тисяча вершників та 200 піхотинців, озброєних вогнепальною зброєю, а фон Тіффенбах, хоча й обіцяв, проте не надав допомоги, оскільки прагнув зберегти своє військо для боїв з османами та даремно вважав, що сил одного повіту буде цілком достатньо (Ivanics M., 1994, o. 71–72).

⁸ Zamoyski J. De Transitu Tartarorum per Pocutiam...

⁹ Karácson I. 1916. Török Történetírók III. Budapest, 1916. O. 227.

¹⁰ Baranyai Decsi. Baranyai Decsi János magyar történetje [1592–1598]. Fordította és a bevezetőt írta P. Kulcsár. Budapest, 1892. O. 151.

17 липня бої з татарами у кількох місцях вели сили Іштвана Баторія, однак це не завадило кримцям приєднатись до османського війська. Османський хроніст Мустафа Наїма стверджує, що завдяки прибуттю татар османи змогли утримати фронт в Угорщині, зберегли контроль над фортецею Сонта: «...Вояки фортеці Сонта в повіті (нагіє) Морави теж зі страху розбіглися по довколишніх пагорбах, і з діддаром залишилося зо п'ять чи десять осіб. Коли підступили кяфіри, ті вдарили з гармат, і кяфіри не пішли на приступ, помишляючи, нібито всередині є вояки. Заледве ця фортеця врятувалася від хитрощів ворога. Коли із Сонти долинули гарматні постріли, командири з вояками, що прибули до околиці Ваца, подумали: «Недовірок надходить»; втекли назад і нарobili в народі багато галасу. Тієї ж миті прокотилася луною чутка, мовляв: «Із татарським військом прийшло стільки-то тисяч підмоги», отож недовірків прогнано, а вояки з Сонти знову ввійшли до фортеці...»¹¹.

Таким чином, татар не змогли зупинити на угорських територіях – головні сили австрійського війська вели бої з османами, угорська знать мобілізувала свої сили дуже повільно (існували гострі конфлікти між угорськими можновладцями, між угорцями та австрійцями), у Трансильванії тривала боротьба між проавстрійськими та проосманськими силами. За підрахунками дослідника К. Кортепетера, кримцям знадобилось понад 1,5 місяця, аби подолати шлях з Криму до Дьєра, де вони з'єднались з турками приблизно 5 серпня (Kortepeter C. M., 1972, p. 142). За іншими даними, татари досягли польсько-трансильванського кордону 27 червня, 11 липня розбили табір поблизу Хуста і з'єднались з військом Сінан-паші поблизу Дьєра 11 серпня (Ivanics M., 1994, o. 75).

Коджа Сінан-паша чудово розумів, що кидати татарське військо на штурм Дьєра нераціонально, оскільки це не матиме жодного ефекту та призведе до великих втрат кримців і вирішив, що кочівники спустошуватимуть околиці міста, не дозволять австрійцям, які розбили табір на острові (на протилежному березі Дунаю), постачати оточеному гарнізону харчі та боєприпаси. Командувач османського війська вирішив направити татар на штурм ворожого табору. Задля цього союзники спорудили плоти і 15 серпня 500–600 татар за підтримки 100 яничар спробували атакувати табір, однак австрійці провели потужну контратаку та розбили загін кримців¹². Після цього кримці здійснили набіги в районах Папи та Марцали, зібрали чимало харчів та доставили їх османам і зробили це доволі вчасно, оскільки у турецькому війську відчувався брак продуктів, і Сінан-паша навіть міркував про зняття облоги Дьєра¹³. Далі татари зробили кілька мостів, використовуючи деревину та шкури тварин і 13 вересня з османами все ж атакували австрійський табір, закріпились в ворожих шанцях (окопах). На наступний день татари посилили натиск на ворога – основне військо кримців повів у бій особисто хан, а османи надали вогневу підтримку. В результаті військо австрійців та їх союзників було відкинуто на понад 10 км, і гарнізон Дьєра втратив будь-яку надію на допомогу ззовні. Далі татари займались спорудженням валів довкола Дьєра, засипали рови та зводили частоколи. Побачивши безперспективність подальшого опору, комендант Дьєра – Фердинанд Хардегт вирішив здати місто за умови, що османи збережуть життя бійцям та цивільним. У 1595 р. за це рішення Хадегт був страчений австрійцями. 27 вересня османи взяли Дьєр під контроль, у місті лишився загін у 2 тис. воїнів. Сінан-паша ще до падіння Дьєра направив кримців до Папи, аби ті оточили місто. Хан Гази II Герай відправив до гарнізону Папи посланця з листом, у якому вказувалось про падіння Дьєра. Дізнавшись про це, гарнізон Папи вночі 3 жовтня покинув місто, і таким чином татари без бою здобули Папу. До середини жовтня у Папі знаходились татари, а потім місто перейшло під управління санджак-бея Ідріса, який раніше перебував у Сегеді. Хоча частина кримців лишилась у фортеці, все ж більшість війська вирішили перезимувати поблизу Папи. У жовтні османське військо спробувало здобути Комаром, однак успіху не мало.

¹¹ Наїма М. Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну): пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 21.

¹² Pecevi I. Tarih-i Pecevi. II. Istanbul, 1866. S. 98.

¹³ Ibid. S. 157.

Після цього турки вирушили на зимівлю до хорватського Осієка, а татари попрямували до Тімішоара. Султан хотів, аби татари залишились зимувати в Угорщині, аби вони забезпечували харчами та боеприпасами гарнізони міст та фортець і навесні 1595 р. продовжили бойові дії, тримали під контролем Трансільванію, правляча еліта якої вступила до Священної Ліги (Ivanics M., 1994, о. 81). Хан натомість вважав, що зимувати в Угорщині для кримців небезпечно, залишив війська на підсилення гарнізонів Папи й Секешфегервара, а також понад тисячу воїнів поблизу Тімішоара, а сам з основними силами вирушив до Криму.

На зворотному шляху кримців очікували серйозні перешкоди – ще в листопаді 1594 р. Аарон Тирон та волоський господар Михайло Хоробрий повстали проти султана, вчинили розправу над турецькими купцями у Ясах та Бухаресті, за допомогою трансільванського князя захопили ряд фортець на лівому березі Дунаю, взяли в облогу Бендери, поблизу яких кримці зазвичай форсували Дністер. Коли кримці із значною здобиччю повертались до Криму через Валахію, то були атаковані загонами Михайла Хороброго та зазнали певних втрат (Kortepeter S. M., 1972, p. 144). А. Мосбах стверджує, що татари повернулись до Криму у лютому 1595 р. з величезною здобиччю¹⁴. Війна між Османською та Священною Римською імперіями тривала до 1606 р. і зводилась в основному до боїв за міста та фортеці, деякі з яких по кілька разів переходили з рук у руки. Нарешті 11 листопада 1606 р. обидві сторони конфлікту підписали Житворокський мир, за умовами якого дві держави зберігали за собою території, які захопили на момент підписання угоди. Османська імперія отримувала одноразову виплату у 200 тис. флоринів, а Габсбурги звільнялись від сплати щорічної данини. За різними даними, в результаті тривалого протистояння втрати військ обох сторін становили понад 90 тис. осіб (Levy J., 1983, p. 88–89). Були зруйновані сотні населених пунктів, великих збитків було завдано насамперед угорським землям.

Таким чином можна зробити певні висновки. Османська імперія вступила у черговий військовий конфлікт з державою Габсбургів, перебуваючи не у найкращому становищі, тому султан був вимушений звернутись по військову допомогу до кримців. Кримський хан провів мобілізацію, зібрав ймовірно кілька десятків тисяч воїнів та особисто очолив ці сили у поході. Імператор Священної Римської імперії, угорці, князь Трансільванії та інші європейські лідери знали про загрозу, що наближається, однак не скоординували свої дії, не змогли зупинити татар та дати їм відсіч. Річ Посполита, перебуваючи в нейтралітеті з Османською імперією, не бажала вступати у масштабну війну, саме тому канцлеру Яну Замойському не вдалось швидко мобілізувати великі сили та вчасно перехопити кримців. Однак варто зазначити, що кримські татари були майстрами мобільності, різноманітних тактичних маневрів і, маючи хороших провідників, вирушили через Карпати, що стало несподіванкою для Я. Замойського та австрійців. Марно було сподіватись, що татар у Покутті зупинять кілька сотень вояків, а у горах серйозною перешкодою стануть завали з дерев та каміння. Впродовж першої половини липня татари пройшлись Покуттям, спалили Снятин, Коломию, Тлумач, Чешебіси, Калуш та десятки населених пунктів, в результаті чого жертвами стали тисячі, можливо навіть десятки тисяч осіб. Далі кримці перетнули кордони Угорщини, розгромили кілька загонів угорського війська та у серпні з'єднались з османами. Татари допомогли османам утримати облогу Дьєра, відкинули від міста австрійські війська і гарнізон вимушений був капітулювати, здобули без бою Папу, розграбували значні території. Кримці постачали турецьке військо харчами та здійснювали ефективну локальну розвідку. Завдяки наявності гармат, легкоозброєної кінноти та застосовуючи ефективні тактичні маневри військо Кримського ханства суттєво вплинуло на характер бойових дій та загальний результат у військовій кампанії турків проти держави Габсбургів у 1594 р.

¹⁴ Mosbach A. Wiadomości do Dziejow Polskich z Archiwum Prowincji Sląskiej. Ostrow, 1860. S. 234.

Список літератури

- Козловський С. О., 2025 а. Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 53. 123–132.
- Козловський С. О., 2025 б. Військо Кримського ханства у військових кампаніях Османської імперії проти Угорщини та Австрії у XVI–XVII ст. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*. № 2. 159–172.
- Козловський С. О., 2025 с. Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 36 (75). № 2. 84–91.
- Козловський С. О., 2025 d. Тактична складова військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.). *Етнічна історія народів Європи*. Випуск 77. 50–63.
- Козловський С. О., 2025 е. Участь війська Кримського ханства в осmano-сефевідській війні 1578–1590 рр. *Воєнно-історичний вісник*. 58 (4). 31–41.
- Чоловський О., 1939. *Татари в Карпатах у 1594 р. Епізод з татарських вторгнень у Польщу*. Станіславів.
- Bayerle G., 1972. *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590–93*. Bloomington.
- Fairfax D., 1982. *The Grande Turke*. London.
- Finkel C., 2007. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York.
- Ivanics M., 1994. *A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest.
- Kocowski B., 1948. *Wyprawa Tatarow na Węgry przez Polskę w 1594 r*. Lublin.
- Kortepeter C.M., 1972. *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*. New York.
- Levy J., 1983. *War in the Modern Great Power System, 1495–1975*. Lexington.
- Luthar O., 2008. *The Land Between: A History of Slovenia*. Lausanne.
- Sinkovics I., 1987. *Magyarország története 1526-1686*. I–II. Budapest.
- Williams B. G., 2013. *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*. Washington.
- Woodhead Ch., 1983. *Ta'liki-zade's sehname-i hümayun. A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593–94*. Berlin.

Serhii Kozlovskiy

THE ARMY OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE MILITARY CAMPAIGN OF 1594 IN THE CONTEXT OF THE LONG TURKISH WAR (1593–1606)

The article examines the military campaign of the Crimean Khanate in 1594 as part of the Long (Thirteen Years) War of the Ottoman Empire against the Habsburg State in 1593–1606. It is found that the Crimeans came to the aid of the Ottomans at a time when the latter were experiencing a shortage of food and the further siege of Győr was in question. The main attention is paid to the hostilities with the participation of the Crimeans in the Carpathians and on the territory of Hungary. The correspondence of the Polish Chancellor Jan Zamoyski, which became one of the main sources, is analyzed, regarding the participation of the Crimeans in the war, their passage through Pokuttya and the Carpathians, as well as the peculiarities of their tactics of fighting. It is proved that the Tatars were able to successfully overcome the Carpathians both due to the high mobility of the troops, reconnaissance and tactical maneuvers, and due to the errors of the Polish and Hungarian military command, which acted late and did not take into account the scale of the threat. An attempt was made to establish the number of Tatar troops involved in the campaign, the route of their advance and the features of local battles in Pokuttya, Prykarpattia, the Carpathians, Transcarpathia and directly on the territory of the Hungarian Kingdom. In the campaign of 1594, the Tatars captured Cheshebis with the help of artillery, captured Papa without a fight, and helped the Ottomans capture Győr. The prerequisites for the war of 1593-1606, the features of the military art of the Crimean Khanate and the reasons for the participation of the Crimeans in the military campaigns of the Ottoman Empire are considered. Based on a cross-analysis of contemporary sources, the nature of the complex relationship between the Tatar and Turkish command is established. A detailed analysis of Turkish narrative sources has shown the existence of a personal conflict between the Crimean Tatar Khan Gaza II Geray and the serdar of the Turkish army Koca Sinan-pasha, which ultimately resulted in the withdrawal of the main forces of the Crimeans from Hungary and the subsequent removal of Sinan-pasha from the post of Grand Vizier. In conclusion: the campaign of the Crimean Khanate army to Hungary in 1594 allowed the Ottomans not only to hold the front, but also to capture the fortress of Győr, conduct hostilities the following year, and maintain control over the territories. The Crimeans inflicted

considerable damage on the enemy's economic and resource base. The successful crossing of the Carpathians by the Tatars showed that the king and magnates of the Polish-Lithuanian Commonwealth were in no hurry to fight on the side of the Habsburgs.

Key words: Crimean Khanate, army, military art, Crimean Tatars, nomads, siege, battles, military campaigns, Hungary, Carpathians.

References

Kozlovskiy S. O., 2025 a. Artyleriiia yak taktychna komponenta viiskovoho mystetstva Krymskoho khanstva (XV–XVI st.) [Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia: Istoriia*. Vyp. 53. 123–132. (In Ukrainian).

Kozlovskiy S. O., 2025 b. Viisko Krymskoho khanstva u viiskovykh kampaniiakh Osmanskoi imperii proty Uhorshchyny ta Avstrii u XVI–XVII st. [The army of the Crimean Khanate in the military campaigns of the Ottoman Empire against Hungary and Austria in the 16th–17th centuries]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha: Istoriia*. № 2. 159–172. (In Ukrainian).

Kozlovskiy S. O., 2025 c. Viisko Krymskoho khanstva u seredyni XV–XVI st.: chyselnist, liudskiy ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Istorychni nauky*. Tom 36 (75). № 2. 84–91. (In Ukrainian).

Kozlovskiy S. O., 2025 d. Taktychna skladova viiskovoho mystetstva Krymskoho khanstva (XV–XVI st.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vypusk 77. 50–63. (In Ukrainian).

Kozlovskiy S. O., 2025 e. Uchast viiska Krymskoho khanstva v osmano-sefevidskii viini 1578–1590 rr. [Participation of the Crimean Khanate troops in the Ottoman-Safavid war of 1578–1590.]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. 58(4). 31–41. (In Ukrainian).

Cholovskyi O., 1939. *Tatary v Karpatakh u 1594 r. Epizod z tatarskykh vtorhnen u Polshchu* [Tatars in the Carpathians in 1594. An episode from the Tatar invasions of Poland.]. Stanislaviv. (In Ukrainian).

Bayerle G., 1972. *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590–93*. Bloomington. (In English).

Fairfax D., 1982. *The Grande Turke*. London. (In English).

Finkel C., 2007. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York. (In English).

Ivanics M., 1994. *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* [The Crimean Khanate in the Fifteen Years' War]. Budapest. (In Hungarian).

Kocowski B., 1948. *Wyprawa Tatarow na Węgry przez Polskę w 1594 r.* [The Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594]. Lublin. (In Polish).

Kortepeter C. M., 1972. *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*. New York. (In English).

Levy J., 1983. *War in the Modern Great Power System, 1495–1975*. Lexington. (In English).

Luthar O., 2008. *The Land Between: A History of Slovenia*. Lausanne. (In English).

Sinkovics I., (1987). *Magyarország története 1526–1686* [History of Hungary 1526–1686]. I–II. Budapest (In Hungarian).

Williams B. G., 2013. *The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire*. Washington. (In English).

Woodhead Ch., 1983. *Ta'liki-zade's sehname-i hümayun. A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593–94*. Berlin. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 06.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Кривошея Ігор,

кандидат історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський національний університет
igorkryvosheia@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1429-8293

Терещук Антон,

доктор філософії,
викладач-стажист кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманський національний університет
tereshchuk.anton@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2519-6738

ВЕЛИКА ВІЙНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ¹

Стаття присвячена дослідженню повсякденного життя та соціокультурній трансформації польської шляхти в роки Першої світової війни. Глобальний конфлікт, глибину якого сучасники спершу недооцінювали, докорінно змінив їхній соціокультурний простір. Актуальність роботи зумовлена перенесенням фокусу з традиційної воєнно-дипломатичної історії на антропоцентричний вимір, що дає змогу проаналізувати Велику війну як індивідуальний досвід привілейованого стану та носія польської ідентичності. У дослідженні мемуари, щоденники та спогади розглянуто як джерела, що містять у собі «дух часу», поєднують безпосередню емоційну реакцію на події з їхнім подальшим раціональним осмисленням і рефлексією. Залучення джерел особового походження дає змогу відтворити події на емоційному-психологічному рівні, що сприяє висвітленню ціннісних орієнтирів, поведінкових моделей і ментальності польської шляхти початку ХХ ст.

У статті проаналізовано динаміку переходу від «островів стабільності» маєткового життя до пошуку нових форм національної самоорганізації в умовах війни. Висвітлено рефлексії авторів щодо сподівань на уникнення воєнної катастрофи, а також продемонстровано суттєві відмінності у сприйнятті війни крізь призму дитячого та дорослого бачень. Для цілісного відтворення особистих переживань були залучені та проаналізовані чоловічі та жіночі его-документи. У спогадах зафіксований перехід від тривалого соціального напруження до відкритого конфлікту, супроводжуваного погрозами та вимушеним відходом шляхти з власних маєтків. У цьому контексті его-документи є не лише джерелом фактів, а й свідченням глибокого психологічного зламу цілого покоління польської шляхти. У статті частково використано матеріали, зібрані Ігорем Кривошеєю під час його дослідження в рамках програми «Дослідження в Польщі» (2026) Центру діалогу імені Юліуша Мерошевського (Варшава).

Ключові слова: Велика війна, документи особового походження, его-документи, історія повсякдення, Перша світова війна, польська шляхта.

Філософ іспанського походження Джордж Сантаяна застерігав: «Ті, хто не пам'ятає минулого, приречені на його повторення». Війна, яка розпочалася з ілюзії швидкої перемоги до Різдва ніхто не бачив, у результаті стала першою глобальною «м'ясорубкою», що зруйнувала імперії та мільйони людських життів. Війна, яка поділила світову історію на «до» і «після», залишила після себе колосальний пласт пам'яті. Аналіз і висвітлення его-документів (спогадів,

¹ У статті частково використано матеріали, зібрані Ігорем Кривошеєю під час його дослідження в рамках програми «Дослідження в Польщі» (2026) Центру діалогу імені Юліуша Мерошевського (Варшава).

щоденників, мемуарів, кореспонденції, нотаток тощо) учасників та свідків Великої війни уможлиблює не тільки глибше розуміння передумов, перебігу та наслідків війни, а й дає шанс винести гіркі уроки для запобігання подібним трагедіям у майбутньому.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена перенесенням фокусу з традиційного висвітлення військових операцій і дипломатичних дій на антропоцентричний вимір. На прикладі представників польської шляхти стає можливим проаналізувати Першу світову війну не лише як зіткнення армій, але і як досвід привілейованого стану, який був головним носієм польської політичної ідентичності та культурної традиції.

Амстердамський професор Жак Прессер у 1950-тих запропонував термін «его-документи» (нід. *egodocumenten*) на позначення матеріалів, де автор пише про себе або перебуває в центрі оповіді. Я-документи стали невід'ємною частиною дослідження історії повсякдення (нім. «*alltagsgeschichte*»), яке започаткували німецькі дослідники Альф Людтке та Ханс Медік як напрям соціальної історії. У розвідках вони акцентували на внутрішньому сприйнятті реальності та переживанні пересічних людей, яких називали «*kleine Leute*» («маленькі люди»), тобто ті, які зазвичай залишалися поза увагою класичного історичного дискурсу (Voguska M., 2008, с. 395–396).

Его-документи містять у собі «дух часу», відтворюючи історичні події на глибокому емоційно-психологічному рівні. У них присутнє унікальне нашарування культурних та історичних контекстів, які автори реконструювали у своїх спогадах, щоденниках, мемуарах тощо. Оскільки сприйняття подій та процесів кожним індивідом детерміноване його власним досвідом і системою цінностей та оцінок, аналіз я-документів є критично важливим для цілісного висвітлення історії повсякдення.

Попри розмаїття мотивів та обставин написання, автори его-документів прагнули зафіксувати власний досвід, індивідуальну візію та свою роль у пережитих подіях. Важливо розрізнити я-документи, створені безпосередньо в момент подій (щоденники, листи), та ті, що виникли через певний проміжок часу (мемуари, спогади). Такий дворівневий характер его-документів дає можливість поєднувати безпосередню емоційну реакцію з пізнішим, більш виваженим і раціональним, осмисленням, що в сукупності формує цілісний історичний образ епохи.

Від початку XXI ст. історія повсякдення утвердилася як один із пріоритетних напрямів української історичної науки. Значний внесок у розробку її методології зробили О. Удод, О. Коляструк, Т. Заболотна, Ю. Зінчук та ін.

О. Удод розглядає цю проблематику як таку, що перебуває на етапі теоретичного формування, наголошуючи на її потенціалі для розширення джерельної бази та глибокого аналізу суспільних явищ (Удод О., 2010). О. Коляструк акцентує на проблемах термінологічної невизначеності та невизначеності меж із суміжними дисциплінами. Дослідниця обґрунтовує необхідність удосконалення методології для аналізу історичних процесів крізь призму життя «пересічної людини» (Коляструк О., 2009). Т. Заболотна окреслює низку викликів: складність інтеграції мікро- та макроісторії, міждисциплінарність і відсутність єдиної системи, що заважає формуванню цілісної картини минулого (Заболотна Т., 2010). Ю. Зінчук визначив об'єктом дослідження звичні, повторювані аспекти побуту та поведінкової моделі особистості, що сприймалася як «норма» в ту чи в ту епоху (Зінчук Ю., 2010).

Об'єктом цього дослідження стали повсякденне життя та соціокультурна трансформація польської шляхти під час Першої світової війни.

Мета статті полягає в реконструкції досвіду польської шляхти в роки Великої війни на основі аналізу его-документів, висвітленні динаміки розпаду традиційного шляхетського світу та пошуку нових форм національної самоорганізації.

У статті звертаємося до его-документів польської шляхти, щоб через призму її сприйняття відтворити Першу світову війну. Попри тривалі зусилля Російської адміністрації, спрямовані на послаблення польського впливу, шляхта аж до подій 1917 р. зберігала суттєву роль у гос-

подарському, громадському та культурному житті держави. Особливо це стосувалося Українського Правобережжя та Коронних земель, де залишалася значна присутність польських землеволодінців.

На характер, стиль і зміст я-документів польської шляхти впливає комплекс взаємопов'язаних факторів: вік, стать, самоідентифікація, фінансове становище та соціальний статус автора. У рамках дослідження залучені джерела особистого походження, написані представниками різних статево-вікових і соціально-економічних груп польської шляхти. Такий підхід дав змогу врахувати всі фактори, які могли впливати на висвітлення подій у спогадах, мемуарах, щоденниках тощо.

Джерельним підґрунтям статті слугували его-документи Августа Іванського (сина) (1881–1972)², Генріка Улашина (1874–1956)³, Станіслава Ценського (1898–1993)⁴, Марії Сапєги (1910–2009)⁵.

Август Іванський (син) був успішним підприємцем та активним учасником публічного життя. Він намагався впроваджувати нові технології та методи сільського господарювання. Був активним учасником Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, де намагався поширити фахові знання серед землевласників. Звістка про початок бойових дій застала його у власному маєтку в селі Рижавці. Йому виповнилося 33 роки.

Генрік Улашин – відомий польський славіст, мовознавець і професор трьох університетів: Львівського (1920–1921), Познанського (1921–1939) та Лодзького (1945–1956). Його наукова і літературна спадщина вражає обсягами: 226 лінгвістичних досліджень і 442 публіцистичні праці. У віці 40 років Улашин був вимушений покинути Лейпциг і повернутися до Умані на похорон свого батька, де і застала його Велика війна.

Станіслав Ценський належав до давнього шляхетського роду герба Помян. Був учасником обох світових воєн, а в мирний час господарював у родинному маєтку в Пеняках. Високий статус родини підкреслений політичною діяльністю батька, Тадеуша Ценського, який протягом 1901–1913 рр. був послом до Галицького крайового сейму від Заліщицького повіту, а з початком Великої війни очолив східну секцію Вищого національного комітету. У серпні 1914 р. Станіславу виповнилося 16 років.

Марія Сапєга – донька майбутнього міністра фінансів Другої Речі Посополитої Єжи Здзеховського. Вона належала до польської еліти гербу Равич, чия життя було тісно пов'язане з політичними та економічними процесами регіону. Народившись 1910 р. в родинному маєтку в Суховолі, Марія зустріла Першу світову війну в чотирирічному віці.

Окрім вище перерахованих его-документів, також використано праці Станіслава Зелінського⁶, Анни Потоцької⁷, Марії Дунін-Козицької⁸ та ін.

Людській психіці властивий оптимізм і віра у швидке вирішення кризових ситуацій. Попри те, що польська шляхта в обох імперіях – Російській чи Австро-Угорській – відчувала наближення Великої війни, більшість сучасників до останнього плекала надію на швидке дипломатичне вирішення. Август Іванський (син) так описує своє відчуття напередодні війни: «Widmo wojny światowej od tak dawna groziło Europie, że wreszcie przestano wierzyć w jej realność.

² Iwański A., senior. Pamiętniki, 1832–1876; Iwański A., junior. Wspomnienia, 1881–1939. Słowo wstępne Jarosława Iwaszkiewicza. Opracował Wacław Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 573 s.

³ Ułaszyn H. Z Kopiowatej na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia. Opracował Mirosław Skarżyński. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 524 s.

⁴ Cieński S. Zamykam oczy i widzę... Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2015. 544 s.

⁵ Sapieżyna M. Moje Życie, Mój Czas. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2008. 576 s.

⁶ Zieliński S. Liga Narodowa na rusi 1890–1920. Fragment historii pracy polskiej na kresach południowo-wschodnich. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016. 116 s.

⁷ Potocka A. S. Mój pamiętnik. Warszawa: Wydawnictwo SBM, 2024. 432 s.

⁸ Dunin-Kozicka M. Rok 1917. Z cyklu „Przeorane szlaki”. Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1928. 326 s.

Przypuszczano, że groźne chmury rozejdą się tak, jak to się działo po Agadirze, po aneksji Bośni i Hercegowiny i po innych jeszcze pomniejszych konfliktach. Toteż nawet zabójstwo arcyksięcia Franciszka Ferdynanda przeszło stosunkowo bez wrażenia. Sądono, że i tym razem wywoła to żywą i ostrą wymianę not, spowoduje może jaką konferencję międzynarodową, ale w rezultacie ułoży się zgodnie. I ja też ku końcowi lipca 1914 r., podobnie jak inni, nie liczyłem się z grozą nadciągającej burzy»⁹. Ще підлітком Станіслав Ценський не сильно переїнявся новиною про смерть спадкоємця Габсбургів у Сараєво. Він зі своїми братами, як сам писав, проводили найкращі канікули у своєму житті. Пишучи ці спогади уже в дорослому віці, він додає ретроспективну рефлексію: підсвідомо вони ніби передчували, що це остання можливість по-справжньому безтурботно відпочити перед бурхливими подіями Першої світової війни¹⁰. Отже, у польському шляхетському середовищі панувала віра в мирне врегулювання кризи або принаймні у швидке її завершення. Громадська думка польської еліти фактично ігнорувала можливість затяжної та виснажливої війни. Власне, через таку психологічну неготовність та ілюзію безпеки Перша світова війна застала більшість польської шляхти зненацька й не підготовленою.

Водночас польська еліта незалежно від імперії вбачала у війні історичний шанс подолати наслідки поділів Речі Посполитої та відновити державність. Попри невдалий досвід національно-визвольних повстань, польській шляхті вдалося зберегти запал і готовність діяти задля відродження власної державности. Зіткнення імперій-учасниць поділу було сприйняте як ключовий момент для вирішення «польського питання». Зокрема, батько Станіслава Ценського, прочитавши у Львові в газеті новину про оголошення війни Австро-Угорщиною Російській імперії, сказав: «Jest to najważniejsza wojna, która rozstrzygnie losy Polski»¹¹. Подібні настрої панували й у Варшаві. 26 липня Август Іванський (син), усвідомивши неминучість війни, обговорював з Адамом Чарторийським можливий розвиток конфлікту, водночас висувачи припущення, що конфлікт може посприяти відновленню польської державности¹².

Улітку 1914 р. Генрік Улашин завершував своє лікування в Лейпцигу. Саме там, у колі знайомих Людовіка Модзелевського та Юзефа Грохольського, який приїхав із візитом з Поділля, науковець дізнався про вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда в Сараєво. Реакція знайомих була миттєвою: Грохольський і Модзелевський поспішно покинули Лейпциг і повернулися до своїх маєтків. Невдовзі й сам Улашин отримав телеграму від матері зі звісткою про смерть батька. Ця трагічна новина змусила його покинути місто й вирушити до Умані. У спогадах він із жалем зауважує, що тоді не здогадувався, що назавжди прощається з Лейпцигом¹³.

Патріотичні гасла та заклики знайшли відгук у молодому поколінні поляків. У спогадах Станіслава Ценського можна знайти значну кількість згадок про юнацьке захоплення офіцерською формою та мрії осідлати бойового коня і зі зброєю в руках вирушити на фронт. Родинні розповіді колишніх учасників Січневого повстання та перекази про участь у Листопадовому повстанні сформували позитивний образ шляхтича, який бореться за свою незалежність. Ситуацію загрозила Австро-Угорська імперія, яка, шукаючи нових шляхів поповнення лав своєї армії, оголосила про дочасне завершення навчального процесу в закладах середньої освіти. Випускникам-добровольцям надавали привілей самостійно обирати рід військ, у якому вони хочуть служити¹⁴.

⁹ «Примара світової війни так довго загрожувала Європі, що врешті-решт у її реальність перестали вірити. Припустили, що грозові хмари розсіються так само, як це було після Агадіра, після анексії Боснії та Герцеговини та після інших, ще менших конфліктів. Тому навіть убивство ерцгерцога Франца Фердинанда пройшло відносно непоміченим. Вважали, що і цього разу це викличе жвавий та гострий обмін нотами, можливо, спричинить якусь міжнародну конференцію, але в результаті все владнається мирно. І я також наприкінці липня 1914 року, подібно як рещта, не зважав на загрозу наближення бурі». Iwański A. Op. cit. S. 403.

¹⁰ Cieński S. Op. cit. S. 96.

¹¹ «Це найважливіша війна, яка вирішить долю Польщі». Cieński S. Op. cit. S. 100.

¹² Iwański A. Op. cit. S. 404.

¹³ Ułaszyn H. Op. cit. S. 391–392.

¹⁴ Cieński S. Op. cit. S. 119.

На квітень 1915 р. було оголошено призов вікової групи, до якої належав Станіслав. Батьки, намагаючись уберегти сина від участі у війні, домовилися з головою лікарської комісії, тогочасним власником Львівського санаторію лікарем Маєвським, щоб той допоміг уникнути призову за станом здоров'я. З цією метою голова комісії наприкінці медичного огляду запитав Станіслава, чи в нього є скарги на здоров'я, на що той мав відповісти, що в нього болить серце. Однак коли до юнака дійшла черга, він відповів, що жодних скарг немає. Здивований Маєвський перепитав, але Станіслав повторив, що відчуває себе цілком здоровим. Так шляхтич, вихований на розповідях про повстання та через всезагальне патріотичне піднесення, вирішив піти до війська попри зусилля батьків¹⁵.

Починаючи з грудня 1914 р. на територію Російської імперії, особливо до Києва, почали прибувати масові потоки біженців із Королівства Польського. Особливо їхня кількість зростає після указу Миколи Миколайовича Романова (очільника російської армії), який зобов'язував цивільних мешканців до примусової евакуації. Для запобігання гуманітарної катастрофи російський уряд у жовтні 1914 р. заснував Тетянинський комітет під патронатом доньки імператора, який відповідав за опіку над біженцями.

Водночас влада створила громадські організації, діяльність яких субсидовано з розрахунку 6 рублів на одного біженця. Тож обсяг фінансування безпосередньо залежав від кількості взятих під опіку осіб. Оскільки в умовах війни Російська імперія суттєво обмежила звичну соціально-політичну активність польської шляхти, благодійність стала легальним полем для національної діяльності. З цією метою було створено Польське товариство допомоги жертвам війни (Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny – РТРОВ), статут якого затверджено в Петрограді 29 серпня 1914 р. Його засновниками стали Владислав Жуковський, Александер Бабіньскі, Константи Будкевич і Генрик Свенціцький. Товариство проіснувало до вересня 1918 р.¹⁶

Доволі швидко діяльність цих товариств поширилася Російською імперією, особливо у Правобережній Україні, для кращої їх координації було створено Окружну раду Польського товариства допомоги жертвам війни (Rade Okręgową Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny). Київський комітет створено 27 жовтня 1914 р. Як зазначає Станіслав Зелінський, на початку своєї діяльності комітети концентрували увагу на матеріальній допомозі, однак згодом почали проводити культурну діяльність. Російський уряд спочатку був проти, проте через поразки на фронті з певними обмеженнями все ж таки дозволив полякам культурно-просвітні роботи: «W pierwszej chwili porzeczano na pomocy materialnej. W miarę rozwoju uwzględniać zaczęto także potrzeby kulturalne. Rząd zrazu bronił się przeciwko szkolnictwu polskiemu, jednakże w miarę niepowodzeń na froncie stawał się coraz bardziej ustępliwy aż wreszcie zgodził się milcząco na nauczanie elementarne pod warunkiem, że nie obejmie ono ludności miejscowej i że Polacy nie będą na to wydawać pieniędzy rządowych. Zastrzeżenia te okazały się w praktyce platoniczne, znalazły się środki i sposoby»¹⁷.

У квітні 1915 р. було відкрито шкільну (освітню) секцію РТРОВ. За її сприяння в листопаді того ж року в Києві відкрили польську гімназію, яка фактично складалася з двох підрозділів: чоловічого та жіночого. Маріуш Коженювський виокремлює дві основні причини, що уможливили появу цього закладу: по-перше, критична маса польських біженців у місті створила об'єктивний запит на національну освіту; по-друге, вирішальну роль відіграла наполегливість польської інтелігенції, яка вбачала у відкритті гімназії інструмент збереження національної ідентичності (Korzeniowski M., с. 71).

¹⁵ Cieński S. Op. cit. S. 121.

¹⁶ Zieliński S. Op. cit. S. 32–33.

¹⁷ «Спершу допомога обмежувалася лише матеріальною підтримкою. Проте в міру розвитку діяльності почали враховувати й культурні потреби. Уряд початково чинив опір польському шкільництву, однак через невдачі на фронті ставав дедалі поступливішим, аж поки зрештою мовчки погодився на початкову освіту. Умовою було те, що вона не охоплюватиме місцеве населення, а поляки не витратять на це державні кошти. Ці застереження на практиці виявилися суто номінальними – і кошти, і способи для реалізації задуманого було знайдено». Zieliński S. Op. cit. S. 33.

Уже 1916 р. Окружна рада Польського товариства допомоги жертвам війни розпоряджалася мільйонним бюджетом, керувала діяльністю сотні притулків для біженців, дитячих садків і шкіл. Представники Ради постійно відвідувала контрольовані заклади, а тисячі представників польської інтелігенції забезпечували їх діяльність¹⁸.

Восени 1917 р. Генрік Улашин переїздить з Умані до Києва, щоб долучитися до Польських наукових курсів («Polskie Kursy Naukowe»), де він мав викладати на мовознавчому напрямку навчання. Ініціатором утворення курсів була Вацлава Перетяткович, яка вже володіла жіночою гімназією, при якій працювала початкова школа та дитячий садок. Перше зібрання майбутніх викладачів відбулося у грудні 1916 р. в Києві в помешканні пані Перетяткович, на якому також був присутнім Улашин.

Генрік Улашин зазначає, що на вищі курси записалося майже п'ятсот осіб, серед яких була молодь і люди старшого віку, які прагнули поглибити свої знання. Склад слухачів був представлений двома категоріями: постійними та вільними. До першої групи належали особи з повною середньою освітою, вони мали відвідувати щонайменше 10 лекційних годин на семестр та обов'язково складати колоквиум. Навчання коштувало 3 руб. 50 коп. за годину на семестр¹⁹.

Досвід війни суттєво відрізнявся в містах та селах. Як зазначає Август Іванський, до революційних подій 1917 р. життя в його маєтку в с. Рижавці зберігало звичайний ритм. Продовольча криза оминала заможну садибу, однак критично постала проблема дефіциту робочих рук через постійну мобілізацію селян до війська: «Jedzenia mieliśmy w bród, żadnych braków aprowizacyjnych nie odczuwaliśmy, gospodarstwo szło dawnym trybem. Dokuczliwe jedynie było ustawiczne zabieranie nam ludzi, których trudno było zamienić nową kadrą pracowników»²⁰. Для подолання цієї кризи Іванський, як і багато інших шляхтичів, почав використовувати альтернативну робочу силу. Спершу до польових робіт залучати полонених угорців, згодом – представників народів Центральної Азії «сартів» (узбеків, таджиків), які були звільнені від мобілізації. Пізніше до них приєдналися військовополонені австро-угорської армії, серед яких переважали чехи. Таке подолання трудової кризи формувало багатонаціональний трудовий колектив²¹.

Велика війна стала каталізатором і подразником радикалізації польсько-українських відносин, які здебільшого ґрунтовані на соціальній нерівності між шляхтичем-землевласником і селянином. У досліджуваних його-документах чітко простежено наростання соціальної напруги на тлі війни. Військову дестабілізацію селянство сприймало як шанс для остаточного вирішення «земельного питання» шляхом вигнання польських землевласників. Ілюстрацією цієї небезпеки став досвід матері Герніка Улашина. Під час відвідин власного маєтку в Копійоватій вона була змушена поспіхом рятуватися втечею, наразившись на ворожість місцевих жителів. Цей епізод засвідчує, що ще до подій 1917 р. авторитет шляхти в селі був підірваний і соціальна напруга в польсько-українських відносинах була на межі зриву²².

Марія Дунін-Козицька зазначає, що в Подільській губернії смерть імператора стала тригером для зміни відносин між польською шляхтою та українським селянством. Август Іванський також указує на радикалізацію шляхетсько-селянських відносин у липні 1917 р. Саме тоді до Рижавки почали надходити все більше похмурих новин про «хвилі» погромів у маєтках. За його інформацією, першою жертвою став Роман Сангушко в Славуті. Однак по-справжньому ситуація почала виходити з-під контролю в листопаді. Повертаючись із Єлисаветграда, Август зупинився в Юзефа Підгорського в Шаховій, де змушений був провести ніч зі зброєю в руках, очікуючи нападу²³.

¹⁸ Zieliński S. Op. cit. S. 34.

¹⁹ Ułaszyn H. Op. cit. S. 395.

²⁰ «Їжі ми мали вдосталь, жодного дефіциту провізії не відчували, господарство працювало за старим звичаєм. Дошкульним було лише постійне вилучення у нас людей, яких було важко замінити новими кадрами працівників». Iwański A. Op. cit. S. 404.

²¹ Ibid.

²² Ułaszyn H. Op. cit. S. 392–393.

²³ Dunin-Kozicka M. Op. cit. S. 6–10.

Напружена атмосфера, яка панувала в Рижавці, змусила Іванського прийняти рішення про негайний від'їзд. Протягом останньої ночі він зібрав родинні коштовності та книги з бібліотеки, до якої входили перші видання Станіслава Виспянського, повне зібрання творів Кароля Шимановського, Адама Міцкевича, а також рідкісні фоліанти з історії та мистецтва. Усі ці скарби Іванський сподівався зберегти, переховуючи в Умані, проте згодом вони все одно були розграбовані²⁴.

Водночас Генрік Улашин відзначає антиросійські настрої українського селянства. Як згадує автор, мало хто серед українців бажав добра росіянам, навпаки – надіялися на поразку Російської імперії: «Kto by Rosji życzył „dobrze” – takich spotykało się bardzo rzadko. Raczej budowano nadzieje na tym, „gdy Moskale pobiją”»²⁵.

Дитяча рецепція подій суттєво різниться від дорослого сприйняття. Тому не дивно, що у спогадах Марії Сапєги не знайдено згадок про переживання наближення війни чи про перші роки бойових дій, оскільки на початок конфлікту їй було лише чотири роки. Водночас її спогади пропонують цілковито іншу перспективу сприйняття війни, яка постає через побутові зміни та дитячі емоції. Під час активної фази бойових дій Першої світової війни її родина перебувала в Петрограді. З того періоду в неї залишилося дуже мало спогадів, здебільшого вони були пов'язані зі складним і суворим домашнім навчанням та неприйняттям нею гувернанток²⁶. У спогадах незадоволення продовженням освіти висловлював Станіслав Ценський, батьки якого, попри постійні вимушені подорожі, завжди намагалися забезпечувати своїм дітям навчання, щоб не втрачати час і продовжити освіту в гімназії²⁷.

Революційні події 1917 р. змусили аристократичні кола шукати прихистку в Криму. Попри важкі обставини втечі, семирічна Марія зафіксувала в пам'яті яскраві образи кримської природи та пляжів. Безтурботність дитинства проявлялася, наприклад, у перевірених, чи вміють коти плавати, вкинувши тварину до фонтану, коли дорослі були зайняті. Однак безтурботні дитячі розваги в Криму були раптово перервані прибуттям російського флоту, під вогонь якого потрапив готель, де перебувала родина. Дівчинку дуже вразила неочікувана реакція матері, яка, на відміну від інших, сприймала небезпеку як «шалену розвагу»: «Goście i służba schronili się w piwnicy, modlili się głośno, kobiety płakały, a moja matka, która w życiu prawie niczego się nie bała, uważała to za szaloną zabawę. <...> Mama nagle postanowiła pójść na górę, gdzie zostawiła biżuterię. Wszyscy zaczęli protestować i krzyczeć, trzymać ją za suknie, ale mama powiedziała, że bimba sobie z niebezpieczeństwa»²⁸. Така поведінка дорослої жінки могла свідчити про деструктивний фаталізм або жагу гострих відчуттів, зумовлену спробою вирватися з рамок передбачуваної рутини та безпечного, проте одноманітного побуту. Утім, подібна поведінка лише вселяла страх і невпевненість у душі малої Марії, яка не поділяла захоплення матері.

Намагаючись врятувати родинні коштовності, мати Марії зашила прикраси всередині плюшевого ведмедика, якого дівчинка називала «паном Нолкеном». Дитині пояснили, що іграшка «захворіла» і потребує постійної опіки, тому її не можна залишати саму. Семирічна Марія не усвідомлювала справжніх мотивів матері, віддано виконувала це доручення. Лише через багато років, працюючи над спогадами, авторка зрозуміла, що її дитяча прив'язаність до іграшки була використана як надійний спосіб транспортування найціннішого майна²⁹.

²⁴ Iwański A. Op. cit. S. 408–409.

²⁵ «Хто б не бажав Росії “добра” – таких зустрічалося дуже рідко. Швидше, надії покладали на те, “щоб москалів побили”». Ułaszyn H. Op. cit. S. 392.

²⁶ Sapieżyna M. Op. cit. S. 19.

²⁷ Cieński S. Op. cit. S. 113.

²⁸ «Гості та слуги сховалися у підвалі, голосно молилися, жінки плакали, а моя мати, яка в житті майже нічого не боялася, вважала це за божевільну забаву. <...> Мама раптом вирішила піти нагору, де залишила свої коштовності. Всі почали протестувати й кричати, тримати її за сукню, але мама сказала, що їй байдуже на небезпеку». Sapieżyna M. Op. cit. S. 22.

²⁹ Sapieżyna M. Op. cit. S. 24.

Марія Сапега з прикрістю вказала у спогадах, що, попри намагання батьків уберегти та ізолювати доньку від жахів війни, вона неминуче мала суттєвий вплив на її психіку. У пам'яті авторки закарбувався епізод із дитинства в Криму: під час прогулянки з батьками вона побачила вершника із закривавленою головою. Дівчинка стала свідком того, як голова солдата безсило похилилася, знаменуючи його смерть. Проте цей випадок не став для семирічної дитини емоційним потрясінням. Ретроспективна рефлексія дорослої Сапегі сфокусована саме на цьому моменті, жахливою була не так смерть, як те, настільки «нормальною» стала брутальність у свідомості малої дівчинки³⁰.

Отже, аналіз еґо-документів польської шляхти періоду Великої війни дає змогу простежити складну еволюцію цього стану від «островів стабільності» до повної втрати звичного життєвого укладу. Глобальний конфлікт, глибину якого сучасники спершу недооцінювали, докорінно змінив їхній соціокультурний простір. Попри імперські обмеження в соціально-політичній діяльності, польська шляхта продемонструвала високу адаптивність, трансформувавши свою активність у гуманітарну та освітню сфери в межах Польського товариства допомоги жертвам війни (PTROW) та його Окружних рад (зокрема Київської).

Велика війна також стала потужним каталізатором польсько-українських відносин. У спогадах зафіксований перехід від тривалого соціального напруження до відкритого конфлікту, супроводжуваного погромами та вимушеним відходом шляхти з власних маєтків. У цьому контексті еґо-документи є не лише джерелом фактів, а й свідченням глибокого психологічного зламу цілого покоління польської шляхти.

Список літератури

Заболотна Т., 2010. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький. 38–43.

Зінчук М., 2010. Історія повсякденності як новий напрямок гуманітарних досліджень. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: збірник наукових праць.* Вінниця. 391–394.

Коляструк О. А., 2009. Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження. *Література та культура Полісся.* Вип. 52. 187–196.

Удод О., 2010. Історія повсякденності: питання історіографії. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький. 19–23.

Bogucka M., 2008. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.* Warszawa.

Cichoracki P., 2022. "Dokumenty osobiste" z okresu I wojny światowej w serii wydawniczej Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. *ARCHEION.* T. CXXIII. 243–254.

Korzeniowski M., 2014. Z działalności kulturalno-oświatowej Polaków w Kijowie w latach 1905–1918. *Wrocławskie studia wschodnie.* 18. 65–89.

Krywoszeja I., 2023. Tereshchuk A. Humań w recepcji polskiego szlachcica. Codzienne życie miasta we wspomnieniach Henryka Ułaszya. *Textus et Studia.* №2 (34). 7–33.

Szymborski W., 2025. Wojskowe pamiątki i sztuka okopowa we wspomnieniach polskich żołnierzy czasów I wojny światowej. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum.* Vol. 31. No. 2. 329–370.

Ihor Kryvosheia
Anton Tereshchuk

THE GREAT WAR THROUGH THE PRISM OF EGO-DOCUMENTS OF THE POLISH NOBILITY

The article is devoted to the study of everyday life and the socio-cultural transformation of the Polish nobility during the years of the First World War. The global conflict, whose depth contemporaries initially underestimated, fundamentally altered their socio-cultural space. The relevance of the study lies in shifting the

³⁰ Sapieżyna M. Op. cit. S. 26.

focus from traditional military and diplomatic history to an anthropocentric dimension, which makes it possible to analyse the Great War as an individual experience of a privileged class and a bearer of Polish identity. In the research, memoirs, diaries, and recollections are considered as sources that embody the “spirit of the age”, combining an immediate emotional response to events with their subsequent rational interpretation and reflection. The use of personal sources allows for the reconstruction of events on an emotional and psychological level, contributing to the exploration of the value orientations, behavioural patterns, and mentality of the Polish nobility at the beginning of the twentieth century.

The article analyses the dynamics of the transition from the “islands of stability” of estate life to the search for new forms of national self-organisation under wartime conditions. It highlights the authors’ reflections on hopes to avoid a military catastrophe, as well as demonstrating significant differences in the perception of war through the prism of childhood and adult perspectives. For a comprehensive reconstruction of personal experiences, both male and female ego-documents were examined and analysed. The recollections record the transition from prolonged social tension to open conflict, accompanied by pogroms and the forced departure of the nobility from their estates. In this context, ego-documents serve not only as a source of facts but also as testimony to the profound psychological rupture experienced by an entire generation of the Polish nobility. The article partially draws on materials collected by Ihor Kryvosheia during his research conducted within the framework of the “Research in Poland” programme (2026) of the Juliusz Mieroszewski Dialogue Centre (Warsaw).

Key words: World War I, Great War, Polish nobility (szlachta), ego-documents, personal documents, history of everyday life (Alltagsgeschichte).

References

- Zabolotna T., 2010. Istoriiia povsiakdennosti – «panatseia vid usikh khvorob» chy pastka dlia istoryka? [The history of everyday life – a “panacea for all diseases” or a trap for the historian?]. *Istoriiia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf.* Pereiaslav-Khmelnytskyi. 38–43. (In Ukrainian).
- Zinchuk M., 2010. Istoriiia povsiakdennosti yak novyi napriamok humanitarnykh doslidzhen [History of everyday life as a new direction of humanitarian research]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, Vinnytsia. 391–394. (In Ukrainian).
- Koliastruk O. A., 2009. Povsiakdennist yak obiekt istorychnoho doslidzhennia: okremi metodolohichni zauvazhennia [Everyday life as an object of historical research: some methodological remarks]. *Literatura ta kultura Polissia*. Vol. 52. 187–196 (In Ukrainian).
- Udod O., 2010. Istoriiia povsiakdennosti: pytannia istoriohrafii [The history of everyday life: questions of historiography]. *Istoriiia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf.*, Pereiaslav-Khmelnytskyi. 19–23 (In Ukrainian).
- Bogucka M., 2008. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.* [Man and the World: Studies in the History of Culture and Mentality, 15th–18th Centuries]. Warszawa. (In Polish).
- Cichoracki P., 2022. "Dokumenty osobiste" z okresu I wojny światowej w serii wydawniczej Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych ["Personal Documents" from the World War I period in a publication series by the Central Directorate of State Archives]. *ARCHEION*. Vol. CXXIII. 243–254. (In Polish).
- Korzeniowski M., 2014. Z działalności kulturalno-oświatowej Polaków w Kijowie w latach 1905–1918 [On the cultural and educational activities of Poles in Kyiv between 1905 and 1918]. *Wrocławskie studia wschodnie*. 18. 65–89. (In Polish).
- Kryvoszeja I., 2023. Tereshchuk A. Humań w recepcji polskiego szlachcica. Codzienne życie miasta we wspomnieniach Henryka Ułaszyna [A Glimpse into the Life of a Polish Nobleman. Everyday Life in the City as Recalled by Henryk Ułaszyn]. *Textus et Studia*, № 2 (34). 7–33. (In Polish).
- Szymborski W., 2025. Wojskowe pamiątki i sztuka okopowa we wspomnieniach polskich żołnierzy czasów I wojny światowej [Military Memorabilia and Trench Art in the Memoirs of Polish Soldiers from World War I]. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, Vol. 31, No. 2, s. 329–370. (In Polish).

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 94(437)"1492"Кабатник:94(620)"0640/1517"

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-18>**Ліхтей Ігор,**

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри Античності, Середньовіччя
та історії України домодерної доби,
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-5458-7252

ЄГИПЕТСЬКІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЧЕСЬКОГО МІСТЯНИНА МАРТИНА КАБАТНИКА (1492 р.)

У статті висвітлено передумови, перебіг і наслідки мандрівки чеського містянина Мартина Кабатника до Єгипту та на основі аналізу його дорожніх нотаток охарактеризовано життя населення столиці Султанату мамлюків – міста Каїра. Відзначається, що М. Кабатник перебував у Єгипті впродовж двадцяти днів весною 1492 р., а невдовзі після повернення на батьківщину надиктував місцевому писареві Адамові Бакаларжу все, що побачив там особисто або почув від місцевих жителів, а той після смерті мандрівника опублікував ці записи. В статті наголошується, що подорожні нотатки Мартина Кабатника охоплюють широкий спектр життя в мамлюцькому Султанаті, яке мандрівник висвітлює без упереджень і яке досить часто порівнює з реаліями в Чеському королівстві. Надзвичайно цінною є його характеристика звичаїв та побуту єгипетських арабів. Заслуговує на увагу також вивчення М. Кабатником питання співіснування релігійних громад, передусім християн та юдеїв (євреїв), в умовах панування ісламу. У дослідженні вперше в українській історіографії проаналізовано матеріал дорожніх нотаток Мартина Кабатника щодо його перебування в Каїрі. З опором на джерело простежено докладний опис тогочасного міста та життя його мешканців, зроблено огляд соціальної структури населення та організації політичного управління Єгипту, наголошено на визначних культурних надбаннях регіону за правління династії мамлюків. Деякі звичаї мусульманської спільноти викликали у Мартина Кабатника щирий подив або ж цілковите неприйняття. Серед іншого, він спостеріг, що мамлюки ставляться до євреїв більш прихильно, ніж до християн. У статті утверджується думка про те, що оприявлений нарис Мартина Кабатника, поза сумнівом, є цікавим та пізнавальним матеріалом для вивчення історії Султанату мамлюків кінця XV ст. та історії середньовічного Сходу загалом.

Ключові слова: араби, євреї, Каїр, мусульмани, середньовічний Схід, Султанат мамлюків, Чехія.

Мартин Кабатник народився, вірогідно, в 50-х роках XV ст. у Празі в родині містянина. В історіографії утвердилася думка про те, що він, очевидно, заробляв на прожиття пошиттям пальт, звідки й походить його прізвище (з чеськ. *kabát* – пальто). У 80-х роках XV ст. Мартин Кабатник покинув рідну Прагу й переселився до Літомишля, де приєднався до Общини чеських братів, яка виникла на межі 1457–1458 років. На перших порах її послідовники проповідували благочестиве та моральне життя у вірі, надії й любові, заохочуючи до читання та пізнання Біблії. Відповідно до євангельських ідеалів, вони засуджували насилля, а також вважали неприйнятним заняття торгівлею з метою наживи. Провівши 1467 р. процедуру обрання власних священників без урахування апостольського наступництва, брати стали незалежними від чеських католиків та гуситів і утвердилися як самостійна церква (Vukocrić L., 2000, s. 228–229).

Наприкінці XV ст. в Общині чеських братів виникли серйозні суперечки щодо справжньої природи їхньої церкви. Тому було вирішено організувати паломництво братів на Схід, аби з'ясувати, чи збереглися ще спільноти, які дотримуються постулатів первісної Святої Церкви. Для виконання цього завдання з Літомишля вирушила місія, до складу якої увійшли Лукаш

Празький, рицар Марек (Мареш) Коковець, Мартин Кабатник та Кашпар, який перебрався в Чехію з Бранденбурзького маркграфства. Значний внесок у фінансування місії зробив Богуш II Костка з Поступиць (1487–1505), який був володарем Літомишля і належав до Общини чеських братів. Він також випросив від чеського короля Владислава II Ягеллончика (1471–1509, у 1490–1516 роках обіймав також угорський престол) необхідні супровідні листи.

Разом брати дісталися до Константинополя, а там їхні шляхи розійшлися. Рицар Марек Коковець попрямував до Московії, брат Лукаш Празький – подався у грецькі землі, а Кашпар з Бранденбурзького маркграфства залишився в околицях Константинополя. Однак про їхні мандри не збереглося жодних відомостей. Натомість про подальшу подорож четвертого з них, Мартина Кабатника, яких вирушив до Єрусалима, а відтак з цікавості побував ще й у Єгипті, відомо добре, оскільки він був єдиним, хто залишив для нащадків письмові свідчення. Невдовзі після того, як у листопаді 1492 р. учасники місії повернулися до Літомишля, М. Кабатник надиктував свої спостереження тамтешньому нотареві Адамові Бакаларжу. Це, ймовірно, могло статися в період із 1492 по 1502 роки. А в лютому 1503 р. Мартин Кабатник помер. Чи залишив він по собі нащадків, – не відомо (Kunský J., 1961, s. 77–79; Lašek F., 1945, s. 34–36).

У 1539 р. Адам Бакаларж опублікував дорожні нотатки мандрівника під назвою «Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta Martina Kabátníka z Litomyšle a na té cestě sepsaný rozličných zemí, krajín, měst a zruosobuov jich i také obyčeujuov lidí...» (Подорож з Чехії до Єрусалима і Єгипту Мартина Кабатника з Літомишля та здійснений на цьому шляху опис різних країн, ландшафтів, міст та їхніх особливостей, а також звичаїв людей...). Дослідник Міхаель Боровичка вважає, що це перший чеський опис подорожі, який зберігся в оригіналі (Borovička M., 2010, s. 102).

Важкий шлях мандрівника, який не володів іноземними мовами, відтворено тут просто й доступно. У своїй розповіді Мартин Кабатник зосереджувався на тому, що сам побачив, почув і пережив. Таким чином, достовірність його свідчень впливала саме з компетентності автентичного спостерігача, який мав інформацію з перших уст (Řezníková L., 2024, s. 138). Як людина практична, М. Кабатник здебільшого звертав увагу на особливості життя й природи на Святій землі та в Єгипті, порівнюючи все з тогочасними реаліями його батьківщини. Цінним у дорожніх нотатках Мартина Кабатника є те, що він зосереджувався не лише на спостереженні за релігійними відносинами, а фіксував життя в чужих країнах у всій його повноті. Найбільшу увагу в нарисі Мартина Кабатника приділено опису столиці Султанату мамлюків – місту Каїра, яке він постійно називає Єгиптом («Ejiptem»).

Після першої публікації 1539 р. нарис Мартина Кабатника перевидавався ще кілька разів (у 1542, 1564, 1577, 1639, 1691 та 1708 роках), що свідчить про його популярність (Važant V., 2024, s. 344–345). Перше видання з фаховими коментарями було підготовлене істориком Юстином Вацлавом Прашеком та опубліковане Чеською академією у 1894 році під назвою «Подорож Мартина Кабатника з Чехії до Єрусалима та Каїра в 1491–1492 роках»¹. Відтоді короткі чи довші уривки з дорожніх заміток М. Кабатника було включено до кількох різних збірок чеської літератури та тематичних антологій. У цьому контексті заслуговує на увагу добірка праць чеських мандрівників XV – XVII ст., присвячених Єгипту, яку впорядкувала Луція Сторхова (Storchová L. (ed.), 2005).

У 2019 р. на основі нотаток Мартина Кабатника, які оформив та видав А. Бакаларж, дослідниця Милослава Вайдлова з Інституту чеської мови Академії наук Чеської Республіки разом зі співробітником Регіонального музею в Літомишлі Мартином Боштиком оприявнили їх оновлену версію. Понад половину цієї, ретельно підготовленої, книжки складають супровідні тексти М. Вайдлової та М. Боштика. Так, М. Боштик написав вступ, у якому висвітлив процес формування Общини чеських братів, передусім діяльність її громади в Літомишлі. Натомість

¹ Martina Kabátníka Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira r. 1491 – 1492., 1894. Vyd. Prášek J. V. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. 39 s. (далі – Martina Kabátníka cesta...)

М. Вайдлова доповнила відредагований текст різними прочитаннями рукописної версії дорожнього нарису М. Кабатника та його другого видання 1542 року. В окремому розділі М. Вайдлова та М. Боштик розглядають обставини створення рукопису «Подорожі з Чехії до Єрусалима та Єгипту...», його зміст та ймовірного автора. Для кращої орієнтації читача в описаній мандрівці вміщено також карту, з допомогою якої відтворено маршрут подорожі Мартина Кабатника.

На думку М. Вайдлової та М. Боштика, не зовсім зрозумілою є мотивація створення дорожніх нотаток, адже, відповідно до повідомлення Адама Бакаларжа, який підготував передмову до видання 1539 р., мандрівник спочатку не мав наміру фіксувати в такий спосіб усе побачене й пережите. Той факт, що А. Бакаларж записував усе під диктовку Мартина Кабатника, зумовив припущення про його анальфабетизм. Воно спирається на твердження Адама Бакаларжа, який у згаданій передмові наголосив, що М. Кабатник не спромігся здобути шкільну освіту. Однак М. Вайдлова та М. Боштик намагаються спростувати цю тезу з огляду на те, що М. Кабатник був, очевидно, ремісником або торгівцем, а тому для своєї професії йому, ймовірно, потрібно було навчитися читати й писати хоча б на елементарному рівні. В якості ще одного аргументу на підсилення цієї гіпотези дослідники наводять факт, що Община чеських братів обрала саме його для цієї довгої, важкої та важливої місійної подорожі (Kabátník M., 2019; Vašíčková M., 2020).

В українській історіографії знаходимо лише невелике за обсягом гасло про Мартина Кабатника, опубліковане в біографічному довіднику «Чехи в Галичині» (Драбл А., 1998, с. 46).

Мета нашого дослідження – простежити подорож Мартина Кабатника з Єрусалима до Єгипту та висвітлити його перебування в Каїрі, який був головною метрополією Султанату мамлюків. У контексті окресленої мети ставимо собі за завдання проаналізувати ті сюжети з твору Мартина Кабатника, в яких охарактеризовано особливості управління Каїром, описано, як саме місто, його локації, так і спосіб життя, релігійну приналежність тамтешнього населення і види заняття різних соціальних верств.

Мартин Кабатник та його побратими вирушили в мандрівку з Літомишля 1 березня 1492 року. Подорож пролягала торговельними шляхами через Краків, Львів, Сучаву (нині – в Румунії) до Константинополя (Стамбула). На жаль, текст нотаток Мартина Кабатника не містить докладної інформації про перебування місіонерів у Львові та й загалом – про подорож землями Галичини. Але в джерелі зазначено, що Львів знаходиться *на руській землі (w zemi Rauske)*, хоча тоді місто перебувало в складі Польського королівства².

У Константинополі мандрівники розділилися, й Мартин Кабатник продовжив шлях до Єрусалима. Ще в Константинополі він зустрів єврея, який став йому за перекладача. Єврейський гід володів також руською мовою, тож Мартин Кабатник міг спілкуватися з ним принаймні чеською. Цей перекладач єврейського походження, імені якого М. Кабатник не називає, ймовірно, купець, супроводжував його аж до Єрусалима. Переправившись через Босфор до Малої Азії, Мартин Кабатник з попутником приєдналися до купецького каравану й помандрували через Бурсу, Анкару, Газіантеп, Алеппо, Хомс та дісталися до Дамаска. Пробувши там три тижні, вони вирушили до Єрусалима.

Перебування Мартина Кабатника у Святому місті було більше схожим на релігійне паломництво, про що свідчить і стисле узагальнення в дорожніх нотатках: *«Я був у Єрусалимі три тижні, оглядав усе, що міг знайти, пішов до босоногих людей (ідеться про ченців католицького жебракуючого Ордену францисканців – І.Л.) і пробув у них кілька днів, і розповів їм, як я прибув до них з далекої країни, з Чехії. Тоді вони поставилися до мене доброзичливо та проявили до мене любов, надаючи мені все, що я потребував»*³. Хоча Мартин Кабатник подорожував самостійно й походив, так би мовити, з «еретичної» країни, а також належав до занадто

² Martina Kabátníka cesta... S. 3.

³ Ibid.

нонконформістської релігійної спільноти, монахи-францисканці зустріли його привітно, як ревні християни.

Оглянувши Єрусалим та його околиці, М. Кабатник, очевидно, з цікавості вирішив продовжити свою подорож до Єгипту. Свого супутника-єврея він залишив у Єрусалимі, а сам приєднався до каравану купців, що прямував на південь. Його шлях пролягав через невелике, але багате місто Газу. Наприкінці XV ст. Газа перебувала під владою Єгипту, яким тоді правили мамлюки. Розташування міста на узбережжі Середземного моря сприяло інтенсивному розвитку сільського господарства, різноманітного ремісничого виробництва та жвавій торгівлі. Мандрівник називає Газу одним із важливих адміністративних центрів Мамлюцького султанату та описує її як невелике місто, що знаходиться на піщаній горі в оточенні садів. Тут росте багато плодоносних дерев, серед яких найбільше мигдалю. Воднораз у своїх дорожніх нотатках Мартин Кабатник нарікає, що хоча Газа наповнена найрізноманітнішим крамом, продуктами харчування та іншою провізією, коштує тут усе дуже дорого⁴.

Відтак М. Кабатник розмірковує над питанням організації влади у мамлюків. Він стверджує, що в їхній державі є п'ять володарів (у Галаті, Дамаску, Галилеї, Єрусалимі та Газі), які в разі смерті нинішнього султана могли б його замінити на троні. Серед них найбільш імовірним претендентом, на думку мандрівника, є саме правитель Гази. При цьому, в подорожніх нотатках імен султана та п'яти володарів не названо⁵.

Після того, як М. Кабатник покинув Газу, де пробув тиждень, він відвідав ще два невеликі містечка. Першим населеним пунктом у цій місцевості, на який звертає увагу, було приморське місто Ель-Ариш, один із важливих центрів синайських бедуїнів, нащадків арабських племен з Аравійського півострова. Мандрівник змальовує його як бідне поселення з поганою (теплою, солоною) водою та зазначає, що це регіон, де не йдуть дощі. Грунт у цій місцевості неродючий, тому тут мало хліба, й паломникам не вистачає їжі. Крім того, М. Кабатник нарікає, що йому не смакувало м'ясо птахів, яке доводилося смажити на вогні та їсти несолоним без хліба. Єдине, що літомишльському містянину сподобалося в цій місцевості, це пальми, які він докладно описує⁶ (Kropáčková A., 2015, s. 15).

Із Ель-Ариша караван продовжив рух у південно-західному напрямку, перетнув Суецький перешийок і прибув до крайнього міста перед Єгиптом⁷. Місто, яке Мартин Кабатник відвідав перед прибуттям до Єгипту, було, ймовірно, Ага, розташоване на східному краю дельти річки Ніл. Утім місцезнаходження тієї середньовічної агломерації неможливо локалізувати зі стовідсотковою впевненістю. Деякі джерела дають підстави припускати, що це могло бути місто Факус або регіон сучасних міст Ісмаїлія чи Заказік, побудованих на землях давніших поселень у зв'язку з будівництвом тут у другій половині XIX ст. каналу (Kropáčková A., 2015, s. 17–18).

Це місто було великим і, до того ж, неукріпленим. За розмірами сягало Праги. Основним заняттям містян було виготовлення та відбілювання полотна. Чеський паломник звертає увагу на значну кількість купецьких крамниць та ткацьких майстерень, у яких виготовляють тканину білого кольору, що називається «колч». Автор обурений тим, що в цьому місті живуть тільки язичники (араби-мусульмани – *І.Л.*) та немає жодного християнина. В іншому ж він був задоволений, особливо тим, що всі нарешті наїлися хліба. Тут Мартин Кабатник також уперше напився води з Нілу. Він описує її як солодку, смачну та вважає чи не найкращою водою, яку коли-небудь пив. Очевидно, це був крайній східний рукав Нілу в його дельті. Русло річки широке, а об'єм води, що протікала, значний. Чеський мандрівник до того ніколи в житті не бачив такої великої водної артерії⁸.

⁴ Martina Kabátніка cesta... S. 20.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid. S. 21.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. S. 21–22.

Подорож каравану зі східної частини дельти Нілу до Каїра тривала два дні. Араби називали це місто Місур, і коли М. Кабатник увійшов до нього, він не проходив через жодні ворота, жодну браму, що було звичним для європейських середньовічних міст. Ось як він про це каже: *«І ми увійшли до нього, ніби це було якесь інше село, бо воно не мало ні воріт, ні стіни навколо»*⁹. У той час жодному єврею чи християнину не дозволялося в'їжджати до Каїра верхи; кожен мав злізти з коня, осла чи верблюда і йти пішки до місця, де планував зупинитися, ведучи за собою своїх тварин. Це було встановлено султаном, і будь-якому християнину чи юдею, який порушував його, загрожував штраф, конфіскація тварини, на якій їхав, та побиття палицями. І саме це правило розлютило мандрівника, можливо, не так через дискримінацію, як через довгу та виснажливу мандрівку. Тому Мартин Кабатник дуже зрадів, коли прибув до місця, призначеного для проживання¹⁰.

Дводенна подорож з караваном і довгий марш спекотними вулицями Каїра – все це неабияк виснажило мандрівника. В нотатках читаємо: *«І я пішов до таверни пішки разом з іншими, ведучи поруч коня, на якому я їхав до міста, так мені здається, що це було приблизно за милю від місця, де ми злізли з коней, і аж до таверни. Я так втомився, ведучи коня, що розгнівався на імператора (султана – І. Л.), який завдавав таких клопотів подорожнім»*¹¹.

Чеський мандрівник був неабияк вражений розмірами Каїра й нарахував тут дванадцять основних вулиць. За свідченнями місцевих жителів, у яких зупинився М. Кабатник, на кожній вулиці було по дванадцять тисяч будинків. Мандрівник не хотів вірити в те, що місто таке велике, та вирішив спробувати перетнути його за один день. Коли йому вдруге не вдалося це зробити, то він найняв єврейського провідника, щоб той показав, звідки найкраще видно місто та його розташування. За словами М. Кабатника, гід розмовляв руською мовою і тому він зміг з ним спілкуватися¹².

В супроводі провідника Мартин Кабатник вирушив до цитаделі, яку хибно називає замком. Чеська дослідниця Е. Сторхова вважає, що йдеться про Каїрську цитадель, яку 1176 р. збудував на частині гірського хребта Моккатам (Муккатам) султан Салах ад Дін (Storchová L. (ed.), 2005, s. 243). Звідти відкривався найкращий вид на Каїр. У цитаделі знаходилася резиденція правителя, яку оточувало п'ять високих стін і в кожній з них було по одній брамі з багатьма охоронцями. Щоправда, М. Кабатник та його гід дійшли лише до третіх воріт. Автор дорожніх нотаток не наважився продовжувати шлях далі, позаяк боявся, що через незнання мови не зможе пояснити, задля чого сюди прийшов¹³. Піднявшись сходами до першої брами, М. Кабатник переконався, що Каїр дійсно є мегаполісом, бо навіть за погожої днини він не зміг досягнути оком його межі. Мандрівник описує Каїр як місто, що розташоване на піщаній рівнині без лісів і пагорбів¹⁴. На момент візиту Мартина Кабатника столиця Султанату мамлюків і справді була дуже великою та густонаселеною. Відповідно до твердження сходознавців, наприкінці XV ст. в Каїрі проживало близько 270 тисяч жителів (Garcin J.-C., 2008, p. 309).

Дивує те, що ніхто, навіть гід, не звернув увагу мандрівника на піраміди. З дорожніх нотаток Мартина Кабатника випливає, що він стояв на тому місці Каїрської цитаделі, звідки видно не тільки всі піраміди Гізи, але й гробниці Абусира, а також некрополі Саккара та Дахшура. Можливо, в той час краєвид був огорнений сіруватим полудневим серпанком, який здіймався над гарячими пісками пустелі, тому ці унікальні пам'ятки давньоєгипетської цивілізації чеський мандрівник і не побачив (Hnátěk R., 1964, s. 47).

В цитаделі Мартин Кабатник зустрів чимало слуг та чиновників, які сновигали туди-сюди. Щодо цього автор дорожніх нотаток зауважує, що в Каїрі існує кілька типів службовців, але він

⁹ Martina Kabátніка cesta... S. 22.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid. S. 22–23.

¹³ Ibid. S. 23.

¹⁴ Ibid. S. 24.

добре пам'ятає тільки три категорії таких людей. Першими, найвищими за статусом, чиновниками є євнухи, ті, які *«можуть судити та карати будь-кого, і не тільки простих людей, але й вельмож»*. Ці урядовці наближені до правителя, ходять із золотими тростинами, й кожного з них у місті супроводжує великий натовп слуг. Далі йдуть чиновники другого рангу, які мають розфарбовані тростини. Чиновники третього розряду, яких є кілька тисяч, мають найнижчий статус. Вони ходять по всьому Каїру з білими тростинами й *«нікому не прощають, коли хтось робить кривду чи шкодить іншому»*¹⁵.

Відтак М. Кабатник побував у місцевості, де проводилися різні показові виступи з фехтування, жонглювання, боротьби та кінних змагань. Це була важлива локація в середньовічному Каїрі з кінною зоною або іподромом, розташована на захід від стін цитаделі. Вона з'явилася близько 1300 року за наказом султана Мухаммеда як тренувальний майданчик для мамлюцької кінноти. Саме тут мамлюки, відомі своїм кінним мистецтвом, тренувалися у бойовій тактиці верхової їзди. Тут також часто влаштовувалися кінні перегони та змагання¹⁶. Кінне мистецтво мамлюків могло похвалитися різними акробатичними елементами під час верхової їзди, які були запозиччені від вершників Центральної Азії (Kgoráčková A., 2015, s. 29).

У Каїрі неабияке враження на М. Кабатника справила турецька мечеть, яку він називає костелом. Мандрівник оглянув її ззовні та заглянув крізь відчинені двері всередину, бо йому як немусульманину входити туди було заборонено. Він описує мечеть як велику споруду, майстерно збудовану з чорного та білого мармуру й алебастру. Внутрішню частину храму також було облицьовано коштовним камінням різних кольорів¹⁷. На думку Л. Сторхової, це могла бути мечеть Азбака (Storchová L. (ed.), 2005, s. 244).

Слід відзначити, що емір Азбак був візирем султана Кайтбея (1468–1496) і на його честь звів у Каїрі величний палац, у якому побував і Мартин Кабатник. На жаль, мандрівник не згадує імені візира, якого називає «канцлером», проте дослідниця Л. Сторхова вважає, що йдеться саме про еміра Азбака та будівлю його резиденції, яка на сьогодні не збереглася (Storchová L. (ed.), 2005, s. 244). Під час зустрічі з М. Кабатником канцлер передав йому від султана та від себе супровідні листи. В дорожніх нотатках Мартина Кабатника повідомляється, що канцлер – дуже багата людина, а збудований ним палац є найдорожчим у Каїрі. Його вартість оцінюється в сто тисяч золотих монет. Будівлю цю зроблено з мармуру та алебастру різних кольорів, вона дуже простора і в ній багато кімнат. Мандрівник порівнює її розміри з маленьким містом. Усередині резиденції був навіть заповідник із різними тваринами, який Мартин Кабатник оглянув, але не описав. На той час це була єдина будівля в Каїрі, до якої трубами подавалася вода з Нілу й наповнювала резервуар¹⁸.

В Каїрі Мартина Кабатника, серед іншого, зацікавило також ювелірне ремесло. Побувавши одного дня в ювелірів, він повідомляє, що вони дуже багаті та вправні. Й усе, що людина забажає придбати для себе із золота, срібла, коштовного каміння чи чогось іншого, вона знайде в їхніх майстернях. І таких ювелірів у Каїрі багато, й вони компактно проживають в його окремій частині (*«мають своє власне місто»*), як євреї в Празі¹⁹. Крім ювелірів, як повідомляє М. Кабатник, в Каїрі багато ремісників, що займаються виготовленням якісної та вишуканої тканини, яку він називає *«колч»*. Мандрівник також наголошує, що загалом у місті є багато ремісників. Відповідно до своїх уподобань і вмінь, вони виготовляють товари якогось одного виду та населяють відповідні вулиці²⁰.

З кварталу ремісників-ювелірів Мартин Кабатник попрямував на вулицю, яку араби називають Базарною, або Ринковою, і де велася жвава торгівля. Це була вулиця Хан аль-Хуллілі.

¹⁵ Martina Kabátніка cesta... S. 24.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid. S. 25.

¹⁸ Ibid. S. 26.

¹⁹ Ibid. S. 27.

²⁰ Ibid. S. 31.

Тут його вразила неймовірна кількість люду. Вулиця була широкою, проте ми не знаємо, яку вона мала довжину, бо М. Кабатник стверджує, що йому не дозволили пройти її всю до кінця через натовпи люду та наближення сутінків. На ринку продавалося дуже багато різноманітних товарів, але мандрівник обурюється занадто високими цінами: він купив чотири буханці хліба, які були менші за празькі булочки, але дорожчі. найдешевшими речами на ринку виявилися фініки та цукор. До того ж, Мартинові Кабатникові здалося дуже дивним, що в Каїрі ринок і ярмарок працює щодня з ранку до сутінків, тоді як у Чехії лише в певні дні²¹.

У дорожніх нотатках М. Кабатника описано також оточення правителя та його військові підрозділи. Автор відзначає, що султан «неймовірно багатий на золото, срібло та різні коштовності», «дуже могутній володар», у якого численне придворне оточення. Він щедро платить своїм придворним та найманцям, тож вони також вельми багаті. З одним із таких найманців, який розмовляв також руською мовою, Мартин Кабатник познайомився й розпитав його про життя мамлюцької спільноти. Цей найманець походив з Валахії й у дитинстві його схопили турки та згодом продали в єгипетське рабство. Спочатку він доглядав мамлюцьких коней, а потім проходив військову підготовку. Після набуття бойових навичок султан подарував йому коня й обладунки, і його зарахували до армії²².

Автора дорожніх нотаток було поінформовано про те, що правляча верства в державі – це колишні невольники та раби, яких називають мамлюками, і що вони обирають правителя з-поміж себе, а не з якоїсь іншої суспільної верстви. Чеському мандрівникові здається, що армія султана добре оплачується. Він особисто провів деякий час серед найманців і переконався, що вони добре забезпечені. Султанові дозволялося мати при собі п'ятдесят тисяч таких вояків. Мінімальна ж кількість найманців при дворі султана могла налічувати тридцять тисяч. Решта війська служила потребам країни або брала участь у війнах. Султан також призначав своїх слуг чи найманців на відповідні управлінські посади. Автор дорожніх нотаток був здивований тим, що навіть урядовці (*rychtáři*) в Каїрі є слугами султана. В разі війни мамлюки отримували платню протягом чотирьох місяців, яка становила триста золотих. Якщо ж війні, зрештою, вдавалося запобігти або битви вигравали раніше цього терміну, то платня залишалася у вояків²³.

Командири були озброєні шаблями, які здебільшого виготовлялися з дуже дорогої та високоякісної дамаської сталі. Мандрівника вразив вигляд мамлюцького сотника-вершника в обладунках, у якого руків'я шаблі, піхви та булава, а в коня – вувило й стремена були позолочені. Якщо містом їде якийсь пан, що має статус вищий за сотника, то перед ним рухається п'ять чи шість отроків із золотими й булатними сокирами. А булат дуже чистий, бо він так блищить, що в нього можна дивитися, як у дзеркало, і він твердий, та ще й дуже гострий, так що ним ріжуть залізо. Для Мартина Кабатника це стало підтвердженням неймовірних багатств мамлюцьких вояків²⁴. При народженні в султана сина мамлюцькі воїни збиралися, щоб віддати шану його родині, яка мала їх прийняти та обдарувати²⁵.

Мамлюки, зазвичай, одягалися в білосніжне вбрання, яке виготовлялося з дуже тонкої шовкової тканини. Сорочки були досить довгі з коміром, що покривав усю шию, а спідниці – повністю розшиті. Їх оперізували на талії шовковим поясом. Мандрівник дивується з того, що мамлюки ходять босоніж або в капцях, а коли їдуть верхи, то знову ж таки без взуття. Тоді їхнє взуття часто знаходилося в слуг, які їх супроводжували. Якщо мамлюк йшов на війну або на битву, то брав мохерове взуття (мохёр – вовна ангорської кози або вироби з такої вовни)²⁶.

²¹ Martina Kabátніка cesta... S. 27–28.

²² Ibid. S. 28–29.

²³ Ibid. S. 29.

²⁴ Ibid. S. 29–30.

²⁵ Ibid. S. 30.

²⁶ Ibid.

Попри те, що мамлюцький султан, як наголошує Мартин Кабатник, дуже могутній володар, він не карає злодіїв та інших злочинців смертю. Спеціальні чиновники виявляють таких осіб, арештовують, а відтак ув'язнюють у вежах. Коли ж зловмисників там стає забагато, то їх шийсковують ланцюгами між собою, залишаючи руки вільними, й вони ходять по місту, жебракують, і нічого не мають, окрім того, що хтось подасть їм милостиню. Таких людей, стверджує М. Кабатник, у місті дуже багато: три тисячі чи навіть більше. Іноді вони лежать на вулицях, як собаки. Та, вважає мандрівник, їхнє життя навіть гірше, ніж у собак. Цих покараних лиходіїв можна побачити у великій кількості, закутими по троє, по п'ять, по десять, по двадцять і більше. Вони зазнають таких страшних мук із ланцюгами, що воліли б померти чи бути повішеними, ніж терпіти страждання та горе, і не очікують жодного полегшення, крім смерті²⁷.

З XIV по XVI ст. Каїр був напівзакритою територією, й іноземні купці та відвідувачі могли приїжджати сюди та продавати чи купувати товари, але лише за попереднім дозволом і протягом певного періоду. Купці могли вільно селитися та працювати в портових містах на узбережжі Середземного моря. Тому іноземцям дозволялося переміщатися в Каїрі лише пішки, а потім вони повинні були зупинятися у спеціально відведених будівлях, т. зв. ханах, які називалися також караван-сараями, що служили заїжджими дворами для купців та паломників, що прибували з Північної Африки, Аравії та всього Сходу або з Європи. Караван-сараї були великими багатопверховими будівлями прямокутного планування з внутрішнім двором та головною брамою, яка зачинялася на ніч. Окрім кімнат для проживання, тут були стайні, склади та місця для власної крамниці. Іноземці не мали права пересуватися вулицями міста вночі. Адміністратори ханів несли відповідальність перед чиновниками щодо правил дотримання встановлених заходів та сплату зборів за користування іншими приміщеннями закладу.

Як для християнських, так і для єврейських купців призначалася уповноважена особа, яка відповідала за офіційні відносини конкретної торговельної спільноти з тим чи іншим еміратом. Цей начальник, якого М. Кабатник називає старостою (*rychtářem*), обирався з-поміж підданих тих країн, що перебували у відносно дружніх відносинах з Єгиптом або Османською імперією. Така посада була дуже невдячною. Траплялися випадки, коли емір або сам султан з якоїсь причини не був задоволений станом справ у іноземній торговельній спільноті, і тоді її представника суворо карали (Kropáčková A., 2015, s. 27–28).

Більшість християнських купців, які вели торгівлю в Каїрі, були валахами. Вони розповіли М. Кабатникові, що в місті багато євреїв, а їхні крамарі дуже багаті. Араби ставляться до євреїв прихильніше, ніж до християн. У володаря перебуває на службі чимало єврейських писарів, особливо самарян. Крім того, Мартин Кабатник з'ясував, що в Каїрі представники кожної спільноти (місцеві мешканці та особи, які проживають у заїжджому дворі) повинні вдягатися у вбрання різного кольору та мати бирку. Самаряни носять одяг червоного кольору або мантії, євреї – жовтого, християни – синього. Араби вдягають убрання будь-якого кольору, бо мають владу, яка дає їм свободу. Однак араби, зазвичай, ходять у білому вбранні і якщо хочуть перевдягнутися, то ніхто не може їм цього заборонити, але вони перешкоджають усім іншим. Утім, коли християнин або представник іншої спільноти подорожує країною, то він вільний одягати все, що захоче. Та коли приходить до міста, то повинен притримуватися цього звичаю.

Значну увагу Мартин Кабатник приділяє соціальному становищу арабських жінок. Він стверджує, що араби тримають своїх жінок під дуже пильним контролем, не дозволяючи їм ходити містом. Мандрівник також відзначає, що якщо в християнських країнах жінки ходять на ринок купувати чи продавати, або до костела, або куди-інде, то там такого звичаю немає. Арабки моляться Богу вдома, де в них є також власні лазні, в яких вони миються. Якщо арабським жінкам необхідно придбати щось на ринку для хатніх потреб, то це роблять чоловіки. Саме чоловіки торгують на ринку, в крамницях або деінде. Зустріти арабських жінок чи турчанок, які ходять

²⁷ Martina Kabátníka cesta... S. 31.

містом, майже неможливо. Та якщо є якась особлива потреба, то жінка їде на ослі в супроводі двох чи трьох слуг, а обличчя її повністю закрите чистим чорним тафартом. Крізь нього вона може бачити всіх, а її лице не сміє споглядати ніхто²⁸.

Під час перебування в Каїрі Мартин Кабатник намагався з'ясувати, чи йдуть тут дощі. Йому відповіли, що дуже рідко. Він також запитав містян про зимову пору року, але вони про неї нічого не знали. Коли ж М. Кабатник став розповідати про те, що в нього вдома в цей час дуже холодно й річка замерзає так сильно, що по ній можна їздити возом, то ніхто йому не йняв віри. Всі сприймали його за божевільного²⁹. В Каїрі він уперше побачив тварину, яку місцеві жителі назвали д'явантом (*dyawant*). З опису М. Кабатника випливає, що це був жираф³⁰.

Крім того, М. Кабатник також був дуже здивований звичкою місцевого населення харчуватися публічно. Через брак дров та іншого палива їжу готували не в окремих домогосподарствах, а на численних громадських кухнях Каїра. Про те, як вони були облаштовані, довідуємося з подальшого опису М. Кабатника: *«На деяких кухнях смажать лише баранів, і нічого іншого»*. Іноді таку страву продають протягом трьох днів. Він також купив за один аспер порцію баранини, але мусив її викинути, бо вона здалася йому недосмаженою. Є також кухні, в яких варять баранину та рис для супу, що готується на цьому м'ясі, або годують зеленим горошком³¹. Раціон, який описує М. Кабатник, справді типовий для арабів. Мандрівник констатує, що араби також їдять смажену рибу, варять рисову кашу та додають до своїх страв різні прянощі.

Зрештою, слід зазначити, що в дорожніх нотатках Мартина Кабатника міститься й інформація про відомий мусульманський Байрам, пов'язаний з попереднім сорокаденним постом. Він стверджує, що араби *«не мають неділь (як вихідних днів – І. Л.) чи будь-яких інших свят протягом усього року, крім свята, яке вони називають Байрамом. І до цього свята вони постять чотири тижні, й протягом цих чотирьох тижнів вони нічого не їдять упродовж дня, а тільки з настанням ночі... На відміну від наших країн, у них немає усталеного раціону щодо їжі, яку можна споживати в той піст, тож вони харчуються так, як і тоді, коли не постять»*³².

Наприкінці березня 1492 р., після двадцятиденного перебування в Каїрі, Мартин Кабатник вирушив із караваном назад до Єрусалима. Звідти тим же шляхом, а саме – через Дамаск, Алеппо та Бурсу, помандрував до Константинополя, а в листопаді 1492 р. він та його попутники дісталися до Літомишля³³ (Blatný R., 1993, s. 104).

На початку 90-х років XV ст. спільнота Общини чеських братів у Літомишлі організувала паломництво своїх представників у східні країни з метою віднайдення християнської Церкви, що дотримується постулатів первісної апостольської віри. Серед уповноважених Общиною чотирьох братів був і Мартин Кабатник, якому випала місія вирушити до Єрусалима. Ні він, ні його побратими не виявили нічого з того, задля чого наважилися на далеку подорож. Однак Мартин Кабатник вирішив продовжити мандрівку, й наприкінці лютого 1492 р. подався з Єрусалима до Єгипту та дістався до Каїра, який був столицею Султанату мамлюків. На той час це державне утворення було на піку свого розквіту, а Каїр належав до багатих і густозаселених міст Сходу. У дорожніх нотатках, які М. Кабатник надиктував нотареві Адамові Бакаларжу незадовго до своєї смерті, міститься докладний опис Каїра та життя містян. Зокрема, охарактеризовано соціальну структуру населення, організацію управління й культурні надбання Єгипту за панування династії мамлюків. Загалом, сюжети, пов'язані з перебуванням Мартина Кабатника в Каїрі, становлять дві п'ятих частини записок. Така пильна увага М. Кабатника до Єгипту, ймовірно, була обумовлена тим, що його земляки майже не мали можливості відвідувати цей далекий регіон.

²⁸ Martina Kabátніка cesta... S. 34.

²⁹ Ibid. S. 32.

³⁰ Ibid. S. 35.

³¹ Ibid. S. 33.

³² Ibid. S. 35.

³³ Ibid. S. 35–36.

Очевидно, Мартин Кабатник був першим чехом, який здійснив мандрівку до Єгипту та задокументував своє перебування в цій країні. В перспективі доцільним буде аналіз подорожей на Близький Схід знаних представників чеської шляхти доби Раннього нового часу.

Список літератури

- Дрбал А., 1998. Кабатник (Kabátník) Мартін. В: *Чехи в Галичині: Біографічний довідник*. Львів. 46.
- Bažant V., 2024. Svátek J. *Středověké cestopisy v Českých zemích*. Praha.
- Blatný R., 1993. Cesta Martina Kabátníka z Čech do Jeruzaléma. *Nový Orient*. Ročník 48. Číslo 4. 103–104.
- Borovička M., 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada: Cestovatelství*. Praha – Litomyš.
- Garcin J.-C., 2008. The regime of the Circassian Mamlūks. *The Cambridge History of Egypt*. Vol. 1. Islamic Egypt, 640 – 1517. Edited by Carl F. Petry. Cambridge Histories Online. Cambridge University Press. 290–317. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://epdf.pub/the-cambridge-history-of-egypt-vol-1-islamic-egypt-640-1517.html> (02. 02. 2026).
- Hnátek E., 1964. Romantické představy o egyptských pyramidách. *Nový Orient*. Ročník 19. Číslo 2. 46–51.
- Kabátník M., 2019. *Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta v. 1491–1492*. Ed. Miloslava Vajdlová. Litomyšl, Praha.
- Kropáčková A. 2015. Čechura J. Egypt očima cestovatelů ze zemí Koruny české v pozdním středověku. *Technická Univerzita v Liberci*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://dspace.tul.cz/handle/15240/14978> (02. 02. 2026).
- Kunský J., 1961. *Čeští cestovatelé I*. Praha.
- Lašek F., 1945. *Litomyšl v dějinách a výtvarném umění*. Litomyšl.
- Nahodil O., 1952. Místo a význam cestopisu Martina Kabátníka v dějinách české etnografie. *Český lid*. Ročník 39. Číslo 7–8. S. 152–164; Číslo 9–10. 202–211.
- Řezníková L., 2024. *Historiam videre: Zrak, svědectví a zkušenost v dějepisectví Jednoty bratrské (1600–1660)*. Praha.
- Storchová L. (ed.), 2005. *Mezi houfy lotrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15–17 století*. Praha.
- Vašíčková M., 2020. Martin Kabátník. Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta r. 1491–1492. *E*forum [online]*. 1. 4. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.ipsl.cz/index.php?id=1694&menu=e-forum&sub=e-forum&str=text.php> (02. 02. 2026).
- Vykoupil L., 2000. *Slovník českých dějin*. Druhé, přepracované vydání. Brno.

Ihor Likhtei

EGYPTIAN REMINISCENCES OF THE CZECH TOWNSMAN MARTIN KABATNIK (1492)

The article highlights the prerequisites, course and consequences of the journey of the Czech townsman Martin Kabatnik to Egypt and, based on the analysis of his travel notes, characterizes the life of the population of the Mamluk Sultanate capital – the city of Cairo. It is noted that M. Kabatnik was in Egypt for twenty days in the spring of 1492, and soon after returning to his homeland, he dictated to the local scribe Adam Bakalarzh everything he saw there personally or heard from local residents, and after the traveler's death, he published these records. The article emphasizes that Martin Kabatnik's travel notes cover a wide range of life in the Mamluk Sultanate, which the traveler describes without prejudice and which he often compares with the realities in the Czech Kingdom. His description of the customs and way of life of Egyptian Arabs is extremely valuable. Also noteworthy is M. Kabatnik's study of the issue of coexistence of religious communities, primarily Christians and Hebrews (Jews), under the rule of Islam. For the first time in Ukrainian historiography, the study analyzes the material of Martin Kabatnik's travel notes regarding his stay in Cairo. Based on the source, a detailed description of the city at that time and the life of its inhabitants is traced, an overview of the social structure of the population and the organization of political administration in Egypt is made, and the significant cultural achievements of the region during the reign of the Mamluk dynasty are emphasized. Some customs of the Muslim community caused Martin Kabatnik's sincere surprise or complete rejection. Among other things, he observed that the Mamluks treated Jews more favorably than Christians. The article asserts the opinion that the published essay by Martin Kabatnik is, without a doubt, an interesting and informative material for studying the history of the Mamluk Sultanate of the late 15th century and the history of the medieval East in general.

Key words: Arabs, Jews, Cairo, Muslims, medieval East, Mamluk Sultanate, Czechia.

References

- Drbal A., 1998. Kabatnik (Kabátník) Martin [Kabatnik (Kabátník) Martin]. In: *Chexy v Halychyni: Biohrafichnyj dovidnyk*. Lviv. 46. (In Ukrainian).
- Bažant V., 2024. Svátek J. *Sřředověké cestopisy v Českých zemích* [Medieval travelogues in the Bohemian Lands]. Praha. (In Czech).
- Blatný R., 1993. Cesta Martina Kabátníka z Čech do Jerusaléma [Martin Kabatník's journey from Bohemia to Jerusalem]. *Nový Orient*. Ročník 48. Číslo. 4. 103–104. (In Czech).
- Borovička M., 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada: Cestovatelství* [Great History of the Lands of the Czech Crown. Thematic Series: Travel]. Praha – Litomyš. (In Czech).
- Garcin J.-C., 2008. The regime of the Circassian Mamlūks. *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1. Islamic Egypt, 640 – 1517*. Edited by Carl F. Petry. Cambridge Histories Online. Cambridge University Press. 290–317. [Online]: Available from: <https://epdf.pub/the-cambridge-history-of-egypt-vol-1-islamic-egypt-640-1517.html> [Accessed: 02. 02.2026]. (In English).
- Hnátek E., 1964. Romantické představy o egyptských pyramidách [Romantic ideas about the Egyptian pyramids]. *Nový Orient*. Ročník 19. Číslo. 2. 46–51. (In Czech).
- Kabátník M., 2019. *Cesta z Čech do Jerusaléma a Egypta v. 1491–1492 [Journey from Bohemia to Jerusalem and Egypt, 1491–1492]*. Ed. Miloslava Vajdlová. Litomyšl, Praha. (in Czech).
- Kropáčková A., 2015. Čechura J. *Egypt očima cestovatelů ze zemí Koruny české v pozdním středověku* [Egypt through the eyes of travelers from the lands of the Bohemian Crown in the late Middle Ages]. Technická Univerzita v Liberci. [Online]: Available from: <https://dspace.tul.cz/handle/15240/14978> [Accessed: 02. 02. 2026]. (In Czech).
- Kunský J., 1961. *Čeští cestovatelé I* [Czech travelers I]. Praha. (in Czech).
- Lašek F., 1945. Litomyšl v dějinách a výtvarném umění [Litomyšl in history and fine arts]. Litomyšl. (In Czech).
- Nahodil O., 1952. Místo a význam cestopisu Martina Kabátníka v dějinách české etnografie [The place and significance of Martin Kabátník's travelogue in the history of Czech ethnography]. *Český lid*. Ročník 39. Číslo. 7–8. S. 152–164; Číslo. 9–10. S. 202–211. (In Czech).
- Řezníková L., 2024. Historiam videre: Zrak, svědectví a zkušenost v dějepisectví Jednoty bratrské (1600 – 1660) [Historiam videre: Vision, testimony and experience in the historiography of the Unity of Brethren (1600 – 1660)]. Praha. (In Czech).
- Storchová L. (ed.), 2005. *Mezi houfy loťrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15–17 století*. [Let yourself be carried away by the hordes of thieves... Czech travelogues about Egypt, 15th – 17th centuries]. Praha. (In Czech).
- Vašíčková M., 2020. Martin Kabátník. Cesta z Čech do Jerusaléma a Egypta r. 1491–1492 [Martin Kabátník. Journey from Bohemia to Jerusalem and Egypt, 1491–1492]. *E*forum [online]*. 1. 4. [Online]: Available from: <http://www.ipsl.cz/index.php?id=1694&menu=e-forum&sub=e-forum&str=text.php> [Accessed: 02. 02. 2026]. (In Czech).
- Vykoupil L., 2000. *Slovník českých dějin* [Dictionary of Czech History]. Brno. (In Czech).

Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Позднякова Інна

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
pozdnjakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ: МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ (1917–1940-ві роки)

Дослідження розкриває взаємозв'язок між картографуванням та радянською політичною цензурою. У статті проаналізовано процес становлення та еволюції системи контролю та обмежень у цій сфері протягом 1917–1940-х років. Особливу увагу приділено періодизації цього процесу: від відносної відкритості 1920-х до тотального «закриття» картографічної інформації наприкінці 1930-х років. Висвітлено роль політичних, військових та карально-репресивних інституцій у регулюванні доступу до просторової інформації. Охарактеризовано вплив ідеологічних чинників на формування принципів секретності.

Доведено, що в зазначений період карта перестала сприйматися виключно як науковий чи освітній продукт, перетворившись на стратегічний ресурс та засіб ідеологічної маніпуляції. Картографія стала об'єктом тотального контролю, що призвело до появи специфічного типу «радянської мапи», визначальною рисою якої була ідеологічна доцільність. Окреслено методи втручання держави у науковий процес, як-от: вилучення стратегічно важливих даних, викривленню геопросторової інформації та запровадження жорстких режимних обмежень. Продемонстровано руйнівний вплив цензури на розвиток академічної науки та професійну діяльність наукової спільноти.

Розглянуто еволюцію інструментарію та методів роботи топографів у період Другої світової війни. Окреслено роль просторової інформації у забезпеченні навігації та підвищенні ефективності застосування техніки й управління підрозділами. Акцентовано, що впровадження передових на той час технологій аерофотографування та точного позиціонування стало важливим складником розуміння того, як технологічний прогрес безпосередньо впливав на перебіг бойових дій. Розкрито способи використання просторової інформації як важеля військової переваги. Виявлені закономірності доводять, що картографія в тоталітарній системі виконувала не лише військову, а й глибоку політичну функцію. Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти механізми використання просторової інформації у маніпулюванні суспільною свідомістю.

Ключові слова: Вермахт, Друга світова війна, ідеологічний контроль, картографічні джерела, політична цензура, просторова інформація, режим секретності, Червона армія.

Актуальність дослідження визначається потребою вивчення цензурних обмежень 1917–1940-х років, що є важливим складником розуміння того, як радянська система використовувала картографування для легітимізації територіальних змін, приховування стратегічно важливої інформації, виправлення власних прорахунків та управлінських хиб.

Попри те, що історія картографування території України радянської доби неодноразово ставала об'єктом ґрунтовних наукових праць (Картографія та історія України, 2000; Сосса Р. І., 2007; Кисельов Ю. О., 2024), необхідно зазначити, що основна увага приділялася аналізу еволюції картографічних методів, зміні кордонів та змісту самих мап. Проте такий важливий аспект, як контроль з боку держави та цензурні обмеження у сфері картографування, досі не здобув належного висвітлення. Оскільки основні принципи картографування формувалися в межах радянської системи, доцільно розглянути специфіку цих процесів у СРСР.

Мета статті полягає у дослідженні механізмів впровадження цензурних обмежень у картографічну діяльність протягом 1917–1940-х років та виявленні ключових інституцій, відповідальних за нагляд і розробку методів викривлення чи приховування просторової інформації в інтересах радянського режиму.

Для забезпечення єдиного розуміння викладеного матеріалу необхідно уточнити зміст ключових понять:

– **геодезія** – наука про методи визначення форми та розмірів Землі, зображення земної поверхні на планах і картах, а також точних вимірювань на місцевості;

– **картографія** – це галузь науки, техніки й виробництва, що охоплює вивчення, створення та використання картографічних творів;

– **топографія** – це розділ геодезії, що вивчає земну поверхню, способи її вимірювання та зображення на плані або карті (Афанасьєв О. В., 2021. с. 6, 9, 95).

Після ухвали 14 вересня 1918 р. Декрету РНК РСФРР про запровадження метричної системи, Корпус військових топографів, який після жовтневого перевороту став основою для створення Військово-топографічної служби Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА), розробив проєкт переходу карт від верстових масштабів до метричних. Перехід до знімачів у метричних масштабах передбачалося розпочати після закінчення громадянської війни, а наявні карти верстових масштабів підтримувати в актуальному стані до створення нових карт у метричній системі (Сосса Р. І., 2007, с. 201). Тому на початковому етапі радянським картографам довелося покладатися на дореволюційні матеріали. Вони продовжували передруковувати найважливіші військові топографічні карти (з масштабами 1, 2, 5 та 10 верст (1 верста дорівнює 1066,8 м) (Postnikov A., 2002, р. 245).

15 березня 1919 р. при науково-технічному відділі Вищої Ради Народного Господарства було створено Вище геодезичне управління (ВГУ). Новостворена інституція мала об'єднати топографо-геодезичну й картографічну діяльність усіх відомств для забезпечення потреб держави з топографічного вивчення території радянської росії (Сосса Р. І., 2007, с. 201).

Однак на практиці установа отримала контроль лише над цивільною геодезичною, топографічною та картографічною діяльністю, а також право на проведення власної геодезичної зйомки й складання та публікацію карт у будь-якому масштабі. На вимогу Штабу РСЧА військові геодезичні та картографічні роботи були виведені зі сфери компетенції ВГУ (Барон Н., 2010, с. 87).

Активну діяльність Вище геодезичне управління розпочало лише у 1922–1923 роках, оскільки в умовах збройної боротьби за владу на постімперському просторі Управління не мало можливості проводити нові зйомки та укладати топографічні карти. Відомство неодноразово зазнавало реорганізацій, а на початку 1924 р., для топографо-геодезичного забезпечення Південного економічного району СРСР (Україна, Крим, Молдавія) у Харкові створили Українське геодезичне управління (УГУ), як республіканський підрозділ Вищого геодезичного управління. Основним завданням УГУ було забезпечення топографо-геодезичними та картографічними матеріалами Донбасу та Придніпров'я, як основної вугільно-металургійної бази. Перші топографічні знімання у масштабах 1: 10 000 та 1: 25 000 Українське геодезичне управління почало виконувати 1925 р. в районі Нікополь-Марганець. Аналогічні знімання проводились у гірничорудних районах Донбасу, Кривого Рогу, а також у заплаві Дніпра від Кременчука до Херсона у зв'язку з проектуванням та будівництвом Дніпрогесу (Сосса Р. І., 2007, с. 201–202).

Слід зазначити, що у роки НЕПу контроль над геодезичною та картографічною діяльністю трохи послабився. Деякі з проєктів Вищого геодезичного управління, зокрема зйомку та картографування, оплачували замовники – організації та підприємства відповідних галузей промисловості (Postnikov A., 2002, р. 247). З іншого боку, військове керівництво наполягало на забезпеченні суворого контролю за копіюванням і використанням картографічних матеріалів. Ці вимоги отримали підтримку з боку органів державної безпеки, які запропонували впровадити

систему класифікації, що передбачала три рівні доступу: «цілком таємно», «для службового користування» та без грифа секретності. Класифікація здійснювалася відповідно до одного або кількох критеріїв – масштабу, характеру рельєфу, змістового наповнення та географічного розташування об'єкта. У січні 1925 р., за сприяння уряду, вдалося погодити компромісне рішення: всі карти прикордонної зони в масштабі 1 : 100 000 і вище, зроблені після революції, всі карти «військових об'єктів і зон» в масштабі 1 : 200 000 і вище, а також карти з актуальною військовою інформацією ставали секретними. Щодо інших карт – обмеження доступу повністю знімалися (Барон Н., 2010, с. 89).

Ситуація помітно змінилася після зміцнення тоталітарного режиму. Низкою урядових постанов усю картографічну діяльність та контроль за нею передали під безпосередній нагляд спеціальних органів. Так, 15 червня 1935 р. у складі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР утворили Головне управління державної зйомки й картографії (ГУДЗК НКВС), яке відповідало за картографування всієї території держави. Функції регулювання та контролю ГУДЗК не поширювалися тільки на Народний комісаріат оборони (Сосса Р. І., 2007, с. 206).

Таке підпорядкування мало далекосяжні наслідки. Державна картографічна служба фактично перетворилася на військову структуру, як за регламентом роботи, так і за суворістю дисципліни. Частина картографічних матеріалів набула статусу засекречених документів, а доступ до них суворо регламентувався. Унаслідок цього зросла закритість географічної інформації, що гальмувало розвиток цивільних галузей – від планування територій до історико-географічних досліджень. Військовий стиль та поведінка відомства впливали на діяльність промислових підприємств та науково-дослідних інститутів, які у своїй роботі користувалися картами. Наприклад, у 1935 р. ГУДЗК НКВС заборонило Інституту ґрунтів Академії наук організувати власне Картографічне бюро для зберігання ґрунтових карт (Postnikov A., 2002, р. 249).

Офіційне положення, видане НКВС для Головного управління державної зйомки й картографії, передбачало, що «всі особи, визнані винними у виданні карт, що не відповідають стандартам, створеним Головним управлінням державної зйомки й картографії НКВС, або у складанні карт без дозволу зазначеного управління, будуть притягнуті до відповідальності як злочинці» (Postnikov A., 2002, р. 247). А у доповіді, виголошеної на урочистостях з нагоди двадцятиріччя від дня заснування Вищого геодезичного управління, його начальник головним досягненням вказав те, що очолюване ним управління змогло знищити ворогів народу, шпигунів, диверсантів, фашистських покидьків з троцькістсько-бухарінської кліки та випалити їхні зміїні гнізда, які вони створили навіть в адміністрації Геодезичної служби. Окремо наголосивши, що «весь персонал топографо-геодезичної служби мобілізований та активно залучений до ліквідації наслідків диверсії» (Postnikov A., 2002, р. 249).

З середини 1930-х років в СРСР було започатковано вироблення єдиного типу загальнодержавних карт. Важливим етапом цього процесу стало утворення 14 вересня 1938 р. Головного управління геодезії та картографії (ГУГК) при Раді Народних Комісарів СРСР. Основними завданнями ГУГК були: створення державної геодезичної бази й державної топографічної карти СРСР; забезпечення потреб народного господарства, науки, культури, освіти сучасними картами й атласами; державний нагляд і контроль за виконанням відомчих топографо-геодезичних і картографічних робіт (Сосса Р. І., 2007, с. 207).

Отже, контроль держави за проведенням відомчих топографо-геодезичних і картографічних робіт посилювався.

Встановлення жорстких цензурних меж не лише обмежило доступ до даних, а й спричинило глибоку кризу в академічному середовищі, руйнуючи саму логіку наукового пошуку.

Про те, як адміністративний тиск та секретність витісняли об'єктивність, коли навіть наукові дані про погоду та глибину річок оголошували державною таємницею, красномовно свідчить такий запис у щоденнику академіка В. І. Вернадського: «Цікавою рисою нашого часу є деякі несподівані та незрозумілі риси організованого невігластва. Найбільш виразно просте-

жуються два явища. Перше – заборона синоптичних карт. Не тільки не друкують карти, зникли у роботах циклони та антициклони. У свій час у «Соціалістичному землеробстві» – органі Комісаріату землеробства друкували дані про температуру та дощі – і тільки. Не знаю, чи друкують вони тепер. А тим часом для авіації, яка зростає – безперечно, ці дані мають бути. Друге стосується географічних карт. Все спотворено, і тут цензура перевершила все, що колись було... Оппоков сидить через свої дослідження Дніпра, зроблені до революції. Роботи Виржиковського (сидить) – напівзасекречені¹. Дерюгін не міг надрукувати карти Японського та Охотського морів – дурень цензор сказав, коли він показав йому опубліковану японську карту – а може вони навмисне це надрукували, щоб ввести нас в оману?»².

Принагідно зазначимо, що праці академіка Є. В. Оппокова, провідного фахівця з гідрології Полісся та Верхнього Дніпра, підпали під тотальну заборону. Усі друковані праці, включно з іншомовними виданнями, починаючи з 1890 року, були вилучені з обігу. Його ім'я не згадувалося в науковій літературі та бібліографії аж до реабілітації у 1964 році, через що сьогодні книги вченого є бібліографічною рідкістю (Білокінь С., 2017, с. 125).

Попри жорсткі цензурні обмеження, фахівці в галузі картографії продовжували працювати й досягли значних успіхів. Були створені детальні та сучасні для свого часу атласи, зокрема «Атлас промисловості СРСР», а також перший том Великого радянського атласу світу, упорядкування якого стало важливим етапом розвитку атласної картографії в СРСР. Перший том Великого радянського атласу світу отримав Гран-прі на всесвітній виставці в Парижі 1937 р.

Рішення про створення Великого радянського атласу світу було зафіксовано постановою Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів СРСР від 17 грудня 1933 р. У постанові зазначалося: «Визнати необхідним видання Великого радянського атласу світу, який має стати єдиним атласом, що включає елементи фізичної, економічної та політичної географії»³.

Передбачалося, що атлас матиме три основні розділи: а) загальних світових карт; б) карт Союзу РСР; в) карт інших країн світу. У середині розділу «СРСР» мали бути подані фізико-географічна характеристика, адміністративно-політичний поділ, природні ресурси, галузеві карти, карти по краях та областях (довідково-економічного характеру). У розділі «карти інших держав світу» рекомендувалося, за можливості, розмістити характеристику суспільно-економічних укладів цих країн⁴.

Для видання атласу спеціально створили науково-дослідний інститут з редакційною колегією та технічною радою. У складі інституту працювали п'ять функціональних відділів: фізичної географії, карт СРСР, світових карт та карт інших держав світу й окремий відділ картографії та художнього оформлення. Технічне виконання всіх робіт, пов'язаних із виданням атласу, покладалося на Всесоюзний картографічний трест.

Зважаючи на складність пов'язаних з виданням атласу наукових та технічних проблем, постанова приписувала: «залучити до роботи над атласом усіх найавторитетніших фахівців відповідних науково-дослідних інститутів та вишів Союзу РСР й зобов'язати наукові інститути

¹ Оппоков Євген Володимирович – вчений-гідролог, засновник і керівник київської школи гідрологів. Заарештований 15 жовтня 1937 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь Німеччини. Розстріляний 11 листопада 1937 р.; Виржиковський Роман Романович – геолог, гідролог. Заарештований 2 квітня 1937 р. за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації «Академічний центр». Розстріляний у вересні 1937 р. *Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Листування з українськими вченими*. Т. 2. Кн. 1. Київ, 2011. С. 669–670; Т. 2. Кн. 2. Київ, 2012. С. 53–54.

² Вернадский В. И. Дневники. 1935–1941: в 2 кн. Кн. 2 1939–1941. М., 2008. С. 238–239. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015781> (22.01.2026).

³ Постановление Центрального исполнительного комитета № 84 и Совета народных комиссаров № 2680 «Об издании большого советского атласа мира» от 17 декабря 1933 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. Москва, 1948. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tx16543.htm> (12. 01. 2026).

⁴ Там же.

включити у свої плани виконання завдань, спрямованих на забезпечення підготовки Великого радянського атласу світу»⁵.

1937 р. вийшов перший том атласу, які містив карти з фізичної, економічної та політичної географії світу та СРСР. Другий том вийшов у 1940 р., він включав регіональні карти СРСР та історичні карти часів «громадянської війни». Появі третього тому завадила Друга світова війна. Згодом другий том засекретили та вилучили з усіх бібліотек. Існує припущення, що за цим рішенням стояв особисто Сталін, який вважав, що розміщена в атласі інформація, зокрема детальні плани міст і карти радянської промисловості, могла бути використана ворогом при підготовці до війни. Також варто зауважити, що у виданні чітко простежуються ідеологічні та пропагандистські мотиви. За допомогою карт підкреслювалися успіхи СРСР часів колективізації та індустріалізації, а також «імперіалістичні суперечності на території капіталістичних країн». А розмір атласу, визначений до 150 двосторінкових карт з додатковими картами на обороті, передбачав виділення для карт Союзу РСР від 1/3 до 1/2 загальної кількості картографічних матеріалів.

Попри високий рівень наукової точності та картографічної культури довоєнних радянських карт, саме це згодом стало підставою для запровадження суворої цензури й обмеження їх розповсюдження. Після поразок Червоної армії в перші місяці німецько-радянської війни радянська пропаганда пояснювала невдачі, зокрема й відкритістю картографічних матеріалів, що нібито потрапили до рук противника. Поширювалися твердження, що напередодні війни іноземні дипломатичні місії скуповували радянські карти й атласи, які могли бути використані для ударів по промислових і транспортних об'єктах.

Утім, на початку німецько-радянської війни ситуація в картографічній галузі була вкрай складною, що зумовлювалося передусім нищівними репресіями проти провідних фахівців галузі. У трагічні 1930-ті роки Військово-топографічна служба (ВТС) Робітничо-Селянської Червоної армії втратила чимало військових геодезистів, топографів і картографів, людей, які знали свою справу. Вакантні місця заповнювалися менш досвідченими керівниками та не настільки кваліфікованими фахівцями. Як наслідок, у перші ж години війни було втрачено запас топографічних карт і матеріально-технічних засобів, що перебували на озброєнні частин і підрозділів ВТС. До початку війни не завершили розробку Положення про топогеодезичне забезпечення військ, необхідне для позиціонування, навігації й посилення спроможності техніки та результативності командування підрозділами. Його автор, колишній начальник Управління військових топографів комкор І. Ф. Максимов був репресований, а майже готовий проєкт потрапив до закритого фонду спеціального зберігання (Шаравин А. А., 1999, с. 19).

У роки Другої світової війни в Радянському Союзі карти для війська створювали Головне управління геодезії та картографії при Раді народних комісарів СРСР та Військово-топографічне управління Генерального штабу Червоної армії (ВТУ Генштабу). Усі військові карти містили напис «Генеральний штаб Червоної армії» та позначки «для службового користування», «не для розголошення» або «цілком таємно». Станом на 22 червня 1941 р. загальний запас карт на складах військово-топографічних відділів військових округів СРСР налічував близько 550 млн примірників. Приблизно половина цього фонду зберігалася на 21 складі карт західних округів, зокрема у Прибалтійському знаходилося 58 млн карт, Західному – 88 млн, Київському – 76 млн карт. Ці склади, на відміну від польових частин топографічної служби, не мали транспортних засобів, що унеможливило своєчасне вивезення карт у безпечніші райони. Деякі сховища напередодні війни розмістили в безпосередній близькості від кордону (райони Білостока, Каунаса, Львова тощо) (Шаравин А. А., 1999, с. 18).

У сховищах зберігали детальні карти прикордонної смуги та карти закордонних територій до лінії Берлін – Прага – Відень – Будапешт – Бухарест. Дрібних топографічних карт глибинних

⁵ Постановление Центрального исполнительного комитета № 84....

районів СРСР не вистачало. Генерал армії С. М. Штеменко згадував: «До війни карти, які виявились потрібними у війську, на значну частину території нашої країни не склалися. Ми мали у своєму користування цілком сучасні топографічні карти лише до рубежу Петрозаводська, Вітебська, Києва, Одеси» (Рибченко Л. В., 2015, с. 42–43).

Вже надруковані радянські топографічні карти розкрили свої секрети в перші кілька днів нападу Німеччини на Радянський Союз. 28 червня 1941 р. німці окупували Мінськ, де знаходилися сотні тисяч топографічних карт для відправлення спеціальними поїздами до Червоної Армії. На території, захопленій супротивником, опинилися картографічні частини у Ризі та Мінську, оптико-механічна майстерня у Львові, а дещо пізніше картографічна фабрика ВТС, яка знаходилася у Києві.

Німці конфіскували всі надруковані карти, а разом з тим обладнання, картографічну сировину та оригінальні пластини. Невдовзі після цього німецький військовий картографічний підрозділ почав друкувати радянські топографічні карти з конфіскованих оригінальних пластин, додаючи необхідні німецькі легенди. Обладнання заводу та матеріали «рухалися» разом з фронтом. Їх було відправлено до Каунаса (Литва) у листопаді 1943 р., а менш ніж через рік перевезено до Кенігсберга, де їх згодом захопили радянські війська та повернули до Мінська. Ворог також захопив Харківський картографічний завод, який під час війни використовувався для друку топографічних карт (Postnikov A., 2002, р. 249–250).

Отже, з нападом військ Вермахту на територію Радянського Союзу до проблем, пов'язаних із ворожим вторгненням, відступом військ, важкими оборонними боями, додалася ще й проблема нестачі карт. Завчасно сформовані запаси використані не були. А війська Центрального та Південно-Західного фронтів взагалі не мали необхідного їм картографічного матеріалу.

Варто зазначити, що німецькі картографічні підрозділи часів Другої світової війни на Східному фронті відігравали вкрай важливу роль, зокрема через величезні простори СРСР. Центральною установою, що керувала цим процесом, був Відділ військових карт і геодезії при Генеральному штабі сухопутних військ. На рівні ж армій та корпусів діяли спеціальні підрозділи: моторизовані картографічні та геодезичні дивізіони й роти друку, які за потреби могли тиражувати карти в польових умовах. Полковник Т. Мюллер, офіцер німецької армії, який служив військовим геодезистом і картографом, згадуючи процес виробництва та публікації карт починаючи приблизно з 1942 р. зазначав, що саме тоді впровадили новий стандарт карт німецької армії. Це були карти з детальними військовими сітками, які можна було використовувати для наведення артилерійського вогню. Для оновлення їх змісту використовували дані аерофотографування та польових перевірок. Додавали й інші картографічні дані, наприклад, інформацію з дорожніх карт з метою класифікації шляхів сполучення (Powell S., 2021).

Враховуючи тогочасний досвід противника, для оперативного забезпечення радянських військ картографічними матеріалами, у 1942 р. було обладнано спеціальний картографічний потяг – рухливу військово-картографічну фабрику, який увійшов до історії ВТС під назвою «потяг-літографія». Він рухався за військами, а його особовий склад швидко укладав і видавав як розвідувальні, так і виправлені топографічні карти, плани міст, бойові графічні документи тощо (Шаравин А. А., 1999, с. 21).

Зі збільшенням бойового досвіду та технічних можливостей військових топографів, того ж року у радянській армії з'явилися різні види спеціальних карт. Насамперед, це артилерійські карти, на які наносилися важливі цілі противника: вогневі позиції артилерії, вогневі точки, командні та спостережні пункти, замасковану техніку тощо. Завдяки цим картам радянська артилерія та авіація змогли суттєво підвищити оперативність і надійність знищення ворожих об'єктів. Потому з'явилися розвідувальні карти, які склалися за результатами дешифрування аерофотографування районів розташування ворожих військ (Рибченко Л. В., 2015, с. 49–50).

Однак події перших місяців німецько-радянської війни засвідчили, що хибні уявлення партійно-політичного керівництва СРСР про «війну малою кров'ю на чужій території» спричи-

нили розміщення стратегічних запасів топографічних карт безпосередньо у прикордонних округах, що призвело до їх знищення або захоплення противником у перші місяці бойових дій.

Після Другої світової війни картографічна галузь потрапила під жорсткий державний контроль. Відбулося оновлення довоєнного «Переліку найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю», який набув чинності 1 березня 1948 р. Доповнений розділ «Питання науки та техніки» передбачав цензурування відомостей з картографії, геології та гідрології (Позднякова І., 2024, с. 44).

Також було встановлено систему попереднього погодження, обмежено доступ до вихідних геодезичних даних і запроваджено багаторівневий механізм перевірки та засекречування картографічної продукції. Спеціальні інструкції 1948 р. щодо використання та зберігання топографічних карт вимагали, щоб вони зберігалися у спосіб прийнятий для секретних та службових документів. Особи, які внаслідок поганого зберігання або недбалого використання втратили або неправильно використовували карту з грифом «таємно» або «лише для службового використання», мали бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Навіть професійні топографи, які отримували топографічні карти для польових досліджень, підписували зобов'язання використовувати їх відповідно до правил. Якщо матеріали губилися, відповідальному геодезисту загрожувало до восьми років позбавлення волі (Postnikov A., 2002, p. 249–250).

Таким чином, протягом 1917–1940-х років картографічна діяльність в СРСР пройшла еволюцію від спроб створення науково обґрунтованої системи цивільного картографування до повної централізації та підпорядкування державному контролю. З утвердженням сталінського режиму вона перетворилася на контрольований державою інструмент, підпорядкований потребам оборони та ідеології. Запровадження системи цензури, обмеження доступу до геодезичних матеріалів і концентрація всіх картографічних робіт у межах відомчих структур НКВС свідчили про перехід до тотальної монополії держави на виробництво та поширення просторової інформації.

Список літератури

- Афанасьєв О. В., 2021. Нестеренко С. Г. *Картографія. Картографія і топографія: конспект лекцій*. Харків.
- Барон Ник., 2010. «От греха подальше...»: цензура и контроль над топографическим знанием в Советской России (1918–1925). *Studies in the History of Biology*. Vol. 2. №. 4. 84–92.
- Білокінь С., 2017. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.* Київ. *Картографія та історія України*. 2000. Збірник наукових праць. Львів.
- Кисельов Ю. О., 2024. Кисельова О. О., Нікітіна О. В., Хіміч М. І. Карти України ХХ сторіччя як індикатор меж української національної території. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*. Випуск 20. Херсон. 28–35.
- Позднякова І., 2024. Тема війни та військова таємниця в розпорядчій документації радянських цензурних органів 1920–1940-х років. *Історія & археологія. Спецвипуск*. Кропивницький. 39–49.
- Рибченко Л. В., 2015. Шляхи Другої світової на картах Генштабу Червоної армії. *Архіви України*. №3 (297). Київ. 41–55.
- Сосса Р., 2009. ДНВП «Картографія»: 65 років діяльності. *Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва*. Випуск 2 (18). Львів. 19–25.
- Сосса Р. І., 2007. *Історія картографування території України: Підручник*. Київ.
- Шаравин А. А., 1999. Советские топокарты были лучше немецких. *Военно-исторический журнал*. №6. 17–25.
- Postnikov A., 2002. Maps for Ordinary Consumers versus Maps for the Military: Double Standards of Map Accuracy in Soviet Cartography, 1917–1991. *Cartography and Geographic Information Science*. Vol. 29. № 3. London. 243–260.
- Powell S., 2021. Mühr H. Capturing the Complex Histories of German World War II Captured Maps. *Journal of Map & Geography Libraries*. Berkeley. 166–193.

Inna Pozdniakova

CARTOGRAPHIC SOURCES IN THE SYSTEM OF SOVIET CENSORSHIP: CONTROL MECHANISMS AND THEIR IMPLEMENTATION (1917–1940s)

The study reveals the interrelationship between mapping and Soviet political censorship. The article analyzes the process of formation and evolution of the system of control and restrictions in the field of cartography during the 1917–1940s. Particular attention is paid to the periodization of this process: from the relative openness of the 1920s to the total «closure» of cartographic information in the late 1930s. The role of political, military, and punitive-repressive institutions in regulating access to spatial information is highlighted. The influence of ideological factors on the establishment of secrecy principles is characterized.

It is proved that during the specified period, the map ceased to be perceived solely as a scientific or educational product, transforming into a strategic resource and a tool for ideological manipulation. Cartography became an object of total control, leading to the emergence of a specific type of «Soviet map», the defining feature of which was ideological expediency. The methods of state interference in the scientific process are outlined, such as: the removal of strategically important data, the distortion of geospatial information, and the introduction of strict regime restrictions. The destructive impact of censorship on the development of academic science and the professional activities of the scientific community is revealed.

The evolution of tools and working methods of topographers during the Second World War is examined. The role of spatial information in ensuring navigation and increasing the efficiency of equipment use and unit management is outlined. It is emphasized that the introduction of advanced technologies of that time, such as aerial photography and precise positioning, became an important component of understanding how technological progress directly influenced the course of hostilities. The ways of using spatial information as a lever for military advantage are disclosed. The identified patterns prove that cartography in a totalitarian system performed not only a military but also a profound political function. The results of the study provide a deeper understanding of the mechanisms of using spatial information in the manipulation of public consciousness.

Key words: Wehrmacht, World War II, ideological control, cartographic sources, political censorship, spatial information, secrecy regime, Red Army.

References

- Afanasiev O. V., 2021. Nesterenko S. H. *Kartohrafiia. Kartohrafiia i topohrafiia: konspekt leksii* [Cartography. Cartography and topography: lecture notes]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Baron Nik., 2010. «Ot grekha podalshe...»: tsenzura i kontrol nad topograficheskim znaniiem v Sovetskoii Rossii (1918–1925) [«Out of Harm's Way ...»: Censorship and Control of Topographical Knowledge in Soviet Russia (1918–1925)]. *Studies in the History of Biology*. Vol. 2. №. 4. 84–92. (In Russian).
- Bilokin S., 2017. *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.* [Mass terror as a means of state administration in the USSR. 1917–1941]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kartohrafiia ta istoriia Ukrainy* [Cartography and history of Ukraine]. 2000. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv. (In Ukrainian).
- Kyselov Yu. O., 2024. Kyselova O. O., Nikitina O. V., Khimich M. I. Karty Ukrainy XX storichchia yak indykator mezh ukrainskoi natsionalnoi terytorii [Maps of Ukraine of the XX-th century as an indicator of the boundaries of the Ukrainian national territory]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Heohrafichni nauky*. Vypusk 20. Kherson. 28–35. (In Ukrainian).
- Pozdniakova I., 2024. Tema viiny ta viiskova taiemnytsia v rozporiadchii dokumentatsiiadianskykh tsenzurnykh orhaniv 1920–1940 rokiv [The Topic of War and Military Secrets in the Administrative Documentation of Soviet Censorship Bodies (1920s–1940s)]. *Istoriia & arkeolohiia*. Spetsvypusk. Kropyvnytskyi. 39–49. (In Ukrainian).
- Rybchenko L. V., 2015. Shliakhy Druhoi svitovoi na kartakh Henshtabu Chervonoii armii [The Pathways of the World War II on Maps of the Red Army General Staff]. *Arkhivy Ukrainy*. №3 (297). Kyiv. 41–55. (In Ukrainian).
- Sossa R., 2009. DNVP «Kartohrafiia»: 65 rokiv diialnosti [SSPE «Kartographia» – 65 years of activity]. *Suchasni dosiahnennia heodezychnoi nauky ta vyrobnytstva*. Vypusk 2 (18). Lviv. 19–25. (In Ukrainian).
- Sossa R. I., 2007. *Istoriya kartohrafuvannia terytorii Ukrainy* [The history of mapping of the territory of Ukraine]: *Pidruchnyk*. Kyiv. (In Ukrainian).
- Sharavin A. A., 1999. Sovetskie topokarty byli luchshe nemeckih [Soviet topographic maps were better than German ones]. *Voenna istoricheskij zhurnal*. № 6. 17–25. (In Russian).

Postnikov A., 2002. Maps for Ordinary Consumers versus Maps for the Military: Double Standards of Map Accuracy in Soviet Cartography, 1917–1991. *Cartography and Geographic Information Science*. Vol. 29. № 3. London. 243–260. (In English).

Powell S., 2021. Mühr H. Capturing the Complex Histories of German World War II Captured Maps. *Journal of Map & Geography Libraries*. Berkeley. 166–193. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 930.85(438):323.2«1945/1956»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-20>

Сергієнко Всеволод,

аспірант,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

vsserhiienko@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-1997-8679

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СІЛЕЗІЇ У ПРОЦЕСІ РЕПОЛОНІЗАЦІЇ (1945–1956 рр.)

Предметом статті є проблема формування польської ідентичності населення Сілезії в контексті політики реполонізації, що здійснювалася польським урядом у 1945–1956 рр. На основі історичних джерел простежено ідеологічні установки влади та практичні механізми їх реалізації на теренах Сілезії. Підкреслено, що на момент включення до складу Польщі у 1945 р. Сілезія мала складну та багатонашарову ідентичність, сформовану під впливом багатовікових політичних і культурних процесів. Цю ідентичність польському уряду належало значною мірою змінити. Важливу роль у цьому процесі відігравали ідеологічні засади, які формувалися різними політичними силами Польщі у міжвоєнну добу та в період Другої світової війни. При цьому німецький компонент ідентичності мешканців регіону трактувався як результат багатовікової германізації, який необхідно було усунути.

В якості головної ідеологічної засади формування польської ідентичності Сілезії розглядається концепція «повернених земель», згідно з якою новоприєднані території трактувались як історично польські. Показано еволюцію цієї ідеології, яка у перші повоєнні роки значною мірою спиралася на національний дискурс і антинімецьку риторичку, а наприкінці 1940-х рр. починає дедалі більше визначатися комуністичною ідеологією і її концепцією « нової людини », лояльної до соціалістичної держави.

В статті розкрито механізм реалізації політики формування польської ідентичності Сілезії. Серед ключових механізмів названо масові пропагандистські кампанії, активну роботу преси та культурних інституцій, символічні заходи меморіалізації подій польської історії. Важливими інструментами формування польської ідентичності вказано також демографічну політику, спрямовану на зміну етнічної структури населення регіону, та освітні заходи, в тому числі організацію так званих курсів реполонізації. Досліджено також такі механізми формування польської ідентичності, як трансформація культурного та символічного простору регіону через зміну топоніміки та обмеження впливу католицької церкви.

Ключові слова: ідентичність, ідеологія, «повернені землі», Польща, реполонізація, Сілезія.

Після Другої світової війни історичний регіон Сілезія майже повністю увійшов до складу Польщі. Зміна її державних кордонів відбулася за підсумками Тегеранської, Ялтинської та Потсдамської конференцій і супроводжувалася масовим примусовим переселенням мешканців Сілезії. Для Польської робітничої партії (пол. Polska Partia Robotnicza, ППР), як і для її опонентів, утримання влади над новим регіоном було запорукою легітимізації свого політичного впливу. Саме тому польський уряд протягом 1945–1956 рр. проводив комплекс заходів щодо зміни адміністративно-правових, економічних та культурних засад існування Сілезії, які були офіційно названі «реполонізацією».

Однією з ключових складових цього процесу було формування нової польської ідентичності населення регіону. Заходи, спрямовані на досягнення цієї мети, були досить системними і мали певні успіхи, що призвело до суттєвих змін у регіональній самоідентифікації мешканців краю, відчутних донині. Відповідно, завданням даного дослідження є вивчити ідеологічні засади, на які спирався уряд повоєнної Польщі у формуванні польської ідентичності Сілезії, а також правові, освітні, пропагандистські та інші механізми здійснення цього процесу.

Історіографія проблеми реполонізації Сілезії як комплексу заходів комуністичної влади Польщі є досить обширною і висвітлює більшість важливих аспектів. Насамперед, слід відзначити загальні праці, в яких висвітлено політичні, демографічні та культурні аспекти приєднання Сілезії до Польщі. Це, зокрема, дослідження А. Чубинського (Czubiński A., 2001), в якому розглядається створення нових органів влади й адміністрації та їхня діяльність на землях Сілезії, роботи А. Дзюби (Dziuba A., 2016), А. Дзюрока (Dziurok A., 2020), С. Порєбського (Porębski S., 2013), у яких досліджено особливості становища регіону у повоєнній Польщі. Історичні аспекти формування регіональної ідентичності мешканців Сілезії розглянуто в праці М. Шмейї (Szmeja M., 2007), специфіку та зміст цієї ідентичності висвітлено в дослідженні Л. Бялашевич (Białasiewicz L., 2002). Окремі інструменти державної політики щодо зміни ідентичності в Сілезії в період реполонізації (зокрема, засоби пропаганди, зміст освіти, вплив ЗМІ) аналізували польські дослідники Р. Домке (Domke R., 2010), М. Блацак-Вацлавик, В. Блазак і Т. Навроцький (Błaszczak-Wacławik M., Własiak W., Nawrocki T., 1990). В контексті зовнішніх та внутрішніх політичних процесів відповідного періоду польським урядом формування польської ідентичності Сілезії розглядалась як викорінення ідентичності німецької, що знайшло висвітлення в працях А. Янковської-Нагорки (Jankowska-Nagórka A., 2017), Б. Поляка-Шпрінгенра (Polak-Springer P., 2015). Питання зміни географічних назв і особистих імен в контексті реполонізації Сілезії вивчали А. Янковська-Нагорка (Jankowska-Nagórka A., 2018), Б. Чопек-Копцюх (Czorek-Korciuch B., 2012) і М. Хорош (Choroś M., 2004). Попри це, досі бракує системного висвітлення ідеологічних засад і конкретних методів формування польської ідентичності в Сілезії.

Метою статті є простежити зміст та еволюцію ідеологічних засад політики польського уряду щодо формування польської ідентичності Сілезії в контексті ширших заходів з реполонізації регіону в 1945–1956 рр., а також охарактеризувати механізми здійснення цієї політики.

Джерельною базою дослідження слугують офіційні документи, прийняті урядом Польської Республіки (з 1952 р. – ПНР) протягом 1945–1956 рр., а також матеріали регіональної періодики відповідного періоду (а саме таких видань, як *Dziennik Zachodni*, *Dziennik Polski*, *Trybuna Dolnośląska*, *Naprzód Dolnośląski*, *Pionier*, *Trybuna Ludu*, *Trybuna Robotnicza*, *Trybuna Śląska*, *Odra* та ін.).

Станом на 1945 р., коли Сілезію було включено до складу Польщі, регіон мав сформовану і досить складну ідентичність. Перебуваючи протягом століть у складі Польщі, Чехії, Австрії і Пруссії, Сілезія та її культура зазнали позитивних і негативних впливів. Місцевий діалект та історично сформовані особливості матеріальної і духовної культури становили об'єктивну основу для появи регіональних відмінностей. А вже з середини ХІХ ст. на терени Сілезії поширився «польський рух», тобто процеси польського національно-культурного відродження (Białasiewicz L., 2002, с. 121).

Попри політику германізації, яку здійснював у другій половині ХІХ ст. уряд Пруссії / Німецької імперії, польська самоідентифікація значної кількості населення Сілезії зберігалася надалі (Szmeja M., 2007). Про це свідчать, зокрема, «освітні страйки» проти законів, що обмежували вживання польської мови, активна діяльність Польської профспілки (*Zjednoczenie Zawodowe Polskie*) та Сілезькі повстання 1919–1921 рр. У міжвоєнну добу, коли значна частина Верхньої Сілезії входила до Польщі, та в період Другої світової війни, коли нацистська окупаційна влада здійснювала насильницьку германізацію, ситуація з ідентичністю мешканців Сілезії суттєво загострилась і політизувалась.

З 1945 р. в Сілезії, як і загалом на так званих «повернених землях» (пол. *Ziemie odzyskane*), почалося системне формування польської ідентичності. Важливу роль у цьому процесі відігравали ідеологічні засади, на основі яких розроблялися та реалізовувалися конкретні заходи, спрямовані на творення такої ідентичності. На етапі збройної боротьби проти нацистської Німеччини в ідеології як Польського еміграційного уряду (пол. *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej*

na uchodźstwie), так і прокомуністичного Польського комітету національного визволення (пол. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego) переважали твердження про історичну польськість Сілезії, спотворену німецьким пануванням, та про потребу отримати компенсацію за страждання, завдані нацистською Німеччиною полякам. Відповідно, ставлення до німецького компоненту ідентичності сілезців було вкрай ворожим (Czubiński A., 2001, с. 385–391).

Ключову роль в ідеологічних засадах формування польської ідентичності в 1945–1949 рр. відіграла категорія «повернених земель», а основним зняряддям викорінення німецької ідентичності тоді було обрано національну верифікацію населення і подальшу депортацію німців або тих, хто ідентифікував себе такими. Переселення до Сілезії великих мас населення в ході реполонізації, яке було часто примусовим, ідеологічно обґрунтовувалось як реалізація «цивілізаторської місії» поляків щодо сілезців (Dziuba A., 2016, с. 49). Значна частина поляків Сілезії підтримувала такий підхід. Зокрема, його поділяли утворене в 1934 р. «Польське західне об'єднання» (пол. Polski Związek Zachodni)¹ та створений у січні 1945 р. «Громадянський комітет поляків з Опольської Сілезії» (пол. Komitet Obywatelski Polaków Śląska Opolskiego). Наприклад, навесні 1945 р. Сілезький округ «Польського західного об'єднання» закликав «створити і підтримувати ненависть польської нації до німців». Відповідно, його активісти А. Божек і К. Мальчевський стверджували, що німецькі компоненти в польській культурі населення Сілезії є шкідливим нальотом, від якого слід позбавитися (Linek B., 2017, с. 26). В Цешинській Сілезії активісти Польського Західного об'єднання також активно пропагували антинімецькі настрої, активно співпрацюючи з адміністративною владою, прокуратурою та профспілками (Porębski S., 2013, с. 148).

У цей період в Польщі точилася запекла боротьба за владу, в якій за підтримки СРСР перемогла ППР. В її ідеології містилися ідеологічні твердження, які згодом були використані в процесі формування польської ідентичності на «повернених землях». У програмному маніфесті ППР, який з'явився в листопаді 1943 р., йшлося про необхідність «повернути собі етнографічно польські землі, насильно денаціоналізовані та германізовані протягом століть» (Dziuba A., 2016, с. 39). Протягом 1944–1947 рр. у ППР сформувалась ідеологія, заснована на тих принципах інкорпорації «повернених земель» до складу Польщі, які ще на початку ХХ ст. сформулював Р. Дмовський.

Під впливом СРСР ППР у 1945–1947 рр. пропагувала ідеї «комуністичного панславізму». А саме – розвитку слов'янських культур і дружби слов'янських народів під егідою СРСР, спрямованої проти германської агресії (Машкевич М., 2015, с. 86–92). В ході політичної боротьби під час референдуму 1946 р. та виборів до Сейму 1947 і 1952 рр. ППР далі вдосконалює цю ідеологію. Зокрема, вона була доповнена положеннями про економічне, політичне і стратегічне значення Сілезії для Польської держави, твердженнями про визвольну роль Червоної Армії, образом СРСР як історичного союзника польського робітничого класу та положеннями комуністичної ідеології в цілому².

Головним політичним опонентом ППР в 1945–1947 рр. була Польська селянська партія (пол. Polskie Stronnictwo Ludowe, ПСП) на чолі зі С. Миколайчиком (Dziuba A., 2016, с. 240). Вона також трактувала Сілезію як споконвічно польський регіон («повернені землі»), однак заперечувала право Червоної Армії і НКВС перебувати в Польщі й відкидала комуністичну ідеологію. Отже, для комуністичної ППР перемога у боротьбі за владу означала перемогу у формуванні нової ідентичності населення Польщі (в тому числі Сілезії), ідеології «Народної Польщі», у якій народ розумівся як етнічна єдність із пролетарською класовою свідомістю. Найбільш палким прихильником такої концепції був В. Гомулка, у промовах якого націоналізм поєднувався з марксизмом (Domke R., 2010, с. 62).

¹ Kwietniewski J. Rok 1848 na Śląsku Górnym. *Nowiny Opolskie: Pismo Polskiego Związku Zachodniego*. 1948. № 12(79). URL: <https://sbc.org.pl/Content/318912/iv4416-1948-12-0001.pdf> (12. 01. 2026)

² Front Narodowy realizuje idee, które przyświecały najlepszym synom narodu polskiego. *Trybuna Ludu*. 1952. Nr 398. URL: <https://sbc.org.pl/Content/461561/PDF/iv219008-1952-298-0001.pdf> (14. 12. 2025).

Після перемоги ППР і її остаточного утвердження при владі (1947 р.), поглинання своїх політичних союзників шляхом утворення Польської об'єднаної робітничої партії (пол. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, ПОРП) 1948 р. та прийняття нової Конституції (1952 р.) ідеологічні засади формування польської ідентичності Сілезії зазнали змін. Вони зумовлювалися в тому числі новою міжнародною ситуацією (утворенням ФРН та НДР, загостренням холодної війни) та ідеологічними кампаніями в СРСР, і насамперед так званою «ждановщиною» (Domke R., 2010, с. 72).

В СРСР тоді насаджувався російський неоімперський історичний наратив. А тому від польського комуністичного уряду вимагали дотримуватися концепції меншовартості польської історії щодо імперської російсько-радянської історії та залишатися в рамках сталінської комуністичної ідеології (Машкевич М., 2015, с. 93). Усунення В. Гомулки з посади (1947 р.), а потім і його арешт (1951 р.), посприяли зменшенню ваги націоналістичного компоненту в ідеологічних засадах формування польської ідентичності Сілезії. Водночас виникнення комуністичної НДР (1949 р.) та підписання з нею Згоржелецької угоди (1950 р.) зумовило відмову від агресивної антинімецької складової цієї ідеології.

Натомість посилювались комуністичні ідеологи про історичну боротьбу польського пролетаріату проти гніту польських капіталістів і поміщиків та «пруських, австрійських і російських завойовників-колонізаторів», а також про історичну роль СРСР у боротьбі всього світового пролетаріату та в перемозі над фашизмом (Dziurok A., Linek B., Tarka K., 2007, с. 91–93).

Новим компонентом ідеології стало протиставлення страждань польського народу Сілезії в минулому та його щасливого життя під керівництвом комуністів у майбутньому. Водночас змінилося ідеологічне трактування поняття «польського народу», який тепер трактувався насамперед як спільнота трудящих, для яких етнічна культура була лише одним із факторів об'єднання, і то не головним. Крім того, в рамках ідеології ПОРП у 1948–1949 рр. формується концепція «нової людини», яка стає центральною ідеологічною засадою в ході формування нової польської ідентичності Сілезії (Linek B., 2017, с. 29).

Говорячи про механізми цього процесу в роки реполонізації (1945–1956 рр.), слід зважати на те, що стратегічних планів стосовно їх комплексної розробки і запровадження не існувало. Конкретні механізми створювались відповідно до нагальних потреб зміцнення польської влади на «повернутих землях». Проте сам процес інтеграції Сілезії до Польщі здійснювався плано-мірно й системно, а тому швидко виникла певна система механізмів і засобів, які забезпечували зміцнення польської, викорінення німецької і дискримінацію регіональної «автохтонної» ідентичності в краї та перетворення польської ідентичності на лояльну до комуністичної влади.

Одним із ключових механізмів формування польської ідентичності в Сілезії була пропаганда. Недаремно комуністична ППР подбала про те, аби в першому уряді повоєнного Польщі отримати контроль над поширенням інформації та пропаганди. В якості інструментів останньої використовувались масові мітинги, організовані владою офіційні святкування і маніфестації, інформаційні кампанії в пресі³. Активні пропагандистські акції, які підкреслювали «польськість» сілезців, почали проводитись одразу ж після встановлення польської влади в Сілезії. Наприклад, у липні 1945 р. було організовано маніфестацію поляків на горі Святої Анни з метою відзначення героїв Третього Сілезького повстання 1921 р. (1 липня 1945 р.) та маніфестацію на відзначення річниці Грюнвальдської битви (15 липня 1945 р.) (Przybyła P., 2014, с. 189).

Героїзація учасників Сілезьких повстань взагалі активно використовувалась польською владою для закріплення в мешканців Сілезії переконання, що саме комуністична влада є історичним продовжувачем боротьби сілезців за свою ідентичність. Зокрема, саме такі гасла звучали у виступі заступника Сілезького воеводи Є. Зентека на установчих зборах Асоціації ветеранів

³ Manifestacja polskości Śląska. Dziennik Zachodni. 1945. R. 1. Nr. 7. URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/246888> (09. 11. 2025)

Сілезьких повстань 18 травня 1945 р.⁴ Згодом ветеранів цієї асоціації зобов'язали брати активну участь у процесах реполонізації та верифікації населення, зокрема, про це йшлося у зверненні ветеранів до населення Верхньої Сілезії від 11 жовтня 1946 р.⁵

Приводами для масових пропагандистських акцій слугували урочистості з нагоди 1 травня⁶, масові заходи на честь Свята відродження Польщі (22 липня, до річниці публікації Маніфесту ПКНВ у 1944 р.), до дня народження В. Леніна, Й. Сталіна та Б. Берута, до річниці заснування Червоної армії СРСР та Гвардії Людової, до річниці створення ПОРП та ін. Водночас поступово перестали відзначати річницю Конституції 3 травня, оскільки ця історична подія, хоча й мала вагомий національний зміст, але не була пов'язана з комуністичною ідеологією (Domke R., 2010, с. 74).

Пропагандистську роль також відіграла меморіалізація героїв Сілезьких повстань 1919–1921 рр., діячів комуністичного підпілля часів Другої світової війни, антинімецька боротьба слов'ян взагалі (зокрема, Грюнвальдська битва). Наприклад, 8 жовтня 1946 р. Декретом Ради Міністрів Польщі було запроваджено Сілезький повстанський Хрест, яким нагороджувались учасники Сілезьких повстань 1919–1921 рр. та учасники комуністичного підпілля 1939–1945 рр., «на честь героїчної боротьби сілезького народу проти німецького насильства, яке протягом 600 років сілезького полону не змогло зламати польський дух цієї давньої п'ястівської провінції»⁷.

Пропаганда постійно використовувала образи і символи «П'ястівської Польщі», короля Болеслава Кривоустого, який воював проти Священної Римської імперії за Помор'я, зображення пограничних стовпів та ін. Важливим інструментом формування нової польської ідентичності сілезців була також героїзація важкої фізичної праці шахтарів та металургів, що перетворювала їх на «авангард цивілізаційної місії реального соціалізму, які своєю працею втілюють нову Польщу» (Bialasiewicz L., 2002). Героями пропаганди ставали видатні робітники, як от суднобудівник С. Сольдек⁸.

Важливими пропагандистськими акціями стало проведення у Вроцлаві «З'їзду повернутих земель» (1952 р.) та урочистостей з нагоди десятої річниці визволення цих земель та їх «повернення» до складу Польщі (1955 р.). На честь цих заходів на горі Святої Анни урочисто відкрили меморіал на честь Третього Сілезького повстання. Активну пропагандистську роль також відіграла художня література – наприклад серія історичних романів А. Голубєва (1947–1974 рр.) або роман Я. Дзярновської «Місто нових людей» (1954 р.). Наративи пропаганди також активно поширювала преса⁹.

Безпосереднім підґрунтям для формування польської ідентичності Сілезії та водночас дієвим засобом викорінення німецької культури в регіоні стали заходи із відокремлення німців шляхом так званої верифікації (перевірки національності), які розпочалися навесні 1945 р. за розпорядженням центрального польського уряду¹⁰. Ці заходи передбачали виселення всіх тих, кого за результатами перевірки визнавали німцями, з метою максимальної полонізації регіону (Eberhardt P., 2011).

⁴ Pierwszy powojenny zjazd organizacyjny weteranów powstań śląskich w Katowicach. *Державний архів в Катовиці (Archiwum Państwowe w Katowicach)*. Ф. 12. Оп. 273. Спр. 1/1. Арк. 2–5.

⁵ Udział Związku Weteranów Powstań Śląskich w akcji repolonizacyjnej i rehabilitacyjnej. *Державний архів в Катовиці (Archiwum Państwowe w Katowicach)*. Ф. 12. Оп. 273. Спр. 5/31. Арк. 4.

⁶ Pochody 1-majowe będą symbolem wspólnego marszu ku jedności organicznej. PPR na Dolnym Śląsku: biuletyn Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Partii Robotniczej. 1948, nr 1. Kwiecień. URL: <https://salo.li/60F5984> (21.12.2025)

⁷ Dekret z dnia 8 października 1946 r. o ustanowieniu "Śląskiego Krzyża Powstańczego". *Dziennik Ustaw*. 1946. №55. Poz. 311. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19460550311> (03. 02. 2026).

⁸ Metalowcy mogą być dumni. *Metalowiec*. 1948. R. 4. Nr 12 (37). URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/539095/edition/506042> (27. 03. 2025).

⁹ Nie zniszczyły polskości niemieckie rządy na Górnym Śląsku. *Dziennik Zachodni*. 1945. R. 1. Nr. 5. URL: <https://lnk.ua/mgeqpdE45> (15. 04. 2025).

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 maja 1945 r. w sprawie rehabilitacji osób wpisanych do drugiej, trzeciej i czwartej grupy niemieckiej listy narodowej lub zaliczonych do jednej z grup uprzywilejowanych przez okupanta. *Dziennik Ustaw*. 1945. № 21. Poz. 130. URL: <https://lnk.ua/rYN3Qd7eJ> (27. 01. 2026).

При цьому досить часто представники корінного сілезького населення також трактувались як німці, якщо виявляло нелояльність до комуністичної влади (Jankowska-Nagorka A., 2017, с. 145). Натомість польський уряд наполегливо домагався повернення до Сілезії поляків, які наприкінці Другої світової війни перебували за межами Польщі (військовополонені та примусово переміщені особи), зокрема, з цією метою було підписано спеціальну угоду з урядом СРСР 5 березня 1947 р. (Kowalski Z., 1972, с. 278). Завдяки цьому населення регіону різко збільшилось – з 1,3 млн осіб у 1945 р. до 2,8 млн у 1948 р. та до 3,2 млн у 1949 р., незважаючи на те, що з регіону за цей час виїхало понад 3,5 млн німців (Dziurok A., 2020, с. 108; Kosiński L., 1963, с. 85).

Здійснення цих кроків було покладено на апарат безпеки, але до їх реалізації активно долучалася воєводська влада Сілезії на чолі з А. Завадським. Для виявлення німців використовували запроваджені німецькою окупаційною владою списки (Deutsche Volksliste), які реєстрували всіх мешканців теренів Сілезького воєводства з німецьким громадянством або німецького походження. Ці заходи з різною інтенсивністю тривали до 1960 р. і спричинили виселення з Сілезії понад 3,5 млн. етнічних німців або сілезців, які ідентифікували себе як німців (Eberhardt P., 2011).

Тоді ж у 1945 р. Міністерством повернених земель та Міністерством освіти, в цілях формування польської ідентичності в Сілезії, було запроваджено «курси реполонізації». Їхньою головною метою було навчання польської мови, історії та культури «верифікованого» населення Верхньої Сілезії, яке досі використовувало німецьку мову або місцевий діалект, а також формування політичної лояльності до нової влади (Pfaff J., 2017). У спеціальній навчальній програмі цих курсів культурні особливості Верхньої Сілезії знецінювались як наслідок німецької культурної гегемонії. І навпаки, всіляко героїзувалася «багатовікова боротьба поляків проти німецького завоювання» та підкреслювалася позитивна роль СРСР.

Влада чинила тиск на мешканців Сілезії з метою залучення їх до цих курсів. Насамперед ішлося про необхідність знати польську мову і вміння розмовляти нею без використання германізмів та місцевого діалекту для роботи та навчання. Адже вже в 1945 р. було заборонено публічне використання німецької мови під страхом покарання аж до поміщення у табори примусової праці. Всього через «курси реполонізації» пройшло протягом 1945–1948 рр. 93 тис. осіб, що становило менше восьмої частини «верифікованого» населення Верхньої Сілезії та менше половини від запланованих урядом 200 тис. слухачів цієї програми (Polak-Springer P., 2015, с. 210).

Серед механізмів формування польської ідентичності населення Сілезії слід також згадати заходи зі зменшення впливу римо-католицької церкви (і насамперед її місцевих представників). Аж до кінця існування ПНР римо-католицька церква мала великий вплив на суспільство і залишалася значущим осередком моральної опозиції комуністичному режиму. Для населення Сілезії церква була також важливим фактором збереження регіональної ідентичності, а тому місцеві священики та церковні організації опинилися під підозрою, їх звинувачували у співпраці з підпільними німецькими організаціями (Jaworska K. (ed.), 2019, с. 57).

Вже у 1945 р. під гаслами «національного очищення» у церквах Сілезії стали видаляти німецькі написи, зображення святих замінювались за зразком польських, активно проводилася секуляризація шкіл і залучення школярів до Комуністичного союзу польської молоді (пол. Związek Młodzieży Polskiej). Тоді багатьох сілезьких священнослужителів усунули від служіння за звинуваченням у німецьких симпатіях, а в 1947 р. було організовано пропагандистську кампанію проти єпископа Сілезії С. Адамського (Polak-Springer P., 2015, с. 220). Польська влада наполегливо викорінювала німецьку мову з богослужіння, натомість заохочувала церковних діячів та монахів вивчати і використовувати польську мову (Jaworska K. (ed.), 2019, с. 151).

Формуванню польської ідентичності також слугувало переформатування повсякдення та міського простору. Заборонялись і знищувались будь-які предмети побуту, які містили німецькі написи або асоціювались з німецькою культурою. Також викорінювались цінності та уявлення регіональної сілезької культури як низькочастісні або такі, що виникали внаслідок

німецької колонізації. Це стосувалось традиційної для сілезців трудової етики, сімейного етосу сілезців з його дуже широкими і міцними родинними зв'язками, а також сілезького діалекту, який був важливою частиною регіональної ідентичності (Błaszczak-Waclawik M., Własiak W., Nawrocki T., 1990, с. 130).

Польський характер Сілезії влада намагалась ствердити через зміну міського простору та топонімічну політику. У 1945 р. при Міністерстві закордонних справ було створено спеціальну Комісію з назв містечостей та фізико-географічних об'єктів (пол. Komisja nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych), яка мала запропонувати польські назви замість німецьких¹¹. Німецькі написи знищувалися у назвах вулиць, міських об'єктів, пам'ятників, цвинтарів. Їх заміняли назвами, пов'язаними з польською і комуністичною історією (наприклад, на честь Грюнвальдської битви, Болеслава Хороброго, Мешка I, Й. Сталіна, Б. Берута, К. Рокосовського). До формування польської ідентичності через зміну топоніміки долучились також науковці Сілезького інституту у Катовіце. Робота цієї Комісії тривала до 1950 р., в результаті на «повернених землях» було змінено 32 138 топонімів. (Czopek-Korciuch B., 2012, с. 72). З метою формування польської ідентичності змінювались також імена та прізвища сілезців (Choroś M., 2019). Зокрема, вже в березні 1945 р. з'явилися перші публікації в місцевій пресі, в яких носити німецькі імена і прізвища називалось ганебним. Згодом зміна німецьких імен і прізвищ на польські стала обов'язковою для чиновників та бажаною для всього населення (Jankowska-Nagorka A., 2018).

Механізми формування польської ідентичності передбачали в тому числі здійснення впливу на молодь через шкільну освіту і молодіжні організації. Найчисельнішим серед них було Польське товариство скаутів (Związek Harcerstwa Polskiego). Його завданням було формувати польську національну свідомість у корінних жителів Верхньої Сілезії через спеціально створені у 1946 р. повсюди в Сілезії літні табори (Polak-Springer P., 2015, с. 214).

Освітня політика Польщі в 1945–1956 рр. також стала важливим чинником формування польської ідентичності. Виховний ідеал та зміст освіти повинні були забезпечувати поширення комуністичної ідеології та виступати одним із засобів формування історичної пам'яті та культурних уявлень на теренах Сілезії. З метою визначення цілей освіти у 1945 р. було проведено Національно-просвітницький конгрес, на якому піднімалися питання організації освіти на «повернених землях», а освітня діяльність визначалась як один із засобів реполонізації краю¹². Тоді ж посилювався ідеологічний тиск у сфері науки і освіти з метою виховання «нovoї людини з новим ідеологічним і моральним обличчям». Ідеологізація стосувалась також підготовки вчителів, які з 1949 р. були зобов'язані складати присягу на вірність Польській Республіці (Jaworska K., 2014, с. 4).

Польський уряд вважав, що завдання формування польської ідентичності Сілезії в цілому було виконане вже на початку 1950-х рр. (Eberhardt P., 2011, с. 183–185). Проте реальні результати були неоднозначними: навіть ті сілезці, які вважали себе поляками, стали негативно ставитися до насильницького нав'язання польської культури. У 1952 р., відповідаючи на урядову анкету з питаннями про національність та громадянство, 67 тис. мешканців Сілезії ідентифікували себе як німці, а тисячі інших назвалися особами без громадянства або взагалі відмовилися заповнювати ці пункти анкети (Polak-Springer P., 2015, с. 222).

Отже, ідеологічні засади, на основі яких формувалася польська ідентичність Сілезії, еволюціонували відповідно до змін у внутрішньополітичній ситуації та у міжнародному становищі. На початковому етапі (1945–1947 рр.) центральною категорією виступала концепція «повернених земель», яка обґрунтовувала історичну приналежність Сілезії до Польщі та виправдо-

¹¹ Rospond S. Repolonizacja śląskich imion i nazwisk. Instytut Śląski w Katowicach. 1947. Seria VII. Komunikat. Nr 9. S. 1–4. URL: <https://salo.li/7424d22> (24. 11. 2025)

¹² Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi: 18–22 czerwca 1945. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych Ministerstwo Oświaty. 1945. 268 s. URL: <https://lnk.ua/92V5Q0QVM> (25. 11. 2023)

увала необхідність швидкої інтеграції регіону до польського державного простору. У цей період національний компонент ідеології відігравав провідну роль, наголошувалося на тривалій боротьбі поляків проти німецького панування, а німецька ідентичність розглядалася як чужа та небезпечна.

Після остаточного утвердження комуністичної влади наприкінці 1940-х рр. зміст ідеології поступово змінювався. На перший план почали виходити елементи марксистсько-ленінської доктрини. Натомість польська ідентичність дедалі більше поєднувалася з ідеєю соціалістичного суспільства та концепцією «нової людини». У процесі реалізації завдань формування польської ідентичності Сілезії урядом Польщі було сформовано відносно цілісну систему механізмів та засобів. Серед перших слід виділити пропаганду, демографічні зміни, освітню політику, зміну символічного простору, контроль над культурним життям та обмеження впливу такого альтернативного фактору ідентичності як римо-католицька церква. В якості засобів переважно використовувались освітні курси, публікації в пресі, масові заходи пропагандистського характеру, зміна топоніміки, репресії і засоби дискримінації різного ступеню тяжкості.

Список літератури

- Машкевич М., 2015. *Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації*. Київ.
- Bialasiewicz L., 2002. Upper Silesia: Rebirth of a Regional Identity in Poland. *Regional & Federal Studies*. № 12(2). Edinburgh. 111–132.
- Błaszczak-Wacławik M., 1990. Błasiak W., Nawrocki T. *Górny Śląsk szczególny przypadek kulturowy*. Warszawa.
- Choroś M., 2019. Zmiany imion i nazwisk w latach 1945–1950 na Ziemi Nyskiej w świetle materiałów archiwalnych. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. № 2. Warszawa. 81–91.
- Czopek-Kopciuch B., 2012. Prace Komisji Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy MSWiA. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*. Vol. 3. Warszawa. 71–80.
- Czubiński A., 2001. Ziemie odzyskane w powojennej Polsce (1944–1990). *Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998*. Zbiór studiów. T. 2. Cz. 1. Warszawa. 379–400.
- Domke R., 2010. *Ziemie zachodnie i północne Polski w propagandzie lat 1945–1948*. Zielona Góra.
- Dziuba A., 2016. *Totalitaryzacja. Polska Partia Robotnicza na scenie politycznej województwa śląskiego (1945–1948)*. Katowice–Kraków.
- Dziurok A., 2007. Linek B., Tarka K. *Stalinizm i rok 1956 na Górnym Śląsku*. Warchawa.
- Dziurok A., 2020. «Starzy» i «nowi» Polacy. Specyfika powojennego województwa śląskiego (1945–1950). In: Fica M. (red.) *Powrót do Macierzy? Ziemie Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej*. Katowice. 108–128.
- Eberhardt P., 2011. *Political Migrations on Polish Territories*. Warszawa.
- Jankowska-Nagórka A., 2017. «Deteutonizacja» Dolnego Śląska w latach 1945–1949 jako przykład polityki władz Polski Ludowej wymierzonej przeciwko Niemczyźnie. Praca doktorska. Kraków.
- Jankowska-Nagórka A., 2018. Zmiana imion i nazwisk autochtonów na Dolnym Śląsku jako wyraz antyniemieckiej polityki państwa w latach 1945–1949 : kilka refleksji o sposobach postępowania władz. *Res Historica*. №46. Kraków. 219–233.
- Jaworska K., 2014. Realizacja założeń polityki oświatowej w Polsce w latach 1945–1956 Główne zagadnienia. *Wrocławski Przegląd Teologiczny*. №1. Wrocław. 183–184.
- Kosiński L., 1963. *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1960*. Warchawa.
- Kowalski Z., 1972. Niektóre czynniki kształtujące postawy polityczne autochtonów i repatriantów na Śląsku Opolskim w okresie od stycznia 1947 do sierpnia 1948. *Studia Śląskie*. T.XXII. Opole. 277–311.
- Linek B., 2017. Polityka narodowościowa na Śląsku Opolskim w latach 1945–1960. Założenia – stan badań – fazy. *Rocznik Ziem Zachodnich*. Vol. 1. Wrocław. 12–34.
- Pfaff J., 2017. Kursy repolonizacyjne na Śląsku Opolskim w latach 1945–1950. *Zeszyty naukowe. Zbliżenia naukowe*. 2017. № 1(8). Wrocław. 56–91.
- Polak-Springer P., 2015 *Recovered Territory: A German-Polish Conflict over Land and Culture, 1919–1989*. New York.
- Porębski S., 2013. *Walka o władzę Na Śląsku Cieszyńskim w latach 1945–1947*. Katowice.
- Przybyła P., 2014. *Góra Świętej Anny. Święta i wulkan. Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. Warszawa.
- Szmeja M., 2007. Silesian identity: Social and political problems. *Journal of Borderlands Studies*. Vol. 22. London. 99–115.

Vsevolod Serhiienko

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS AND MECHANISMS OF FORMING POLISH IDENTITY IN SILESIA DURING THE PROCESS OF REPOLONIZATION (1945–1956)

The author examines the problem of the formation of Polish identity among the population of Silesia in the context of the repolonization policy implemented by the Polish government in 1945–1956. Based on an analysis of historical sources, the study traces the ideological premises of the authorities and the practical mechanisms of their implementation in Silesia. It is noted that at the time of its incorporation into Poland in 1945, Silesia already possessed a complex and multilayered identity shaped by centuries of political and cultural developments. This identity had to be significantly transformed by the Polish government. An important role in this process was played by ideological foundations that had been developed by various political forces in Poland during the interwar period and the Second World War. At the same time, the German component of the region's identity was interpreted as a result of centuries of Germanization that needed to be eliminated.

The concept of the “Recovered Territories”, that is, the interpretation of the newly incorporated lands as historically Polish, is identified as the principal ideological foundation for the formation of Polish identity in Silesia. The article also highlights the evolution of this ideology. In the first postwar years, it relied largely on national discourse and anti-German rhetoric, whereas by the late 1940s it was increasingly shaped by communist ideology, which substantiated the concept of the “new man” loyal to the socialist state.

The article analyzes the mechanisms used to implement the policy of forming Polish identity in Silesia. Among the key mechanisms were mass propaganda campaigns, the active role of the press and cultural institutions, and symbolic practices of memorializing events in Polish history. Important mechanisms of identity formation also included demographic policies aimed at changing the ethnic structure of the region's population and educational measures, particularly the organization of so-called repolonization courses. The study also examines such mechanisms of shaping Polish identity as the transformation of the cultural and symbolic space of the region through changes in toponymy and the restriction of the influence of the Catholic Church.

Key words: *identity, ideology, “Recovered Territories,” Poland, repolonization, Silesia.*

References

- Mashkevich M., 2015. *Shidna polska politika u XX – na pochatku XXI st.: kontseptsii ta interpretatsii* [Eastern Polish policy in the 20th and early 21st centuries: concepts and interpretations]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Bialasiewicz L., 2002. Upper Silesia: Rebirth of a Regional Identity in Poland. *Regional & Federal Studies*. № 12(2). Edinburgh. 111–132. (In English).
- Błaszczak-Waławik M., 1990. Błasiak W., Nawrocki T. *Gorny Slask szczegolny przypadek kulturowy* [Upper Silesia, a special cultural case]. Warszawa. (In Polish).
- Chorosh M., 2019. Zmiany imion i nazwisk w latach 1945–1950 na Ziemi Nyskiej w swietle materialow archiwalnych [Changes of names and surnames in the years 1945–1950 in the Nysa Region in the light of archival materials]. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. № 2. Warszawa. 81–91. (In Polish).
- Czopek-Kopciuch B., 2012. Prace Komisji Nazw Miejscowosci i Obiektow Fizjograficznych przy MSWiA [Work of the Commission on Names of Places and Physiographic Objects at the Ministry of Interior and Administration]. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*. Vol. 3. Warszawa. 71–80. (In Polish).
- Czubinski A., 2001. Ziemie odzyskane w powojennej Polsce (1944–1990) [Recovered Territories in post-war Poland (1944–1990)]. *Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998*. Zbiór studiów. T. 2. Cz. 1. Warszawa. 379–400. (In Polish).
- Domke R., 2010. *Ziemie zachodnie i polnocne Polski w propagandzie lat 1945–1948* [Western and northern territories of Poland in propaganda in 1945–1948]. Zielona Gora. (In Polish).
- Dziuba A., 2016. *Totalitaryzacja. Polska Partia Robotnicza na scenie politycznej wojewodztwa slaskiego (1945–1948)* [Totalitarianism: The Polish Workers' Party on the Political Scene of the Silesian Voivodeship (1945–1948)]. Katowice–Kraków. (In Polish).
- Dziurok A., 2007. Linek B., Tarka K. *Stalinizm i rok 1956 na Gornym Slasku* [Stalinism and 1956 in Upper Silesia]. Warchawa. (In Polish).
- Dziurok A., 2020. «Starzy» i «nowi» Polacy. Specyfika powojennego wojewodztwa śląskiego (1945-1950) [«Old» and «New» Poles. The Specificity of the Post-War Silesian Voivodeship (1945-1950)]. In: Fica M. (red.) *Powrót do Macierzy? Ziemie Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej*. Katowice. 108–128.

Eberhardt P., 2011. *Political Migrations on Polish Territories*. Warszawa. (In English).

Jankowska-Nagorka A., 2017. «Deteutonizacja» Dolnego Śląska w latach 1945–1949 jako przykład polityki władz Polski Ludowej wymierzonej przeciwko Niemczyźnie [The «de-Teutonization» of Lower Silesia in the years 1945–1949 as an example of the anti-German policy of the authorities of the People's Republic of Poland] Kraków. (In Polish).

Jankowska-Nagorka A., 2018. Zmiana imion i nazwisk autochtonów na Dolnym Śląsku jako wyraz antyniemieckiej polityki państwa w latach 1945–1949: kilka refleksji o sposobach postępowania władz [Changing the names and surnames of indigenous inhabitants of Lower Silesia as an anti-German state policy of Poland from 1945 to 1949: some remarks on government actions]. *Res Historica*. №46. Kraków. 219–233. (In Polish).

Jaworska K., 2014. Realizacja założeń polityki oświatowej w Polsce w latach 1945–1956. Główne zagadnienia [Implementation of educational policy assumptions in Poland in the years 1945–1956. Main issues]. *Wrocławski Przegląd Teologiczny*. № 1. Wrocław. 183–184. (In Polish).

Kosiński L., 1963. *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1960* [Population processes in the Recovered Territories in 1945–1960]. Warszawa. (In Polish).

Kowalski Z., 1972. Niektóre czynniki kształtujące postawy polityczne autochtonów i repatriantów na Śląsku Opolskim w okresie od stycznia 1947 do sierpnia 1948 [Some factors shaping the political attitudes of indigenous people and repatriates in Opole Silesia from January 1947 to August 1948]. *Studia Śląskie*. T. XXII. Opole. 277–311. (In Polish).

Linek B., 2017. Polityka narodowościowa na Śląsku Opolskim w latach 1945–1960. Założenia – stan badań – fazy [Nationality Policy in Opole Silesia in the Years 1945–1960. Assumptions – Research Status – Phases]. *Rocznik Ziemi Zachodnich*. Vol. 1. Wrocław. 12–34.

Pfaff J., 2017. Kursy repolonizacyjne na Śląsku Opolskim w latach 1945–1950 [Repolonization courses in Opole Silesia in 1945–1950]. *Zeszyty naukowe. Zbliżenia naukowe*. 2017. № 1(8). Wrocław. 56–91. (In Polish).

Polak-Springer P., 2015. *Recovered Territory: A German-Polish Conflict over Land and Culture, 1919–1989*. New York. (In English).

Porębski S., 2013. *Walka o władzę Na Śląsku Cieszyńskim w latach 1945–1947* [The struggle for power in Cieszyn Silesia in 1945–1947]. Katowice.

Przybyła P., 2014. *Góra Świętej Anny. Święta i wulkan. Polsko-niemieckie miejsca pamięci* [Saint Anne's Mountain. Saints and the Volcano. Polish-German Memorial Sites]. Warszawa. (In Polish).

Szmej M., 2007. Silesian identity: Social and political problems. *Journal of Borderlands Studies*. Vol. 22. London. 99–115. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 94(=411.16) «1939/1945»:316.347

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-21>**Федик Лідія,**

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права імені академіка УАН отця Івана Луцького
ЗВО «Університет Короля Данила»
lidia.fedyk@ukd.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2033-8087

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ: НА ПРИКЛАДІ СПОГАДІВ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ

У статті здійснено комплексний аналіз феномену культурної та психологічної резильєнтності в умовах воєнних і травматичних соціальних трансформацій крізь призму індивідуального досвіду жертв Голокосту. Актуальність дослідження зумовлена сучасними викликами, які постали перед українським суспільством у контексті російсько-української війни та потребують глибшого осмислення механізмів адаптації, виживання і збереження національної ідентичності в ситуаціях екзистенційної загрози. Метою статті є виявлення чинників формування культурної та психологічної резильєнтності на індивідуальному рівні та аналіз їхнього впливу на конструювання й трансформацію національної ідентичності в умовах війни.

Джерельну базу становлять мемуарні свідчення осіб, які пережили Голокост, зокрема досвід перебування в концентраційних таборих, гетто, життя в умовах вимушеного приховування. Особливу увагу приділено динаміці світоглядних змін у довоєнний, воєнний та післявоєнний періоди.

У статті окреслено ключові компоненти резильєнтності: ціннісні орієнтації, дію як форму активного реагування, сенсотворче мислення, емоційну регуляцію та соціальні зв'язки. Показано, що саме індивідуальний рівень стійкості є фундаментом для формування ширших інституційних і національних механізмів опору кризам. Доведено, що війна виступає каталізатором складних і часто суперечливих ідентифікаційних процесів, зумовлюючи як тимчасове заперечення, так і подальше посилення національної самосвідомості.

Зроблено висновок, що досвід жертв Голокосту демонструє високий потенціал психологічної та культурної резильєнтності навіть в умовах радикальної дезінтеграції соціального середовища. Отримані результати мають теоретичну та практичну цінність для осмислення сучасних воєнних травм і можуть бути використані у розробці стратегій підтримки національної стійкості та роботи з колективною пам'яттю в посткризовий період.

Ключові слова: резильєнтність, національна ідентичність, війна, Голокост, спогади.

Сучасна російсько-українська війна формує комплекс системних викликів і водночас відкриває нові можливості для держави, суспільства та особистості, що потребують адекватних відповідей в умовах високого рівня невизначеності. До ключових проблем належать забезпечення фізичного виживання, збереження національної ідентичності, підтримання психологічної стійкості населення, досягнення суспільного та національного примирення, а також зміцнення соціальної й громадянської згуртованості. Подібні за масштабом і глибиною трансформацій виклики вже мали місце в історичному досвіді людства, зокрема під час Другої світової війни. Зазначений період характеризувався безпрецедентним рівнем людських втрат, матеріальних руйнувань, масових переміщень населення та глибокими соціокультурними зрушеннями, що суттєво вплинули на подальший розвиток держав і міжнародних відносин. Індивідуальний і колективний досвід психологічної та культурної трансформації в умовах Другої світової війни може бути корисним для подолання сучасних викликів, вироблення інституційної стратегії у напрямку формування практик адаптації, національної стійкості та культурної мобілізації.

Тому вивчення факторів культурної резильєнтності має як теоретичну, так і практичну цінність, оскільки дає можливість з'ясувати механізми впливу кризових процесів на особистість, а також окреслити напрями і стратегії виживання, необхідні для подолання їхніх наслідків та місце у цьому процесі національної ідентичності.

Проблему культурної резильєнтності на інституційному рівні, як складову національної безпеки, аналізує у монографічному дослідженні О. Резнікова (Резнікова О., 2022). Л. Шумейко досліджує резильєнтність як багатовимірну категорію та дає авторську концепцію культуротворчого резильєнсу, який розглядається як здатність діяти суб'єктно в умовах нестабільності, зберігаючи й оновлюючи культурну ідентичність у процесі безперервних змін (Шумейко Л., 2025). Особливої уваги заслуговує монографічне дослідження «Інструменти забезпечення резильєнтності українського суспільства», у якому акцент робиться на інструментах забезпечення резильєнтності українського суспільства в повоєнному періоді. Авторський колектив вивчає резильєнтність за окремими сферами життя суспільства: політико-правовою, соціальною, економічною, екологічною і духовною (Лібанова Е. М. (ред.), 2025.). Вагомий внесок у дослідження резильєнтності здійснили зарубіжні дослідники, зокрема Г. Боннано (Bonnano G., 2002), К. Барут (Baruth K., 2002) та К. Болтон (Bolton K., 2013), які виокремили особистісні характеристики та екологічні фактори, що підвищують резильєнтність. Водночас наявні наукові дослідження здебільшого зосереджуються на інституційному рівні резильєнтності. У межах даного дослідження основний акцент зроблено на аналізі індивідуальних стратегій психологічної та культурної стійкості, а також на вивченні впливу цих процесів на формування національної ідентичності. Джерельну базу дослідження становлять спогади жертв Голокосту, які мали досвід перебування у концентраційних таборих і поза їх межами. Аналіз цих джерел здійснюється з метою простеження трансформацій світосприйняття та ідентичності особистості, що пережила травматичний досвід, а також виявлення чинників, які сприяли формуванню культурної та психологічної стійкості. У структурі спогадів виокремлюються такі змістові лінії: формування світогляду у довоєнний період, його зміни під час війни та особливості світосприйняття в післявоєнний час.

Метою статті є аналіз факторів, що зумовили формування культурної та психологічної резильєнтності, а також виявлення їхнього впливу на конструювання національної ідентичності на індивідуальному рівні в умовах воєнного конфлікту.

У термінологічному словнику під психологічною (ментальною) резильєнтністю розуміється здатність людей або спільнот долати стреси й важкі періоди конструктивним шляхом, психічно та емоційно впоратися з кризою, адаптуватися до стресових умов та негараздів, швидко повертатися до докризового стану, проходити крізь життєві випробування, зберігаючи психічне здоров'я та особистісну цілісність (Резнікова О. (ред.), 2024, с. 33). Резильєнтність суспільства – це його здатність протистояти кризам, адаптуватися до змін та зберігати свою цілісність, що проявляється у стійкості економіки, політики, соціальних структур і культури, а також у здатності народу до консолідації та відновлення після потрясінь, як це демонструє Україна під час війни. Отже, поняття охоплює стійкість до зовнішніх загроз та внутрішніх викликів, використовуючи інструменти як національної стійкості, так і соціальної резильєнтності. Українська науковиця О. Резнікова зауважує, що резильєнтність вказує не тільки на стійкість, як на гнучкість та здатність адаптуватися до змін, повертаючись не тільки до попереднього стану, але й набуваючи нових якостей після кризи (Резнікова О., 2022, с. 52). Резильєнтність може виявлятися на трьох рівнях: індивідуальному, інституційному та національному. Водночас саме індивідуальний рівень становить фундамент, на якому формуються та функціонують інституційні й національні механізми стійкості.

Автори монографії «Інструменти забезпечення резильєнтності українського суспільства» виокремлюють три моделі реагування суспільства на загрози:

1. Перша модель передбачає активний опір деструктивним чинникам.
2. У другій моделі відбувається пристосування, шляхом часткових змін у соціальній структурі та практиках функціонування суспільства.

3. Третя модель охоплює два можливі сценарії розвитку: 1) якщо суспільство не здатне відреагувати на шок, то настає криза та занепад; 2) суспільство якісно трансформується, набуваючи нових характеристик (Лібанова Е. М. (ред.), 2025, с. 13). До певної міри ці стратегії стосуються і індивідуального рівня.

На індивідуальному рівні у кожної людини є свої успішні стратегії відновлюватись й адаптуватись до змін/загроз. Ці стратегії видозмінюються в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі. На вибір стратегії та здатність людини раціонально розподіляти внутрішні та зовнішні ресурси в умовах стресу впливає вік, стать, рівень освіти та добробуту, професія, особистий досвід. Переважно усі, чий спогади було використано у дослідженні, були молодими людьми, віком від 17 до 30 років, з середньою або вищою освітою та представниками робітничих професій.

Як складне явище резильєнтність складається з сукупності компонентів, серед яких можна виокремити:

1. Цінності, тобто принципи, якими керується людина і які мотивують її вчинки та дають напрямок життю. У формуванні психологічної стійкості важливу роль відіграють два кроки: по-перше, ідентифікація цінностей, що передбачає усвідомлення та визначення життєвих пріоритетів; по-друге, вибудовування життєвих стратегій відповідно до ціннісних орієнтацій. Окремого значення набуває вплив значущих осіб, які слугують джерелом моральної підтримки та натхнення. Аналіз спогадів жертв Голокосту свідчить про наявність стійкого й глибокого емоційного зв'язку з родиною, насамперед із матерями, що виступав одним із чинників збереження психологічної стійкості в умовах екстремального досвіду. Зазначене пояснюється тим, що сім'я виступає однією з базових життєвих цінностей особистості, джерелом емоційної підтримки, мотивації та усвідомлення відповідальності, зокрема батьківської. Важливим психологічним ресурсом стійкості для Едіт Егер (16-річної єврейської дівчини), під час перебування в концентраційному таборі Аушвіц, стала внутрішньо засвоєна материнська настанова: «Ніхто не може забрати в тебе те, що є всередині», яка виконувала функцію смислової опори та механізму внутрішньої підтримки¹. Водночас Еді Яку (Абрагам Соломон Якубович), попри перебування в нелюдських умовах утримання у цьому ж таборі, зберігав стійку орієнтацію на моральні принципи: не красти, не завдати шкоди іншим ув'язненим та, за наявності можливості, надавати їм допомогу. Така поведінкова стратегія свідчить про збереження внутрішніх етичних настанов навіть у ситуації граничної депривації та постійної загрози життю. Крім того, як згадував Едді Яку, вижити міг тільки той, хто відкидав усе, крім бажання вижити. Окремо Яку виокремив такі чинники виживання, як надія та взаємодопомога, які виконували функцію психологічної підтримки, сприяли збереженню мотивації та підвищували шанси на збереження життя².

2. Дія, що містить компонент праці і компонент турботи про віднову сил, турботу про інших; дію, що включає вирішення тих проблем, які людина здатна вирішити. Як твердила Едіт Егер, у таборі вижити – означало переступити через власні потреби і присвятити себе будь-чому і будь-кому іншому. Для неї будь-ким стала її старша сестра Магда, а будь-чим – надія знову побачити нареченого³.

3. Корисне мислення або, іншими словами, це те як ти обираєш сприймати конкретну ситуацію. Як згадувала Едіт: «Ми самі обираємо, чого може навчити нас жахіття: стати ворожими і скам'янілими чи триматися невинної частинки себе»⁴. Фактично, тут можна говорити про сенсотворчий компонент резильєнтності, що передбачає здатність осмислювати кризові ситуації як можливість, а не кінець (Шумейко Л., 2025, с. 413). Наприклад, Едіт Егер неодноразово згадує, що її підтримували слова нареченого, сказані наостанок, перед відправкою у табір: «Я ніколи не забуду твої очі. Я ніколи не забуду твої руки», а також мрії про життя «після

¹ Егер Едіт Ева. Вибір. Кишинів, 2016. С 40.

² Едді Яку. Найщасливіша людина на землі. Мемуари чоловіка, що пережив Голокост. Харків, 2022. С. 78.

³ Егер Едіт Ева. Вказ. праця. С. 45.

⁴ Там само. С. 47.

війни»⁵. Те, що підтримувало Еді Яку у концентраційному таборі, була наявність товариша з періоду «щасливого» життя на волі та турбота одне про одного.

4. Регуляція емоцій і роль позитивних емоцій зокрема. Емоції є важливим компонентом системи сприйняття та регуляції енергії, уваги, поведінки. Вони допомагають виділяти важливу інформацію про середовище, належно оцінювати ситуацію та мобілізувати тіло на відповідну реакцію – втечі, нападу тощо (Сухіна І., 2022, с. 214).

5. П'ятий компонент – про соціальні зв'язки. Про підтримку. Будь-яка резильєнтність – це спільна стійкість (Романчук О., 2022). Значною мірою, стійкості жертв Голокосту сприяла наявність поруч рідних та близьких людей, однодумців.

Ще одним важливим аспектом проблематики є дослідження взаємозв'язку національної ідентичності та резильєнтності в кризових умовах. У низці випадків саме війна виступала каталізатором переосмислення особистістю власної національної належності. Наприклад, Едіт Егер, яка народилась у м. Кошице, словацькому регіоні, що до Першої світової війни належав Австро-Угорщині, ідентифікувала себе та свою сім'ю як угорських євреїв. Зокрема, її родина спілкувалася виключно угорською і зовсім не говорила їдишем, відчуваючи себе частиною соціуму: отримували угорську освіту, працювали, відвідували культурні заходи. Окрім того, сім'я не дотримувалася суворих правил юдаїзму, оскільки батько (побував у російському полоні) проявляв байдужість до релігії та вживав свинину (що суворо заборонено в юдаїзмі). Однак, навіть у довоєнний період її сім'я зустрічалася з прихованими та відкритими упередженнями щодо євреїв. Як вказує Едіт Егер, вона виросла з відчуттям неповноцінності та переконанням, що краще приховувати свою належність до євреїв. І, загалом, як вказує авторка спогадів, у той період важко було віднайти свою справжню приналежність та самовизначитися⁶. Вагомим етапом у процесі формування ідентичності Едіт став епізод, пов'язаний із відмовою їй у шістнадцятирічному віці в зарахуванні до олімпійської тренувальної команди з гімнастики з огляду на її походження. У цій ситуації авторка спогадів здійснює спробу заперечення власної етнічної належності, заявляючи, що вона не є єврейкою, що було стратегією адаптації та приховування ідентичності з прагматичних мотивів⁷. Уже у післявоєнний період, після народження доньки, хоча сім'я Егерів дотримується єврейських традицій, однак при цьому також і хрестять дитину з міркувань безпеки, так само як їх друзі замість єврейського прізвища використовують угорське⁸. Аналогічна ситуація спостерігається у Міхала Гауптмана, уродженця м. Сколе, який у 26 років вимушено змінив прізвище та ім'я на Міхал Мірський (1942 р.), повернувся до свого прізвища аж у 1976 році (тобто у 60 років), проживаючи вже у Швеції⁹. За спогадами Катті Гауптман, життєвий шлях її діда Міхала характеризувався існуванням у межах трьох різних особистісних моделей, сформованих у трьох відмінних культурних просторах: у єврейській спільноті Галичини; упродовж тридцяти років – у середовищі Польщі, де він змушений був приховувати своє походження, репрезентуючи себе як поляка; а також у контексті еміграційного життя в Швеції як єврей-емігрант. Водночас постає питання щодо збереження ним єврейської ідентичності після тривалого періоду її заперечення. На думку онуки, його самосвідомість на цьому етапі набула гібридного характеру, поєднуючи польську та єврейську ідентичності¹⁰.

Аналогічно Едді Яку, сім'я якого до Першої світової війни, проживала у Німеччині, відзначав, що його сім'я насамперед вважала себе німцями, а вже потім євреями, хоча в цілому сім'я Яку

⁵ Егер Едіт Ева. Вказ. праця. С. 38–39.

⁶ Там само. С. 24–25.

⁷ Там само. С. 30.

⁸ Там само. С. 100–101.

⁹ Гауптман Мікаель. Забуті могили. Київ, 2017. С. 24.

¹⁰ Там само. С. 143, 151.

дотримувалася єврейських релігійних традицій¹¹. Згадані випадки вказують на явище нашарування ідентичностей, що було наслідком спершу етнічного середовища, а в подальшому спроб соціальної адаптації задля виживання в новій системі. Зокрема, Едіт Егер зазначає, що в період навчання у старших класах, тобто до початку війни, вона була прихильницею сіоністських ідей¹². Водночас після Другої світової війни, відбувається трансформація світоглядних пріоритетів, оскільки вона обирає безпеку (емігрує у США), перед своїми ідейними переконаннями (на той час новоутворена держава Ізраїль була втягнена у військовий конфлікт з арабами).

Резильєнтність суспільства передбачає спроможність вирішувати проблеми, які стоять перед ним. Проблеми суспільства – це зовнішні або внутрішні питання, які воно повинно досліджувати і вирішувати. Для осіб не німецької національності однією з ключових проблем в умовах нацистського режиму було збереження власної національної ідентичності. Аналіз мемуарних свідчень Едіт Егер та Едді Яку демонструє процес трансформації їхньої ідентичності через її переосмислення під впливом травматичного досвіду. Внаслідок пережитих подій посилюється усвідомлення ними своєї єврейської належності, однак у післявоєнний період вони не повертаються до використання своїх єврейських імен та прізвищ, що свідчить про складний і багатовимірний характер ідентифікаційних змін. Це можна пояснити і тим, що повернення до свого першого (етнічного) імені, повертало людину до періоду отримання травматичного досвіду, про який часто жертви воліли забути.

Водночас, перебуваючи у США, родина Егерів підтримувала контакти з іншими єврейськими іммігрантами, оселилася в одному з найбільших єврейських районів Балтимор та дотримувалася релігійних традицій юдаїзму, зокрема відзначала Хануку. Однак, за свідченням Едіт Егер, вона відчувала себе вигнанкою навіть у близькому соціальному колі¹³, а також змушена була приховувати власне походження на робочому місці (очевидно, щоб мінімізувати вплив негативних стереотипів). Додатковим чинником психологічної напруги стало усвідомлення того, що її безпосередній керівник, будучи євреєм, знецінював її професійні якості як працівниці¹⁴. Таким чином, у цьому випадку йдеться про свідоме приховування ідентичності з соціальних мотивів, спрямоване на уникнення дискримінаційних практик та упередженого ставлення.

Натомість в Янкеля Глоцера (народився в сім'ї асимільованих євреїв у Рогатині на початку 1925 року), який проживав під час війни у гетто, не спостерігалось приховування ідентичності, про що свідчить відзначення його сім'єю 20 вересня 1942 р. Йом Кіпра (Дня спокути), навіть в умовах нацистської окупації¹⁵. Очевидно, це з одного боку було своєрідною формою спротиву, а з іншого, результатом відсутності анонімності, оскільки у маленьких населених пунктах, де сусіди знали одне одного десятиліттями, приховати ідентичність було майже неможливо.

У біографічному наративі Марти Вінтер – єврейської восьмирічної дівчинки з Чорткова (Тернопільська область) – задля збереження життя було здійснено зміну особистої ідентичності, зокрема її імені на Кристину Гриневиц, а також повне прийняття римо-католицького обряду (що у єврейській традиції сприймається як відступництво і зрада власного народу, хоча і такий варіант допускався за умов існування смертельної загрози). Постійний страх викриття та проживання в польській родині, зумовили часткову втрату дитиною власної ідентичності, внаслідок чого після завершення війни, у десятирічному віці, вона вже не ототожнювала себе з єврейською спільнотою. Лише потрапивши до єврейського притулку та будучи депортованою до Ізраїлю, у віці одинадцяти років, вона розпочала процес відновлення ідентичності, зокрема через повернення до свого справжнього імені¹⁶.

¹¹ Едді Яку. Вказ. праця. С. 11, 13.

¹² Егер Едіт Ева. Вказ. праця. С. 104.

¹³ Там само. С. 122.

¹⁴ Там само. С. 127.

¹⁵ Глоцер Джек. Я пережив голокост наперекір усьому. Унікальна та незабутня історія боротьби за життя. Київ, 2022. С. 35.

¹⁶ Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. Київ, 2022. С. 68, 89.

У тринадцятирічному віці (1933 р.) Едді Яку був змушений здійснити зміну особистісної ідентичності та проживати під фальшивими документами на ім'я Волтер Шляйф з метою отримання доступу до освіти в умовах переслідування та загрози життю. Під час втечі з концентраційного табору (1945 р.), у процесі міжособистісної взаємодії з місцевим населенням, він декларував подвійну ідентичність, називаючи себе німцем єврейського походження¹⁷. Водночас після завершення Другої світової війни простежується трансформація його самоідентифікації: під час перетину кордону з Бельгією (у 1945 р. після капітуляції Німеччини) Яку вже однозначно ідентифікував себе як єврей, що свідчить про переосмислення власної національної та етнічної належності в поствоєнному контексті¹⁸.

Ще один аспект резильєнтності – це її культурна складова, яка сприяє не лише збереженню минулого, а й активне використання культурних ресурсів для формування стійкого майбутнього. Зазвичай культурній резильєнтності сприяє культурно-мовне середовище. Однак табори смерті, де утримували євреїв з різних країн, які не завжди могли порозумітися, не були умовою трансляції спільних цінностей і тому у даному випадку не ставали умовою збереження національної ідентичності. Наприклад, Едді Яку, потрапивши у 1944 р. у табір в Аушвіці, згадує, що у результаті перебування в ув'язненні з великою кількістю незнайомих людей, які відрізнялися мовою та спільними інтересами, отримав культурний шок. Єдине, що їх об'єднувало – це віра (юдаїзм). Однак, як визнає Яку, він не дуже був побожним, а бути євреєм було небезпечно¹⁹. Значну роль у культурній резистентності відігравала релігія, яка сприяла соціальній згуртованості, через спільні культурні заходи, символи та традиції об'єднували людей, підвищуючи рівень довіри та соціальної солідарності. Тому у самоідентифікації євреїв важливу роль відіграє конфесійний компонент, оскільки юдаїзм пов'язує віру з приналежністю до народу, його історією, культурою та законом. Незважаючи на певну асиміляцію та спробу інтегруватися у європейські нації, саме релігія була тим фундаментом, що об'єднував єврейську спільноту. Ментальні та ціннісні орієнтири єврейської ідентичності формувалися і продовжують формуватися крізь призму дотримання духовних і морально-етичних норм юдаїзму. Водночас в умовах воєнних потрясінь фіксувалися випадки тимчасової відмови від релігійної практики, зокрема свідомого прийняття християнства як стратегії виживання. Подібні трансформації засвідчують, що в кризових ситуаціях, зокрема під час війни, культурні маркери ідентичності та значущість окремих її елементів зазнають ситуативних і функціональних змін.

Отже, в умовах Другої світової війни відбувається атрофія національного почуття як результат кризи при пошуку ідентичності на рівні ворожості суспільства. Однак саме переслідування за національною ознакою під час війни, уже післявоєнний період стане фундаментом для чіткої національної самоідентифікації. У осіб, що пережили Голокост, спостерігався значний рівень психологічної та культурної резильєнтності навіть в іншоетнічному середовищі. Оскільки резильєнтність охоплює не лише здатність особистості протистояти кризовим впливам, а й спроможність до відновлення та повернення до «нормального» життя у посткризовий період, визначальну роль у цьому процесі відіграли ціннісні орієнтації індивіда, його залученість до неформальних соціальних груп, родинні зв'язки та спілкування у повсякденному житті. У подальших дослідженнях перспективним є порівняльний аналіз досвіду різних груп жертв (за віком, статтю, соціальним походженням, регіоном) та вивчення того, як психологічна стійкість або вразливість передається наступним поколінням через сімейні наративи, мовчання чи символічні практики пам'яті.

¹⁷ Едді Яку. Вказ. праця. С. 99.

¹⁸ Там само. С. 102.

¹⁹ Там само. С. 60–61.

Список літератури

- Лібанова Е. М. (ред.), 2025. *Інструменти забезпечення резильєнтності українського суспільства: монографія*. Харків. Харків.
- Резнікова О., 2022. *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія*. Київ.
- Резнікова О., (ред.), 2024. Войтовський К. *Термінологічний словник-довідник у сфері національної стійкості*. Київ.
- Романчук О., 2022. *Витривалість у резилієнтності*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://i-cbt.org.ua/resilience-endurance/> [02.02.2026]
- Руденко О. В., 2022. Гонтар Ю. В. Структура резилієнсу у контексті розвитку резильєнтності особистості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. Том 33 (72). № 2. Київ. 73–78.
- Сухіна І., 2022. Розвиток резильєнтності у батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами в умовах воєнного стану. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 9 листопада 2022 р.* Кам'янець-Подільський. 213–215.
- Шумейко Л. М., 2025. Культуротворчий резильєнс як нова культурологічна парадигма. *Культурологічний альманах*. Вип. 3. Київ. 407–416.
- Baruth K. E., 2022. Carrol J. J. A formal assessment of resilience: The Baruth Protective factors inventory. *The Journal of individual psychology*. №58. 235–244.
- Bolton K., 2013. *The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis: Social Work Dissertations*. University of Texas at Arlington: 120. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://mavmatrix.uta.edu/socialwork_dissertations/120 (02.02.2026).
- Bonanno G. A., 2004. Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*. 59(1). 20–28.

Lidiia Fedyk

TRANSFORMATION OF NATIONAL IDENTITY AND MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL RESILIENCE: THE EXAMPLE OF HOLOCAUST SURVIVORS' MEMOIRS

The article provides a comprehensive analysis of the phenomenon of cultural and psychological resilience in the context of war and traumatic social transformations through the prism of the individual experiences of Holocaust survivors. The relevance of the study is determined by the current challenges facing Ukrainian society in the context of the Russian-Ukrainian war, which require a deeper understanding of the mechanisms of adaptation, survival, and preservation of national identity in situations of existential threat. The purpose of the article is to identify the factors that shape cultural and psychological resilience at the individual level and to analyze their impact on the construction and transformation of national identity in wartime.

The source base consists of memoirs of Holocaust survivors, in particular their experiences of being in concentration camps, ghettos, and living in forced hiding. Particular attention is paid to the dynamics of worldview changes in the pre-war, war, and post-war periods.

The article outlines the key components of resilience: value orientations, action as a form of active response, meaning-making thinking, emotional regulation, and social connections. It is shown that it is the individual level of resilience that is the foundation for the formation of broader institutional and national mechanisms of resistance to crises. It is proven that war acts as a catalyst for complex and often contradictory identification processes, causing both temporary denial and further strengthening of national self-awareness.

It is concluded that the experience of Holocaust victims demonstrates a high potential for psychological and cultural resilience even in conditions of radical disintegration of the social environment. The results obtained have theoretical and practical value for understanding contemporary war trauma and can be used in developing strategies to support national resilience and work with collective memory in the post-crisis period.

Key words: *resilience, national identity, war, Holocaust, memories.*

References

- Libanova E. M. (ed.), 2025. *Instrumenty zabezpechennia rezylientshchyn ukrainskoho suspilstva* [Tools for ensuring the resilience of Ukrainian society]: monograph. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Reznikova O., 2022. *Natsionalna stiiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyshcha* [National resilience in a changing security environment]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Reznikova O. (ed.), 2024. Voitovskiy K. *Terminologichnyi slovnyk-dovidnyk u sferi natsionalnoi stiiikosti* [Terminological reference dictionary in the field of national resilience]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Romanchuk O., 2022. *Vytryvalist u rezylientshchyn* [Endurance in resilience]. [Online]: Available from: <https://i-cbt.org.ua/resilience-endurance/> [Accessed: 2. 02. 2026]. (In Ukrainian).
- Rudenko O. V., 2022. Hontar Yu. V. *Struktura rezylientshchyn u konteksti rozvytku rezylientshchyn osobystosti* [Structure of resilience in the context of individual resilience development]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia "Psychology"*. Vol. 33(72). 73–78. (In Ukrainian).
- Sukhina I., 2022. *Rozvytok rezylientshchyn u batkiv, yaki vykhovuiut ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy v umovakh voiennoho stanu* [Development of resilience in parents raising children with special educational needs under martial law]. *Psykhologo-pedahohichnyi suprovit ditei z intelektualnymy porushenniamy v umovakh spetsialnoi ta inkluzyvnoi osvity: materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu 9 lystopada 2022 r.* Kamianets-Podilskiyi. 213–215. (In Ukrainian).
- Shumeiko L. M., 2025. *Kulturotvorechi reziliens yak nova kulturolohichna paradyhma* [Culture-forming resilience as a new cultural paradigm]. *Culturological Almanach*. Vyp. 3. Kyiv. 407–416. (In Ukrainian).
- Baruth K. E., 2022. Carrol J. J. A formal assessment of resilience: The Baruth Protective factors inventory. *The Journal of individual psychology*. Issue 58. 235–244. (In English).
- Bolton K., 2013. *The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis: Social Work Dissertations*. University of Texas at Arlington: 120. [Online]: Available from: https://mavmatrix.uta.edu/socialwork_dissertations/120 [Accessed: 2. 02. 2026] (In English).
- Bonanno G. A., 2004. Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*. Issue. 59(1). 20–28. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 355/48(430:47) «1941»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-22>

Чорний Олександр,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
komandarmus12@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5169-3554

ДНІПРО ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РУБІЖ У ПРОТИСТОЯННІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ВЕРМАХТУ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ВЛІТКУ – ВОСЕНИ 1941 РОКУ

Україна в роки Другої світової війни стала ареною запеклих боїв між Червоною армією і Вермахтом. Німецько-радянський фронт прокотився українськими просторами із заходу на схід у 1941–1942 роках, а потім у зворотному напрямку у 1943–1944 роках. В обох кампаніях стратегічним рубежем для супротивників був Дніпро. Автор акцентував увагу на тому, що дніпровських вододіл у німецько-радянському протистоянні в 1941 році не був ефективно використаний радянським командуванням, що обернулося рядом масштабних трагедій для Червоної армії, котрі засвідчили триумф Вермахту в перші місяці війни проти СРСР.

Опираючись на історіографічний огляд воєнно-історичних подій літа – осені 1941 року на території України, дослідник дійшов висновків, що опір Червоної армії просуванню німецьких з'єднань на Схід не виглядає як чітко вибудована стратегія, що опиралася на дані розвідки та засади сучасної воєнної науки, що радянським командуванням не були використані можливості дніпровського вододілу як природної перешкоди, що відомі в історичній науці оборонні операції армії Південно-Західного напрямку, нібито реалізовані у липні – жовтні 1941 року, були пізніше припасовані радянськими воєнними істориками під хід подій на фронті в окреслений час. Наголошуючи на втратах Червоної армії та здобутках Вермахту, а також враховуючи стратегічне значення для супротивників Дніпра та родовищ корисних копалин Нікопольсько-Криворізького та Донецького басейнів для розгортання подальших бойових дій і ведення війни, дослідник запропонував літньо-осінню кампанію на Східному фронті називати битвою за Дніпро 1941 року, яка мала для Червоної армії виключно оборонний характер та суціль негативні наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, Дніпро, стратегічний рубіж, битва за Дніпро, радянські військовополонені.

Дніпро – одна з найбільших річок у Східній Європі. На початковому етапі німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни великі міста на Дніпрі – Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпродзержинськ¹, Дніпропетровськ², Запоріжжя, Нікополь, Херсон були важливими адміністративними, промисловими та інфраструктурними центрами. Вони були вузлами автомобільних та залізничних шляхів сполучення республіканського та союзного значення, а експлуатація ДніпроГЕСу була основою для стабільної роботи заводів-гігантів на півдні УРСР та живила електроенергією Нікопольсько-Криворізький та Донецький промислові басейни.

У воєнно-стратегічному плані Дніпро з його крутими берегами, розгалуженими рукавами, широкими заплавами, островами і острівцями, з широким водяним плесом, швидкоплинною течією та численними річками-притоками, за умови грамотної організації прикриття мостів, або їхнього руйнування, блокування переправ і бродів міг бути природною перешкодою та важливим рубежем у протистоянні воюючих сторін.

¹ Нині м. Кам'янське.

² Нині м. Дніпро.

Встановлення контролю над Дніпром було стратегічним завданням для Німеччини. Ще на етапі підготовки плану війни проти СРСР Генеральний штаб Вермахту для командування групи армій «Південь» визначив завдання стрімким ударом танкових з'єднань із району Любліна відрізати радянське угруповання в Галичині й Західній Україні від комунікацій на Дніпрі, захопити переправи в районі Києва і на південь від нього, забезпечити вихід передових військ на оперативний простір на східному березі ріки і далі розгорнути наступ на північ від Києва спільно з військами групи армій «Північ» або ж виконувати нові завдання ударом на український промисловий південь (Гуров А. А., с. 35–36). Отож, німецькі стратеги, готуючи завдання для ударних груп напередодні вторгнення в СРСР, серйозно враховували фактор Дніпра, вивчали його природу.

Як відомо, влітку 1941 року Червона армія, не витримавши тиску супротивника по всьому фронту, відходила на схід, здаючи міста і села, втрачаючи сотні тисяч червоноармійців та офіцерів убитими, пораненими, зниклими безвісти, захопленими в полон. Чого лише варті котли під Уманню, Смоленськом, Києвом та у Приазов'ї – в районі міст Великий Токмак – Маріуполь – Осипенко³. Як же ці події трактувалися в історіографії?

По закінченні війни трагічні для Червоної армії події літа – осені 1941 року на десятиліття стали табуваною тематикою в радянській воєнно-історичній науці. У перші повоєнні роки радянська партійна ідеологічна машина засобами цензури взяла під контроль провадження досліджень історії т. зв. Великої Вітчизняної війни, доручивши Інституту марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) / ЦК КПРС розробку та підготовку відповідних досліджень з «правильно розставленими ідеологічними акцентами», орієнтованими на укорінення з-поміж громадян «найбільш читаючої країни світу» виключно радянської версії війни, яка не передбачала оприлюднення незручних фактів, подій та імен, пов'язаних з розв'язанням німецько-радянського протистояння та невдачами Червоної армії.

Аби контролювати процес формування вигідної для партійно-державного апарату історії війни, в СРСР 1949 року було ухвалено перелік цензурних обмежень, положеннями якого заборонялося різностороннє представлення в дослідницькій літературі трагічних подій літа 1941 року⁴, що відбулися на Смоленщині, на просторах радянських Білорусії та України. З огляду на це в радянській історіографії початкового етапу німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни сформувалася концепція «тимчасових труднощів Червоної армії у перші місяці війни», причинами яких були визначені «неоголошена війна Німеччина проти СРСР», «віроломний напад противника», «знищення у перші години війни 1200 радянських літаків, що мирно «спали» на прикордонних аеродромах». Такими тезами була приправлена більшість радянських досліджень, починаючи з тих, що з'явилися у перші повоєнні роки й закінчуючи науковими та науково-популярними розвідками, що були підготовлені в роки «перебудови» з її гласністю та принципами «заповнення білих плям».

У першій половині 1960-х років у СРСР була підготовлена фундаментальна для того часу багатотомна праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945», у межах якої була дещо розширена концепція «тимчасових труднощів» шляхом її наповнення ура-героїчним вмістом про довготривалу оборону Києва й Одеси, наслідком чого став зрив плану блискавичної війни Німеччини проти СРСР, що жертви (кількісний вимір яких не оприлюднювався) були недаремними, оскільки було зірвано наступ на Москву, що більшість оточенців у Київському котлі вирвалися з кільця й т. ін. Про катастрофічні поразки Червоної армії під Уманню в липні – серпні та у Приазов'ї у жовтні 1941 року інформація подавалася дозвано, без конкретики і подробиць, з використанням розмитих формулювань, що «у ході боїв частина військ вирвалася з оточення, але багатьом бійцям і командирам не вдалося уникнути фашистського полону» (Поспелов П. Н. (ред.). 1961, с. 102).

³ Осипенко – у 1939 – 1958 р. назва м. Бердянськ.

⁴ *Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио*. Москва: Госполитиздат, 1949. С. 20–22.

У 1970-х – на початку 1980-х років події літа – осені 1941 року в радянській мілітаристиці подавалися через дії з'єднань Південно-Західного напрямку в Київській оборонній операції (11. 07 – 20. 09. 1941) (Ракицкий А., 1976), під час оборони Одеси (05. 08 – 16. 10. 1941) та в ході Донбаської оборонної операції (29. 09 – 04. 11. 1941), що було зафіксовано в тому числі і в енциклопедичній літературі (Бажан М. П. (а) (ред.), 1971, с. 62; Бажан М. П. (b) (ред.), 1971, с. 353; Бажан М. П. (с) (ред.), 1971, с. 271–272). Тоді ж було зроблено спробу представити протистояння Червоної армії і Вермахту на півдні України в рамках Одесько-Мелітопольської оборонної операції (10. 08. – 29. 09. 1941) військ Південного фронту (Гуркин В. В., 1985, с. 14).

У середині – другій половині 1980-х років у середовищі радянських істориків-мілітаристів відбулася велика дискусія стосовно «стратегічних операцій, проведених Червоною армією в роки Великої Вітчизняної війни», наслідком якої в радянській воєнно-історичній науці стала уніфікація назв та хронологічних меж стратегічних операцій, реалізованих Червоною армією в 1941–1945 роках. Тоді події літа – осені 1941 року на території України були окреслені дослідниками в межах оборонної операції в Західній Україні (22. 06 – 06. 07. 1941), Київської (07. 07 – 26. 09. 1941) та Донбасько-Ростовської оборонних операцій (29. 09 – 16. 11. 1941). Тоді ж фахівцями за ними була закріплена дефініція «стратегічні» (Б. а., 1987, с. 14–15). Бої, які не увійшли до сформованого переліку операцій, дослідниками визначалися як оборонні фронтового рівня. Примітно, що оборона Одеси, яка деякими істориками у 1970-х роках була визначена як стратегічна оборонна операція (Банников Б., 1976, с. 29), такого статусу воєнними істориками у ході дискусії наділена не була.

Отож, реконструкції німецько-радянського протистояння влітку – восени 1941 року на території України дещо різняться у дослідницьких інтерпретаціях 1950-х – 1970-х років з воєнно-історичними дослідженнями другої половини 1980-х – початку 1990-х років, що свідчить про підтасовку і припасовування воєнно-історичних подій під вигідні для радянської історичної науки пояснення історії війни та формування іміджу непереможної Червоної армії. Основними причинами розбіжностей можна виокремити наступні: по-перше, в СРСР питання про об'єктивне та різностороннє вивчення війни не стояло; по-друге, закритість (секретність) первинних документів сприяла продукуванню розвідок, у яких увага загострювалася на тих подіях, у контексті яких можна було згадати, скажімо, героїство діючого міністра оборони, начальника Головного політуправління Радянської армії і військово-морського флоту чи й самого Генерального секретаря, або ж промовчати за умови незручності фактажу стосовно таких чи подібного їхньому рангу персон; по-третє, в умовах холодної війни приватизація Радянським Союзом перемоги над Німеччиною вимагала творення міфів про велич Червоної армії, яка, навіть, зазнаючи поразок, щоразу відроджувалася й чинила добре організований спротив у т. зв. стратегічних оборонних операціях; четверте, розпорошене уявлення про хід бойових дій в Україні влітку – восени 1941 року сприяло формуванню радянської історіографічної концепції стосовно битви за Москву як головної і такої, що стала «поворотним пунктом у війні».

Напрацьовані в радянській історіографії війни підходи щодо подій літа – осені 1941 року так чи інакше були успадковані вітчизняною історичною наукою після проголошення державної незалежності. Українські історики й надалі воліли писати і говорити про героїчні 72 дні оборони Києва та 73 дні не менш героїчної оборони Одеси, якими було зірвано план блискавичної війни Німеччини проти СРСР та затримано просування Вермахту до Москви (Вольский С. А. (и др.), 1974). У 1990-х – на початку 2000-х років дослідники й надалі продовжували вимірювати оборонні дії з'єднань Південно-Західного напрямку затвердженими 1987 року оборонними стратегічними операціями, про які ми згадували вище. При цьому ряд подій, пов'язаних з оборонними боями перших тижнів війни (доки армії Південно-Західного фронту не відійшли на т. зв. «старий кордон»), котел під Уманню, провал радянської оборони на Кіровоградщині, Миколаївщині й Херсонщині досить часто лишалися поза увагою служителів Клію. Це означає, що бої в Україні влітку – восени 1941 року не розглядалися цілісно, а з тим і не були об'єднані

в єдиний послідовно зв'язаний історичний матеріал, який би дозволяв розуміти логіку дій супротивників – і Вермахту, і Червоної армії. Причинами тому були все та ж закритість (секретність) профільних архівів та брак сучасних методологічних підходів до історіописання війни.

У 2010–2011 роках колективом провідних українських фахівців з історії війни була підготовлена академічна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси» в 2-х книгах. Узагальнення стосовно ходу бойових дій в Україні у 1941–1944 роках підготував В. М. Грицюк. Німецько-радянське протистояння на території України влітку – восени 1941 року дослідник представив цілісно у межах пунктів «Прикордонна битва (22. 06 – 06. 07. 1941)», «Оборонні операції (бойові дії) військ Південно-Західного напрямку на території Правобережної України (10. 07 – кінець серпня 1941)», «Оборона Києва, катастрофа Південно-Західного фронту та її наслідки», «Оборона Одеси (05. 08 – 16. 10. 1941) та Севастополя (30. 10. 1941 – 12. 07. 1942), «Боротьба за Кримський і Таманський півострови (середина вересня 1941 – 19. 05. 1942)» (Смолій В. А. (ред.), 2010, с. 222–241).

Блискуче реконструювавши загальну канву подій, дослідник показав протистояння Червоної армії і Вермахту цілісною кампанією в межах літа – пізньої осені 1941 року, але все ж виділив у її межах Київську оборонну операцію та оборону Одеси на материковій частині України як найбільш знакові події, від яких залежав увесь подальший хід бойових дій на південному крилі німецько-радянського фронту.

2019 року О. Є. Лисенко та Р. І. Пилявець представили у науковій періодиці статтю «Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії» (Лисенко О. Є., 2019), запропонувавши розуміти бої на території України влітку – восени 1941 року, навесні 1942 року, взимку 1943 – влітку 1944 року як масштабну і довготривалу битву між Червоною армією і Вермахтом, ключовим об'єктом якої був дніпровський вододіл – природний рубіж стратегічного значення, контроль над яким дозволяв сторонам реалізовувати стратегію війни на Східноєвропейському театрі бойових дій. Висуваючи пропозицію на противагу усталеним радянським стереотипам, автори обґрунтували погляд, за яким для Червоної армії битва за Дніпро мала оборонну (літо – осінь 1941 року) та наступальну (літо 1943 – літо 1944 року) фази, в межах яких об'єднали операції, що у відповідний час відбувалися по обидва береги ріки.

В цілому розділяючи ідею об'єднання бойових дій літа – осені 1941 року в єдину воєнну кампанію, О. В. Чорний запропонував відповідні дії в смузі оборони армій Південно-Західного напрямку розглядати як окрему битву за Дніпро 1941 року, яка мала для Червоної армії оборонний характер (Чорний О. В. (а), 2025 ; Чорний О. В. (б), 2025).

З огляду на вище викладене, актуальність запропонованого дослідження визначається необхідністю ревізії усталених в науковому світі тез стосовно німецько-радянського протистояння літа – осені 1941 року на території України та продиктовано пошуком найбільш оптимальної моделі для наукової реконструкції цих подій.

Отож, армії прикордонних округів (фронтів), зустрівши широкомасштабний удар німецьких груп армій, впродовж 22 червня – 6 липня 1941 року відчайдушно намагалися зупинити й контратакувати противника. Фронтове та армійське командування у цей час виконувало спільну і головну вимогу Ставки ВГК й Генерального штабу – ефективними контрходами змусити противника зупинитися, а потім перейти в контрнаступ і переломити хід подій на користь Червоної армії. Коли в перший тиждень липня 1941 року радянському командуванню стало зрозуміло, що переламати хід подій не вдається, Ставка ВГК й Генеральний штаб ухвалили рішення перейти до оборони, опираючись на т. зв. «лінію Сталіна» – укріпрайони вздовж «старого радянського кордону», що був діючим у міжвоєнний період, до того як Німеччина й СРСР розділили Польщу. В історії німецько-радянського протистояння на Східному фронті події 22 червня – 6 липня 1941 року у сучасній українській історіографії Другої світової війни розглядаються як бої на кордонні або прикордонна битва (Смолій В. А. (ред.), 2010, с. 222–225). Дійсно, це було запекле протистояння РСЧА і Вермахту, від результатів якого залежало подальше розгортання

війни та її масштабування. З огляду на це, дефініція «прикордонна битва» виглядає вдало та науково виважено.

Як тільки Червона армія перейшла до оборони, на Правобережжі Дніпра розгорнулися запеклі бої, які для обох сторін носили стратегічний характер. Аналіз подій на фронті засвідчує, що війська групи армій «Південь», виконуючи план війни проти СРСР, намагалися якнайшвидше вийти до Дніпра – від Лосева до Херсона, та захопити плацдарми на східному березі. У той же час Ставка ВГК і Генеральний штаб, намагаючись затримати просування противника за будь-яку ціну, зосередилися на стримуванні німецьких з'єднань на київському напрямку. Для прикладу, наприкінці липня – на початку серпня 1941 року в його обороні були задіяні 40-а, 21-а, 5-а, 37-а, 26-а й 38-а армії Південно-Західного фронту, у той час як центр та південь України захищали 6-а, 12-а, 18-а, 9-а та Окрема Приморська армії, утримуючи широкий фронт. І це при тому, що 6-а й 12-а армії з 25 липня перебували в напівоточенні.

Кільце довкола цих з'єднань замкнулося 1 серпня, в котел потрапили досить вимотані попередніми боями 7 корпусів у складі 27 дивізій, що були зведені у т. зв. «групу Понеделіна». З 25 липня по 7 серпня 1941 року у районі Умань – Підвисоке – Новоархангельськ розгорнулися запеклі бої, які нині опосередковано розглядаються в контексті оборонних боїв на київському напрямку (Смолій В. А. (ред.), 2010, с. 225–228), а деякі дослідники схильні називати їх битвою під Уманню (Нуждин О. И., 2011). Наслідком протистояння стала ліквідація двох радянських армій, вихід 1-ї танкової групи Е. фон Клейста до Дніпра в районі Кременчука. З огляду на це, ми схильні вважати бої 6-ї і 12-ї армій в районі Умані, Підвисокого, Новоархангельська частиною німецько-радянського протистояння за вихід до Дніпра.

Фінал боїв для офіцерів і червоноармійців в уманському оточенні був різним – смерть, полон, рідше – вихід з оточення. У котлі загинули начальники артилерії 6-ї і 12-ї армій (генерал-майори Г. І. Федоров та В. В. Владіміров), 2 командирів корпусів (генерал-майор В. І. Чистяков та комбриг С. П. Зибін), 4 командири дивізії (генерал-майори С. В. Верзін і М. Н. Белов та полковники Б. О. Сорокін і С. Д. Губін). У полон потрапили 2 командувачі армій (генерал-майор П. Г. Понеделін та генерал-лейтенант І. М. Музиченко), 5 командирів корпусів (генерал-майори М. К. Кирилов, С. Я. Огурцов, М. Г. Снегов, І. О. Корнілов та комдив О. Д. Соколов), 12 командирів дивізій (генерал-майори С. Я. Ткаченко, М. Г. Прошкін, М. Б. Саліхов, В. І. Прохоров, Я. І. Тонконогов, П. І. Абрамідзе, полковники А. І. Ласкін, П. П. Опякін, М. Г. Логінов, Г. О. Зверев, В. М. Осьмінський, М. І. Миндро, В. П. Кримов, К. Ф. Швецов). З оточення вирвалися лише 1 командир корпусу (генерал-лейтенант Ю. В. Новосельський) та 6 командирів дивізій (комбриг М. Д. Солوماتін та полковники І. В. Горбенко, Г. І. Кузьмін, В. Ю. Полозков, М. В. Старков та І. С. Могилянцев). 1 командир дивізії зник безвісти (полковник П. С. Фотченков), 1 командир дивізії залишився на окупованій території (комбриг О. С. Чичканов).

Всього, за німецькими даними, в полон під Уманню було захоплено 103 тисячі офіцерів та червоноармійців. Радянською стороною ані кількість полонених, ані кількість загиблих в уманському котлі не підраховувалася. У серпні 1941 р. командування Південного фронту лише заявило, що з оточення вирвалося понад 10 тисяч бійців і командирів. Реакцією Й. В. Сталіна на розгром стало розформування обох армій, семи корпусів та 24 із 27 дивізій [Чорний О. В., 2019, с. 189–192].

Тоді як розгорталася вище описана трагедія, Ставка ВГК і Генеральний штаб РСЧА вимагали ефективно обороняти (утримувати) Київ, фактично програмуючи наступну і ще більш масштабну поразку. Це дозволяє зробити висновок, що для Й. В. Сталіна політична складова в обороні була більш важливою за добре зважені стратегічні міркування. Інакше як пояснити фактично поставлений під удар на початку серпня 1941 року промисловий південь України – родовища корисних копалин Нікопольсько-Криворізького й Донецького басейнів?

7–8 серпня 1941 року (через місяць після рішення відійти на «старий кордон») передові частини 1-ї танкової групи генерал-полковника Е. фон Клейста вийшли до Дніпра на ділянці на схід

від Чигирини, у районі Новогеорґіївськ – Крюків, та почали готуватися до форсування ріки. До кінця серпня 1941 року німецькі з'єднання вийшли до Дніпра практично вздовж усього правого берега в межах УРСР, взяли під контроль Верхньодніпровськ (15. 08. 1941)⁵, Канів (16. 08. 1941), Нікополь (17. 08. 1941), Золотоношу та Херсон (19. 08. 1941), Ржищів (21. 08. 1941), Черкаси (22. 08. 1941), Дніпродзержинськ (24. 08. 1941), Дніпропетровськ (25. 08. 1941), Лоїв (26. 08. 1941), Берислав (29. 08. 1941), Каховку (30. 08. 1941) та розпочали захоплення і розширення плацдармів на лівому березі ріки. Перший плацдарм стратегічного значення у смузі оборони армій Південно-Західного напрямку було захоплено противником у районі Кременчука, а саме місто перейшло під контроль Вермахту 8 вересня 1941 року. Це стало можливим через прорахунки радянської розвідки, яка прогавила будівництво противником переправи у районі міста.

Ефективної оборони Дніпра організувати не вдалося через брак фортифікацій. Аби затримати противника, 18 серпня 1941 року співробітниками НКВС було підірвано ДніпроГЕС. Через кілька днів, коли стало зрозуміло, що цей крок бажаного результату не приніс, командувач Південного фронту генерал армії І. В. Тюленєв підписав директиву з вимогою розпочати облаштування протитанкових і протипіхотних перешкод, мінних полів та загороджень з колючого дроту (Турченко Ф. Г. (ред.), 2013, с. 107). У тій ситуації, що склалася у смузі оборони фронту, вимога лишилася на папері.

У вересні запекла боротьба продовжувалася в районі Києва – Переяслава, Запоріжжя та Цюрупинська⁶. Після здачі Києва, 19–26 вересня 1941 року були розгромлені армії Південно-Західного фронту, а з'єднаннями Вермахту були захоплені Переяслав (17. 09. 1941), Полтава (18. 09. 1941) і Чернігів (21. 09. 1941), а в першій декаді жовтня ще й Суми (10. 10. 1941).

Німецька пропаганда заявила, що в полон у Київському колі було взято 665 тисяч червоноармійців і офіцерів. Наведена цифра неодноразово була предметом наукових дискусій, але, не дивлячись на це, більшість істориків погоджуються з тим, що під Києвом восени 1941 року відбулася одна з найбільших воєнних катастроф у світовій історії (Смолій В. А. (ред), 2010, с. 231–232).

Київська поразка Червоної армії кардинально погіршила ситуацію у смузі оборони Південного фронту та змусила Ставку ВГК, Генеральний штаб РСЧА ухвалити рішення про перехід до оборони на всьому Східному фронті, й особливо на його південному фланзі, де німецьке командування розпочало реалізацію плану захоплення Донецького басейну. Як і у випадках під Уманню і Києвом, перед правофланговими німецькими та румунськими арміями було поставлено завдання на оточення та знищення військ Південного фронту. 29 вересня – 4 листопада 1941 року на нижньому Дніпрі та в Приазов'ї розгорнувся завершальний етап літньо-осіннього німецько-радянського протистояння на материковій частині України.

У жовтні Вермахтом було зламано радянський опір на Запоріжжі й Донеччині, наслідком чого став швидкий вихід противника на рубіж Міуса й Сіверського Дінця. Упродовж місяця супротивником були взяті під контроль Запоріжжя (04. 10. 1941), Мелітополь (06. 10. 1941), Осипенко (07. 10. 1941), Маріуполь (08. 10. 1941), Таганрог (17. 10. 1941), Сталіно⁷ (21. 10. 1941), Харків (25. 10. 1941) та Орджонікідзе⁸ (31. 10. 1941). Після згаданих подій лінія протистояння на цій ділянці Східного фронту стабілізувалася до середини листопада, а після контрудару Червоної армії під Ростовом (17. 11 – 02. 12. 1941) південна ділянка німецько-радянського фронту стабілізувалася надовго. Протистояння противнику в Приазов'ї коштувало Червоній армії ще одного котла в районі Великого Токмака – Маріуполя – Осипенко, де за різними німецькими даними в полон потрапило від 65 тисяч до понад 100 тисяч червоноармійців та офіцерів

⁵ Тут і далі дати подані за виданням: *Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945* / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеєв и др. Москва: Воениздат, 1985.

⁶ Нині м. Олешки.

⁷ Нині м. Донецьк.

⁸ Нині м. Єнакієве.

(Манштейн Э. фон, 1999, с. 240; Типпельскірх К., 1956, с.195). Деякі сучасні дослідники вважають, що в боях у Приазов'ї Червона армія втратила понад 140 тисяч осіб (Турченко Ф. Г. (ред.), 2013, с. 118).

В історії з поразкою армій Південного фронту досить трагічно виглядає «героїчна» оборона Одеси. Справа в тім, що Окрема Приморська армія, яка на початку серпня 1941 року тримала оборону на Одеському напрямку, 10–11 серпня ударом 4-ї румунської армії була відрізана від основних сил фронту, а після здачі Червоною армією Миколаєва (17. 08. 1941) й Херсона (19. 08. 1941), захисники Одеси були приречені стати героями. Післявоєнна радянська пропаганда перетворила оборону міста на частину героїки і героїчних міфів т. зв. Великої Вітчизняної війни (Вольський С. А. (и др.), 1974).

Досить примітно, що окреслені вище події відбулися влітку та восени 1941 року та за динамікою розгортання безперервно продовжувалися з 6 липня до початку листопада 1941 року. Тобто в межах України фактично це була цілісна літньо-осіння кампанія, результатом якої стало повне подолання судноплавної частини Дніпра – стратегічного рубежу для супротивників. Символічно можна назвати її битвою за Дніпро, хронологічними рамками якої можуть бути 6 липня – 4 листопада 1941 року. Нижня хронологічна межа – це перехід Південно-Західного і Південного фронтів до стратегічної оборони. Для цього, 10 липня 1941 року для корегування ефективного управління обороною обох фронтів було утворено головне командування військ Південно-Західного напрямку на чолі з Маршалом СРСР С. М. Будьонним, якого на цій посаді 13 вересня замінив Маршал СРСР С. К. Тимошенко. Верхньою хронологічною межею може бути 4 листопада 1941 року, коли Червоною армією вдалося стабілізувати фронт на Сіверському Дінці й Міусі.

За характером окреслена кампанія для Червоної армії мала винятково оборонний характер та була провальною. У радянській та пострадянській історіографії т. зв. «Великої Вітчизняної війни» окреслені події літньо-осінньої кампанії 1941 року на материковій частині України були вписані в ряд оборонних операцій, інтерпретації стосовно назв, хронологічних та просторових меж яких упродовж 1950-х – початку 1990-х років неодноразово змінювалися, про що вже йшлося вище в історіографічному огляді.

Це дозволяє нам поглибити ще радянську дискусію, називаючи літньо-осіннє протистояння РСЧА і Вермахту в Україні у 1941 році битвою за Дніпро, яка тривала 122 доби. У її ході повне подолання дніпровського рубежу від Лоева до Херсона тривало з 7 серпня до 4 жовтня 1941 року, тобто 59 діб, що становить половину від усієї кампанії. Для Німеччини перемога в цій кампанії мала велике політичне, соціально-економічне та моральне значення.

З політичних міркувань нацистська пропаганда багато приділила уваги взяттю Києва – столиці УРСР, факт захоплення якої з-поміж окупованих столиць радянських республік був найбільш резонансним з огляду на те, що Київ у російсько-радянській міфотворчості завжди мав статус «матері городов руських», а втрата міста обернулася для радянської сторони величезною трагедією «київського котла». В економічному плані значення здобутої перемоги означало для Німеччини забезпечення її сільськогосподарською продукцією з українських аграрних регіонів та корисними копалинами Криворізько-Нікопольського та Донецького басейнів, насамперед – залізною рудою, марганцем і вугіллям. Нищівна поразка, завдана Червоною армією Вермахтом у липні – жовтні 1941 року на території України, в моральному вимірі для німецьких з'єднань потроїла рівень здобутої ними перемоги.

Для СРСР поразка в літньо-осінній кампанії була настільки ганебною та болючою, що після війни у воєнно-історичних виданнях трагічні події на Правобережжі в районі Умані, на київському напрямку, а також у районі Запоріжжя й Мелітополя, подавалися пунктирно, завуальовано або й зовсім замовчувалися. Хрестоматійними стали лише «72 дні героїчної оборони Києва» та «73 дні героїчної оборони Одеси», якими було «зірвано план блискавичної війни Німеччини проти СРСР».

Отже, виходячи з викладеного вище, маємо підстави констатувати, що складні та динамічні події літа–осені 1941 року, що розгорнулися по обидва береги Дніпра, мали виняткове значення і для Німеччини, і для Радянського Союзу. Якщо СРСР зазнав стратегічної поразки, що обумовила необхідність надможливих мобілізаційних зусиль та пошуку переконливих аргументів у перемовинах з ймовірними партнерами по майбутній антигітлерівській коаліції, то Німеччина спільно з союзниками здобули стратегічну перемогу на початковому етапі бойових дій на Східному фронті Другої світової війни, взявши під контроль не лише практично всю територію УРСР, а й забезпечивши власну продовольчу стабільність та потреби оборонної промисловості в залізній руді, марганцю, нікелю та кам'яному вугіллі. Влітку–восени 1941 року Вермахту вдалося тричі оточити великі радянські угруповання, не дозволивши Червоній армії надовго закріпитися вздовж лінії Дніпра. У цілому кампанія на території України від переходу військ Південно-Західного і Південного фронтів до стратегічної оборони 6 липня 1941 року до відносної стабілізації південного флангу німецько-радянського фронту 4 листопада 1941 року тривала 122 доби, з яких майже половина (59 діб) усього протистояння відбувалося на Дніпрі. Запропоноване бачення подій німецько-радянської літньо-осінньої кампанії 1941 року як битви за Дніпро дозволяє цілісно реконструювати хід протиборства Червоної армії і Вермахту в окреслений час, прив'язавши дії сторін до стратегічного рубежа – повноводного та швидкоплинного Дніпра, подолання або утримання якого дозволяло супротивникам вибудовувати стратегію подальшого ведення війни.

Список літератури

- Б. а., 1987. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Военно-исторический журнал*. № 10. 8–24.
- Бажан М. П. (а) (ред.), 1971. Донбаська оборонна операція, 1941. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ. 62.
- Бажан М. П. (б) (ред.), 1971. Київська оборонна операція 1941. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ. 353.
- Бажан М. П. (с) (ред.), 1971. Одеська оборона 1941. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ. 271–273.
- Банников Б., 1976. Черноморский флот в обороне Одессы. *Военно-исторический журнал*. № 9. 29–36.
- Вольский С. А. (и др.), 1974. *73 героических дня: Хроника обороны Одессы в 1941 году*. Одесса.
- Гуркин В. В., 1985. Головин М. И. К вопросу о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945. *Военно-исторический журнал*. № 10, 10–23.
- Гуров А. А., 1988. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальный период войны. *Военно-исторический журнал*. № 8. 32–41.
- Лисенко О., 2019. Пилявець Р. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. № 4. 88–117.
- Манштейн Э. фон, 1999. *Утерянные победы*. Москва.
- Нуждин О. И., 2011. *Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)*. Екатеринбург.
- Поспелов П. Н. (ред.), 1961. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6-ти т.* Т. 2. Москва.
- Ракицкий А., 1976. Киевская оборонительная операция. *Военно-исторический журнал*. № 8. 124–128.
- Смолій В. А. (ред.), 2010. *Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI століття: У 2-х ч.* Ч. 1. Київ. Типпельскірх К., 1956. *История Второй мировой войны*. Москва.
- Турченко Ф. Г. (ред.), 2013. *Запорізький рахунок Великій війні, 1939–1945*. Запоріжжя.
- Чорний О. В., 2019. Даценко В. В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій*. Кропивницький. 185–230.
- Чорний О. В., 2025а. Дніпро як стратегічний рубіж для Червоної армії і Вермахту у протистоянні на Східному фронті влітку – восени 1941 року. «Борисенківські читання»: *Збірник тез III Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 21 листопада 2025 року)*. Київ. 98–102.
- Чорний О. В., 2025б. Німецько-радянське протистояння під Уманню як складова битви за Дніпро 1941 року. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.): матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Умань, 8 травня 2025 р.)*. Умань, 2025. 159–163.

Olexandr Chorny

THE DNIPRO AS A STRATEGIC LINE IN THE CONFRONTATION BETWEEN THE RED ARMY AND THE WEHRMACHT ON THE EASTERN FRONT IN THE SUMMER–AUTUMN OF 1941

During the Second World War, Ukraine became the scene of fierce battles between the Red Army and the Wehrmacht. The German-Soviet front swept across Ukrainian territory from west to east in 1941–1942, and later in the opposite direction in 1943–1944. In both campaigns, the Dnipro River served as a strategic line for the opposing forces. The author emphasizes that the Dnipro watershed in the German-Soviet confrontation of 1941 was not effectively utilized by Soviet command, which resulted in a series of large-scale tragedies for the Red Army and demonstrated the triumph of the Wehrmacht during the first months of the war against the USSR.

Based on a historiographical review of military-historical events in Ukraine during the summer–autumn of 1941, the researcher concludes that the Red Army's resistance to the advance of German formations to the east did not appear as a clearly structured strategy grounded in intelligence data and the principles of modern military science. The Soviet command failed to exploit the opportunities provided by the Dnipro watershed as a natural obstacle. Furthermore, the defensive operations of the Southwestern Direction armies, which are known in historical scholarship and allegedly carried out in July–October 1941, were later adjusted by Soviet military historians to correspond with the course of events at the front during that period. Emphasizing the losses of the Red Army and the achievements of the Wehrmacht, and taking into account the strategic importance of the Dnipro River as well as the mineral deposits of the Nikopol-Kryvyi Rih and Donets basins for further military operations and the conduct of war, the researcher proposes referring to the summer–autumn campaign on the Eastern Front as the Battle for the Dnipro of 1941, which had an exclusively defensive character for the Red Army and entirely negative consequences.

Key words: *Second World War, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, Dnipro, strategic line, Battle for the Dnipro, Soviet prisoners of war.*

References

- B. a., 1987. Itogi diskussii o strategicheskikh operatsiyakh Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. [Results of the discussion on the strategic operations of the Great Patriotic War of 1941–1945]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. № 10. 8–24. (In Russian).
- Bazhan M. P. (a) (red.), 1971. Donbaska oboronna operatsiya, 1941 [Donbass Defensive Operation, 1941]. *Radyanska entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 2. Kyiv. 62. (In Ukrainian).
- Bazhan M. P. (b) (red.), 1971. Kyivska oboronna operatsiya 1941 [Kiev Defensive Operation 1941]. *Radyanska entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 2. Kyiv. 353. (In Ukrainian).
- Bazhan M. P. (c) (red.), 1971. Odeska oborona 1941 [Odessa Defense 1941]. *Radyanska entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 3. Kyiv. 271–273. (In Ukrainian).
- Bannikov B., 1976. Chernomorskiy flot v oborone Odessy [The Black Sea Fleet in the Defense of Odessa]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. № 9. 29–36. (In Russian).
- Vol'skiy S. A. (i dr.), 1974. 73 geroicheskikh dnya: Khronika oborony Odessy v 1941 godu [73 Heroic Days: Chronicle of the Defense of Odessa in 1941]. Odessa. (In Russian).
- Gurkin V. V., 1985. Golovin M. I. K voprosu o strategicheskikh operatsiyakh Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 [On the Question of Strategic Operations of the Great Patriotic War of 1941–1945]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. №10. 10–23. (In Russian).
- Gurov A. A., 1988. Boyevyye deystviya sovetskikh voysk na yugo-zapadnom napravlenii v nachal'niy period voyny [Combat Operations of Soviet Troops in the Southwestern Direction during the Initial Period of the War]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. №8. 32–41. (In Russian).
- Lysenko O., 2019. Pylyavets R. Bytva za Dnipro u Druhiy svitoviy viyni: sprobа novoyi kontseptualnoyi viziyi [The Battle for the Dnieper in World War II: an attempt at a new conceptual vision]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. №4. 88–117. (In Ukrainian).
- Manshteyn E. fon, 1999. *Uteryannyye pobedy* [Lost Victories]. Moskva. (In Russian).
- Nuzhdin O. I., 2011. *Bitva pod Uman'yu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.)* [The Battle of Uman: The Tragedy of the 6th and 12th Armies (July 25 – August 7, 1941)]. Yekaterinburg. (In Russian).
- Pospelov P. N. (red.), 1961. *Istoriya Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuzu 1941–1945* [History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945]: v 6-ti t. T. 2. Moskva. (In Russian).

Rakitskiy A., 1976. Kiyevskaya oboronitel'naya operatsiya [The Kiev Defensive Operation]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. №8. 124–128. (In Russian).

Smolii V. A. (red.), 2010. *Ukrayina v Druhiy Svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya* [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century]: U 2-kh ch. Ch. 1. Kyiv. (In Ukrainian).

Tippel'skirkh K., 1956. *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny* [History of the Second World War]. Moskva. (In Russian).

Turchenko F. H. (red.), 2013. *Zaporizkyy rakhunok Velykiy viyni, 1939–1945* [Zaporizhzhia Account of the Great War, 1939–1945]. Zaporizhzhya. (In Ukrainian).

Chorni O. V., 2019. Datsenko V. V. Komandarmy, komkory ta komdyvy Zelenoyi Bramy [Commanders, commanders and division commanders of the Zelena Brama]. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroyizm i trahediya 6-yi ta 12-yi armiy*. Kropyvnytsky. 185–230. (In Ukrainian).

Chorni O. V., 2025a. Dnipro yak strateichnyy rubizh dlya Chervonoyi armiyi i Vermakhtu u protystoyanni na Skhidnomu fronti vlitku – voseny 1941 roku [Dnipro as a Strategic Frontier for the Red Army and the Wehrmacht in the Confrontation on the Eastern Front in the Summer and Autumn of 1941]. «*Borysenkivski chytannya*»: *Zbirnyk tez III Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi (Kyiv, 21 lystopada 2025 roku)*. Kyiv. 98–102. (In Ukrainian).

Chorni O. V., 2025b. Nimetsko-radyanske protystoyannya pid Umannyu yak skladova bytvy za Dnipro 1941 roku [German-Soviet Confrontation near Uman as a Component of the Battle for the Dnipro in 1941]. *Sotsialno-ekonomichnyy i politychnyy rozvytok krayin Skhidnoyi Yevropy (XVI – XXI st.): materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu (Uman, 8 travnya 2025 r.)*. Uman. 2025. 159–163. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 373(091)(477.82-25)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-23>**Білик Вікторія,**

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
bilyk.viktoria@vnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1788-6704

Малеончук Галина,

кандидат історичних наук, доцент,
декан факультету історії, політології та національної безпеки,
Волинський національний
університет імені Лесі Українки
maleonchuk.galyna@vnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-5078-4622

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОСВІТИ У ЛУЦЬКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ОДНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ)

У пропонованому дослідженні показано процес формування системи середньої освіти в Луцьку упродовж тривалого часу. Зокрема, вперше прослідковано становлення і розвиток одного навчального закладу і його реорганізацію в різних суспільно-політичних умовах. Відображена історія заснування у місті чоловічої прогімназії (гімназії) за часів Російської імперії, а також відслідковано, як на її базі вже в часи Другої Речі Посполитої функціонувала Луцька українська гімназія. Було встановлено, що формування системи освіти на Волині загалом, і в Луцьку зокрема, відбувалося в складних суспільно-політичних умовах. У ХІХ ст. наші території перебували у складі Російської імперії, влада якої, намагаючись слідувати тогочасним тенденціям, наслідуючи європейські держави, але з великим запізненням, почала формувати власну систему освітніх закладів. Як цей процес відбувався, добре ілюструє історія заснування у 1890-х рр. та діяльності чоловічої прогімназії (згодом реорганізованої у гімназію). Створення цього закладу розтягнулося на роки через зволікання влади, особливо центральної, яка вважала, що для Луцька навчальний заклад типу гімназії не потрібний, натомість тут варто було б створити робітниче училище. Однак, гімназія таки була створена. Під час Великої війни її евакуювали до Курської губернії. Після повернення у 1918 р. до Луцька, гімназію очолив Іван Власовський. Відомий і досвідчений педагог, представник української інтелігенції, скориставшись нагодою, ініціював створення на базі цього закладу української гімназії. Луцька українська гімназія в суспільно-політичних умовах Другої Речі Посполитої стала осередком української культури. Розроблявся план по її розбудові, але 1939 р. усе змінив. Нова радянська влада 1 грудня закрила Луцьку українську гімназію. У будинку, де вона діяла, була відкрита Луцька педагогічна школа Волинської області. Радянська влада добре розуміла, що для утвердження своєї ідеології потрібні надійні і правильні вчителі.

Ключові слова: гімназія, Луцьк, Луцька українська гімназія, прогімназія, Друга Річ Посполита, Російська імперія, системи освіти.

Ключова роль освіти у формуванні у населення певних суспільно-політичних та культурних поглядів не потребує доведення. Одним із шляхів утвердження впливу та ідеології тієї чи іншої влади завжди були освітні заклади, як такі, де з ранніх років в учнів можна формувати певний світогляд. Таким чином, розвиток системи освіти, організація і діяльність навчальних закладів різного рівня і типу не просто відображають розвиток освіти в місті, регіоні, державі, але й яскраво показують, як у тій чи іншій державі влада використовувала освітні заклади й їхню діяльність як механізм встановлення і зміцнення своєї ідеології. Методи і способи не залежали від місцевості, тому на прикладі одного навчального закладу Луцька спробуємо прослідкувати не лише процес його утворення і реорганізації, але й показати, як у різні періоди часу існуюча на той момент влада опікувалася навчальними закладами і дбала про поширення освіти.

Варто зауважити, що традиційно в українській історіографії дослідники, спеціалізуючись на певній історичній тематиці, дотримуються також і відповідних хронологічних меж. Це стосується й питання розвитку освіти, бо цей процес традиційно розглядається або ж в імперську добу (XIX – початок XX ст.), або ж в міжвоєнний період (1914–1939 рр.). Отож, у контексті дослідження нашого питання стосовно періоду другої половини XIX ст. звернемо увагу, наприклад, на роботи дослідниці Валентини Шандри, яка вивчаючи історію Київського генерал-губернаторства, не оминає у своїх роботах й культурно-освітню сферу. Зокрема, в одній із своїх монографій у співавторстві з О. Аркушею дослідниця окреслює особливості ставлення імперської влади до окремих спільнот, їхньої мови, культури, традицій, освіти тощо (Шандра В., 2022).

Однією з найбільш відомих дослідниць міського життя у XIX ст. є Олена Прищепка, низка досліджень якої присвячена культурно-освітньому розвитку міських поселень Правобережної України. Авторка, зокрема, розглядає особливості формування культурного і освітнього простору міст і містечок Правобережжя в означений період. Дослідниця приходиться до висновку, що саме навчальні заклади у містах були головним компонентом культурного середовища (Прищепка О., 2014). Вивчаючи функціонування навчальних закладів у волинських містах, О. Прищепка також торкається розвитку бібліотечної справи на Волині і акцентує увагу на ролі бібліотек у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі волинських повітових містечок (Прищепка О., 2012). Авторка також наполягає на тому, що гімназії, як зразки середньої освіти, відіграли важливу роль в освоєнні культурного середовища волинських міст і наповненні його змістом (Прищепка О., 2016). Стверджується, що освітні заклади поряд із громадськими організаціями та закладами культури були у волинських містечках XIX ст. місцем, де розгорталися міжкультурні комунікації етнічних, релігійних, станових спільнот (Прищепка О., 2023). Щодо дослідження освітніх процесів у Луцьку та на Волині в міжвоєнний період, зауважимо, що серед найновіших робіт маємо монографію луцьких авторів Г. Малеончук та А. Шваба про суспільно-політичний, культурний та економічний розвиток міста в означений період. Окремий розділ присвячений саме освітнім закладам Луцька (Шваб А., 2022). Історію волинського шкільництва у Другій Речі Посполитій вивчає Ю. Крамар (Крамар Ю., 2019). Автор розглядає питання національного шкільництва, зокрема функціонування єврейських навчальних закладів (Крамар Ю., 2018). Стосовно висвітлення історії становлення заявленого луцького освітнього закладу зауважимо, що свого часу була спроба показати умови відкриття чоловічої прогімназії (гімназії) (Білик В., 2010). А міжвоєнний період історії цього закладу частково відображений у розвідках волинських краєзнавців (Карабін Н., 2007).

Таким чином, у сучасній історичній науці і краєзнавстві відсутні праці, які б дали можливість порівняти умови становлення і розвитку освіти в регіоні в різних суспільно-політичних умовах. Саме це і стало визначальним при виборі теми запропонованого дослідження.

Отже, метою пропонованої роботи є спроба авторів на підставі аналізу архівних матеріалів та наукової літератури на прикладі одного навчального закладу показати, як у Луцьку відбувалося становлення середньої освіти і порівняти особливості цього процесу в умовах Російської імперії та Другій Речі Посполитої.

Реформа освітньої галузі в Російській імперії розпочалася ще в середині 1860-х рр. Як відомо, в 1864 р. були видані відповідні Положення та Статут, які передбачали створення, реорганізацію та визначали правила функціонування початкових та середніх навчальних закладів. Вони підпорядковувалися та могли фінансуватися різними відомствами, установами, церквою, приватними особами. Але більшість цих закладів перебувала у відомстві Міністерства народної освіти.

Починаючи з 1880-х рр. російська влада прагнула ввести обов'язкову загальну освіту для дітей віком 8–11 років. 18 березня 1880 р. Міністерство народної освіти видало кураторам навчальних округів спеціальне розпорядження, згідно з яким у кожному місті й повіті мав бути створений проєкт мережі навчальних закладів відповідно до потреб того чи іншого населеного пункту. Саме за таких обставин у Луцьку розпочалася історія створення закладу середньої освіти¹.

На засіданні 24 серпня 1882 р. Луцька міська Дума прийняла рішення про необхідність відкриття в Луцьку гімназії. Повіреним в цій справі члени Думи одногосно обрали одного із своїх колег Казимира Вікентійовича Корвін-Піотровського. В грудні 1883 р. відбулася зустріч К. Корвін-Піотровського з куратором Київського навчального округу Голубцовим і його радником. Повірений Луцької міської Думи виклав причини необхідності відкриття гімназії чи прогімназії у Луцьку, а також завірив куратора, що міська Дума зобов'язується виділити приміщення і щорічно перераховувати на утримання навчального закладу 3 тис. рублів. Основні кошти, на які мала відкритися і утримуватися гімназія, були пожертвовані свого часу доктором медицини Іваном Лернетом (Білик В., 2010, с. 144–145).

Опікунами фондушу І. Лернета були призначені луцько-житомирський римо-католицький єпископ Козловський і граф Фелікс Вікторович Чацький. Між Луцькою міською Думою, зокрема її повіреним К. В. Корвін-Піотровським, а з 1884 р. – Григорієм Миколайовичем Беляєвим, і опікуном Лернетівського фондушу Ф. В. Чацьким зав'язалося активне листування. Треба зазначити, що граф виявив неабияку завзятість і всіляко сприяв відкриттю навчального закладу у Луцьку².

На утримання гімназії щорічно виходило 11 тис. рублів (9 тисяч – з фондуку Лернета та 3 тис. – від міської Думи). Цих коштів було недостатньо, тому Луцька міська Дума оголосила серед мешканців міста збір коштів на відкриття гімназії. На березень 1884 р. пожертви зробили близько двох сотень осіб. Найбільшими жертводавцями були К. В. Корвін-Піотровський (1000 рублів) і Г. М. Беляєв (500 рублів). Ще тринадцять осіб пожертвували від 150 до 50 рублів кожен. Інші пожертви детально не зафіксовані, тому можемо припустити, що вони були значно менших розмірів. Крім цього, 2/3 членів Луцького єврейського товариства прийняли рішення, окрім особистих внесків, зробити загальну пожертву «с доходів луцького коробочного сбора» у розмірі 4 тис. рублів сріблом³.

29 лютого 1884 р. Луцька міська Дума прийняла постанову про передачу під гімназію приміщення тоді вже закритого монастиря бригіток (будинок біля костелу Св. Петра і Павла). Але на той час в лівому крилі цього приміщення розміщувались поліцейський відділок, поштово-телеграфна контора, квартири її працівників. Тому було вирішено, що під гімназію будуть облаштовувати праве крило будівлі.

Тим часом повірений міської Думи в цій справі Г. М. Беляєв при підтримці графа Ф. В. Чацького представив куратору Київського учбового округу клопотання про відкриття гімназії у Луцьку, а також розроблений проєкт облаштування 4-класної прогімназії, з подальшою її реорганізацією в 8-класну гімназію. Відповідно до російського законодавства цей проєкт мали затвердити Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство народної освіти і Міністерство фінансів. 19 травня 1886 р. вся документація була передана міні-

¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 1–2.

² ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5–40.

³ Там само. Арк. 33 зв.

стру внутрішніх справ. З листа графа Ф. В. Чацького до луцького міського голови за вересень 1887 р. дізнаємося, що майже за півтора року справа з місця не зрушилася і документи не були затверджені жодним з міністерств. 13 вересня 1887 р. міський голова отримав листа від куратора Київського учбового округу, в якому той повідомляв, що виносив питання про відкриття в Луцьку прогімназії на розгляд Міністерства народної освіти. Клопотання не було затверджене. Пояснення було таке: більшість мешканців Луцька – міщани, які не мають потреби давати своїм дітям гімназійну освіту, а тому в гімназії не буде необхідної кількості учнів. Міністерство вважало за доцільніше відкрити у Луцьку реальне училище – промислове (технічне) або сільськогосподарське, яке б давало учням якусь професію⁴. Луцька міська Дума мала висловити з цього приводу свою позицію. Судячи з листа графа Ф. В. Чацького Г. М. Беляєву (березень 1888 р.), Дума зволікала з прийняттям рішення. І лише в жовтні 1888 р. Луцька влада дала свою згоду на відкриття в місті технічного училища.

З цим рішенням Ф. В. Чацький звернувся до Міністерства народної освіти. Відповідь надійшла в червні 1889 р. Міністр освіти повідомляв, що міністр фінансів відмовився виділити на відкриття навчального закладу 6 235 рублів, яких ще не вистачало. Ці гроші міністерство зобов'язувалося надати лише за умови, що в Луцьку буде відкрите сільськогосподарське, а не технічне училище. У листі Ф. В. Чацького від 10 січня 1891 р. до луцького міського голови Петра Миколайовича Анфілова йшлося, що Міністерство фінансів відмовилося затвердити документи й виділити будь-які кошти на відкриття у Луцьку навчального закладу – чи то гімназії, чи то училища. Міністр фінансів також дав луцькій владі заочну пораду зачекати, допоки зростуть проценти від фондушу Лернета. А дійсний таємний радник граф Дем'янов порадив, щоб місто не чекало від державного казначейства цих грошей, а знайшло необхідну суму в своєму бюджеті.

Незважаючи на невирішеність питання, в Луцьку був проведений розрахунок необхідної суми на утримання реального училища. В рік вона становила 20 158 рублів. Враховуючи проценти від фондушу І. Лернета (8 695 рублів) і кошти міської влади (вона зобов'язувалася щорічно виплачувати вже 6 тис. рублів), разом виходило 14 695 рублів, з яких ще 1 200 рублів відраховувалося 4 стипендіатам. Отже, на утримання закладу залишалося 13 495 рублів, а цієї суми не вистачало⁵.

З огляду на це куратор Київського учбового округу таємний радник Вельямінов-Зернов у листі до луцького міського голови від 11 листопада 1891 р. запропонував відкрити у Луцьку 4-класну чоловічу прогімназію, на утримання якої в рік йшло б 13 450 рублів – такі кошти міська влада якраз і мала. Луцька міська Дума пристала на цю пропозицію і направила Міністерству народної освіти відповідне клопотання, яке було відхилене. Пояснювалося це тим, що прогімназія не відповідає потребам місцевого населення, оскільки вона давала незакінчену класичну освіту, була тим закладом, що готував до вступу в гімназію, а згодом в університет, а більшість лучан не мала змоги давати своїм дітям таку освіту.

Після повторного клопотання Луцької міської Думи від 17 березня 1893 р. за поданням міністра народної освіти на розгляд Комітету міністрів було винесено питання про відкриття у Луцьку 4-класної чоловічої прогімназії.

Важко сказати, як проходило засідання, що там відбувалося і чому міністри змінили свою думку – документи цього не відображають. Але Комітет міністрів постановив «... проценты съ Лернетовскаго капитала обращать на содержание въ г. Луцкъ мужской Прогимназии, или полной Гимназии, если Прогимназия будетъ вполъдствіи въ таковую преобразована...»⁶.

4 липня 1894 р. вийшов імператорський указ, який підтверджував вищенаведене положення Комітету міністрів. 30 вересня 1895 р. по більш як тринадцятирічній бюрократичній тяганині

⁴ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 51–55.

⁵ Там само. Арк. 361.

⁶ Там само. Арк. 369.

у місті Луцьку в приміщенні колишнього бернардинського монастиря (сьогодні – приміщення юнацької бібліотеки) була відкрита 4-класна чоловіча прогімназія. У 1898 р. вона була реорганізована в 6-класну прогімназію, а в 1908 р. – у 8-класну чоловічу гімназію⁷. Крім восьми основних класів, було ще два підготовчих, а в 4-му і 5-му класах було по дві паралелі. На цей рік у гімназії загалом навчалось 372 учні, найбільше, третину, становили діти міщан, освіту також здобували діти дворян, чиновників, купців і селян. Плата за навчання складала 60 рублів на рік, навчання кількох найздібніших учнів покривали відсотки з фондушу Лернета. Викладання й навчання велися російською.

На цей час чисельність населення Луцька, як і повіту та губернії, зросла, тому знову гостро постало питання про організацію в місті професійних освітніх закладів. Очевидно, з цієї причини влада мало дослухалася до потреб і проблем, які озвучувало керівництво гімназії, зосередившись на організації інших закладів освіти.

Під час Першої світової війни гімназію евакуювали до Курської губернії, після повернення в 1918 р. Київська шкільна округа призначила директором І. Власовського – інспектора Конопської гімназії, досвідченого адміністратора та педагога (Крамар Ю., 2011, с. 77). Саме він став ініціатором створення української гімназії в Луцьку. Свою ініціативу І. Власовський обґрунтовував так: «...Було нас, української інтелігенції, тоді, в перших роках польської державності, на Волині небагато... Це було однією із причин, що треба було братись за освітню справу...» (Миць М., 2001, с. 71).

Переведення навчання на українську мову проходило поступово. У 1918–1919 рр. на українську мову навчання перейшли перші два класи, наступного року – ще два. Для учнів старших класів, які продовжували навчання російською, вводилися українська мова, історія України та історія української літератури. Повільний темп переведення гімназії на українську мову навчання зумовлювався браком підручників та вчителів-фахівців.

У 1919 р. будівля гімназії перейшла під контроль Волинського воєводського управління, а гімназію перемістили до будинку М. Кронштейна, в якому ще до війни діяла російська жіноча гімназія імені А. Коленко. З огляду на це, заняття проводились у дві зміни: в першу навчалися дівчата російської гімназії, а по обіді – хлопці української (до 1928 р. гімназія була чоловічою, а далі – змішаною). У наступні роки у зв'язку зі зміною геополітичної ситуації і входження наших територій до складу Другої Речі Посполитої, відбулися зміни й у функціонуванні гімназії: вона втратила статус державного навчального закладу. Для відкриття гімназії потрібно було мати відповідний дозвіл. Першим концесіонером гімназії став І. Власовський. Від 1921 р. українську гімназію в Луцьку під свою опіку взяло культурно-просвітницьке товариство «Просвіта». Заклад отримав статус приватної української чоловічої гімназії, яка утримувалася на кошти батьків та благодійників. У 1924 р. І. Власовському відмовили у видачі концесії на 1925 р., мотивуючи це відсутністю у нього польського громадянства. Натомість такий дозвіл отримав Є. Петриківський – український громадський діяч, голова товариства «Просвіта». Гімназія тоді стала центром національного культурно-освітнього життя Волині, але мала вкрай незадовільні умови, бо будинок на сучасній вулиці Б. Хмельницького, 12 не відповідав потребам навчального закладу.

У 1927 р. Є. Петриківський домігся від повітового сеймика виділення 50 тис. злотих, які планував витратити на придбання приміщення для закладу. Через два роки, у 1929 р., Є. Петриківський передав концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки. Товариство придбало будинок для гімназії, переїзд в який відбувся у 1931 р. Будинок на вул. Потоцькій, 20 (сучасна вул. Гаврилюка, 14) був значно просторішим, біля нього було велике огорожене подвір'я. Пізніше там побудували спортивний зал, а за будинком – майстерню. Тоді ж гімназії частково поновили права державного навчального закладу, зокрема, її випускники отримали

⁷ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 419.

можливість вступати до вищої школи (Крамар Ю., 2011, с. 75). Оплата за навчання у гімназії становила 25 злотих щомісяця. Від 1928 р. вона стала диференційованою: учні першого класу сплачували 15 злотих, другого – 20, третього – 25, решти класів – 30 злотих. Навчання здібних дітей із малозабезпечених сімей оплачував батьківський комітет, збираючи кошти на добродійних акціях. Навчалось близько 250 учнів з Луцька та навколишніх сіл, діти духовенства, службовців, учителів, заможних селян⁸.

До першого класу гімназії приймали дітей, яким до 1 вересня виповнилося не більше як 16 і не менше як 12 років; до другого – від 13 до 17 років, до третього – від 14 до 18 років; до четвертого – від 15 до 19 років. Вступники до першого класу складали іспити з української, польської мов, математики та географії. При гімназії почав діяти ліцей із двома відділами: фізико-математичним та гуманістичним. До першого класу ліцею зараховували кандидатів, які мали свідоцтво про закінчення гімназії, віком від 16 до 20 років (Миць М., 2001, с. 74). При вступі потрібно було здати іспит з української та польської мови, математики і географії. Навчання велося українською мовою.

У 1931 р. навчальний заклад перейменовано на Луцьку приватну українську гімназію імені Лесі Українки. У планах концесіонерів була розбудова приміщення. Фінансування шукали з різних джерел. Наприклад, єпархіальний бюджет на 1937 р. передбачав субвенцію українській гімназії в сумі 3,5 тис. злотих. Проводили карнавальні збори грошей у храмах. «Товариство імені Лесі Українки в Луцьку, що утримує Луцьку українську гімназію, має намір поширити мурований будинок гімназії в цілі добудування приміщення для ліцею, що має повстати з початком наступного шкільного року, себто з вересня місяця 1937 року. Отже, це Товариство, маючи на увазі, що з Луцької української гімназії користає населення переважно п'яти повітів Волинської єпархії, а саме: Луцького, Горохівського, Любомльського, Ковельського й Володимирського, – вважає, що було би справедливим, якби українська людність цих повітів прийшла з певною матеріальною допомогою своєму культурному осередкові та виявила в цьому напрямку свою жертвовність. Із цих міркувань Управа згаданого Товариства звернулася до Високопреосвященнішого Алексія, Архієпископа Волинського і Кременецького, з проханням допомогти Товариству та дати Архипастирське благословення на проведення в церквах парафій перелічених вище повітів збірки пожертв на утримання й розбудову Луцької української гімназії. Зібрані гроші безпосередньо пересилати на таку адресу: Луцьк, вул. Плоцька, 20, Українська Гімназія» – таке звернення було надруковане в церковному журналі «Церква і нарід»⁹. Для того, щоб заохочувати парафіян робити пожертви, у наступних номерах друкувалися списки жертводавців.

З метою збору коштів Товариство імені Лесі Українки випустило поштову листівку. На звороті листівки, на жаль, немає вказівки на місце та рік видання, але зазначені її вартість – 20 грошів, порядковий номер накладу й мета видання: «На розбудову Луцької української гімназії імені Лесі Українки». Дозвіл на продаж цих листівок, які називали «цегелками», було одержано від Луцького староства терміном від 10 травня до 10 жовтня 1938 р. Зібрані гроші мали перераховувати на рахунок гімназії в комунальній ощадній касі Луцька. Будинок гімназії не добудували – чи то коштів не вистачило, чи, ймовірно, не встигли. 1 грудня 1939 р. нова, радянська, влада закрила Українську гімназію як «розсадник українського націоналізму», а в тому ж будинку почала діяти Луцька педагогічна школа Волинської області (1939–1941 рр.).

Освіта – один із важливих інструментів утвердження ідеології влади, формування в населення необхідних владі поглядів, переконань, світогляду. Влада у Російській імперії, довго зволікавши, врешті з середини XIX ст. у зв'язку з модернізаційними процесами, була змушена розпочати активний процес формування та розбудови системи освіти в усіх регіонах.

⁸ Українська гімназія в Луцьку: спогади (1918–1939). Ред. та упоряд. Л. Токарук. Луцьк, 1998. С. 190.

⁹ Церква і нарід. 1937. №6.

Ці процеси у Луцьку серед іншого проявилися в багаторічній тяганні з приводу відкриття в місті чоловічої прогімназії. Центральна влада довго не погоджувала план відкриття гімназії. Чи не найголовнішим аргументом було те, що населенню Луцька не потрібен заклад середньої освіти, оскільки більшість зайняті або робітничими професіями, або сільськогосподарською роботою. Влада рекомендувала відкривати професійні школи і училища. Це яскраво свідчить про те, що для влади важливим було лише мати кваліфікованих робітників, але не високоосвічене населення. Врешті, в кінці XIX ст. була відкрита 4-класна прогімназія, яка згодом була реорганізована в 6-класну, а потім і 8-класну гімназію. Це був типовий російський навчальний заклад, з російською мовою навчання. Саме на базі цієї гімназії у 1918 р. була відкрита Луцька українська гімназія, з українською мовою навчання. Зауважимо, що нова влада позбавила фінансування гімназію, тобто заклад перестав бути державним, натомість нею почали опікуватись українські товариства «Просвіта», Товариство імені Лесі Українки, які й дбали про фінансування закладу. Але польська влада, попри політику асиміляції, не заборонила викладання українською мовою. Гімназія стала центром української культури. Ідеологічне виховання учнів гімназії було патріотичним, релігійним, національним. Девіз був: «Люби Бога і свою матір – Україну». Виношувалися плани розбудови гімназії, але у зв'язку з геополітичними змінами, початком Другої світової війни, українські землі були в чергове окуповані – цього разу радянською владою. Для цієї влади гімназія була подразником, розсадником українського націоналізму, тому до кінця 1939 р. була закрита. Отже, нам вдалося прослідкувати умови утворення та функціонування луцької гімназії в умовах російської та польської влади. Однак, це питання має перспективу продовження, адже поза увагою залишився детальний аналіз учнівського та викладацького складу, умови вступу та навчання, репертуар уроків тощо. Все це повинно стати предметом наступних досліджень.

Список літератури

- Білик В., 2010. Іван Лернет – фундатор освіти на Волині. *Старий Луцьк*. (6). Луцьк. 141–146.
- Карабін Н., 2007. Директор Луцької української гімназії – Борис Максимович Білецький. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук.-іст.-краєзн. конф.: наук. зб.* (26). Луцьк. 207–212.
- Крамар Ю., 2011. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. (10). Луцьк. 72–78.
- Крамар Ю., 2018. Єврейське шкільництво Волинської губернії в умовах модернізаційних впливів. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.: зб. наук. праць*. Луцьк. 500–514.
- Крамар Ю., 2019. Політика польської влади щодо українського шкільництва на Волині в міжвоєнну добу В: *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*. (2). Львів. 240–252.
- Миць М., 2001. Товариство імені Лесі Українки на Волині. *Літопис Волині*. (1). Луцьк. 71–78.
- Прищеп О., 2012. Бібліотеки навчальних закладів у поширенні книжок в освітньо-культурному просторі повітових міст Правобережної України та їх книжковий репертуар (XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. (23). Рівне. 40–54.
- Прищеп О., 2014. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: теоретичний зріз проблеми. *Регіональна історія України*, (8). 143–154.
- Прищеп О., 2016. Гімназії Правобережної України в освоєнні міського культурного довкілля (друга третина XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. (28). Рівне. 27–41.
- Прищеп О., 2023. Освітньо-культурний простір Умані крізь призму комунікативних практик містян (кінець XVIII – початок XX ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. (57). 70–86.
- Шандра В., 2022. Аркуша О. *Україна в XIX столітті: людність та імперія*. Київ.
- Шваб А., 2022. Малеончук Г. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939). Луцьк.

DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM IN LUTSK IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH – FIRST THIRD OF THE XXTH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF ONE EDUCATIONAL INSTITUTION)

Using the example of the history of the foundation and reorganization of one educational institution, to show the features of the formation and development of the secondary education system in Lutsk in different socio-political circumstances.

The study first traced the formation and development of one educational institution and its reorganization in different socio-political conditions. The history of the formation of the male progymnasium (gymnasium) in Lutsk during the Russian Empire is reflected, and it is also traced how the Lutsk Ukrainian Gymnasium functioned on its basis already during the II Polish-Lithuanian Commonwealth. It was established that the formation of the education system in Volyn in general, and in Lutsk in particular, took place in difficult socio-political conditions. In the XIXth century, our territories were part of the Russian Empire, whose government, trying to follow the trends of that time, imitating European states, but with a great delay, began to form its own system of educational institutions. How this process took place is well illustrated by the history of the foundation in the 1890s and the activities of the men's progymnasium (later reorganized into a gymnasium). The foundation of this institution dragged on for years due to the procrastination of the authorities, especially the central authorities, who believed that Lutsk did not need an educational institution of the gymnasium type, but instead it would be worth creating a workers' school here. However, the gymnasium was created. During the Great War, it was evacuated to the Kursk province. After returning to Lutsk in 1918, the gymnasium was headed by Ivan Vlasovsky. A well-known and experienced teacher, a representative of the Ukrainian intelligentsia, taking advantage of the opportunity, initiated the creation of a Ukrainian gymnasium on the basis of this institution. The Lutsk Ukrainian gymnasium became a center of Ukrainian culture in the socio-political conditions of the II Polish-Lithuanian Commonwealth. A plan was developed for its development, but 1939 changed everything. The new Soviet authorities closed the Lutsk Ukrainian Gymnasium on December 1. The Lutsk Pedagogical School of the Volyn Region was opened in the building where it operated. The Soviet authorities understood well that reliable and correct teachers were needed to establish their ideology.

Key words: *gymnasium, Lutsk, Lutsk Ukrainian Gymnasium, progymnasium, II Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, education systems.*

References

- Bilyk V., 2010. Ivan Lernet – fundator osvity na Volyni. [Ivan Lernet is the founder of education in Volyn]. *Staryi Lutsk*. (6). Lutsk. 141–146. (In Ukrainian).
- Karabin N., 2007. Dyrektor Lutskoi ukrainskoi himnazii – Borys Maksymovych Biletskyi. [The director of the Lutsk Ukrainian Gymnasium – Borys Maksymovych Biletskyi]. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Lutsk miska hromada: istoriia, tradytsii, liudy: materialy XXVI Volyn. obl. nauk.-ist.-kraiezn. konf.:* nauk. zb. (26). Lutsk. 207–212. (In Ukrainian).
- Kramar Yu., 2011. Shkilna osvita na Volyni u mizhvoiennyi period (1919–1939 rr.). [School education in Volynia in the interwar period (1919–1939)]. *Naukovyi visnyk VNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. (10). Lutsk. 72–78. (In Ukrainian).
- Kramar Yu., 2018. Yevreiske shkilnytstvo Volynskoi hubernii v umovakh modernizatsii nykh vplyviv. [Jewish schooling in the Volyn province under modernization influences]. *Modernizatsiini protsesy na Volyni v XIX – na pochatku XX st.: zb. nauk. prats*. Lutsk. 500–514. (In Ukrainian).
- Kramar Yu., 2019. Polityka polskoi vlady shchodo ukrainskoho shkilnytstva na Volyni v mizhvoiennu dobu. [The policy of the Polish authorities regarding Ukrainian schooling in Volhynia in the interwar period]. *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XIX – pochatok XX stolit)*. (2). Lviv, 240–252. (In Ukrainian).
- Myts M., 2001. Tovarystvo imeni Lesi Ukrainky na Volyni. [Lesia Ukrainka Society in Volyn]. *Litopys Volyni*. (1). Lutsk. 71–78. (In Ukrainian).
- Pryshchepa O., 2012. Biblioteki navchalnykh zakladiv u poshyrenni knyzhok v osvitho-kulturnomu prosatori povitovykh mist Pravoberezhnoi Ukrainy ta yikh knyzhkovyi repertuar (XIX – pochatok XX st.). [Libraries of educational institutions in the distribution of books in the educational and cultural space of county cities

of Right-bank Ukraine and their book repertoire (XIX th – early XXth centuries)]. *Aktualni problemy vitchyzniansoi ta vsesvitnoi istorii*. (23). Rivne. 40–54. (In Ukrainian).

Pryshchepa O., 2014. Osvitno-kulturne seredovysheche povitovykh mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: teoretychnyi zriz problemy [Educational and cultural environment of county cities and towns of Right-Bank Ukraine in the late XVIIIth – early XXth centuries: a theoretical overview of the problem]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*. (8). 143–154. (In Ukrainian).

Pryshchepa O., 2016. Himnazii Pravoberezhnoi Ukrainy v osvoienni miskoho kulturnoho dovkillia (druga tretyna XIX st.). [Gymnasiums of Right-Bank Ukraine in the Development of the Urban Cultural Environment (second third of the XIXth century)]. *Aktualni problemy vitchyzniansoi ta vsesvitnoi istorii*. (28). Rivne. 27–41. (In Ukrainian).

Pryshchepa O., 2023. Osvitno-kulturnyi prostir Umani kriz pryzmu komunikatyvnykh praktyk mistian (kinets XVIII – pochatok XX st.). [The educational and cultural space of Uman through the prism of the communicative practices of the townspeople (late XVIIIth – early XXth centuries)]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. (57). 70–86. (In Ukrainian).

Shandra V., 2022. Arkusha O. *Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii*. [Ukraine in the 19th century: population and empires]. Kyiv. (In Ukrainian).

Shvab A., 2022. Maleonchuk G. H. *Mizhvoiennyi Lutsk: suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi, kulturnyi rozvytok (1919–1939)*. [Interwar Lutsk: socio-political, socio-economic, and cultural development (1919–1939)]. Lutsk. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Ігнатова Людмила,кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії,
Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ignatova.lyudmila@lil.kpi.ua

ORCID ID: 0000-0001-5353-1970

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА З НАГЛЯДУ ЗА ПАРОВИМИ КОТЛАМИ (1911–1915 рр.): СТРУКТУРА, КОНТЕНТ ТА РОЛЬ У ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТЕХНІЧНИХ ЗНАНЬ

У статті досліджено процес становлення видавничої діяльності Київського товариства з нагляду за паровими котлами як важливий складник розвитку науково-технічної періодики Наддніпрянської України на початку ХХ ст. На основі архівних матеріалів висвітлено історію створення часопису «Вісті Київського товариства з нагляду за паровими котлами», що почав виходити у 1911 році. Проаналізовано структуру, тематичне наповнення та еволюцію журналу, який поєднував нормативно-правові матеріали, наукові статті, практичні рекомендації, аналіз аварій, огляди новітніх конструкцій і технічних удосконалень, бібліографічні огляди та фахову дискусію. Особливу увагу приділено редакційній політиці видання, що полягала у зростанні частки оригінальних публікацій та розширенні кола авторів, серед яких переважали провідні спеціалісти галузі парової техніки. Висвітлено фінансові засади функціонування журналу, його безкоштовне розповсюдження серед членів Товариства та поступове зростання кількості сторонніх передплатників. Показано, що видання виконувало не лише інформаційну, а й консолідаційну та просвітницьку функції, сприяючи формуванню професійної спільноти інженерів-механіків і теплотехніків регіону.

Проаналізовано позицію Правління щодо збереження самостійності друкованого органу та відмову від об'єднання з московським виданням. Особливу увагу приділено функціонуванню часопису в умовах Першої світової війни, коли, попри дефіцит ресурсів та економічні труднощі, редакції вдалося зберегти періодичність виходу та наростити обсяг публікацій. Визначено, що видавничу діяльність Товариства, яка включала також випуск спеціалізованих посібників для технічного персоналу (кочегарів), відіграла ключову роль у популяризації знань, підвищенні технічної культури на підприємствах, забезпеченні промислової безпеки та формуванні професійної ідентичності української інженерної спільноти. Доведено, що публікаційна активність Товариства стала важливим етапом у становленні технічної журналістики в Україні на початку ХХ ст. та забезпечила ефективну платформу для науково-інформаційного обміну та фахового зростання спеціалістів у галузі теплової енергетики.

Ключові слова: науково-технічні товариства, технічна періодика, парові машини, теплотехніка, професійна комунікація, інженери.

Вивчення наукових журналів та їхньої ролі у поширенні знань триває вже багато років і залишається актуальним і сьогодні. Сучасні дослідники продовжують аналізувати значення часописів наукових і технічних товариств в об'єднанні професіоналів. Жозеп Сімон у своєму дослідженні наголошує, що з кінця XVIII ст. у багатьох європейських країнах з'явилися вузькоспеціалізовані журнали. Попит на такі публікації сприяв тому, що «журнальна наука» стала важливим фактором становлення наукових дисциплін як соціальних систем та формування знань у цілому (Simon J., 2022, p. 522–523).

Для Наддніпрянської України друга половина XIX ст. стала періодом активного розвитку наукових та науково-технічних товариств. Київське (1869 р.) та Новоросійське (Одеса, 1868 р.)

товариства дослідників природи видавали власні «Записки». Пізніше аналогічні видання почали випускати регіональні відділення Російського технічного товариства (РТТ): Одеське – з 1871 р., Харківське – з 1880 р., Катеринославське – з 1891 р. У «Записках» друкувалися повідомлення й доповіді членів товариств, рецензії на наукові статті, описи нових дослідів та новини з міжнародних конгресів (Головко М. В., 2001, с. 29–30).

Київське відділення РТТ орієнтувало свій часопис на найбільш розвинену галузь промисловості регіону, видаючи «Записки Київського відділення Російського технічного товариства з цукрової промисловості». Проте поступово видавнича діяльність розширювалася: почали виходити «Технічний листок» (додаток до «Записок»), «Щорічник з цукрової промисловості», а з 1907 р. – технічний журнал «Інженер» (Грицюта О. О. 2012, с. 21).

Південно-Російське товариство технологів також мало свій друкований орган – «Вісті Південно-Російського товариства технологів». Його структура була подібною до інших періодичних видань: публікувалися наукові статті, бібліографічні огляди та рецензії на праці з інженерно-технічної тематики. Особлива увага приділялася роботам інженерів-технологів, що мали практичне значення для виробництва та були орієнтовані на вирішення прикладних завдань (Радогуз С. А., 2023, с. 1235).

Видавнича діяльність наукових і науково-технічних товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлена в сучасній історіографії низкою ґрунтовних розвідок. Найповніше цей аспект висвітлено у дисертації Н. М. Кушлакової (Кушлакова Н. М., 2017), монографіях І. О. Демуз (Демуз І. О., 2014) та Т. О. Таранцової (Таранцова Т. О., 2020): у межах загального аналізу функціонування наукових інституцій окремі розділи цих авторів присвячені випуску періодичних видань та їхньому внеску в популяризацію науково-технічних знань.

В окрему групу доцільно виділити праці, присвячені регіональним відділенням Російського технічного товариства (РТТ) в Україні. Їхні періодичні органи слугували ключовою платформою для оприлюднення результатів досліджень та обміну професійним досвідом. Зокрема, видавнича активність Київського відділення РТТ детально проаналізована в роботах О. О. Грицюти (Грицюта О. О., 2012) та С. С. Довганюка (Довганюк С. С., 2015). Роль Південно-Російського товариства технологів та значення його часопису для наукового розвитку України розглядають у своїх студіях С. А. Радогуз (Радогуз С. А., 2023) та С. Тимофеев (Тимофеев С., 2024).

Важливе значення для поступу науки мала також видавнича справа вищих навчальних закладів Катеринослава та Харкова, яку досліджує Н. М. Кушлакова (Кушлакова Н. М., 2019). Водночас, попри значний доробок попередників, поза увагою сучасних науковців залишається діяльність низки професійних об'єднань початку ХХ ст., зокрема Київського товариства з нагляду за паровими котлами (далі – Товариство), що зумовлює актуальність дослідження.

Метою роботи є введення до наукового обігу та систематизація відомостей про журнал «Вісті Київського товариства з нагляду за паровими котлами», дослідження еволюції його редакційної політики від практико-прикладного бюлетеня до наукового видання в контексті загальних тенденцій розвитку тогочасної технічної періодики, виявленні структури та змістовного наповнення його часопису, а також з'ясуванні ролі Товариства у популяризації фахових знань серед інженерно-технічної спільноти.

Київське товариство з нагляду за паровими котлами офіційно свою діяльність розпочало 2 листопада 1910 р., коли Міністром торгівлі та промисловості Російської імперії було затверджено його статут¹. Головною метою діяльності Товариства був нагляд за будовою, утриманням та оглядом парових котлів. Це було об'єднання власників парових машин великих промислових підприємств, заводів, фабрик, а також приватних парових котлів, що викорис-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 577. Оп. 1. Спр. 2. Зносини з Міністерством торгівлі та промисловості. Арк.10.

товувалися для побутових потреб, таких як, наприклад, опалення будинків, на території Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній. Видання друкованого органу Товариства стало одним з його першочергових завдань, про що свідчить те, що вже 19 лютого 1911 р. Київський губернатор підписав свідоцтво про дозвіл на видання журналу «Вісті Київського товариства з нагляду за паровими котлами». У заяві на видання журналу визначалася наступна програма: 1) узаконення та урядові розпорядження; 2) технічний відділ, до якого мали входити такі матеріали як ознайомлення з результатами діяльності товариства, повідомлення про випадки з паровими котлами та з'ясування їх причин, ознайомлення з новітніми конструкціями та удосконаленням парових котлів, двигунів та апаратів, практичні вказівки щодо будови, експлуатації, нагляду за паровим господарством, ознайомлення кочегарів та машиністів з їхніми обов'язками, а також обмін думками між фахівцями².

Оскільки Товариство створювалося на комерційній основі, а всі його члени мали сплачувати щорічні внески, то для них журнал був безкоштовним. Для інших читачів передплата становила 3 крб. на рік³.

У перший рік «Вісник» виходив під редакцією професора КПІ О. Я. Ступіна – першого завідувача кафедри парових котлів на механічному відділенні Київського політехнічного інституту, відомого теплотехніка того часу, фахівця з котельної техніки.

Перший номер часопису побачив світ вже у лютому 1911 р. У передовій статті почесного члена Київського товариства, інженера-механіка О. О. Мікуліна, розглядалася мета та завдання організації, історія її створення та перші кроки діяльності. Також були опубліковані статті практичного характеру: «Вибух паровиків цукрового заводу» та «Гудіння парових котлів», що супроводжувалися описами та ілюстраціями⁴.

У доповіді Правління Товариства надзвичайному першому зібранню членів від 25 лютого 1911 р. повідомлялося, що на друкування журналу в цьому році планувалося виділити 4000 крб. Однак частину цих коштів мала покрити публікація технічних оголошень, тому у бюджет було закладено 2000 крб.⁵

За перший рік існування журналу вийшло 12 номерів. У них, окрім матеріалів про діяльність Товариства було опубліковано 33 статті технічного характеру з різних питань техніки та парових машин, 12 описів різних випадків при експлуатації парових машин, а також огляд журналів та бібліографія. Правління Товариства відзначило низку публікацій своїх працівників, зокрема інженера Т. Т. Усенка – «Про випробування та розрахунок паропроводів» та «Випробування парових котлів». На увагу також заслуговували праці «Причини іржавіння заліза» та «Дослідження випадків руйнування котельного заліза» І. Фешенка-Чоповського, «Нові таблиці для насичених парів води» І. Ганицького, «Контроль парових котлів у Юзефсько-Миколаївському цукровому заводі» Ф. Богатка. Були опубліковані статті про боротьбу з димом та досвід закордонних інженерів у цій галузі, поверхнєве горіння та його застосування у промисловості, гудіння парових котлів, можливості економії палива у локомотивах, несправності у силових установках, про новітні удосконалення у топках, нові водотрубні котли та ін.

З 1912 р. головним редактором журналу було призначено інженера Товариства Т.Т. Усенка. Правління прагнуло зробити видання ще більш практичними. З цією метою воно зверталося до усіх технічних керівників підприємств – членів Товариства із закликом ділитися власними спостереженнями та запитамі⁶.

² ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 18. Видання журналу, дозволеного Губернатором. Арк. 1.

³ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 14. Доповіді та звіти загальних зборів. Арк. 2.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 7. Протоколи загальних зібрань та акти ревізійних комісій. Арк. 67–72.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 14. Доповіді та звіти загальних зборів. Арк. 2.

⁶ Там само. Арк. 20.

Структура часопису поступово удосконалювалася. На початку 1913 р. констатували, що кількість співробітників журналу збільшилася. У 1912 р. 2/3 публікацій склали оригінальні статті членів Товариства і які стосувалися контролю у галузі парової техніки та публікації різних випадків із практики інженерів, і лише 1/3 склали переклади з іноземних видань. Було засновано нову рубрику «Поштова скринька», де розміщувалися питання, адресовані в редакцію та відповіді на них членів Товариства, або співробітників. Також постійним став бібліографічний відділ, що пропонував огляд закордонних фахових журналів⁷.

У 1913 р. «Вісник» дедалі більше набував наукового спрямування: 97% авторів були провідними спеціалістами галузі парової техніки⁸. Кількість передплатників, які не були членами Товариства, постійно зростала. У 1914 р. частка оригінальних статей сягнула 98% і тільки 2% – перекладених, місцевих авторів – 56%, іногородніх – 44%, авторів – членів Товариства – 19%, не членів Товариства – 81%. Це свідчило про високу популярність часопису не тільки серед членів Товариства, а й серед фахівців у цій галузі. Правління Товариства продовжувало наголошувати на тому, що видання повинно відповідати місцевим запитам та мати практичний характер.

У 1914 р. Правління відхилило пропозицію Московського товариства приєднатися до спільного видання загального журналу декількох товариств Російської імперії. Основною причиною було переконання, що в подальшому, після завершення Світової війни Наддніпрянська Україна активно розвиватиме промисловість, а отже, потребуватиме власного друкованого органу «оскільки у будь-якій галузі промисловості техніка відіграє величезну роль», а вивченню її і був присвячений журнал. Про принципову позицію членів Товариства свідчить і те, що з серпня 1914 р. журнал відмовився від реклами на своїх сторінках продукції німецьких фірм⁹.

З початком військових дій видання журналу наштовхнулося на значні труднощі, пов'язані з папером для друку: його стало важче отримати, збільшилися ціни, а якість паперу стала значно гіршою. Це усе затримувало видання журналу. Проте, у редакції була достатня кількість матеріалу й усі 12 номерів у 1915 р. були випущені. Статті, як і раніше, у більшості були оригінальними, перекладних було тільки 2,5%.

Деякі розділи журналу, які вимагали регулярної роботи співробітників, такі як огляд поточної літератури, патентів, довелося скоротити чи призупинити на деякий час, однак збільшився обсяг дрібних технічних нотаток до 30,5% завдяки технічній діяльності у зв'язку з появою нових організацій. Незважаючи на усі негаразди, обсяг текстів в журналі продовжував збільшуватися і складав 293 сторінки у порівнянні з 268 сторінками у 1914 р.¹⁰

Крім видання щомісячного журналу Товариство також друкувало окремі видання практичного характеру. Так 1912 р було видано курс лекцій інженера Т. Т. Усенка з кочегарної справи «Що потрібно знати кочегару». Усім підприємствам – членам Товариства було безкоштовно надано екземпляри¹¹.

У 1914 р. прийняли участь у спільному з іноземними товариствами виданні «Праць 43 З'їзду Інтернаціонального Союзу Товариств з нагляду за паровими котлами» під редакцією професорів Г. Ф. Делпа та Г. А. Якобсона, що були результатом практичної діяльності великої кількості європейських товариств котлонадзора з багатьох технічних питань парового господарства. Товариство також придбало права на загальне видання «Правил для кочегарів», схвалених Відділом промисловості Міністерства торгівлі та промисловості Російської імперії¹².

⁷ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 14. Доповіді та звіти загальних зборів. Арк. 26–27.

⁸ Там само. Арк. 14.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 38. Загальне зібрання VII-е 22 лютого 1915 р. Арк. 3–4.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 14. Доповіді та звіти загальних зборів. Арк. 32, 35.

¹¹ Там само. Арк. 28.

¹² ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 38. Загальне зібрання VII-е 22 лютого 1915 р. Арк. 4.

1914 р. планувалося видання, переклад з італійської з дозволу автора, «Настанови особам, приставленим до догляду за локомотивами», проте відмовилися від перекладу та друку у зв'язку з початком воєнних дій¹³. Тож не зважаючи на складні обставини, публіцистична діяльність продовжувалася навіть з початком Світової війни.

Отже, видавнича діяльність Київського товариства з нагляду за паровими котлами стала важливим етапом у становленні «журнальної науки» в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Заснування часопису «Вісті Київського товариства з нагляду за паровими котлами» вже у перший рік роботи організації свідчить про пріоритетність науково-інформаційного обміну для професійної спільноти. Видання не лише документувало діяльність Товариства, а й перетворилося на важливий інструмент формування професійної спільноти теплотехніків та інженерів-механіків.

Журнал став ефективною платформою для об'єднання власників парових машин та інженерно-технічної інтелігенції регіону. Попри комерційну основу Товариства, видання виконувало просвітницьку функцію, популяризуючи знання про безпеку, економічність та новітні технології в енергетиці.

Позиція редакції щодо збереження власного друкованого органу (відмова від злиття з московським виданням) та продовження випуску всіх номерів у складних умовах Першої світової війни підкреслює високий рівень самоорганізації та усвідомлення важливості власної наукової школи для розвитку промисловості України.

Список літератури

Головко М. В., 2001. Вітчизняні науково-технічні товариства та їх вплив на розвиток науки і техніки. *Фізика та астрономія в школі*. №6 (24). 27–30.

Грицюта О. О., 2012. Внесок Київського відділення Російського технічного товариства в технічний розвиток Південно-Західного краю Російської імперії у II пол. ХІХ ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. (24). 17–25.

Демус І. О., 2014. *Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох: монографія*. Переяслав-Хмельницький.

Довганюк С. С., 2015. Історія становлення та розвитку механіко-будівельного відділу Київського відділення Російського технічного товариства (кінець ХІХ – поч. ХХ століть). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. (44/2). 231–236.

Кушлякова Н. М., 2017. *Громадсько-наукові об'єднання інженерів промислових регіонів України: друга половина ХІХ – початок ХХ ст.* Дисертація доктора історичних наук. Харків.

Кушлякова Н. М., 2019. Видавнича справа інженерно-технічних товариств при вищих навчальних закладах Катеринослава та Харкова – важливе джерело дослідження історії їх діяльності (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 28 (1). 54–63.

Радогуз С. А., 2023. Значення технічних об'єднань у науково-технічному поступі в Україні ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі південно-Російського товариства технологів та Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів). *Актуальні питання у сучасній науці*. 11(17). 1230–1241.

Таранцова Т. О., 2020. *Київське агрономічне товариство (1909–1918): монографія*. Київ.

Тимофєєв А., 2024. Просвітницька роль журналу Південноросійського товариства технологів у контексті технічного поступу в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія науки і біографістика* (3). 189–202.

Simon J., 2022. Scientific Publishing: Agents, Genres, Technique and the Making of Knowledge. *Histories*. 2 (4). 516–541.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 577. Оп. 1. Спр. 14. Доповіді та звіти загальних зборів. Арк. 33.

Lyudmila Ignatova

PUBLISHING ACTIVITIES OF THE KYIV STEAM BOILER SUPERVISION SOCIETY (1911–1915): STRUCTURE, CONTENT, AND ROLE IN THE PROMOTION OF TECHNICAL KNOWLEDGE

The article examines the process of the formation of the publishing activity of the Kyiv Society for Supervision of Steam Boilers as an important component of the development of scientific and technical periodicals in Dnieper Ukraine at the beginning of the 20th century. Based on archival materials, the history of the creation of the magazine "News of the Kyiv Society for Supervision of Steam Boilers", which began publication in 1911, is presented. The structure, thematic content and evolution of the journal, which combined regulatory and legal materials, scientific articles, practical recommendations, accident analysis, reviews of the latest designs and technical improvements, bibliographical reviews and professional discussion, are analyzed. Special attention is paid to the editorial policy of the publication, which consisted in increasing the share of original publications and expanding the circle of authors, among whom leading specialists in the field of steam technology prevailed. The financial principles of the journal's functioning, its free distribution among members of the Society and the gradual increase in the number of third-party subscribers are highlighted. It is shown that the publication performed not only an informational, but also a consolidating and educational function, contributing to the formation of a professional community of mechanical engineers and heat engineers of the region.

The position of the Board on preserving the independence of the printed organ and refusing to merge with the Moscow publication is analyzed. Special attention is paid to the functioning of the magazine in the conditions of the First World War, when, despite the shortage of resources and economic difficulties, the editorial staff managed to maintain the periodicity of the publication and increase the volume of publications. It is determined that the publishing activity of the Society, which also included the release of specialized manuals for technical personnel (stokers), played a key role in popularizing knowledge, increasing technical culture at enterprises, ensuring industrial safety and forming the professional identity of the Ukrainian engineering community. It is proven that the publishing activity of the Society became an important stage in the formation of technical journalism in Ukraine at the beginning of the 20th century and provided an effective platform for scientific and information exchange and professional growth of specialists in the field of thermal energy.

Key words: *scientific and technical societies, technical periodicals, steam engines, heat engineering, professional communication, engineers.*

References

- Holovko M. V., 2001. Vitchyzni naukovo-tekhnicni tovarystva ta yikh vplyv na rozvytok nauky i tekhniky [Domestic scientific and technical societies and their influence on the development of science and technology]. *Fizyka ta astronomiia v shkol.* (6). 27–30. (In Ukrainian).
- Hrytsiuta O. O., 2012. Vnesok Kyivskoho viddilennia Rosiiskoho tekhnichnoho tovarystva v tekhnichni rozvytok Pivdenno-Zakhidnoho kraiu Rosiiskoi imperii u II pol. XIX st. [Contribution of the Kyiv branch of the Russian Technical Society to the technical development of the South-Western region of the Russian Empire in the second half of the 19th century]. *Intelihentsiia i vlada. Seriya: Istorii.* (24). 17–25. (in Ukrainian).
- Demuz I. O., 2014. *Naukovi tovarystva na terenakh Ukrainy XIX – pochatku XX st.: poliloh uchenykh i epokh: monografiia* [Scientific societies in Ukraine in the 19th – early 20th centuries: a polylogue of scientists and epochs: a monograph]. Pereiaslav-Khmelnitskyi. (In Ukrainian).
- Dovhaniuk S. S., 2015. Istoriia stanovlennia ta rozvytku mekhaniko-budivelnogo viddilu Kyivskoho viddilennia Rosiiskoho tekhnichnoho tovarystva (kinets XIX – poch. XX stolit) [History of the formation and development of the mechanical and construction department of the Kyiv branch of the Russian Technical Society (late 19th – early 20th centuries)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* (44/2). 231–236. (In Ukrainian).
- Kushlakova N. M., 2017. *Hromadsko-naukovi ob'iednannia inzheneriv promyslovykh rehioniv Ukrainy: druha polovyna XIX – pochatok XX st.* [Public and scientific associations of engineers in the industrial regions of Ukraine: second half of the 19th – early 20th century]. Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences. Kharkiv. (in Ukrainian).
- Kushlakova N. M., 2019. Vydavnycha sprava inzhenerno-tekhnicnykh tovarystv pry vyshchykh navchalnykh zakladakh Katerynoslava ta Kharkova – vazhlyve dzherelo doslidzhennia istorii yikh diialnosti (kinets XIX – pochatok XX st.) [Publishing activities of engineering and technical societies at higher

educational institutions of Katerynoslav and Kharkiv – an important source for researching the history of their activities (late 19th – early 20th century)], *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*. 28(1). 54–63. (In Ukrainian).

Radohuz S. A., 2023. Znachennia tekhnichnykh obiednan u naukovo-tekhnichnomu postupi v Ukraini XIX – na pochatku XX st. (na prykladi pivdenno-Rosiiskoho tovarystva tekhnolohiv ta Kyivskoho politekhnichnoho tovarystva inzheneriv i ahronomiv) [The significance of technical associations in scientific and technical progress in Ukraine in the 19th – early 20th centuries (the case of the South Russian Society of Technologists and the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists)], *Aktualni pytannia u suchasni nauki*. (11). 1230–1241. (In Ukrainian).

Tarantsova T. O., 2020. *Kyivske ahronomichne tovarystvo (1909–1918): monohrafiia* [Kyiv Agronomic Society (1909–1918): a monograph]. Kyiv. (In Ukrainian).

Tymofieiev A., 2024. Prosvitnytska rol zhurnalu Pivdenorosiiiskoho tovarystva tekhnolohiv u konteksti tekhnichnoho postupu v Ukraini naprykinci XIX – na pochatku XX st. [The educational role of the journal of the South Russian Society of Technologists in the context of technical progress in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Istoriia nauky i biohrafiistyka*. (3). 189–202. (In Ukrainian).

Simon J., 2022. Scientific Publishing: Agents, Genres, Technique and the Making of Knowledge. *Histories*. 2(4). 516–541. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 004.056.5 + 6(09)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-25>**Кондратьєв Віталій,**

аспірант кафедри історії науки та українознавства,

Національний технічний університет

«Харківський політехнічний інститут»,

vitalij.kondrateev.96@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0002-0647-136X

ПЕРШІ КОМП'ЮТЕРНІ ВІРУСИ: ПОЧАТОК ІСТОРІЇ КІБЕРЗАГРОЗ (1970-ті – ПОЧАТОК 1990-х РОКІВ)

У статті досліджено виникнення та еволюцію перших комп'ютерних вірусів у контексті історії розвитку кіберзагроз, із фокусуванням на періоді 1980-х років. Розглянуто теоретичні передумови створення самореplikативних програм, починаючи з концепції самовідтворюваних автоматів Джона фон Неймана. Проаналізовано наукову діяльність Фреда Коена, який у 1983 році вперше формалізував поняття комп'ютерного вірусу та експериментально довів потенційну небезпеку вірусних програм. Висвітлено історію створення та поширення перших вірусів: Creeper (1971), Reaper (1971), Elk Cloner (1982), Brain (1986), Jerusalem (1987), Cascade (1987), а також мережевого черв'яка Morris (1988). Охарактеризовано технічні особливості ранніх вірусів, механізми їх функціонування та наслідки поширення. Особливу увагу приділено трансформації мотивації авторів вірусів – від академічних експериментів до навмисного завдання шкоди. Досліджено соціально-економічні наслідки вірусних епідемій 1980-х років, зокрема формування антивірусної індустрії, зміну корпоративних підходів до інформаційної безпеки та виникнення нових соціальних практик взаємодії з комп'ютерними системами. Встановлено взаємозв'язок між принципами, закладеними в ранніх комп'ютерних вірусах, та сучасними кіберзагрозами. Обґрунтовано важливість вивчення історії перших вірусів для розуміння фундаментальних принципів функціонування шкідливого програмного забезпечення та розробки ефективних стратегій кіберзахисту в сучасних умовах. Представлено ключові уроки з історії ранніх комп'ютерних вірусів, які мають практичне значення для сучасних фахівців із кібербезпеки. Проведене дослідження заповнює існуючу в українській історіографії прогалину щодо історичного аналізу витоків кіберзагроз, систематизуючи та контекстуалізуючи розвиток комп'ютерних вірусів як важливого феномену в історії науки і техніки.

Ключові слова: інформаційні технології, історія науки й техніки, кібербезпека, кіберзагрози, комп'ютер.

Із розвитком обчислювальних технологій і зростанням їхнього впливу на повсякденне життя постало одне з найважливіших питань сучасності – безпека цифрових даних. На самому початку 1980-х років комп'ютерні віруси були ще невідомим явищем, але їх поява змінила уявлення про безпеку.

Комп'ютерний вірус – це тип шкідливого програмного забезпечення, здатного самостійно відтворюватися, вбудовуючи власні копії в інші програми, файли або системні області комп'ютера без відома та згоди користувача. Подібно до біологічних вірусів, комп'ютерні віруси не можуть функціонувати самостійно і потребують «хазяїна» – певної програми або операційної системи – для свого розповсюдження та функціонування. Здатність до самореplikації є ключовою характеристикою, що відрізняє віруси від інших типів шкідливого програмного забезпечення.

Комп'ютерні віруси розроблені для різноманітних цілей: від відносно нешкідливих жартів та демонстрації технічних можливостей до серйозних кібератак, спрямованих на викрадення даних, шпигунство або спричинення матеріальних збитків. Незалежно від мотивації їхніх творців, віруси стали невід'ємною частиною цифрової реальності, суттєво вплинувши на розвиток інформаційних технологій та кібербезпеки.

Дослідження історії перших комп'ютерних вірусів має фундаментальне значення для розуміння еволюції кіберзагроз та розробки ефективних стратегій захисту. Подібно до того, як медична наука вивчає патогенез хвороб для ефективної боротьби з ними, дослідження початкових форм комп'ютерних вірусів дозволяє зрозуміти базові принципи їх функціонування, методи поширення та механізми атак.

Останнім часом опубліковано чимало досліджень щодо історії комп'ютерних вірусів. Зокрема аспірант кафедри кримінального права та процесу Державного податкового університету В. А. Лавренюк розглядає історію та розвиток комп'ютерних вірусів з точки зору кримінального права. Він наводить деякі історичні факти, пов'язані з кримінальною комп'ютерною активністю у світі, починаючи з 1960-х років. У статті розглядаються ключові етапи становлення комп'ютерних злочинів як соціального явища, а також їхні сучасні форми, які включають несанкціонований доступ до даних, фінансові шахрайства, атаки на критичну інфраструктуру та поширення шкідливого програмного забезпечення (Лавренюк В. А., 2024). Дослідження В. І. Цукрука, студента факультету інформаційних технологій та комп'ютерної інженерії Вінницького національного технічного університету, розкриває етимологію назв комп'ютерних вірусів і під якою назвою вони відомі в Україні (Цукрук В. І., 2017). Історія кібервійни, але вже як складову політичного процесу, висвітлює авторка з Національного університету «Одеська юридична академія» Ю. В. Завгородня. Вона наголошує, що терміни «троянський кінь» і «комп'ютерний вірус» стали відомі в 1980-ті роки. Події, які зараз відбуваються в Україні через напад росії, авторка характеризує як першу світову кібервійну. Аналіз кіберзагроз в умовах ведення інформаційної війни здійснює аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Я. П. Мазур (Мазур Я. П., 2024). Автори з Національного університету оборони України (Машталір В., 2024) розглядають сучасний етап кібербезпеки. Енергетична галузь як об'єкт кіберзагроз та забезпечення її життєдіяльності обговорюється у статті наукових співробітників Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України (Стежко С. М., 2021).

Однак, попри актуальність висвітлення тематики кіберзагроз, сучасні українські історики науки й техніки залишають це питання без уваги. Автори зосереджуються переважно на вибраних аспектах історії перших комп'ютерних вірусів. Дослідники за кордоном також майже не зацікавлені в науковому історичному висвітленні цього питання. Стаття авторів з Індії (Bhargava P., 2022) наводить доволі багато фактів з історії комп'ютерних вірусів за період 1980–2020-х років, проте через обмеження розмірів статті вкрай лімітовано висвітлюється період витоків кіберзагроз.

Таким чином, цілісного історичного дослідження, яке б представляло інформацію щодо витоків кіберзагроз в світі, на сьогодні немає.

Метою статті є дослідження виникнення та розвитку перших комп'ютерних вірусів як складової історії кіберзагроз, з акцентом на ідентифікацію ключових етапів становлення цього феномену та висвітлення імен осіб, які відіграли провідну роль у створенні перших вірусів або вивченні їх дії, зокрема у контексті формування наукового підґрунтя сучасної кібербезпеки.

Аналіз ранніх зразків шкідливого програмного забезпечення дає можливість простежити не лише технічну еволюцію вірусів, але й трансформацію мотивів їх створення – від академічних експериментів та технічних демонстрацій до інструментів кібершпигунства та кіберзлочинності. Крім того, вивчення перших вірусів висвітлює процес формування антивірусної індустрії та методологій кібербезпеки, які створили основу для сучасних підходів до захисту інформаційних систем. Розуміння історії комп'ютерних вірусів також сприяє розвитку прогностичних моделей для передбачення майбутніх напрямків еволюції кіберзагроз.

Підґрунтя для розвитку комп'ютерних вірусів було закладено задовго до появи персональних комп'ютерів та інтернету. Математик та один із піонерів обчислювальної техніки Джон

фон Нейман наприкінці 1940-х років розробив теоретичну модель самовідтворюваних автоматів, що стала першим науковим підходом до розуміння потенційної можливості створення програм, здатних до саморепродукції. У своїй праці «Теорія і організація складних автоматів» (1949) фон Нейман описав концепцію «універсального конструктора» – теоретичного пристрою, здатного відтворювати самого себе (Von Neumann J., 1966). Хоча його дослідження було спрямоване здебільшого на розвиток теорії автоматів та вивчення штучного життя, воно створило теоретичний фундамент для розуміння процесів самореплікації в обчислювальних системах.

У 1952 році фон Нейман розвинув свої ідеї у лекції «Теорія самовідтворюваних автоматів», яка була опублікована посмертно у 1966 році завдяки зусиллям його колеги Артура Беркса. У цій роботі було представлено перше формальне доведення можливості існування самовідтворюваних машин у обчислювальному середовищі. Концепція фон Неймана про самовідтворювані автомати мала глибокі філософські та технічні наслідки. Вона продемонструвала, що програми не лише можуть виконувати певні функції, але й потенційно відтворювати себе, використовуючи ресурси обчислювального середовища. Саме ця фундаментальна можливість згодом стала технічною основою для створення комп'ютерних вірусів.

Хоча теоретичні основи самовідтворюваних програм були закладені Нейманом у 1940–50-х роках, формальне визначення та систематичне дослідження комп'ютерних вірусів як окремого класу програмного забезпечення відбулося значно пізніше – у 1983 році, завдяки роботам аспіранта Університету Південної Каліфорнії Фреда Коена. Під керівництвом професора Леонарда Адлемана Ф. Коен провів перші науково обґрунтовані експерименти з вірусоподібними програмами та сформулював визначення комп'ютерного вірусу, яке стало канонічним у галузі кібербезпеки. У своїй новаторській дисертації «Комп'ютерні віруси – теорія і експерименти» Ф. Коен визначив комп'ютерний вірус як програму, яка може інфікувати інші програми, модифікуючи їх таким чином, щоб включити в себе можливо еволюціонуючу копію самої себе (Cohen F., 1987). Це визначення вперше чітко відокремило віруси від інших типів шкідливого програмного забезпечення та підкреслило ключову характеристику вірусів – здатність до саморепродукції.

Експериментальна частина роботи Ф. Коена включала створення простої вірусної програми для системи VAX 11/750, що працювала під управлінням Unix (Cohen F., 1987). Під час контрольованого експерименту, проведеного 03 листопада 1983 року, програма змогла отримати повний контроль над системою протягом усього восьми годин, демонструючи швидкість та ефективність вірусного поширення навіть у ранніх комп'ютерних системах. Важливо зазначити, що експеримент проводився в ізолюваному середовищі з дозволу університету і виключно в дослідницьких цілях.

Ф. Коен також зробив значний внесок у теоретичне розуміння вірусів, довівши декілька фундаментальних теорем щодо їхніх властивостей, зокрема:

1. Неможливість створення абсолютно надійного алгоритму виявлення вірусів.
2. Неможливість точного визначення, чи є довільна програма вірусом, без її фактичного виконання.
3. Можливість створення вірусів, які неможливо виявити за допомогою статичного аналізу коду (Cohen F., 1987).

Ці теоретичні висновки мали надзвичайно важливе значення для розвитку антивірусної галузі, оскільки вони встановили фундаментальні обмеження на можливості виявлення та захисту від вірусів. Фактично, Ф. Коен показав, що ідеальний антивірус неможливий у принципі, і захист від вірусів завжди буде змаганням між зловмисниками та фахівцями з безпеки. Слід зазначити, що практична історія комп'ютерних вірусів розпочалась значно раніше теоретичного осмислення цього феномену. Умовно можна виділити два етапи: перший – 1970-ті – середина 1980-х рр., пов'язаний з появою експериментальних та локальних вірусів; другий – кінець 1980-х – початок 1990-х рр., що характеризується поширенням мережевих вірусів та черв'яків.

Задовго до того, як Ф. Коен формально визначив поняття комп'ютерного вірусу, у 1971 році розробник на ім'я Боб Томас із компанії BBN Technologies створив програму, яка згодом стала вважатися першим у світі комп'ютерним вірусом і відкрила перший з окреслених етапів їх становлення. Програма отримала назву «Creerer» і була розроблена не як шкідливе програмне забезпечення, а як експериментальний проєкт для демонстрації мобільності програмного коду в мережевому середовищі.

Creerer функціонував у мережі ARPANET – попередниці сучасного інтернету, що поєднувала переважно наукові та військові установи США. Програма була створена для комп'ютерів, що працювали під управлінням операційної системи TENEX (Denning P. J., 1988). Її основною функцією було пересування між комп'ютерами мережі, демонструючи тим самим концепцію мобільного програмного забезпечення.

Механізм роботи Creerer був простим, але революційним для свого часу. Програма підключалася до віддаленого комп'ютера через мережу, копіювала себе на цей комп'ютер і запускала там свою копію. Після успішного копіювання, залежно від версії, оригінальна програма або видаляла себе з вихідного комп'ютера, або продовжувала працювати паралельно з новоствореною копією.

Ключовою особливістю Creerer була відсутність шкідливих намірів – програма не пошкоджувала файли, не викрадала інформацію і не перешкоджала роботі системи. Єдиним помітним ефектом її присутності було відображення на терміналі інфікованого комп'ютера повідомлення: «I'M THE CREEPER: CATCH ME IF YOU CAN» («Я ПОВЗУН: СПІЙМАЙ МЕНЕ, ЯКЩО ЗМОЖЕШ») (Hiruni Ch., 2024).

Важливо відзначити, що Creerer не відповідав усім характеристикам сучасного визначення комп'ютерного вірусу, оскільки він не «інфікував» інші програми, вбудовуючи в них свій код. Натомість, він просто копіював себе як окрему програму на інші комп'ютери. З цієї точки зору, Creerer більше нагадував мережевого черв'яка, ніж класичний комп'ютерний вірус (Kerhart J. O., 1991). Однак, враховуючи, що чітке розмежування між різними типами шкідливого ПЗ було сформульоване лише в 1980-х роках, історично Creerer прийнято вважати першим комп'ютерним вірусом.

У відповідь на розповсюдження Creerer мережею ARPANET, у тому ж 1971 році програміст Рей Томлінсон створив програму під назвою «Reaper» (Hiruni Ch., 2024). Ця програма стала першим у світі антивірусом, хоча й надзвичайно спеціалізованим.

Reaper був розроблений за тим самим принципом, що й Creerer – він міг самостійно переміщуватися між комп'ютерами мережі ARPANET. Однак його метою було не розповсюдження, а пошук і знищення копій Creerer. Коли Reaper знаходив екземпляр Creerer на комп'ютері, він видаляв його і продовжував пошук на інших машинах мережі.

Механізм роботи Reaper був досить простим. Він використовував ті ж мережеві протоколи, що й Creerer, для пошуку комп'ютерів у мережі ARPANET. Потім він сканував кожну машину на наявність характерних ознак коду Creerer і, виявивши вірус, видаляв його. Після цього Reaper переходив до наступного комп'ютера.

Цікаво, що Reaper не лише знищував Creerer, але й виправляв будь-які зміни, які той вносив до системи. Це робило його не просто програмою видалення, а справжнім «лікувальним» засобом – характеристика, яка згодом стала ключовою для антивірусного програмного забезпечення.

Попри свою примітивність порівняно з сучасними вірусами та антивірусними рішеннями, Creerer і Reaper мали надзвичайно важливе значення для розвитку комп'ютерної безпеки. Вони показали, що програми можуть самостійно поширюватися мережею і що для боротьби з такими програмами можуть бути створені спеціалізовані захисні механізми.

У 1982 році, коли персональні комп'ютери тільки починали входити в масове використання, 15-річний школяр Річард Скрента створив програму, яка стала першим відомим вірусом для

персональних комп'ютерів. Вірус отримав назву «Elk Cloner» і був розроблений для комп'ютерів Apple II – одних із найпопулярніших персональних комп'ютерів того часу (Levy S., 2020).

Elk Cloner мав революційну для свого часу структуру, яка згодом стала типовою для багатьох комп'ютерних вірусів. Він складався з двох основних компонентів:

Резидентний модуль – частина вірусу, яка завантажувалася в оперативну пам'ять комп'ютера при запуску інфікованої дискети і залишалася там протягом усього сеансу роботи комп'ютера.

Поширювальний модуль – код, відповідальний за інфікування нових дискет, вставлених у комп'ютер протягом сеансу.

Алгоритм дій Elk Cloner був надзвичайно ефективним для свого часу. Вірус інфікував завантажувальний сектор дискет операційної системи Apple DOS 3.3. Коли комп'ютер завантажувався з інфікованої дискети, вірус спочатку активувався, а потім передавав управління операційній системі, яка продовжувала нормальний процес завантаження. Користувач не помічав нічого незвичайного, тоді як вірус вже функціонував у фоновому режимі.

Особливо цікавим аспектом Elk Cloner був його поетичний «корисний вантаж». Після 50 завантажень з інфікованої дискети вірус активував своє корисне навантаження: на екрані з'являвся гумористичний текст (Levy S., 2020): *Elk Cloner: The program with a personality It will get on all your disks It will infiltrate your chips Yes, it's Cloner! It will stick to you like glue It will modify RAM too Send in the Cloner!*

З технічної точки зору вірус був дуже компактним – займав менше 400 байт, що було важливо для розміщення в обмеженому просторі завантажувального сектора дискети.

Поява Elk Cloner мала значний вплив на комп'ютерну спільноту початку 1980-х років, хоча цей вплив суттєво відрізнявся від реакції на сучасні вірусні загрози. Оскільки вірус був скоріше жартом, ніж шкідливою програмою, його поширення не спричинило серйозних економічних збитків або втрати даних. Однак він викликав цілу гаму реакцій серед користувачів комп'ютерів Apple II – від здивування і захоплення до роздратування і стурбованості.

Важливим наслідком появи Elk Cloner стало усвідомлення потенційної вразливості персональних комп'ютерів до несанкціонованого програмного коду. Якщо раніше безпека комп'ютерних систем розглядалася переважно в контексті великих корпоративних або державних систем, то тепер стало очевидно, що і персональні комп'ютери потребують захисту.

Справжній розквіт епохи комп'ютерних вірусів розпочався з появою і масовим поширенням персональних комп'ютерів архітектури IBM PC (Ludwig M., 1995), поклавши початок другому з виділених етапів – часу мережевих вірусів та черв'яків. Якщо Apple II, для якого було створено Elk Cloner, залишався відносно нішевим продуктом, то IBM PC та його клони швидко стали домінуючою платформою на ринку персональних комп'ютерів.

Перший широко відомий вірус для IBM PC з'явився у 1986 році і отримав назву «Brain». Його творцями стали пакистанські брати Басіт та Амджад Фарук Алві, які керували магазином комп'ютерного обладнання у Лахорі (Solomon A., 1993). За словами самих братів, вірус було створено для відстеження піратського використання програмного забезпечення, яке вони розробляли.

Brain був завантажувальним вірусом, який інфікував завантажувальний сектор дискет. Коли комп'ютер завантажувався з інфікованої дискети, вірус завантажувався в оперативну пам'ять і залишався активним протягом усього сеансу роботи. Він відстежував звернення до дискет і, коли виявляв неінфіковану дискету, записував на неї свою копію (Highland H. J., 1988).

Однією з особливостей Brain було те, що вірус змінював мітку інфікованих дискет на «(c) Brain». Крім того, він містив текстове повідомлення з іменами, адресою та телефонними номерами його авторів – незвичайний крок, який свідчив про те, що брати Алві не сприймали своє творіння як злочин.

Текст повідомлення був таким:

Welcome to the Dungeon

(c) 1986 Basit & Amjad (pvt) Ltd.

BRAIN COMPUTER SERVICES

730 NIZAB BLOCK ALLAMA IQBAL TOWN

LAHORE-PAKISTAN

PHONE: 430791,443248,280530.

Beware of this VIRUS...

Contact us for vaccination...

Це повідомлення залишалося прихованим у коді вірусу і не відображалося користувачам, але могло бути виявлено при аналізі завантажувального сектора спеціальними утилітами.

Попри те, що Brain не був розроблений з метою завдання шкоди (він не видаляв файли і не пошкоджував дані), сам факт його існування та масового поширення мав значні наслідки. Інфіковані дискети поширювалися по всьому світу через звичайний обмін програмами між користувачами, а згодом і через продаж програмного забезпечення, що постачалося на дискетах, які були інфіковані ще на етапі виробництва. За деякими оцінками, протягом двох років після своєї появи він інфікував десятки тисяч комп'ютерів у різних країнах світу. Це змусило комп'ютерну індустрію та користувачів вперше серйозно задуматися про проблему комп'ютерних вірусів та необхідність захисту від них.

Brain також став причиною першої масштабної «епідемії» комп'ютерних вірусів, що привернула увагу медіа. У 1988 році про нього повідомляли такі видання, як The New York Times, що вивело проблему комп'ютерних вірусів за межі спеціалізованих технічних журналів і зробило її предметом суспільного обговорення (Lewis P. H., 1988).

Феномен Brain також висвітлив проблему міжнародного характеру комп'ютерних загроз. Вірус, створений у Пакистані, швидко поширився по всьому світу, демонструючи, що географічні кордони не є перешкодою для програмного коду. Це стало передвісником глобалізації кіберзагроз, яка досягла повного розвитку з поширенням інтернету в 1990-х роках.

Слідом за Brain з'явилася ціла плеяда вірусів для IBM PC, кожен з яких вносив нові елементи в еволюцію шкідливого програмного забезпечення. У 1987 році з'явився вірус Jerusalem, який став одним із перших, що мав виражену деструктивну функцію. Він був запрограмований на видалення всіх запущених програм у п'ятницю 13-го числа і став одним з перших прикладів вірусу з логічною бомбою – зловмисним кодом, що активується за певних умов (Malicious Life by Cybereason, 2017).

Майже одночасно з Jerusalem з'явився вірус Cascade, який отримав свою назву через візуальний ефект, який він створював: символи на екрані «падали» каскадом, формуючи купу внизу екрана. Cascade був одним з перших файлових вірусів, який інфікував виконувані файли, а не завантажувальні сектори. Він також був одним із перших шифрованих вірусів, що ускладнювало його виявлення антивірусним програмним забезпеченням.

У 1988 році з'явився вірус SCA (Soft Code Ata), який вважається першим поліморфним вірусом. Такі віруси можуть змінювати свій код при кожному новому інфікуванні, що робить їх надзвичайно складними для виявлення через сигнатурний пошук – основний метод, який використовували тогочасні антивірусні програми.

Наприкінці 1980-х років вірус Dark Avenger, створений болгарським програмістом, представив концепцію швидкого інфікування, відому як «Direct Action». Замість того, щоб чекати певної події або дати, цей вірус негайно починав інфікувати файли при запуску зараженої програми. Dark Avenger також містив механізм, який поступово пошкоджував дані на жорсткому диску, роблячи шкоду від вірусу більш підступною та складною для виявлення.

Варто відзначити вірус Michelangelo, який з'явився в 1991 році і отримав назву на честь художника Мікеланджело Буонарроті. Цей вірус був запрограмований на активацію 06 березня, в день народження митця, коли він перезаписував перші 100 секторів жорсткого диску, що робило комп'ютер непридатним (Snyder L. B., 1999). Michelangelo став причиною першої великої медіапаніки навколо комп'ютерних вірусів, коли в 1992 році ЗМІ прогнозували потенційне інфікування мільйонів комп'ютерів. Хоча ці прогнози виявилися значно перебільшеними, вірус дійсно завдав шкоди тисячам комп'ютерів по всьому світу.

Важливим етапом в еволюції вірусної загрози став черв'як Morris, створений аспірантом Корнельського університету Робертом Моррісом у 1988 році. Хоча технічно це був не вірус, а мережевий черв'як (програма, яка самостійно поширюється через мережу, використовуючи вразливості в мережевих протоколах і програмному забезпеченні), його поява мала величезне значення для розуміння потенціалу кіберзагроз (Spafford E. H., 1989). Черв'як Morris вразив приблизно 10% всіх комп'ютерів, підключених до тогочасного інтернету (близько 6000 машин), і спричинив перший великий мережевий збій (Chen T. M., 2004).

Таким чином, період з 1986 по 1991 роки можна розглядати як першу фазу розвитку комп'ютерних вірусів для IBM PC. За цей час віруси еволюціонували від відносно простих програм, що поширювалися через фізичні носії (як Brain), до складних самомодифікуючих конструкцій (як SCA) і руйнівних мережевих загроз (як черв'як Morris). Ця еволюція відобразила не лише технічний прогрес у програмуванні вірусів, але й зміну мотивації їхніх авторів – від експериментів і демонстрації технічних можливостей до навмисного завдання шкоди та вандалізму.

Однією з ключових особливостей цього періоду було те, що більшість вірусів створювалися індивідуальними програмістами, часто з метою самоствердження, демонстрації своїх навичок, або навіть як своєрідна форма цифрового графіті. Економічна мотивація, яка пізніше стала домінуючою в світі кіберзлочинності, в той час була майже відсутня.

Поширення комп'ютерних вірусів вплинуло на формування нових соціальних норм і практик використання комп'ютерів. Користувачі почали обережніше ставитися до програмного забезпечення невідомого походження, уникали обміну дискетами без попередньої перевірки, ретельніше контролювати доступ до своїх комп'ютерів. По суті, відбулася перша масова «соціалізація» користувачів у питаннях комп'ютерної безпеки (Бурячок В. Л., 2015).

У корпоративному середовищі поява вірусів стимулювала формування нових підходів до управління інформаційними технологіями. Якщо раніше питання IT-безпеки були переважно технічними і вирішувалися на рівні IT-відділів, то з поширенням вірусів та усвідомленням масштабу потенційних наслідків, вони перетворилися на стратегічні бізнес-питання, які потребували уваги на рівні вищого керівництва. Компанії почали впроваджувати політики інформаційної безпеки, проводити навчання співробітників з питань кібербезпеки, створювати спеціалізовані підрозділи для захисту інформаційних систем (Бурячок В. Л., 2015). Поступово сформувалася нова корпоративна культура, яка включала усвідомлення важливості інформаційної безпеки як невід'ємної частини бізнес-процесів.

Економічний вплив перших комп'ютерних вірусів був багатограним. З одного боку, віруси спричиняли прямі збитки, пов'язані з втратою даних, простоем комп'ютерних систем, витратами на відновлення працездатності інфікованих систем. З іншого боку, необхідність захисту від вірусів створила передумови для формування нової галузі економіки – індустрії кібербезпеки.

Щодо прямих збитків, то вони були досить значними навіть у випадку ранніх вірусів. Наприклад, черв'як Morris у 1988 році, за оцінками GAO (Government Accountability Office), спричинив збитки в розмірі від 10 до 100 мільйонів доларів США. Ці збитки включали витрати на відновлення систем, втрати через простій комп'ютерів та мереж, оплату робочого часу IT-спеціалістів, які займалися ліквідацією наслідків (Shoch J. F., 1982).

Один з ключових уроків, який можна отримати з історії перших комп'ютерних вірусів, полягає в усвідомленні фундаментального взаємозв'язку між технологічним прогресом та розвитком загроз. Історія показує, що нові технології неминуче створюють нові уразливості, які можуть бути експлуатовані зловмисниками. Це розуміння є надзвичайно важливим для сучасних фахівців з кібербезпеки, які мають передбачати потенційні вразливості в нових технологіях ще на етапі їх розробки та впровадження.

Принципи, закладені в ранніх вірусах, таких як здатність до саморепродукції, приховування своєї присутності, модифікація коду для уникнення виявлення, залишаються актуальними і в сучасних кіберзагрозах, хоча і в більш складних та витончених формах. Сучасні шкідливі

програми, такі як розвинені постійні загрози (Advanced Persistent Threats, APT), використовують багато концепцій, які вперше з'явилися в ранніх вірусах, але з більшою складністю та ефективністю (Гришук Р. В., 2016).

Наприклад, поліморфні віруси, які змінювали свій код при кожному новому інфікуванні для уникнення сигнатурного виявлення, стали попередниками сучасних технік ухилення від виявлення, таких як обфускація коду, шифрування та динамічна зміна характеристик шкідливого програмного забезпечення в реальному часі.

Модель розповсюдження ранніх вірусів через фізичні носії (дискети) еволюціонувала в сучасні методи поширення шкідливого ПЗ через інтернет, соціальну інженерію, фішинг, експлуатацію вразливостей веб-додатків та інші канали. Однак базовий принцип залишається тим самим – використання автоматизованих механізмів для максимально широкого розповсюдження шкідливого коду.

Досвід боротьби з першими вірусами значно вплинув на формування екосистеми обміну інформацією про загрози в спільноті фахівців з кібербезпеки (Гришук Р. В., 2016). Раннє усвідомлення того, що жодна організація не може самостійно протистояти всім кіберзагрозам, призвело до створення різноманітних платформ для обміну інформацією про нові загрози, вразливості та методи захисту. Сьогодні такі ініціативи, як CERT (Computer Emergency Response Team), форуми фахівців з безпеки, платформи для обміну індикаторами компрометації (IOC) є невід'ємною частиною глобальної системи кібербезпеки.

Історичний досвід боротьби з комп'ютерними вірусами має важливе значення для розуміння обмежень технічних рішень у сфері кібербезпеки. Фред Коен у своїх теоретичних роботах довів неможливість створення ідеального антивірусу, здатного виявити будь-який вірус. Це фундаментальне обмеження залишається актуальним і для сучасних систем безпеки, що змушує спеціалістів з кібербезпеки розробляти багаторівневі стратегії захисту, які комбінують різні підходи та технології (Ferbrache D., 1992).

Проведене дослідження дозволило встановити, що виникнення комп'ютерних вірусів у 1980-х роках стало закономірним результатом розвитку обчислювальної техніки та теоретичних досліджень у галузі самовідтворюваних систем. Концептуальне підґрунтя для появи вірусів було закладено ще в працях Джона фон Неймана про самовідтворювані автомати (1949), що засвідчує глибокий зв'язок між фундаментальною наукою та практичними проявами технологічного розвитку.

У ході дослідження визначено два ключові етапи становлення комп'ютерних вірусів як історичного феномену: перший – 1970-ті – середина 1980-х рр., пов'язаний з появою експериментальних та локальних вірусів, представлених такими програмами як Creeper, Reaper (1971) та Elk Cloner (1982); другий – кінець 1980-х – початок 1990-х рр., що характеризується поширенням мережевих вірусів та черв'яків, зокрема Brain (1986), Jerusalem (1987), Cascade (1987) та Morris (1988). Кожен із цих етапів відображає не лише технічну еволюцію шкідливого програмного забезпечення, але й трансформацію соціально-культурного контексту взаємодії суспільства з комп'ютерними технологіями.

Дослідження виявило трансформацію мотивації творців вірусів: від академічних експериментів та демонстрації технічних можливостей у ранній період до навмисного завдання шкоди наприкінці 1980-х років. Ця еволюція відображає загальні закономірності розвитку технологій, коли інструменти, створені з дослідницькою метою, згодом можуть бути використані для деструктивних цілей.

Доведено, що вірусні епідемії 1980-х років мали значні соціально-економічні наслідки, зокрема спричинили формування антивірусної індустрії, зміну корпоративних підходів до інформаційної безпеки та виникнення нових соціальних практик взаємодії з комп'ютерними системами. Ці процеси засвідчують, що історія комп'ютерних вірусів є невід'ємною складовою загальної історії науково-технічного прогресу ХХ століття.

Проведене дослідження заповнює існуючу в українській історіографії прогалину щодо історичного аналізу витоків кіберзагроз, систематизуючи та контекстуалізуючи розвиток комп'ютерних вірусів як важливого феномену в історії науки і техніки. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні еволюції комп'ютерних вірусів у 1990-х роках, коли поширення мережі Інтернет створило принципово нові умови для розвитку кіберзагроз.

Список літератури

- Бурячок В. Л., 2015. Корченко О. Г. *Інформаційна та кібербезпека: соціотехнічний аспект*. Київ.
- Гришук Р. В., 2016. Даник Ю. Г. *Основи кібернетичної безпеки*. Житомир.
- Лавренюк В. А., 2024. Історія виникнення та розвитку комп'ютерних злочинів: вітчизняний та зарубіжний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6. 202–207.
- Мазур Я. П., 2024. Основні кіберзагрози в умовах ведення інформаційної війни. *Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право*. 599–604.
- Машталір В. 2024. Гук О., Мурашов Р., Фараон С., Лоза В. Кіберборотьба в умовах збройного протистояння: аналіз, стратегії та виклики. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. № 49 (1). 93–104.
- Стежко С. М., 2021. Фица В. М. Кібербезпека як важливий фактор забезпечення життєдіяльності вітчизняної енергетичної галузі. *Інформація і право*. №4 (39). 113–120.
- Цукрук В. І., 2017. Етимологія назв комп'ютерних вірусів. *XLVI Науково-технічна конференція Інституту соціально-гуманітарних наук, Вінницький національний технічний університет*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2017/paper/viewFile/2264/1920> (14. 07. 2025).
- Bhargava P., 2022. Choudhary R., Gupta A. A. Review Study on Computer Virus. *World Journal of Research and Review*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.wjrr.org/download_data/WJRR1405018.pdf (15. 06. 2025).
- Chen T. M., 2004. Robert J. M. *The Evolution of Viruses and Worms*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/228869267_The_Evolution_of_Viruses_and_Worms (07. 07. 2025).
- Cohen F., 1987. Computer Viruses: Theory and Experiments. *Computers & Security*. Vol. 6. 22–35.
- Denning P. J., 1988. Computer Viruses. *American Scientist*. Vol. 76, No.3. 236–238.
- Ferbrache D., 1992. *A Pathology of Computer Viruses*. Springer-Verlag.
- Highland H. J., 1988. The Brain Virus: Fact and Fantasy. *Computers & Security*. Vol. 7, No. 4. 367–370.
- Hiruni Ch., 2024. *From Creeper to Ransomware: The Evolution of Malware*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/385891333_From_Creeper_to_Ransomware_The_Evolution_of_Malware (11. 07. 2025).
- Kephart J. O., 1991. White S. R. Directed-Graph Epidemiological Models of Computer Viruses. *Proceedings of the IEEE Symposium on Security and Privacy*. 343–359.
- Levy S., 2020. Crandall J. R. *The Program with a Personality: Analysis of Elk Cloner, the First Personal Computer Virus*. *arXiv:2007.15759v1 [cs.CR]*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://arxiv.org/pdf/2007.15759> (10. 07. 2025).
- Lewis P. H., 1988. Peripherals; Book Offers Medicine for Computer Viruses. *The New York Times*. November 1. Section C (Science Desk). 13. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.nytimes.com/1988/11/01/science/peripherals-book-offers-medicine-for-computer-viruses.html> (30. 06. 2025).
- Ludwig M., 1995. *The Giant Black Book of Computer Viruses*. American Eagle Publications.
- Malicious Life by Cybereason: The Jerusalem Virus, 2017. Malicious Life, Episode 35*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://malicious.life/episode/episode-35/> (20. 07. 2025).
- Shoch J. F., 1982. Hupp J. A. The «Worm» Programs – Early Experience with a Distributed Computation. *Communications of the ACM*. Vol. 25, No.3. 172–180.
- Snyder L. B., 1999. Responses to the Michelangelo Computer Virus Threat: The Role of Information Sources and Risk Homeostasis Theory. *Journal of Applied Social Psychology*. Vol. 29, No.5. 1011–1030.
- Solomon A., 1993. *A Brief History of PC Viruses*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://users.uoa.gr/~nektar/science/technology/a_brief_history_of_viruses.htm (10. 06. 2025).
- Spafford E. H., 1989. The Internet Worm Program: An Analysis. *Computer Communication Review*. Vol. 19, No.1. 17–57.
- Von Neumann J., 1966. *Theory of Self-Reproducing Automata*. Urbana and London: University of Illinois Press. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://cba.mit.edu/events/03.11.ASE/docs/VonNeumann.pdf> (15. 07. 2025).

THE FIRST COMPUTER VIRUSES: THE BEGINNING OF THE HISTORY OF CYBER THREATS (1970S – EARLY 1990S)

The article investigates the emergence and evolution of the first computer viruses in the context of the history of cyber threats, focusing on the period of the 1980s. The theoretical prerequisites for creating self-replicating programs are examined, starting with John von Neumann's concepts of self-reproducing automata. The scientific work of Fred Cohen, who in 1983 first formalized the concept of a computer virus and experimentally proved the potential danger of viral programs, is analyzed. The history of creation and spread of the first viruses is covered: Creeper (1971), Reaper (1971), Elk Cloner (1982), Brain (1986), Jerusalem (1987), Cascade (1987), as well as the Morris network worm (1988). The technical features of early viruses, mechanisms of their functioning, and consequences of their spread are characterized. Special attention is paid to the transformation of virus authors' motivations – from academic experiments to deliberate harm. The socio-economic consequences of viral epidemics of the 1980s are investigated, including the formation of the antivirus industry, changes in corporate approaches to information security, and the emergence of new social practices in interaction with computer systems. The relationship between principles embedded in early computer viruses and modern cyber threats is established. The importance of studying the history of the first viruses for understanding the fundamental principles of malware functioning and developing effective cyber defense strategies in modern conditions is substantiated. Key lessons from the history of early computer viruses that have practical significance for modern cybersecurity specialists are presented. The conducted research fills an existing gap in Ukrainian historiography regarding the historical analysis of cyber threats' origins, systematizing and contextualizing the development of computer viruses as an important phenomenon in the history of science and technology.

Key words: cybersecurity, cyber threats, computer, history of science and technology, information technologies.

References:

- Buriachok V. L., 2015. Korchenko O. H. *Informatsiina ta kiberbezpeka: sotsiotekhnichniy aspekt* [Information and cybersecurity: sociotechnical aspect]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Hryshchuk R. V., 2016. Danyk Yu. H. *Osnovy kibernetichnoi bezpeky* [Fundamentals of cybersecurity]. Zhytomyr. (In Ukrainian).
- Lavreniuk V. A., 2024. Istoriia vynykennia ta rozvytku komp'iuternykh zlochyniv: vitchyzniani ta zarubizhnyi analiz [History of the emergence and development of computer crimes: domestic and foreign analysis]. *Aktual'ni problemy vitchyznianoï iurysprudentsii*. № 6. 202–207. (In Ukrainian).
- Mazur Ya. P., 2024. Osnovni kiberzahrozy v umovakh vedennia informatsiinoï viiny [Main cyber threats in the conditions of information warfare]. *Administrativne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo*. 599–604. (In Ukrainian).
- Mashtalir V., 2024. Huk O., Murasov R., Faraon S., Loza V. Kiberborot'ba v umovakh zbroinoho protystoiannia: analiz, stratehii ta vyklyky [Cyber warfare in the conditions of armed confrontation: analysis, strategies and challenges]. *Suchasni informatsiini tekhnologii u sferi bezpeky ta oborony*. №49 (1). 93–104. (In Ukrainian).
- Stezhko S. M., 2021. Fytza V. M. Kiberbezpeka iak vazhlyvyi faktor zabezpechennia zhyttiediial'nosti vitchyznianoï enerhetychnoi haluzi [Cybersecurity as an important factor in ensuring the vital activity of the domestic energy industry]. *Informatsiia i pravo*. №4 (39). 113–120. (In Ukrainian).
- Tsukruk V. I., 2017. Etymolohiia nazv komp'iuternykh virusiv [Etymology of computer virus names]. *XLVI Naukovo-tekhnichna konferentsiia Instytutu sotsial'no-humanitarnykh nauk, Vinnyts'kyi natsional'nyi tekhnichnyi universytet*. [Online]: Available from: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2017/paper/viewFile/2264/1920> [Accessed: 14. 07. 2025]. (In Ukrainian).
- Bhargava P., 2022. Choudhary R., Gupta A. A Review Study on Computer Virus. *World Journal of Research and Review*. [Online]: Available from: https://www.wjrr.org/download_data/WJRR1405018.pdf [Accessed: 15. 06. 2025]. (In English).
- Chen T. M., 2004. Robert J. M. *The Evolution of Viruses and Worms*. [Online]: Available from: https://www.researchgate.net/publication/228869267_The_Evolution_of_Viruses_and_Worms [Accessed: 07. 07. 2025]. (In English).
- Cohen F., 1987. Computer Viruses: Theory and Experiments. *Computers & Security*. Vol. 6. 22–35. (In English).
- Denning P. J., 1988. Computer Viruses. *American Scientist*. Vol. 76, No.3. 236–238. (In English).

- Ferbrache D., 1992. *A Pathology of Computer Viruses*. Springer-Verlag. (In English).
- Highland H. J., 1988. The Brain Virus: Fact and Fantasy. *Computers & Security*. Vol. 7, No4. 367–370. (In English).
- Hiruni Ch., 2024. *From Creeper to Ransomware: The Evolution of Malware*. [Online]: Available from: https://www.researchgate.net/publication/385891333_From_Creeper_to_Ransomware_The_Evolution_of_Malware [Accessed: 11. 07. 2025]. (In English).
- Kephart J. O., 1991. White S. R. Directed-Graph Epidemiological Models of Computer Viruses. *Proceedings of the IEEE Symposium on Security and Privacy*. 343–359. (In English).
- Levy S., 2020. Crandall J. R. *The Program with a Personality: Analysis of Elk Cloner, the First Personal Computer Virus*. *arXiv:2007.15759v1* [cs.CR]. [Online]: Available from: <https://arxiv.org/pdf/2007.15759> [Accessed: 10. 07. 2025]. (In English).
- Lewis P. H., 1988. Peripherals; Book Offers Medicine for Computer Viruses. *The New York Times*. November 1. Section C (Science Desk). 13. [Online]: Available from: <https://www.nytimes.com/1988/11/01/science/peripherals-book-offers-medicine-for-computer-viruses.html> [Accessed: 30. 06. 2025]. (In English).
- Ludwig M., 1995. The Giant Black Book of Computer Viruses. *American Eagle Publications*. (In English).
- Malicious Life by Cybereason: The Jerusalem Virus. Malicious Life, Episode 35*. [Online]: Available from: <https://malicious.life/episode/episode-35/> [Accessed: 20. 07. 2025]. (In English).
- Shoch J. F., 1982. Hupp J. A., 1982. The «Worm» Programs – Early Experience with a Distributed Computation. *Communications of the ACM*. Vol. 25, No. 3. 172–180. (In English).
- Snyder L. B., 1999. Responses to the Michelangelo Computer Virus Threat: The Role of Information Sources and Risk Homeostasis Theory. *Journal of Applied Social Psychology*. Vol. 29, No5. 1011–1030. (In English).
- Solomon A., 1993. *A Brief History of PC Viruses*. [Online]: Available from: http://users.uoa.gr/~nektar/science/technology/a_brief_history_of_viruses.htm [Accessed: 10. 06. 2025]. (In English).
- Spafford E. H., 1989. The Internet Worm Program: An Analysis. *Computer Communication Review*. Vol. 19, No1. 17–57. (In English).
- Von Neumann J., 1966. *Theory of Self-Reproducing Automata*. Urbana and London: University of Illinois Press. [Online]: Available from: <https://cba.mit.edu/events/03.11.ASE/docs/VonNeumann.pdf> [Accessed: 15. 07. 2025]. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 02.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Мелекєсцев Кирило,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
k.melekestsev@donnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4931-9576

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ТА ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ У ДОКУМЕНТУВАННІ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ДОСВІД ПРОЄКТУ «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ДОНЕЧЧИНИ»

У статті досліджено можливості інтеграції методів спеціальних історичних дисциплін із сучасними цифровими інструментами у процесі документування архітектурної спадщини Донеччини в умовах війни та обмеженого доступу до об'єктів на тимчасово окупованих територіях. Актуальність дослідження зумовлена масштабними руйнуваннями пам'яток історії та архітектури, а також недостатньою репрезентованістю аграрних районів регіону в офіційних реєстрах культурної спадщини.

Метою статті є продемонструвати ефективність інтеграції методів спеціальних історичних дисциплін із сучасними цифровими технологіями для документування, верифікації та збереження архітектурної спадщини Донеччини, зокрема в умовах обмеженого доступу до об'єктів на окупованих територіях, та висвітлити практичні та методологічні підходи до відновлення історико-культурного ландшафту на прикладі досвіду проєкту «Історико-культурна спадщина Донеччини» щодо об'єктів, таких як садиби родини Бантишів, забудови Костянтинівки, Донецька, Бойківського.

Методологічно дослідження спирається на підходи історичної географії, топоніміки, пам'яткознавства та концепції історичної пам'яті, що дозволяє розглядати архітектурні об'єкти як складові історико-культурного ландшафту та інструменти репрезентації регіональної ідентичності. Емпіричною базою слугують матеріали проєкту «Історико-культурна спадщина Донеччини», зокрема кейси садиб родини Бантишів і будівель Бойківської селищної громади. На основі аналізу зображень різних періодів, архівних джерел та відкритих геоінформаційних ресурсів здійснено ідентифікацію об'єктів, уточнення їх локалізації та простеження динаміки трансформацій упродовж незалежності України та за московської агресії.

Зроблено висновок, що поєднання інструментарію спеціальних історичних дисциплін із цифровими методами дистанційного спостереження формує науково обґрунтовану основу для створення цифрового реєстру втраченої та збереженої архітектури Донеччини, сприяє протидії інформаційним викривленням і забезпечує підґрунтя для майбутньої реставрації та відновлення історичного середовища регіону.

Ключові слова: архітектура, Донеччина, математичні методи, спеціальні історичні дисципліни, цифрова історія.

В умовах незаконної окупації окремих територій України московською стороною істотно обмежується доступ як до матеріальних пам'яток, так і до достовірних відомостей про їхній стан, локалізацію та трансформації. За таких обставин особливої актуальності для істориків, культурологів, краєзнавців, набуває системний аналіз змін міського середовища як складника документування культурної спадщини. Йдеться, зокрема, про реконструкцію історичних пам'яток, виявлення втрат історичних забудов, а також дослідження трансформацій урбанонімічного простору крізь століття та роки.

У цьому контексті вагомим значення набуває інструментарій спеціальних історичних дисциплін, який забезпечує комплексне вивчення топоніміки та міського простору з урахуванням

джерелознавчих, картографічних і пам'яткознавчих підходів. Сукупність напрямів роботи зі застосуванням історичних дисциплін (фіксація пам'яток, документування, верифікація джерельної бази, ідентифікація та атрибуція об'єктів та їхній просторовий аналіз із застосуванням цифрових технологій) формують концептуальне підґрунтя для розширення розуміння щодо кількості та становища втраченої та збереженої архітектурної спадщини. Такий міждисциплінарний аналіз уможливорює фіксацію як фізичних руйнувань архітектурного середовища, так і процесів символічного та інформаційного витіснення локальної ідентичності, що проявляється через зміну назв, функціонального призначення об'єктів і просторових маркерів пам'яті.

Отримання державної підтримки таким проєктом оновленого реєстру пам'яток може слугувати інструментом протидії дезінформаційним наративам, а також виконувати практичну функцію в процесах майбутньої реставрації, ревіталізації та відновлення історичної пам'яті урбанізованих просторів Донеччини. Найближче до такого задуму лежить підрахунок Міністерством культури, який, однак, не розкриває методології підрахунків (пізніше уточнено, що відбувався підрахунок за допомогою застосування Pact Providence, який допомагав у формі верифікованих відкритих даних збирати інформацію про об'єкти та фіксувати їх зі збереженням метаданих)¹. Тим не менш, навіть станом на 2024 р. Кабмін визнавав цей існуючий механізм недостатнім, натомість готуючись створити на платформі United for Justice реєстр знищеної війною культурної спадщини та правильно оцінити збитки і втрати у сфері культури². Значно детальнішим є перелік, який підготував Кримський інститут стратегічних досліджень, хоча він виграв би від більшої відкритості даних незареєстрованим користувачам і надання інформації про пам'ятки³.

У корпусі праць істориків, присвячених проблематиці пам'ятної цінності та особливостей збереження історико-культурної спадщини Донеччини, помітне місце посідають дослідження донецьких істориків. У цих студіях було концептуалізовано підхід до осмислення Донецька й регіону загалом як цілісного «культурно-історичного ландшафту» (Мартинчук І. І., 2021), що поєднує матеріальні об'єкти, символічні маркери простору та практики колективної пам'яті (Темірова Н., 2020).

Зазначений концепт набув подальшої апробації в межах міжнародного проєкту CityFace, очолюваного дослідниками з Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проєкт був зорієнтований на комплексне вивчення як монументальної, так і символічної спадщини регіону, зокрема емблематичних і репрезентативних форм її візуалізації. Результати роботи над проєктом CityFace щодо культурних пам'яток в історичному міському просторі Донецька були відображені ще в низці публікацій донецьких істориків. У межах цього дослідницького напрямку міський простір розглядався як багаторівнева система знаків, що відображає трансформації політичних режимів, ідеологій та ідентифікаційних моделей (Темірова Н. Р., 2022). Автори доводили, що впродовж радянського періоду на Донеччині сформувався специфічний меморіальний наратив, центрований навколо постатей місцевих управлінських і культурних еліт, легітимованих відповідно до ідеологічних настанов старого союзного центру – Москви (Мелекесцев К. І., 2021). Водночас елементи українського історичного досвіду, які в межах радянської парадигми інтерпретувалися як політично чутливі або потенційно опо-

¹ Через російську агресію в Україні постраждали 835 пам'яток культурної спадщини, 2023. *Міністерство культури України*. URL: <https://mincult.gov.ua/news/chez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-835-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny/> [26. 02. 2026]

² В Україні створять реєстр культурних об'єктів, які знищила чи пошкодила Росія, 29 лютого 2024. *АКМЦІ*. URL: <https://acmc.ua/v-ukrayini-stvoryat-reyestr-kulturnyh-obyektiv-yaki-znyshhyly-chy-poshkodyla-rosiya/> [26.02.2026]

³ Реєстр об'єктів, постраждалих від російської агресії, 2026. *КІСД*. URL: https://ciss.org.ua/ua/reestr-obektiv-postrajdalih-vid-rosiskoi-agresii.html?spagtemplate=%257B%2522form_data%2522%253A%257B%2522region_atu_id%2522%253A%25221%2522%252C%2522violation_type%2522%253Anull%252C%2522oks_type%2522%253Anull%252C%2522sk_type%2522%253Anull%257D%252C%2522search_data%2522%253A%2522%2522%252C%2522num%2522%253A1%257D [26.02.2026]

зиційні, піддавалися свідомій маргіналізації, редукції або вилученню з публічного простору пам'яті, при чому навіть за часів незалежності України, у той час як нові «господарники» дивилися на віддалення регіону від впізнавано-українських історичних символів, – але використовували «скіфські» та «сарматські» мотиви навіть у власних брендах. Ці та інші дослідження заклали теоретико-методологічне підґрунтя для сучасних студій, спрямованих на переосмислення історико-культурного ландшафту Донеччини з урахуванням механізмів формування, трансформації та інструменталізації регіональної історичної пам'яті.

У межах історіографічного аналізу впливи на об'єкти історичної пам'яті доцільно також розглядати крізь призму інформаційного протистояння, зокрема його психологічного та гуманітарного вимірів, що передбачають дослідження механізмів пропагандистського впливу на процеси інтерпретації минулого й ухвалення суспільно значущих рішень (таких як які пам'ятки історії зберігати, які архітектурні ансамблі законодавчо захищати, яким героям присвячувати вулиці чи пам'ятники). Для історичної науки вивчення інформаційних впливів пов'язане з низкою суттєвих джерелознавчих викликів. З одного боку, масив матеріалів, які репрезентують інструменти маніпулятивного конструювання образу історії України, є надзвичайно об'ємним (в термінології суто вивчення інформаційного протистояння це така собі «пастка Open Source Intelligence» – завелика кількість даних з відкритих джерел, які потрібно оглянути і атрибутивати спеціалістам). Також аналіз цих джерел неминуче наштовхується на проблему атрибуції авторства та встановлення суб'єктів відповідальності – умовну «проблему Нікого». Анонімізація та розпорошення відповідальності спрямовані на унеможливлення прямої ідентифікації координаторів інформаційних кампаній. Така практика є показовою для інформаційної стратегії сучасної РФ, зокрема й у випадку пам'яток історії в архітектурі та скульптурі – московські ЗМІ атрибутиють пошкодження пам'яток в українських містах або невідомим, або самим українським захисникам. Якщо західна аналітична традиція тривалий час інтерпретувала радянські підходи крізь концепт «рефлексивного контролю», що асоціювався передусім із діяльністю військових, то, як власно зазначив колектив румунських і польських авторів на чолі з С. Лесенсіусом у новітній публікації 2025 р., сучасні московські стратегії демонструють еволюцію в бік багаторівневого продукування смислової плутанини, зокрема через термінологічні суперечки, підміну понять і розгортання пропагандистських наративів поза межами власне воєнної сфери (Lesenciuc S., 2025).

Інший вимір «проблеми Нікого» стосується пошуку ефективних механізмів протидії інформаційним впливам, зокрема з урахуванням американських концептуальних підходів до інформаційного протиборства, які розглядаються як релевантні у вітчизняному науковому дискурсі (Веденєєв Д., 2024). У випадку нерухомих пам'яток історії це стосується знищення, вандалізму щодо пам'яток «невідомими», а також зміни пам'яток на більш «ідеологічно правильні» (наприклад, перетворення Тараса Шевченка на «російського поета» в культурному просторі окупованого міста). У таких умовах особливої ваги набувають методи джерелознавчої критики, цифрової атрибуції та міждисциплінарного аналізу, покликані встановити контексти створення, поширення й функціонування інформаційних повідомлень у структурі сучасних конфліктів пам'яті (Чмихало Г., 2025).

У контексті актуалізованої потреби системного документування історико-культурної спадщини регіону колектив істориків Донецького національного університету імені Василя Стуса під науковим керівництвом Надії Темірової ініціював проєкт «Історико-культурна спадщина Донеччини: документування втрат та перспективи відновлення»⁴. Метою цієї ініціативи було виявлення, типологізація та аналітичне осмислення втрат у сфері матеріальної культурної спадщини Донеччини, а також формування відкритої електронної бази даних як інструменту

⁴ Temirova N., 2023 Documenting Ukraine Grants: Historico-Cultural Heritage of the Donetsk Region: Documentation of Losses and Perspectives of Recovery. *IWM: Documenting Ukraine*. URL: <https://www.iwm.at/documenting-ukraine/grantees/nadiia-temirova> [24. 11. 2025]

тривалого збереження та систематизації знань про історичний розвиток регіону. Реалізація окреслених завдань спиралася на методологічний потенціал спеціальних історичних дисциплін, які забезпечують наукову фіксацію стану архітектурних об'єктів, їхній просторовий аналіз, джерелознавчу верифікацію зібраних матеріалів і коректну ідентифікацію пам'яток, що зазнали часткового або повного руйнування внаслідок бойових дій. Застосування відповідного інструментарію уможливило комплексне поєднання польових досліджень, архівних пошуків та цифрових методів опрацювання даних. Відповідно, на меті статті – продемонструвати ефективність інтеграції методів спеціальних історичних дисциплін із сучасними цифровими технологіями для документування, верифікації та збереження архітектурної спадщини Донеччини, зокрема в умовах обмеженого доступу до об'єктів на окупованих територіях, та висвітлити практичні та методологічні підходи до відновлення історико-культурного ландшафту на прикладі досвіду проекту «Історико-культурна спадщина Донеччини» щодо об'єктів, таких як садиби родини Бантишів, забудови Костянтинівки, Донецька, Бойківського.

Проект реалізувався за підтримки Інституту гуманітарних наук (IWM) – наукової установи, заснованої у Відні 1982 р., діяльність якої спрямована на розвиток гуманітарних і соціальних студій у європейському інтелектуальному просторі. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну IWM ініціював програму Documenting Ukraine (березень 2022 р.), покликану забезпечити системне збирання свідчень, матеріальних об'єктів, польових матеріалів та інших джерел для формування міждисциплінарного архіву війни. Участь українських дослідників у цій міжнародній програмі сприяла інтеграції напрацювань щодо документування культурних втрат у ширший європейський контекст, а також упровадженню практик, що відповідають сучасним стандартам джерелознавчої критики, археографічного опрацювання та просторового аналізу. Серед різних сторін проекту (аналізів музейної, духовної, скульптурної спадщини тощо) безпосередні напрацювання автора цієї статті стосувалися архітектурної спадщини у половині районів Донецької області. Частина з цих районів знаходилася на теренах, окупованих РФ з 2014 р., великою мірою відрізаних від українських культурних процесів і ЗМІ, перебуваючи під контролем так званої «ДНР», таким чином, становила окремі проблеми для дослідження. Однак і у випадку підконтрольних Україні територій, офіційні джерела та містознавча історіографія часто бракували даними про історію та характеристики пам'яток.

На відміну від студіювання вищезгаданих історіографічних аналізів символічного та меморіального вимірів міського простору міста Донецьк, дослідження архітектурної спадщини Донеччини пов'язане з іншими аналітичними викликами, зумовленими специфікою формування забудови регіону. Архітектурна еволюція відбувалася не лише в межах централізованих державних програм, а й унаслідок локальних ініціатив, економічних процесів та змін адміністративно-політичних режимів. Періодичні трансформації влади впливали на стильові орієнтири, що підтримувалися урядовими чи партійними структурами, однак не зводили архітектурний процес до повністю уніфікованої моделі. У результаті в регіоні сформувався ширший спектр стильових напрямів і композиційних рішень, ніж це передбачала нормативно регламентована культурна політика радянської доби.

Водночас державні інституції зберігали вирішальний вплив на політику охорони та трансформації забудови, визначаючи, які об'єкти підлягали збереженню, реконструкції або демонтажу. Упродовж тривалого часу на Донеччині простежується тенденція до переривання історичної архітектурної тяглості, що проявлялася як унаслідок імперських і неоімперських практик російського впливу, так і в період незалежності України в ході поширення комерційно орієнтованої корпоративної забудови міст. Показовим прикладом є імітаційне відтворення фасаду купецького будинку в Донецьку після спорудження торговельного центру на вул. Постишева, 44, що ілюструє практику символічного «збереження» за фактичної втрати автентичного середовища. У 2000-і рр. компанія «Домус» отримала дозвіл Державної служби з питань національної культурної спадщини при Міністерстві культури і туризму України на

будівництво торгового центру на місці пам'ятника. У проєкті зазначалося, що при будівництві буде проведена «реабілітація пам'ятки архітектури» та фасадна частина будинку буде вбудована в фасад торговельного центру. Проте при роботах будівлю було цілком зруйновано. Фасад будівлі відтворено як частину фасаду торгового центру, піднято вище рівня землі та зміщено щодо історичного місця, при чому «відтворення» користувалося сучасними матеріалами, які не були автентичними для історичного періоду існування купецького будинку.

У ширшій перспективі такі процеси можна інтерпретувати як складову тривалого інформаційного протистояння, у межах якого трансформація або усунення історичного середовища ставали інструментом впливу на колективне сприйняття минулого та конструювання регіональної ідентичності. Саме тому методологія дослідження архітектурної спадщини потребує поєднання пам'яткознавчого аналізу, історичної географії, джерелознавчої критики та цифрових інструментів просторової фіксації, що дозволяють відстежити ідеологічний і культурний контекст матеріальних змін.

Згадуючи про використання методів СІД під час проєкту, важливо зазначити про те, яким чином одним із кейсів проєкту стало місто Костянтинівка та прилегла до міста територіальна громада у великому Краматорському районі, де дослідницьку увагу було зосереджено на вивченні збережених фрагментів історичної забудови. Аналіз охопив як об'єкти, що мали офіційний охоронний статус відповідно до чинного законодавства України, так і архітектурні споруди, які не були формально внесені до реєстрів, однак становлять вагомий культурну цінність і репрезентують історичне обличчя регіону. У випадках з містами на окупованих територіях, остання категорія була найбільш прихованою, з інформацією щодо історичних будівель знайденою лише завдяки крос-референсінгу даних держреєстрації в Україні, фотографій краєзнавців-ентузіастів та тревел-блогерів, що були зроблені до 2014 р., та супутникових фотографій. Фокус проєкту на значенні та долі об'єктів до/після московсько-української війни (маючи за її початок 2014 р.) також відділяє його від звичайних реєстрів пошкоджених пам'яток історії.

У процесі реалізації «архітектурної» частини проєкту за фінансування ІWM було інтегровано класичні методологічні засади історичних студій із сучасними цифровими інструментами просторової аналітики. Дослідження ґрунтувалося на застосуванні історико-генетичного та історико-типологічного методів, а також інструментарію спеціальних історичних дисциплін, передусім джерелознавчого й іконографічного аналізу. Це дало змогу простежити походження, еволюцію та семантичні характеристики архітектурних об'єктів, зафіксованих на світлинах місцевих мешканців, органів державної влади й релігійних інституцій. Звернення до принципів локальної історії забезпечило розгляд пам'яток у ширшому контексті соціально-економічних і культурних трансформацій сільського середовища південно-західної частини Донеччини. Такий підхід дозволив поєднати аналіз окремих об'єктів із вивченням довготривалих процесів розвитку територіальних громад.

Особливе місце в дослідженні посіли методи геопросторової (GEOINT) та зображувальної (IMINT) розвідки, реалізовані через використання відкритих геоінформаційних цифрових платформ – Google Earth, Google Maps, Wikimapia, навіть російських ресурсів Yandex Maps. Залучення цих ресурсів уможливило первинну ідентифікацію та верифікацію низки архітектурних об'єктів на території окупованої ворогом Бойківської громади, які раніше не були введені до наукового чи краєзнавчого обігу. Порівняльний аналіз супутникових знімків різних хронологічних зрізів дав змогу простежити динаміку просторових змін у населених пунктах у період незалежності України та в умовах московської окупації, а також локалізувати місця колишніх господарських комплексів, культових споруд і залишків забудови часів лютеранських колоністів XIX ст. Отримані геопросторові дані були зіставлені з архівними матеріалами⁵, топо-

⁵ «Книга приказов директора маслозавода» 1945–1946 г. Архівний відділ адміністрації Тельманівського р-ну / Фонди підприємств, ліквідованих за часів незалежності. Ф. 166, О. № 1-Л; спр. 1, 2.

Рис. 1. Приклад «реконструкції» – знищення купецького будинку на Постишева, 44, м. Донецьк

графічними картами та діловодною документацією органів державної влади⁶, що дозволило уточнити локалізацію, реконструювати особливості функціонування пам'яток у різні історичні періоди, між різними культурними контекстами: наприклад, за часів міграції німецьких і бойківських/лемківських переселенців у Бойківській громаді (Mieliekiestsev K., 2025).

Документування архітектурної спадщини Бойківської селищної громади та Кальміуського району Донецької області від початку стикалося з суттєвими труднощами. Ці території, що історично залишалися менш розвиненими порівняно з іншими районами Донеччини, майже не представлені у відкритих державних реєстрах об'єктів культурної спадщини. Як у радянський період, так і в умовах незалежності України, кількість офіційно охоронюваних нерухомих пам'яток на цих територіях залишається вкрай обмеженою. Офіційні документи щодо реєстру історичних пам'яток, які охороняє закон, залишали враження, ніби Кальміуський район майже повністю позбавлений історико-архітектурних цінностей. Насправді така картина радше відображала недосконалість державної політики у сфері обліку пам'яток та недостатню увагу науковців до аграрних і периферійних регіонів Донбасу, які традиційно відходили на другий план у порівнянні з індустріально орієнтованими територіями. Ця ситуація підкреслює необхідність системного дослідження та цифрового документування, щоб відтворити реальну картину історико-архітектурної спадщини регіону та забезпечити її охорону.

Методологічно дослідження було побудоване на підході, що інтегрує аналіз архітектурних об'єктів із категоріями «історичної пам'яті» та «меморіального простору». Це дозволяє розглядати, зокрема, садиби родини Бантишів, а також інші нерухомі пам'ятки, як інструменти репрезентації та конструювання регіональної ідентичності, відображаючи соціокультурні та історичні процеси, що формували локальні спільноти. У цьому контексті особливе значення мають концептуальні засади П'єра Нори, який вводить категорію «місця пам'яті» (*lieux de mémoire*) як локусів, де матеріальні, символічні та інституційні елементи взаємодіють для закріплення колективної пам'яті (Nora P., 1989). Також релевантна думка Яна Ассмана, який у культурній пам'яті розглядав не тільки усну або комунікативну пам'ять, але й таку, що існує у формі зовнішніх, об'єктивованих символів, у тому числі споруд, що дозволяють передавати знання про минуле через тривалі історичні періоди (Assmann J., 2015).

Відповідно, у межах реалізації проекту було ідентифіковано низку архітектурних об'єктів, що становлять історико-культурну цінність і зазнали пошкоджень унаслідок російської воєнної агресії або з інших деструктивних чинників. Частина цих споруд не має офіційного статусу пам'яток, що позбавляє їх належного правового захисту відповідно до чинного законодавства та ускладнює механізми їх збереження. Покажемо приклад садиб родини Бантишів, розташованих у селах поблизу Краматорськ та Слов'янськ, які станом на вересень 2025 р. перебувають під контролем Збройних Сил України. У ході польових і дистанційних досліджень було зафіксо-

⁶ Код ЄДРПОУ 24317374 ЗАТ «Тельманівський Молзавод» Директор Волобуєв Геннадій Герасимович. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/c/24317374> [07. 10. 2024]

Рис. 2. Пам'ятки Бойківської громади Кальміуського району, візуальні зображення яких були знайдені виключно на ресурсі Вікітарія та неназваному ЗМІ т.зв. «ДНР»: руїни Молочного заводу у Бойківському та невідомий будинок початку ХХ ст. у Греково-Олександрівці

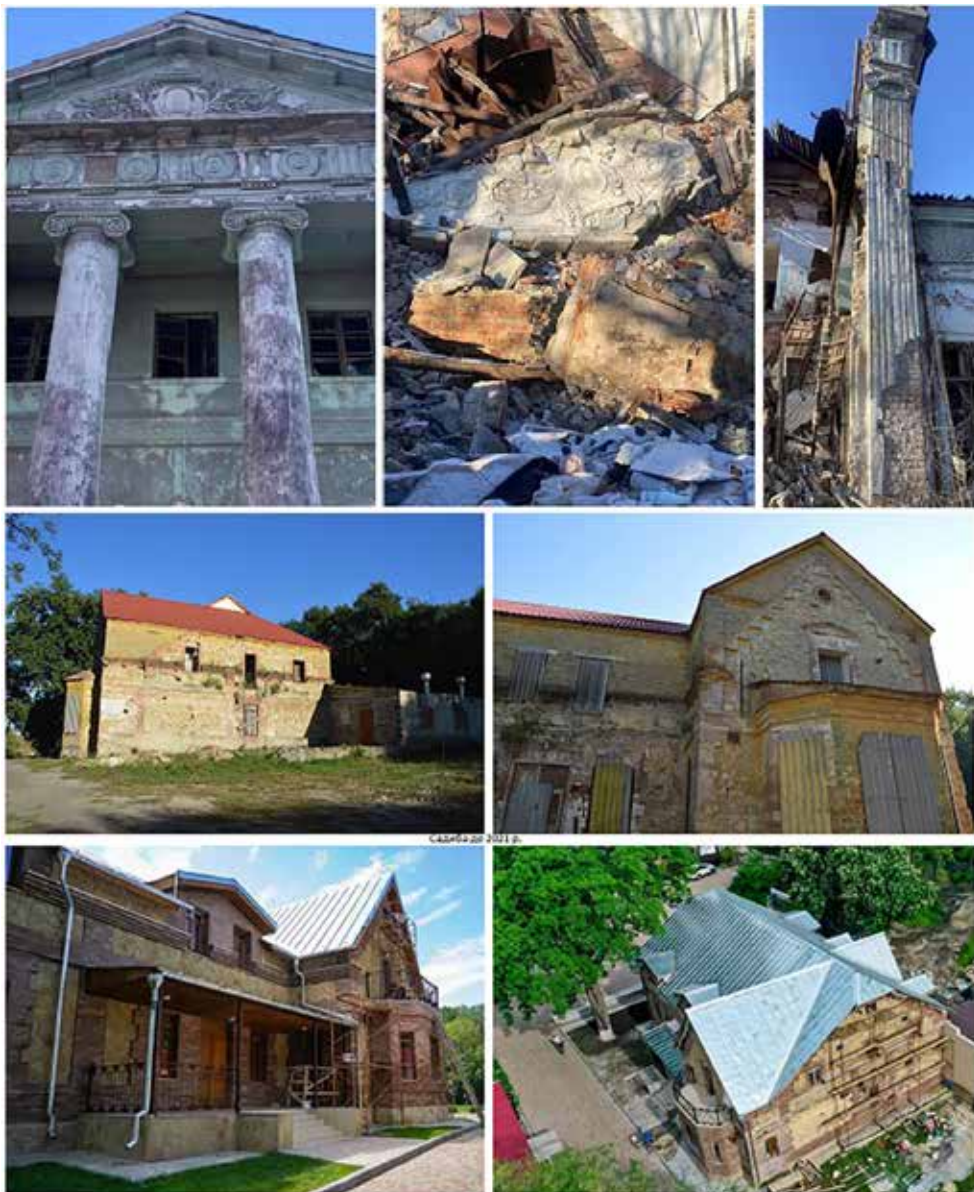

Рис. 3. Сучасний стан двох садиб Бантишів у Краматорському районі. Верхній ряд – руйнування садиби біля Слов'янська внаслідок обстрілу. Середній ряд – оригінальний вигляд садиби Бантишів біля Краматорська. Нижній ряд – невдала «реконструкція» садиби у 2021 р. через брак законодавчої охорони споруди, не внесеної до реєстрів пам'яток

вано об'єкти, що потребують невідкладних заходів охорони та розроблення програм комплексної реставрації після завершення бойових дій. Основні ушкодження спричинені обстрілами з боку окупаційних військ, однак негативний вплив мали й попередні непрофесійні ремонтні втручання 2020 р., які частково порушили автентичні конструктивні та декоративні елементи споруд.

Таким чином, в ході роботи над проєктом «Історико-культурна спадщина Донеччини» було продемонстровано, що синергія традиційних методів історичного аналізу з цифровими засобами дистанційного спостереження формує перспективне підґрунтя для подальших досліджень архітектурної спадщини Донеччини та сприяє збереженню інформації про об'єкти, які перебувають під реальною загрозою знищення або втрати автентичності.

Результати проєкту 2022–2023 рр. засвідчили нагальну потребу у виробленні довгострокової стратегії збереження об'єктів, що поєднуюватиме зусилля істориків і чиновників, а також використовуватиме правові механізми охорони, науково обґрунтовану реставрацію та цифрове документування як складову майбутнього реєстру архітектурної спадщини Донеччини.

Центральною проблемою залишається невідповідність чинних реєстрів пам'яток історії сучасним викликам. Значна частина таких переліків була сформована ще в радянський період і не відображає необхідності системного збереження традиційної архітектури Донеччини, що актуалізує потребу їх оновлення на засадах цифрової гуманітаристики та сучасних методик обліку культурної спадщини. Вирішальний вплив на долю архітектурних об'єктів у регіоні традиційно здійснював державний контроль, який визначав доцільність їхнього збереження, демонтажу чи радикальної перебудови. Подібна практика нерідко спричиняла втрату історичної автентичності споруд і переривання архітектурної тяглості середовища. У радянський період під ідеологічно вмотивовану реконструкцію або ліквідацію потрапляли передусім будівлі, що асоціювалися з «класово ворожими» соціальними групами, зокрема палацові комплекси та садибна архітектура. Водночас і в період незалежності України проблема охорони історичної забудови залишалася недостатньо врегульованою. Збереження радянських переліків пам'яток, що підлягали державному захисту, без їх належного перегляду й актуалізації призвело до того, що частина об'єктів, які мають беззаперечну історико-культурну цінність для Донеччини, зокрема палацові споруди, фактично опинилася поза правовими механізмами охорони. Додатковим деструктивним чинником стали воєнні дії, спричинені московською агресією, що зумовили необхідність фіксації змін статусу окремих пам'яток у динаміці часу. В окремих випадках йдеться про повну втрату об'єктів унаслідок ракетних обстрілів, що актуалізує проблему невідкладного документування та цифрової фіксації архітектурної спадщини регіону як елементу збереження історичної пам'яті.

Отже, у межах дослідження архітектурної історичної спадщини потенціал спеціальних історичних дисциплін реалізується в кількох напрямках. Методи історичної географії та топоніміки забезпечують реконструкцію втрачених елементів міського простору; інструментарій фотодокументалістики й пам'яткознавства уможливорює детальну фіксацію збережених або пошкоджених об'єктів; джерелознавчий аналіз і критична верифікація дозволяють зіставити сучасний стан забудови з даними історичних описів, картографічних матеріалів та архівних джерел. Сукупність цих підходів формує науково обґрунтовану основу для подальшого створення цифрового реєстру втраченої та збереженої архітектури Донеччини як інструменту збереження істориками регіональної історичної пам'яті.

Список літератури

Веденєєв Д., 2024. Костишева С. Науково-концептуальні візії у Збройних силах США щодо інформаційного протиборства як стратегічного компонента сучасних війн (перша чверть XXI ст.). *Воєнно-історичний вісник*, [s. l.]. Вип. 53, №. 3. 77–89.

Мартинчук І. І., 2021. Отземко О. В., Темірова Н. Р. Меморіальні виміри Донецька. *International scientific and practical conference «History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes»: conference proceedings, May 28–29, 2021*. Wloclawek: Baltija Publishing. 19–23.

Мелекесцев К. І., 2021. Емблематика пострадянської Донеччини: офіціоз «господарників», переробки «з народу», альтернативи апологетів «руського мира». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 36. 58–66.

Темірова Н. Р., 2020. Формування монументально-меморіального простору Донецька. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. Вип. 31. 7–14.

Темірова Н. Р., 2022. Монументально-меморіальний простір Донецька в умовах російської окупації. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця. 138–141.

Чмихало Г., 2025. Інформаційно-пропагандистські впливи РФ у Криму (1991–2014). *Історія та археологія*, (2), 185–192.

Assmann J., 2015. Memory and Culture. In: Erll A. (ed.), Nünning A. *Memory: A History*. Oxford.

Lesenciuc S., 2025. Sauciuc I. G., Jagiełło-Tondera A. Nobody: the Name Behind Informational Blindness. The Russian Information Warfare in Ukraine. *International conference RCIC'25 Redefining Community in Intercultural Context. Braşov, 22-24 May, 2025*. 35–44. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.afahc.ro/ro/rcic/2025/rcic%2025/volum_2025/035-044%20Lesenciuc%20et%20al.pdf (25. 02. 2026)

Mieliekiestsev K., 2025. The architectural landmarks of German and Ukrainian settlers in the Boikivske village community through the prism of information warfare. *Ukrainian Peasant*, (36). 27–32.

Nora P., 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, Vol. 26. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf> (24. 02. 2026)

Kyrylo Mieliekiestsev

AUXILIARY SCIENCES OF HISTORY AND DIGITAL INSTRUMENTS AS AID IN DOCUMENTING ARCHITECTURAL LANDMARKS: ON THE PROJECT “HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE DONETSK REGION”

This article examines the potential for integrating methods from auxiliary sciences of history with modern digital tools in documenting the architectural heritage of Donetsk region under conditions of war and limited access to sites in temporarily occupied territories. The study is relevant due to the extensive destruction of historical and architectural monuments, as well as the underrepresentation of rural areas in official cultural heritage registers.

The aim of the article is to demonstrate the effectiveness of combining auxiliary historical methods with contemporary digital technologies for documenting, verifying, and preserving Donetsk's architectural heritage, particularly in situations of restricted access, and to highlight practical and methodological approaches to restoring the historical and cultural landscape using the case study of the “Historical-Cultural Heritage of Donetsk Region” project, focusing on objects such as the Bantysh family estates, and urban developments in Kostiantynivka, Donetsk, and Boikivske.

Methodologically, the research draws on approaches from historical geography, topography, monument studies, and concepts of historical memory, allowing architectural objects to be considered as components of the historical-cultural landscape and instruments for representing regional identity. The empirical basis comprises materials from the “Historical and cultural heritage of Donetsk Region” project, particularly the cases of the Bantysh family estates and Boikivske settlement community landmarks. By analyzing imagery from different periods, archival sources, and open geoinformation resources, the study identifies sites, clarifies their locations, and traces transformation dynamics during Ukraine's independence and amid Russian aggression.

The study concludes that combining the tools of auxiliary historical disciplines with digital remote sensing methods provides a scientifically grounded basis for creating a digital register of lost and preserved architecture in Donetsk, countering distortions of information, and laying the groundwork for future restoration and reconstruction of the region's historical environment.

Key words: architecture, Donetsk region, mathematical methods, auxiliary sciences of history, digital history.

References

Viedenieiev D., 2024. Kostylieva S. Naukovo-kontseptualni vizii u Zbroinykh Sylakh SShA shchodo informatsiinoho protyborstva yak stratehichnoho komponenta suchasnykh viin (persha chvert XXI st.) [Scientific and conceptual visions in the US Armed Forces regarding information confrontation as a strategic component of modern wars (first quarter of the 21st century)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Vyp. 53, No.3. 77–89. (In Ukrainian).

Martynchuk I. I., 2021, Otsemko O. V., Temirova N. R. Memorialni vymiry Donetska [Memorial dimensions of Donetsk]. In: *International scientific and practical conference "History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes"*. Conference proceedings, May 28–29, 2021. Wloclawek. 19–23. (In Ukrainian).

Mieliekiestsev K. I., 2021. Emblematyka postradianskoi Donechchyny: ofitsioz «hospodarnykyv», pererobky «z narodu», alternatyvy apolohetiv «russkoho myra» [Emblematics of the post-Soviet Donetsk region: officialdom of “economic managers”, grassroots reworkings, alternatives of the apologists of the “Russian world”]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Vyp. 36. 58–66. (In Ukrainian).

Temirova N. R., 2020. Formuvannia monumentalno-memorialnoho prostoru Donetska [Formation of the monumental and memorial space of Donetsk]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriia "Istorychni nauky". Vyp. 31. Ostroh. 7–14. (In Ukrainian).

Temirova N. R., 2022. Monumentalno-memorialnyi prostir Donetska v umovakh rosiiskoi okupatsii [Monumental and memorial space of Donetsk under Russian occupation]. In: *Transformatsii istorychnoi pamiaty: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Vinnytsia. 138–141. (In Ukrainian).

Chmykhalo H., 2025. Informatsiino-propahandystski vplyvy RF u Krymu (1991–2014) [Information and propaganda influences of the Russian Federation in Crimea (1991–2014)]. *Istoriia ta arkeolohiia*, (2). 185–192. (In Ukrainian).

Assmann J., 2015. Memory and Culture. In: Erlil A. (ed.), Nünning A. *Memory: A History*. Oxford. (In English).

Lesenciuc S., 2025. Sauciuc I. G., & Jagiełło-Tondera A. Nobody: the Name Behind Informational Blindness. The Russian Information Warfare in Ukraine. In: *International conference RCIC'25 Redefining Community in Intercultural Context*. Braşov, 22–24 May, 2025. 35–44. [Online]: Available from: https://www.afahc.ro/ro/rcic/2025/rcic%2025/volum_2025/035-044%20Lesenciuc%20et%20al.pdf [Accessed: 25. 02. 2026]. (In English).

Mieliekiestsev K., 2025. The architectural landmarks of German and Ukrainian settlers in the Boikivske village community through the prism of information warfare. *Ukrainian Peasant*, (36). 27–32. (In English).

Nora P., 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. Vol. 26. [Online]: Available from: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf> [Accessed: 25. 02. 2026]. (In English).

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

УДК 059.1 392 7.035.9 780.614.13 903'1 902 904
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-27>

Тетеря Світлана,
завідувач науково-дослідного
сектору «Музей кобзарства»,
Національний історико-
етнографічний заповідник
«Переяслав»
tetera-7@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9255-9690

Костюк Наталія,
молодший науковий співробітник
науково-дослідного сектору «Музей кобзарства»,
Національний історико-
етнографічний заповідник
«Переяслав»
museum-buro@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4647-1989

РОЛЬ МИКОЛИ ТОВКАЙЛО У ВІДРОДЖЕННІ УНІКАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ КОБЗАРЮВАННЯ ТА ЛІРНИКУВАННЯ В УКРАЇНІ

Микола Товкайло (1949 р. н.) – цех-майстер Київського кобзарського цеху, майстер по виготовленню кобзарських інструментів, виконавець кобзарського репертуару, науковець археолог. Він стояв у витоках створення Школи кобзариків у Переяславі, де головною метою було відродження давньої традиції кобзарювання та кобзарських цехів в Україні.

На сьогодні в Україні є три цехи: Київський та Харківський кобзарські цехи й Львівський лірницький цех. Київський кобзарський цех був створений у 1980-х рр. і біля його витоків стояв Г. К. Ткаченко (1898–1993) – відомий бандурист і художник. У далеких 20-х рр. ХХ ст. він навчався у видатного кобзаря Петра Дрезченка зберіг і доніс кобзарську науку та передав її учням у 80-х рр. ХХ ст.

Першим цех-майстром Київського кобзарського цеху став Микола Петрович Будник (1953–2001). По його смерті до сьогодні Київський кобзарський цех очолює М. Т. Товкайло. Всі братчики Київського кобзарського цеху на чолі з Миколою Товкайлом, також братчики Харківського кобзарського цеху – (цех-майстер Кость Черемський) та Львівського лірницького цеху (цех-майстер Ярослав Крисько) – впродовж 40 років здійснювали велику роботу по поверненню народної діатонічної бандури, вересаєвської кобзи, колісної ліри, торбану, лютні в музичний простір України.

Як результат цієї діяльності, за ініціативи Г. К. Ткаченка працівники Заповідника на чолі із М. І. Сікорським у 1989 р. урочисто відкрили Музей кобзарства в Переяславі (сьогодні він входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). Цех-майстер М. Т. Товкайло спільно з Музеєм кобзарства здійснюють активну просвітницьку діяльність серед відвідувачів закладу, та всіляко популяризують штучно знищену традиційну культуру українців –кобзарювання і лірникування.

На 19-й сесії Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань охорони нематеріальної культурної спадщини, яка відбулася 5 грудня 2024 р. у Парагваї українську «Програму з охорони кобзарсько-лірницької традиції» включили до Реєстру належних практик з охорони нематеріальної культурної спадщини Організації Об'єднаних націй (ЮНЕСКО).

Ключові слова: М. Т. Товкайло, М. П. Будник, Г. К. Ткаченко, бандура, ліра, кобза, кобзарство.

Кобзарство, як феномен української етнокультури, зазнавало переслідувань і нищень за часів Російської імперії та радянської влади. Особливо цей процес посилювався у другій чверті ХХ ст. Державний злочин, який відбувся в 1930-х рр. – знищення кобзарства, завдав нищівного удару по українській культурі. Ці події висвітлюють у монографічних дослідженнях та публікаціях К. Черемський (Черемський К. 2002), В. Ревагук (Ревагук В. 2012, с. 240–247), Л. Розсоха (Розсоха Л. 2015), Б. Жеплинський і Д. Ковальчук (Жеплинський Б. М., 2011). У одній із своїх проповідей митрополит Липківський говорив: «Ці сліпці були в нашому народі справжніми вогнищами народної свідомості, народної віри, народної пісні, оповіді про минуле, закликів до кращого... вони вбирали в себе те добре й лихе, що хвилювало народне життя наше, всі ті біди, страждання, всі ті війни і муки невольництва, всі кроки піднесення релігійного, національного, і все це відбивали у своїх думках, піснях, в своїх жалобних співах» (Хоткевич Г. М., 2017, с. 24–25). Тому надзвичайно важливо відродити та зберегти унікальну співоцьку традицію незрячих чоловіків.

Тому на сьогодні один із надзвичайно важливих напрямків діяльності Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») – це налагодження тісної співпраці із реконструкторським рухом, який існує в Україні починаючи із 80-х рр. ХХ ст. Кобзарські цехи, які були створені з метою відродження та популяризації унікальної традиції, мають надзвичайно важливі завдання. Першим із них був створений Київський кобзарський цех, який зародився в 1980-х рр. на ґрунті давніх кобзарських традицій. Біля його витоків стояв Георгій Кирилович Ткаченко (1898–1993) – відомий бандурист і художник, який навчався у видатного кобзаря Петра Дрєвченка та доніс кобзарську науку від початку ХХ століття до сьогодення. Саме із кола учнів та послідовників Георгія Ткаченка згодом постало неформальне об'єднання – Київський кобзарський цех. До нього почали приходити люди, які прагнули перейняти мистецтво та світоглядно-філософські надбання кобзарства. Тут відроджують та реконструюють народні бандури, кобзи, колісні ліри, торбани, шоломовидні та криловидні гусли та інші інструменти, опановують традиційні способи гри. Ведеться збір фольклорних матеріалів у польових експедиціях, пошуки в архівах тощо.

Першим цех-майстром Київського кобзарського цеху став Микола Петрович Будник (1953–2001). Варто зазначити, що наприкінці 70-их рр. ХХ ст. доля звела у Києві М. Будника саме з Г. Ткаченком. Микола Петрович прийшов до Георгія Кириловича з власною візитівкою, якою була кобза власного виробництва, що копіювала інструмент із колекції Івана Гончара. Вона мала ладовий гриф і приструнки на корпусі. Панотець спочатку розкритикував роботу початківця, але, звернувши увагу на наполегливість молодого хлопця, сповненого глибокої національної свідомості, а також вміння майструвати, взяв до себе в науку. Для початку дав креслення старосвітської бандури і власний зразок інструмента з грушовидною формою корпусу. Словом, за основу було взято бандуру Г. Ткаченка, яку він придбав у 1917 р. й реконструював, збільшивши висоту підбасків. Від Г. Ткаченка М. Будник перейняв харківський спосіб гри і, чи не найголовніше – манеру невимушеного й, водночас, проникливого задушевного співу. Опанував учень увесь репертуар свого вчителя, в якому переважали думи, історичні та духовні пісні. Слова М. П. Будника, як найкраще характеризують цей процес відродження на ниві кобзарства, який відбувався в ті часи: «Страшний цей злочин нищення кобзарства перерізав горло самій кобзарській організації. Остався тільки один пагінчик. Але все одно цей пагінчик виростає» (Черемський К. П., 2002, с. 323).

Молодь, яка зорганізувалася біля Г. К. Ткаченка активно реалізувала «співоцьку ідею» у повсякденному житті. Починаючи з себе, з власного переосмислення кобзарської спадщини й опанування старосвітськими інструментами, новітні аматори кобзарського мистецтва знаходили цікаві форми реалізації «співоцької ідеї» в сучасному житті. Найважливіші з цих форм торкалися:

– послідовного осягнення кращих виконавських, філософських і раціонально-практичних набутоків співоцької культури;

- виготовлення власноруч давніх співоцьких інструментів для власного й громадського вжитку;
 - влаштування майстерень народних музичних інструментів для кола однодумців і зацікавленого загалу;
 - ведення традиційного кобзарювання «поміж люде» (біля культових споруд, на вулицях, площах, базарах тощо);
 - демонстрація елементів співоцької культури у різноманітних сценічних варіантах;
 - влаштування різнопланових (стаціонарних і пересувних) виставок традиційних музичних інструментів;
 - поширення знань про співоцьку культуру лекційними способом та видавничими засобами.
- Георгій Ткаченко мав друзів і приятелів серед співробітників Заповідника та жителів Переяслава. Одним із них був Микола Тихонович Товкайло (1949 р. н.) (рис. 1), який по смерті М. П. Будника очолив Київський кобзарський цех.

Саме його Георгій Кирилович вважав одним із своїх улюблених учнів та послідовників у кобзарській справі. Микола Тихонович згадує свого учителя з великою повагою, адже він був саме тою людиною, яка дала йому в руки старосвітську бандуру, передала креслення цього інструменту, «поклала руки на струни», передала кобзарський репертуар та надихнула на подвижницьку діяльність по відродженню феномену української етнокультури – кобзарства.

Рис. 1. М. Т. Товкайло, Г. К. Ткаченко та невідомий у Переяславі на подвір'ї історичного музею, 80-ті рр. XX ст. Автор фото невідомий

М. Т. Товкайло зазначає: «Я ж познайомився з Г. Ткаченком у 1979 р. У мене виник інтерес до справжнього кобзарського інструменту, і так почав напивувати, де можна познайомитись із справжнім кобзарем. В. Лісовол познайомив мене із Георгієм Кириловичем весною 1979 р. на вечорі присвяченого Ф. Лаврову, що проходив у Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Тоді ж я і попросився в учні до Г. Ткаченка. Влітку поїхав в археологічну експедицію, а розпочав ходити на навчання восени. Виникло питання інструменту, на той час їх робили два майстри В. Сніжний та Нагнибіда по кресленню Г. Ткаченка. Георгій Кирилович запропонував мені самому зробити інструмент. І за зиму я зробив собі бандуру. Займалися цією справою ми з М. Будником. Знайшли вербову колодку в ботанічному саду м. Києва, розкололи її, а на верхняк знайшли деку з старого піаніно»¹.

Дуже скоро навколо Георгія Кириловича організувалася плеяда україно центричних молодих людей. Всі вони брали в нього уроки давнього способу гри на діатонічній бандурі. Це були: Микола Товкайло, Микола Будник, Віктор Мішалов, Михайло Хай, Володимир Кушпет, Тарас Компаніченко. Василь Перевальський, Володимир Прядка. Вчитель навчав їх старої манери гри (харківсько-зінківський спосіб) на народній діатонічній бандурі. Це коли співак огортає бандуру обома руками притискаючи її до серця відтворюючи мелодію лівою рукою біля кілочків, а правою навпроти зірки (резонаторного отвору) акомпонує акордами. Така манера гри створює дуже яскраве насичене музичне звучання.

У ті роки плідної розбудови і відродження українського традиційного кобзарства народилася ідея відродити Кобзарський цех саме М. П. Будник став його засновником і панотцем. Об'єднання було і залишається добровільним. Дуже точно стверджував у своєму дослідженні М. О. Хай: «Микола Будник і кобзарство»: «...найдошкульніша перепона на шляху досягнення правди про кобзарство є відсутність (чи й заборона) відповідного курсу теорії та історії кобзарства як однієї з найунікальніших ланок української культури у навчальних плянах вищих навчальних закладів країни. Тож за таких умов цю функцію мусить взяти на себе громадянське суспільство. Власне, Микола Будник і його середовище завжди виконували і продовжують виконувати цю невдячну, але важливу і почесну місію» (Хай М. О., 2020, с. 8).

Микола Товкайло і Микола Будник були активними в просвітництві відродження унікальної ланки української культури – кобзарства. Це був свідомий вибір обох, який об'єднував навколо них таких же патріотів популяризації традиційної культури – кобзарства.

4 березня 1989 р., з нагоди 175 річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, було урочисто відкрито Музей кобзарства в Переяславі. В заході брав участь патріарх усіх братчиків, їх вчитель Г. Ткаченко, також його учні М. Товкайло, М. Будник і професійні артисти-бандуристи – А. Бобир, В. Лісовий і ін. (рис. 2) просвітники та інтелігенція. В урочистих промовах на відкритті музею була висловлена ідея – організувати Школу кобзарів як філіал міської музичної школи. Таким чином, відродити музей живою традицією аби навчати молодь майструвати народну традиційну бандуру, колісну ліру, вивчати кобзарські думи, історичні пісні, духовні псалми. І звісно, поряд з цим вивчати історію цього унікального явища – мандрівних незрячих старчиків, які з уст в уста передавали своїм учням історичну правду, оспівуючи славу і велич героїв своєї землі.

З нового навчального 1989 р. Школа кобзарів розпочала роботу. Було зараховано біля 10 учнів молодших класів з 9-річного віку. В школі поряд з музичними дисциплінами (сольфеджіо, гармонія, солоспів, навчання гри на бандурі) викладали історію кобзарської традиції і майстрування народної діатонічної бандури. Саме уроки майстрування старосвітської бандури, колісної ліри опанування давнім способом гри на народній бандурі та вивчення репертуару мандрівних незрячих співаків доносив до учнів М. Т. Товкайло. Це була самовіддана робота впродовж семи років, яка була піднесена сприйнята подвижниками справи відродження традиційного кобзар-

¹ Польові матеріали С. Тетері., Н. Костюк. Записано від респондента М. Т. Товкайла 1949 р. н., жителя Переяслава, в грудні 2025 р.

*Рис. 2. Відкриття музею за участі Г. Ткаченка, А. Бобиря, М. Товкайло та ін. 1989 р.
Автор фото М. Михняк*

ства, представниками української діаспори. Зокрема, в своїх спогадах український подвижник американської діаспори Микола Досінчук-Чорний писав: «А ще при музеї існує кобзарська школа-студія, в якій діти та дорослі опановують не тільки гру на старосвітській бандурі, а й вчать її виготовляти. Для цього віднайдено приміщення, придбано верстати, інструменти, заготовлено деревину відповідних порід. Навчають гри на бандурі та роботи з деревом великі ентузіясти кобзарської справи – Товкайло та Рой» (Чорний-Досінчук М., 1992, с. 40–51).

В школу було набрано учнів переважно хлопчиків, запрошено висококваліфікованих майстрів кобзарів, бандуристів: Віталія Макаровича Роя, Миколу Тихоновича Товкайла; музиканта-теоретика та вокаліста – Анфісу Олександрівну Дякун; Валерій Федорович Мормель викладав історію кобзарства. Дітей не лише навчали гри на бандурі, але й прищеплювали навички реконструкції майстрування старосвітської бандури. Випускники Школи кобзарства, її вчителі – Микола Товкайло, Микола Сидоренко, Сергій Захарець, Павло Рекун, Андрій Гусак – завжди презентували кобзу, старосвітську бандуру, академічну бандуру чернігівського зразка на Переяславщині, Київщині, по всій Україні та за її межами. Інші випускники кобзарської школи – Сергій Захарець, Руслан Костира, стали не лише популяризаторами традиційної гри давніх кобзарів, але й знаними майстрами в царині виготовлення колісної ліри, старосвітської народної бандури, вересаєвської кобзи.

Микола Товкайло стояв у витоках Школи кобзарів, де головною метою цієї діяльності було відродження давньої традиції кобзарювання в Україні, у той період коли існували кобзарські цехи, які об'єднували сліпих співців зі своїм уставом, їх репертуаром, мовою на чолі з цехмайстром. Запровадження реконструкторських кобзарських цехів Київського, Харківського, Львівського лірницького ставили на меті повернути істинне кобзарство в побут українців через популяризацію історичного репертуару, майстрування традиційних музичних інструментів і залучення незрячих музикантів в свої об'єднання. І такі музиканти прийшли в цехи: Олександр Тріус, Тарас Дороцький, Лайош Молнар.

Школа кобзариків вела напрочуд активну творчу діяльність. Її організатори забезпечували дітям широке ознайомлення з різножанровим мистецтвом, відвідування столичних концертів, оперних вистав, участь в різноманітних конкурсах і фестивалях, зустрічі з прогресивними українцями патріотами.

Микола Товкайло згадував про роботу Школи кобзарів: «Я подав ідею створення школи, і її підтримали – Мормель Валерій Федорович та Сікорський Михайло Іванович. Ми ставили завдання: навчити хлопців робити інструмент і грати на ньому. Це був не просто освітній заклад, а експериментальна модель, єдина на той час. Була спроба створити при системі музичної школи такий варіант із тим, щоб навчати народознавству, практичне майстрування (виготовлення) інструменту, вивчення вокалу, сольфеджіо, музичним навикам гри, тощо.

Точну кількість першого набору осіб я не пам'ятаю, десь 6–8 учнів 6-го класу. Я викладав майстрування та гру на народній бандурі. Що до гри це були індивідуальні уроки. Для майстрування кожному учню було дано заготовку і той вів її, до кінця. Це зайняло декілька років. Не кожен доходив до кінця науки, тоді ця заготовка передавалась іншому учню. Але дехто зробив інструмент – це Захарець Сергій, Козленко (Костира) Руслан, Гусак Сашко, Руслан Голиця, Сердюк Іван Іванович. На академічній бандурі гру викладав Рой В. М. У нього був і ансамбль. Після передчасної смерті Володимира Роя бандуру викладав Сидоренко М. М.

Ходили до школи і дорослі люди – Сердюк Іван Іванович та Куций Степан Юхимович. Іван Іванович зробив бандуру і навчився грати на ній, але слабо. Степан Юхимович Куций теж брав трохи уроків гри на бандурі в Роя Віталія Макаровича.

Діяла школа десь років із десять, та припинила існування з ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. У тих умовах можна було продовжувати працювати, клас бандури лишився при музичній школі, але майстрування та гра на старосвітській бандурі вже не проводилася. Я вирішив віддатися роботі з тими, хто був готовий працювати і на сьогодні в мене є свої учні. Вони навчаються старосвітської гри та майстрування інструменту. Це дорослі люди із різних куточків України»².

Варто відмітити, що Георгій Кирилович Ткаченко приїздив до Переяслава, ще з тих часів, коли розпочались роботи по спорудженню Музею архітектури та побуту Середньої Наддніпряни. Він давав поради, як фаховий ландшафтний архітектор. В той час він був членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, багато подорожував по Україні і вивчав давню архітектуру: церкви, замки, вивчав та фіксував, також паркову архітектуру.

Георгій Ткаченко проживав у Переяславі коли працював над картиною «Поріг Ненаситець». Під час роботи над полотном – жив на території Музею архітектури та побуту Середньої Наддніпряни. В нього вже були проблеми з зором і він потребував допомоги у створенні полотна. За помічників у Г. Ткаченка були М. Будник та Є. Перевальський»³.

Як уже згадувалося вище Микола Будник був чудовим майстром народних традиційних інструментів. Він реконструював біля 17-ти різновидів народних інструментів. Чотири з них демонструються в експозиції Музею кобзарства, як унікальні історичні зразки української музичної культури. Це давньоруський гудок, гусельки, народна старосвітська бандура майстра М. Недбайла XIX ст. та кобза Вересаєвська.

Миколу Товкайла і Миколу Будника поєднувала відданість архаїчній ідеї відродження традиційної культури українців – мандрівне співоцтво і первозданне побутування музичних інструментів та впевненість у неправомірності великого злочинну тоталітарного комуністичного режиму проти незрячих музикантів (старців-сліпців). Дружба була тепла змістовна й зацікавлена в діяльності один одним. Микола Товкайло розповідає: «Якогось літа, коли я працював в археологічній експедиції на Бузькому кряжі (Миколаївщина) раптом серед дня зустрічаю – приїздить на велосипеді Микола Будник! Це було так неочікувано і вражає, а він посміхається... Здійснив таку одиночну вело експедицію з Ірпіня до мене на Миколаєвщину, а потім таким же маршрутом повернувся до дому»⁴.

В 2001 р. М. П. Будник, через хворобу, передчасно покинув цей світ і перед братчиками постало питання хто очолить добровільне і таке почесне звання – цех майстер, панотець Київського кобзарського цеху. На сходці братчиків одноголосно ухвалили, що естафету від М. Будника мав прийняти М. Т. Товкайло.

Коли в Музеї кобзарства була започаткована щорічна зустріч славної плеяди кобзарів Київського кобзарського цеху М. Т. Товкайло активно заохочував братчиків цеху до виступів. Вони з'їжджалися з Ірпеня, Києва, Мощуна на традиційну культурологічну програму «Кобзарський

² Польові матеріали С. Тетері., Н. Костюк. Записано від респондента М. Т. Товкайла...

³ Там само

⁴ Там само.

майдан в Переяславі», яка приурочена історичній події «Козацьке повстання під проводом Тараса Трясила (1630)». Братчики Київського кобзарського цеху: Микола Товкайло – цех майстер, майстер виготовлення кобзарських інструментів, виконавець героїчного думного епосу, сквородинівських пісень, псалмів; Юрій Кочержинський – майстер виготовлення бандур, виконавець псалмів і героїчного епосу; Сергій Волченко виконавець духовних псалмів, історичних пісень під супровід старосвітської бандури, Василь Жованик – майстер виготовлення бандури, виконавець історичних пісень; Віталій Кобзар музикант на Вересаєвській кобзі, виконавець героїчного думного епосу, паломницьких пісень; Ігор Безвербний – музикант народної бандури, виконавець героїчних дум; учні кобзарського цеху – Роман Лисенко, Дмитро Радченко музиканти та виконавці героїчного епосу паломницьких пісень та інші були учасниками цих просвітницьких заходів.

При всій своїй багатогранній участі і професійних можливостях Микола Тихонович ніколи нікого не змушує займатися тією справою, яку вміє сам. Він за Сквородою сповідує мораль «сродной праці» для кожної людини.

18 грудня 2024 р. відбулося вручення сертифікату ЮНЕСКО ініціаторам створення «Програми з охорони кобзарсько-лірницької традиції». Цех-майстер Київського кобзарського цеху М. Т. Товкайло, у вітальному слові коротко, але ємко розповів про великий шлях відродження кобзарсько-лірницької традиції в Україні.

Всі братчики Київського кобзарського цеху на чолі з Миколою Товкайлом, братчики Харківського кобзарського цеху – (цех майстер Кость Черемський) а також Львівського лірницького цеху (цех майстер Ярослав Крисько) – впродовж 30 років здійснювали великий шлях в трудомісткій дорозі повернення народної діатонічної бандури, вересаєвської кобзи, колісної ліри, торбану, лютні в музичний простір України. Це були щорічні організації і проведення Міжнародних науково-практичних конференцій по темі історії дослідження давньої української традиційної культури, кобзарства зокрема. Неодноразово проводилися різноманітні Етнографічні фестивалі, за участю всіх майстрів виготовлення давніх українських традиційних музичних інструментів і співаків – носіїв традиції. Саме ця подвижницька робота сприяла тому, що світова організація ЮНЕСКО розглянула всю підготовлену документацію і визнала, що в світі віднині затверджена «Програма охорони кобзарської й лірницької традиції».

Список літератури

- Жеплинський Б. М., 2011. Ковальчук Д. Б. *Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник*. Львів.
- Ревгук В., 2012. Трагедія полтавських кобзарів. *Рідний край*. № 2. Полтава.
- Розсоха Л., 2015. *Миргородські кобзарі й бандуристи*. Миргород.
- Хай М. О. 2020. *Микола Будник і кобзарство*. Львів.
- Хоткевич Г. 2017. *Там, де не колеться трава*. Львів.
- Черемський К. 2002. *Шлях звичаю*. Харків.
- Чорний-Досінчук М., 1992. Зустрічі з кобзарями України. *Бандура*. № 41–42. Нью-Йорк.

Svitlana Teteria
Natalia Kostyuk

MYKOLA TOVKAYLO'S ROLE IN THE REVIVAL OF THE UNIQUE TRADITION OF KOBZAR AND LYR PLAYING IN UKRAINE

Mykola Tovkaylo (born 1949) is a master of the Kyiv Kobzar Workshop, a master of making kobzar instruments, a performer of the kobzar repertoire, and a scholar and archaeologist. He was at the origins of the creation of the Kobzar School in Pereyaslav, where the main goal was to revive the ancient tradition of kobzar playing and kobzar workshops in Ukraine.

Today in Ukraine there are three workshops: Kyiv and Kharkiv Kobzar Workshop and Lviv Lyrnik Workshop. Kyiv Kobzar Workshop was created in the 1980s. and at its origins stood G. K. Tkachenko (1898 – 1993) – a famous bandurist and artist. In the distant 20s of the XX century. he studied with the outstanding kobzar Petro Drevchenko, preserved and conveyed the kobzar science and passed it on to his students in the 80s of the XX century.

The first master of the Kyiv Kobzar Workshop was Mykola Petrovich Budnyk (1953 – 2001). After Budnyk's death, the Kyiv Kobzar Workshop has been headed by M. T. Tovkaylo to this day. All the brothers of the Kyiv Kobzar Workshop, headed by Mykola Tovkaylo, as well as the brothers of the Kharkiv Kobzar Workshop (master of the workshop Kost' Cheremskyi) and the Lviv Lyrnik Workshop (master of the workshop Yaroslav Krysko) – have been doing great work for 40 years to return the folk diatonic bandura, Veresayev kobza, wheel lyre, torban, and lute to the musical space of Ukraine.

As a result of this activity, at the initiative of G. K. Tkachenko, the employees of the Reserve, headed by M. I. Sikorsky, in 1989, the Museum of Kobzarism in Pereyaslav was solemnly opened (today it is part of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereyaslav"). The activities of the Kyiv Kobzarism Workshop – the workshop master M. T. Tovkaylo, together with the Museum of Kobzarism, carry out active educational activities among visitors to the institution, and in every possible way popularize the artificially destroyed traditional culture of Ukrainians – kobzarism and lyrnik playing.

At the 19th session of the UNESCO Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, which took place on December 5, 2024 in Paraguay, the Ukrainian "Program for the Safeguarding of the Kobzar-Lyrny Tradition" was included in the Register of Good Practices for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of the United Nations (UNESCO).

Key words: M. T. Tovkaylo, M. P. Budnyk, G. K. Tkachenko, bandura, lyre, kobza, kobzarism.

References

- Zheplyns'kyy B. M., 2011. Koval'chuk D. B. *Ukrainski kobzari, bandurysty, lirnyky. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Ukrainian kobzars, bandura players and lyre players. An Encyclopaedic Guide]. Lviv. (In Ukrainian).
- Revehuk V., 2012. *Trahediya poltavskykh kobzariv* [The tragedy of the Poltava kobzars]. *Ridnyy kray*. № 2. Poltava. (In Ukrainian).
- Rozsokha L., 2015. *Myrhorodski kobzari y bandurysty* [The kobza and bandura players of Myrhorod]. Myrhorod. (In Ukrainian).
- Khay M. O., 2020. *Mykola Budnyk i kobzarstvo* [Mykola Budnyk and kobzar poetry]. Lviv. (In Ukrainian).
- Khotkevych H., 2017. *Tam, de ne kolet'sya trava* [Where the grass isn't prickly]. Lviv. (In Ukrainian).
- Cheremskyi K., 2002. *Shlyakh zvychayu* [The path of tradition]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Chornyy-Dosinchuk M., 1992. *Zustrichi z kobzaryamy Ukrayiny* [Meetings with Ukrainian kobzars]. *Bandura*. № 41–42. New-York. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Токар Наталія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

vega0604@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2263-2338

СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ФЕНОМЕНУ «АДВОКАТСЬКОЇ ДОБИ» У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано розвиток юридичної освіти на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. та її роль у формуванні суспільно-політичного феномену, відомого як «адвокатська доба». З'ясовано, що найбільш сприятливі умови для підготовки правників сформувалися на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині, де важливим осередком юридичної освіти став Львівський університет. Зростання кількості студентів-правників наприкінці ХІХ ст. було зумовлене підвищенням попиту на адвокатські послуги, незалежним правовим статусом адвокатів, перспективами професійної реалізації, а також відносною доступністю навчання. Навчальні програми юридичного факультету охоплювали основні галузі європейської правничої науки, а частина дисциплін викладалася українською мовою. Важливу роль у підготовці правників відігравав також Чернівецький університет, який став осередком формування буковинської наукової спільноти.

Окрему увагу приділено особливостям розвитку юридичної освіти в університетах Наддніпрянської України – Харківському, Київському та Новоросійському. Показано, що навчальний процес у цих закладах регламентувався університетськими статутами Російської імперії, передбачав обов'язкове відвідування лекцій і практичних занять та не допускав використання української мови у викладанні. Водночас держава частково фінансувала навчання студентів, насамперед тих, хто пов'язував свою майбутню діяльність із державною службою.

Проаналізовано процес формування професорсько-викладацького складу юридичних факультетів. На західноукраїнських землях він спочатку формувався переважно з учених, підготовлених у європейських університетах, тоді як у Наддніпрянській Україні значну роль відігравали випускники російських вищих навчальних закладів та власні вихованці університетів. Визначено відмінності у наукових пріоритетах: у російській імперській академічній традиції переважали історико-правові дослідження, тоді як у галицькому та буковинському науковому середовищі значна увага приділялася політико-економічним проблемам.

Наголошено на активній громадській і політичній діяльності викладачів і студентів юридичних факультетів, їхній участі в наукових товариствах, культурно-просвітницьких організаціях і політичному житті. Поєднання наукової діяльності з адвокатською практикою сприяло формуванню професійних навичок студентів і зміцнювало зв'язок між юридичною теорією та практикою.

Зроблено висновок, що розвиток юридичної освіти в українських університетах ХІХ ст. сприяв формуванню впливової соціально-професійної групи адвокатів, які відігравали важливу роль у культурному, освітньому та суспільно-політичному житті українського суспільства. Їхня професійна незалежність, правова компетентність і активна громадянська позиція сприяли поширенню модернізаційних ідей та становленню національного громадського руху.

Ключові слова: юридична освіта, «адвокатська доба», Львівський університет, Чернівецький університет, Київський університет, Харківський університет, Новоросійський університет, професорсько-викладацький склад, адвокатура, громадська діяльність правників.

Протягом XIX ст. зароджувався та стрімко розвивався український громадсько-політичний рух, завершальним етапом становлення якого стала Національно-демократична революція 1917–1921 рр. Темпи і якість його зростання в регіонах, які перебували під владою Австро-Угорської і Російської імперій, мали значні відмінності, хоча політизація відбулася практично в однакових хронологічних межах (1890-ті рр. – на західноукраїнських землях, 1900-ті рр. – в Наддніпрянщині). Важливу роль у прискоренні процесів формування політичної еліти межі XIX – початку XX ст. відіграла яскрава плеяда українських правників. Завдяки їхньому впливу на суспільно-політичні процеси цей період становлення українського громадсько-політичного руху отримав назву «адвокатська доба». Українські адвокати почали відігравати визначальну роль у національно-політичному житті з 80-х років XIX ст. на українських землях в складі Австро-Угорської імперії, і з першого десятиліття XX ст. – у складі Російської імперії, що було зумовлено суттєвою відмінністю державно-правового устрою двох країн, і, відповідно, роллю та значенням адвокатури в суспільстві. Якщо в першій конституція 1867 р. закріплювала правову рівність всіх громадян, то в другій аналогічні процеси розпочинаються тільки в 1905 р. (Андрусак Т. Г., 2013, с. 18)

Феномен «адвокатської доби» в українській історичній науці висвітлений недостатньо і, певною мірою, однобічно. Основу увагу цій темі приділяють юристи та історики права Т. Андрусак (Андрусак Т. Г., 2013), В. Гвоздій (Гвоздій В. А., 2013), І. Василик, Н. Петрів та ін. На початку XXI ст. з'явилася низка дисертаційних досліджень та монографій, присвячених діяльності провідних адвокатів кінця XIX – початку XX ст. Є. Олесницькому (І. Чуйко), Є. Петрушевичу (Х. Машталір, Д. Забзалюк), О. Кониському (О. Мисюра), І. Шрагу (Т. Кінзерська), К. Левицькому (І. Андрухів). Однак комплексного дослідження витоків цього феномену та його місця в суспільно-політичному русі України наразі не існує.

Варто відзначити, що термін «адвокатська доба» переважно пов'язують з національним рухом кінця XIX – початку XX ст. у Галичині, що пояснюється доступністю юридичної освіти в цьому регіоні. Провідним закладом вищої освіти на західноукраїнських землях був Львівський університет, на юридичному факультеті якого станом на 1910 р. навчалося понад 60% усіх студентів цього закладу. Протягом 1876–1910 рр. кількість студентів-правників в університеті зросла в 5 разів (Дрогобицька О., 2019). Така популярність юридичної освіти мала цілком прагматичне пояснення. По-перше, адвокатські послуги наприкінці XIX ст. все частіше користувалися попитом не лише заможних верств населення, а й галицьких селян, які мали значно ширші уявлення про власні права, ніж їхні «колеги» з «підросійської» України. Родовита знать була зацікавлена в тому, щоб селяни й надалі залишалися безправними, адже це дозволяло підтримувати традиційний, екстенсивний спосіб ведення сільського господарства. Підприємці – власники фабрик і заводів – прагнули отримувати якомога більші прибутки, тому виступали проти законів, які могли б обмежити використання праці найманих робітників. Натомість для адвокатів поява селян і робітників, які мали певні права, означала збільшення кількості можливих клієнтів і, відповідно, зростання попиту на юридичні послуги. Другою перевагою був незалежний правовий статус адвокатів, які за «Положенням про адвокатуру» 1868 р. не вважалися держслужбовцями¹. З іншого боку, обравши спеціальність судді або нотаріуса, можна було сподіватися на успішну урядову кар'єру. Але головною перевагою юридичного факультету, на думку тодішніх студентів, були, як не дивно, більш легкі умови навчання та доступна вартість освіти. Так, відомий адвокат С. Шухевич згадував, що свого часу мріяв стати лікарем або інженером, але змушений був вивчати право, оскільки це давало можливість навчатися вдома, а в університеті складати лише іспити. З аналогічних причин обрав юридичний фах і Д. Богачевський, хоча мріяв про філософію та професорське звання (Дрогобицька О., 2019). Така система робила навчання значно дешевшим: по-перше, студенти в міжсесійний період

¹ Provisorische Advocaten-Ordnung. URL: <https://onb.digital/result/102DEBE3> (13. 03. 2026)

мали змогу працювати й оплачувати навчання із зароблених коштів; по-друге – перебування вдома звільняло їх від витрат на оренду житла та харчування.

Для переважної більшості студентів навчання на юридичному факультеті Львівського університету було платним. Державним коштом навчалися лише ті студенти, які надавали свідоцтво про бідність. Але і для них головною умовою продовження навчання було успішне складання семестрових форм контролю – колоквіумів. Окрім бюджетного фінансування існував також стипендіальний фонд, який складався з пожертвувань приватних осіб (Кахнич В., 2016, с. 125–132).

Навчальні програми юридичного факультету Львівського університету охоплювали всі основні галузі європейської юридичної науки: історію держави і права, римське право, німецьке право, канонічне право, адміністрацію, європейську статистику, австрійське загальне приватне право, австрійський цивільний процес, австрійське кримінальне право, європейську філософію права, європейське міжнародне право, торговельне та вексельне право, судову медицину, фінансове право, економіку, державне право конституційних монархій, австрійське загальне фінансове законодавство, австрійське політичне законодавство, австрійське гірниче право, державні розрахунки тощо (Кахнич В., 2016, с. 154). Крім того, частина дисциплін викладалася українською мовою, оскільки згідно з цісарським декретом від 23 березня 1862 р. тут були відкриті кафедри цивільного права і карного права та процедури з українською мовою викладання (Благий В., 2000, с. 213–214).

Юридичний факультет Львівського університету мав потужний викладацький склад, представлений як європейськими правниками (Т. Пілят, Е. Тіль, М. Алергант, М. Хлямтач, П. Домбковський та ін., так і місцевими науковцями (О. Огоновський, В. Сроковський, І. Добрянський (Добжанський), Е. Лопушанський, П. Стебельський, С. Дністрянський, В. Вергановський).

У 1875 р. з метою реалізації політики мультикультурності в Чернівцях відкрився Імператорський університет імені Франца Йосипа, одним з трьох факультетів якого був юридичний. Відкриття нового закладу вищої освіти сприяло формуванню української буковинської наукової спільноти. На юридичному факультеті Чернівецького університету в останній чверті XIX ст. працювали видатні вчені-правники, які зробили вагомий внесок у розвиток європейської юридичної науки: К. Томащук, К. Гіллер, Ф. Клянвехтер, Е. Груза, А. Скедль, Ф. Гауке, А. Гальбан, К. Адлер, Г. Зінгер. Протягом австрійського періоду – з 1875 по 1918 рр. – юридичний факультет підготував більше тисячі фахівців, які, окрім практичної та наукової сфери юриспруденції, активно долучалися до суспільно-політичного життя краю.

Ситуація з юридичною освітою в Наддніпрянській Україні мала свої особливості. Тут головними осередками юридичної освіти стали Харківський, Київський та Новоросійський університети, діяльність яких регламентувалася Статутами 1805, 1835, 1842, 1863 та 1884 рр.² Навчальні програми цих університетів передбачали вивчення таких дисциплін: Римське право (історія, догматика, візантійське право); Історія найвизначніших іноземних законодавств, давніх і нових; Цивільне право, судоустрій і судочинство; Кримінальне право, судоустрій і судочинство; Державне право (теорія, державне право найвизначніших іноземних держав; російське державне право); Історія російського права; Історія слов'янських законодавств; Міжнародне право; Поліцейське право (вчення про безпеку або про закони благочиння; вчення про статки або закони упорядкування); Фінансове право (теорія фінансів, російське фінансове право); Церковне законодавство; Політична економія і статистика; Енциклопедія права (енциклопедія юридичних і політичних наук; історія філософії права); Богослов'я догматичне і моральне; Абстрактна і практична філософія; Тлумачення Св. Писання та церковна історія³.

² Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. С.-Петербург: Типо-лит. С.-Петерб. тюрьмы, 1901. 270 стб.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. Т.1. С. 247–253.

Однак дистанційної форми навчання, на зразок Львівського університету, не передбачалося. Так, у Правилах по предметній системі викладання Харківського університету чітко вказувалося, що до іспиту з предмету допускаються лише ті студенти, які прослухали повний курс лекцій з цього предмету та брали участь у практичних заняттях⁴. Також не йшлося і про викладання українською мовою, яка після Валуєвського циркуляру та Емського указу в Російській імперії фактично заборонялася.

Однак варто відзначити, що влада Російської імперії була більш щедрою – частка «казенно-коштных» студентів в її університетах сягала 20%. При чому показник студентів-державників в українських губерніях іноді перевищував аналогічний показник столичних університетів⁵. Щоправда, державне фінансування надавалося переважно майбутнім вчителям і лікарям. Щодо юридичної освіти, то бюджетним коштом могли навчатися лише ті особи, які пов'язували свій майбутній фах з державною службою. Адвокатська спеціальність, яка вважалася «світською», державою не фінансувалася.

Викладацький склад юридичних факультетів Харківського, Київського та Новоросійського університетів формувався з певними труднощами. Так, у першій половині XIX ст. внаслідок недоліків університетської організації, посиленіх Статутом 1835 р., спостерігалось зменшення кількості професорів, що призвело до кадрового «голоду». Наприклад, у Харківському університеті на початок 1860-х рр. спостерігався значний відсоток вакантних місць на кафедрах етико-політичного відділення (праобразу юридичного факультету). Для вирішення проблеми кадрового забезпечення факультет отримав право залишати при університеті обдарованих студентів з призначенням стипендії для «приготування до професорського звання», а також присуджувати здобувачам звання приват-доцентів. Завдяки вжитим заходам проблема кадрового складу в другій половині XIX ст. була вирішена, і на юридичному факультеті, переважно за рахунок внутрішнього ресурсу, з'явилася плеяда талановитих професорів: І. Ф. Тимковський, Л. Якоб, Б. О. Рейт, І. М. Данилович, М. П. Клобуцький, Т. Ф. Степанов, О. В. Куніцин, О. М. Міцкевич, С. В. Пахман, І. В. Платонов, І. П. Сокальський, Г. Ф. Шершеневич, М. П. Чубинський, О. О. Алексєєв.

Формування викладацького складу юридичного факультету Київського університету мало свою специфіку. На першому етапі становлення для викладання фундаментальних курсів з права були запрошувалися професори та викладачі з Вільно, Кременця, Харкова та Санкт-Петербурга (І. Данилович, О. Міцкевич, К. Неволін, С. Орнатовський, С. Богородський, О. Федотов-Чехівський)⁶. З 1860-х рр. до викладання на факультеті починають активно запрошувати власних випускників: О. Ф. Кістяківського, Л. С. Білогриць-Котляревського, Д. Г. Тальберга, В. А. Удінцева, К. А. Мітюкова, В. П. Демченка, В. А. Незабитовського, Й. О. Покровського, О. В. Романовича-Славатинського, В. І. Синайського. Унікальним явищем української юридичної освіти стала поява київської історико-правової школи, засновниками якої були колишні студенти, а згодом – професори юридичного факультету М. Ф. Владимирський-Буданов та Ф. І. Леонтович. Обґрунтовану ними концепцію «західноруського права» сучасні правознавці вважать своєрідним проривом в становленні українського права (Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004, с. 297).

На юридичному факультеті Новоросійського університету, заснованого 1865 р., проблема викладацьких кадрів була найбільш болючою: протягом року після початку роботи закладу тут не було жодного професора, а обов'язки декана тимчасово виконував ректор (Коваль І. М. (ред.),

⁴ Правила о предметной системе преподавания и экзаменов на Юридическом Факультете Императорского Харьковского университета. Харьков. В Университетской Типографии, 1907. 7 с. URL: <https://ekhnur.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/78200baa-0ae0-4d23-a4b7-fa16189a6717/content>. (22. 01. 2026)

⁵ Романович-Славутинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках. *З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників*. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 160.

⁶ Владимирський-Буданов М. Ф. Указ. соч. С. 443–451.

2015, с. 58). Навіть через 10 років кадрова проблема не була остаточно вирішена, і без професорів далі працювала кафедра державного права, а на кафедрі міжнародного права професорські посади були вакантними і через 20 років (Коваль І. М. (ред.), 2015, с. 60). Серед провідних викладачів-юристів закладу були Д. І. Азаревич, О. М. Богдановський, Є. В. Васьковський, О. І. Загоровський, І. О. Івановський, В. А. Косинський, Ф. І. Леонтович, Е. Я. Немировський, В. В. Сокольський, П. П. Цитович, О. Я. Шпаков, М. М. Шпилевський.

Переважна частина професорсько-викладацького складу Київського, Харківського та Новоросійського університетів у перші роки їхнього існування були вихованцями Московського (С. В. Пахман, В. А. Удінцев, В. А. Косинський, М. М. Шпилевський та ін.) і Петербурзького (О. В. Куніцин, К. Неволін та ін.) університетів. В наступний період особливістю формування викладацького складу юридичних факультетів університетів «підросійської» України стало виховання власних висококваліфікованих кадрів. Так, значна частина майбутніх професорів-юристів Київського та Харківського університетів була їхніми ж вихованцями (М. П. Чубинський, Ф. І. Леонтович, І. П. Сокальський, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. Ф. Кістяківський та ін.). Крім того, отримавши освіту в одному з цих університетів, науковий ступінь вони здобували в іншому, а викладали в третьому (П. П. Цитович, І. Данилович, І. О. Івановський, О. Я. Шпаков, О. В. Куніцин та ін.).

На відміну від них, викладацький склад юридичних факультетів університетів західноукраїнських земель на перших етапах їхнього функціонування формувався переважно з іноземців, які отримали освіту в європейських університетах: Вюрцбурзькому (К. Гіллер), Празькому (Ф. Кляйнвехтер), Ягеллонському (А. Гальбан), Віденському (К. Адлер, Г. Зінгер) тощо. Наприкінці XIX ст. тут з'являється плеяда молодих професорів – вихованців Львівського університету (К. Томашук, О. Огоновський, В. Вергановський та ін.).

Характерною особливістю підготовки науковців-правників обох регіонів України було закордонне стажування, яке відбувалося у провідних наукових установах того часу: Берлінському, Варшавському, Віденському, Вільненському університетах. Також значна частина майбутніх професорів мала змогу працювати в архівах та бібліотеках Німеччини, Австрії, Нідерландів, Франції, Бельгії під час написання докторських дисертацій (Л. С. Білогриць-Котлярівський, Й. О. Покровський, В. А. Незабитовський, О. І. Загоровський, І. О. Івановський та ін.), що, безумовно, сприяло розширенню джерельної бази та позитивно впливало на якість наукових досліджень. Важливою складовою викладацької діяльності була публікація статей зі своєї галузі, участь у наукових конференціях та дискусіях, робота у видавництвах.

Наукові інтереси професорсько-викладацького складу юридичних факультетів центрально-східного і західного регіонів України також дещо різнилися. В університетах «підросійської» України наукові праці правників мали історичне спрямування. В Київському університеті навіть сформувалася історико-юридична школа, засновниками якої були М. Ф. Владимирський-Буданов та Ф. І. Леонтович (Гриценко І. С., 2009, с. 128). Викладачі Львівського та Чернівецького університетів у своїх наукових дослідженнях переважно тяжіли до політико-економічних питань (Ф. Кляйнвехтер, Т. Пілат, С. Дністрянський та ін.). Вірогідно така різниця у напрямках наукових досліджень певною мірою була зумовлена особливостями суспільно-політичного життя Російської та Австро-Угорської імперій. У Російській імперії дослідження політекономічного спрямування неминуче підкреслили б недоліки існуючого соціально-економічного укладу, а царський уряд не сприймав і боявся будь-якої критики. Тому науковці обирали менш «дратівливі» теми, аналізуючи й критикуючи минуле, а не сьогодення. «Освічений абсолютизм» Австрійської імперії Габсбургів з кінця XVIII ст. характеризувався набагато ліберальнішими і прогресивними підходами, сприймаючи наукові дослідження не як загрозу для правлячого режиму, а як можливий шлях вирішення соціально-економічних проблем. Така позиція австрійського уряду сприяла практичному спрямуванню досліджень правників Львівського та Чернівецького університетів.

Викладацький склад українських університетів XIX ст. вирізнявся не лише високим науковим рівнем, а й активною громадською діяльністю. Так, викладачі юридичного факультету Київського університету В. Г. Демченко, Г. В. Демченко, О. Ф. Кістяківський, К. А. Митюков, В. І. Синайський, В. О. Удінцев заснували Київське юридичне товариство, діяльність якого сприяла активній взаємодії науковців-теоретиків з практичними діячами у галузі судочинства, прокуратури та адвокатської справи. М. Ф. Владимирський-Буданов упродовж 1882–1916 рр. обіймав посаду головного редактора Київської археографічної комісії, а у 1887–1893 рр. очолював Історичне товариство Нестора-літописця (Колесник В. Ф. (ред.), 2014, с. 576). Ф. І. Леонтович був членом Одеського товариства історії і старожитностей, Слов'янського товариства Кирила і Мефодія, Товариства допомоги літераторам та вченим та одним із засновників Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. М. П. Чубинський був членом правління Літературно-художнього товариства та Товариства грамотності в Харкові, членом Київського драматичного товариства, віце-президентом, а згодом – президентом Товариства слов'янської наукової єдності. Професор права Львівського університету О. Огоновський був співзасновником громадських організацій «Дружній лихвар», «Просвіта», «Рідна школа», першим розпочав викладання своїх курсів українською мовою та написав перший україномовний підручник з цивільного права. П. Стебельський, В. Вергановський та ін. були дійсними членами Наукового товариства імені Т. Шевченка. С. Дністрянський ініціював заснування Товариства україно-руських правників, яке об'єднало національно свідомих юристів Галичини й Буковини.

З останньої чверті XIX ст. громадська діяльність викладацької університетської спільноти все більше політизується. В першу чергу це проявилось в активній політичній позиції викладачів Львівського університету: К. Томащук протягом 1871–1889 рр. займався парламентською діяльністю в Райхсраті, 4 рази поспіль (1871, 1873, 1879 і 1885) обирався представником громад Чернівців, Серета, Сторожинця, Сучави, Радауц та повітів, представляв громади Кимполунга та Радівців у Буковинському, упродовж 1872–1889 рр. був депутатом міської ради Чернівців. А. Гальбан був активним громадським діячем Буковини, депутатом Буковинського крайового сейму. Т. Пілат протягом 1876–1914 рр. був депутатом Галицького сейму, протягом декількох десятиліть (1874–1920) керував Національним департаментом статистики. О. Огоновський став першим головою Народної Ради у Львові.

Політичні погляди професорсько-викладацького складу Наддніпрянщини простежити значно складніше. Через сувору регламентацію університетського життя і посиленій контроль з боку влади, особливо в першій половині XIX ст., до викладацької діяльності апріорі не допускалися особи з опозиційними поглядами. Однак навіть у цей період можна простежити ліберальну позицію викладачів-юристів через призму їхніх наукових інтересів. Так, професор Київського університету С. Богородський відстоював ідею гласності судочинства, засуджував жорстокість феодального законодавства. В. А. Незабитовський обстоював ідею недоторканості людської особистості, виступав за впровадження виключно наукових засад викладання. О. Ф. Кістяківський був відомим в українофільському колі, активно співпрацював з М. С. Драгомановим, О. П. Кулішем, М. І. Костомаровим, П. П. Чубинським і В. Б. Антоновичем, хоча і не був членом «Громади» (Берзін П. С., 2008, с. 112–116).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. політична діяльність професорів і викладачів юридичних факультетів Харківського, Київського і Новоросійського університетів значно активізувалась. Багато з них працювали у періодичних та наукових виданнях різного політичного спрямування (О. М. Богдановський, П. П. Чубинський та ін.). Під час революцій 1905–1907 рр. та 1917–1921 рр. вони активно долучалися до розробки законопроектів, обіймали державні посади та були членами різних політичних партій. Так, І. О. Івановський брав участь в комісії по розробці законопроекту щодо заснування Державної Думи, П. П. Цитович був членом ради міністра фінансів Російської імперії, М. П. Чубинський був членом центрального комітету кон-

ституційно-демократичної партії (кадетів), В. А. Косинський – членом Української Центральної Ради від партії кадетів.

Наведені вище приклади свідчать, що студенти юридичних факультетів українських університетів мали змогу через своїх викладачів долучатися до наукових і громадських організацій, що сприяло формуванню у них активної громадянської позиції та прогресивних політичних поглядів. Так, студенти-правники Львівського університету долучилися до створення товариства «Просвіта», Наукового товариства імені Т. Шевченка та першої української професійної організації правників «Кружок правничий», створеної за участі професора О. Огоновського⁷. Студенти юридичного факультету Чернівецького університету Лесь Мартович, Теодот Галіп, Микола Василько, Ілько Семака, Владислав Прус проводили культурно-освітню роботу серед селян, збирали і вивчали фольклорні матеріали, засновували по села читальні тощо, а по завершенню навчання стали відомими громадськими, політичними і культурними діячами (Грекул-Ковалик Т. А., 2018, с. 12). Громадська діяльність студентів юридичного факультету Київського університету була активною та часто опозиційною до імперської влади: студенти-юристи входили до складу київських «Громад», займалися культурно-просвітницькою роботою, вивчали історію та етнографію України, а з другої половини ХІХ ст. – брали участь у народницьких та соціалістичних гуртках, поширювали заборонену літературу (Казьмірчук Г. Д., 2022, с. 240–245). Центральною ідеєю громадського життя студентства Харківського університету стало просвітництво. Студенти-правники відгравали помітну роль у поширенні української мови, літератури та історії шляхом участі у гуртках, спрямованих на самоосвіту, обговорення правових та соціальних проблем, часто виступали проти жорстких академічних обмежень та вимагали автономії університету⁸. Юридичний факультет Новоросійського університету був центром формування ліберальної інтелігенції, яка займалася не лише навчанням, але й обговоренням питань державного права та чинного законодавства. Студенти брали участь у таємних гуртках, студентських братствах та земляцтвах, обговорюючи ліберальні реформи та правові питання, організували бібліотеки та читали лекції для широкої громадськості, попри суворий контроль влади намагалися формувати осередки самоорганізації (земляцтва, каси взаємодопомоги), що часто переростали у дискусійні клуби (Коваль І. М. (ред.), 2015).

Більшість науковців-правників займалися практичною адвокатською діяльністю, що сприяло залученню студентів до безпосередньої участі в судових процесах і слуханнях, формувало в них професійні навички через практику. Крім того, адвокати активно займалися благодійництвом – створювали культурні осередки, фінансували будівництво театрів, храмів, шкіл, систематично вели освітні чи культурологічні проекти, видавали власні наукові праці, спогади, мемуари, поетичні збірки, оповідання, новели, були керівниками академічних та церковних хорів, театральних труп тощо (Гвоздій В. А., 2013, с. 7–8), що також слугувало прикладом для студентів і формувало у них розуміння багатовекторності адвокатської справи.

Отже, відкриття юридичних факультетів в українських університетах ХІХ ст. сприяло формуванню унікального явища в суспільно-політичному житті України – «адвокатської доби». Глибоке знання чинних законів, здатність законними засобами захищати передбачені правом права і свободи, матеріальна самостійність, а також відсутність вузьких станових інтересів – усе це сприяло тому, що адвокати ставали носіями й поширювачами нових прогресивних ідей у суспільстві. Формуванню активної громадянської позиції правників, окрім ґрунтовної професійної підготовки, сприяв особистий приклад викладачів, які часто залучали студентів до наукової і громадської роботи. Не зважаючи на певні особливості формування професорсько-викладацького складу юридичних факультетів центрально-східного і західного регіонів України і, відповідно, певні відмінності у політичних поглядах викладачів, усі випускники, які здо-

⁷ Діло. 12 січня 1937.

⁸ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т.; укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та ін. Харків, 2011.

були адвокатський фах і мали свою практику, активно брали участь у культурному, освітньому та суспільно-політичному житті. Вони ставали співзасновниками економічних, наукових і просвітницьких об'єднань, безкоштовно забезпечували для них юридичну підтримку: розробляли статuti, представляли організації в суді, захищали їхні інтереси. Крім того, правники входили до складу наглядових рад і керівних органів банків, страхових товариств та інших установ. З часом вони здобули значний досвід у партійній та парламентській діяльності, попри те що не мали готових зразків для наслідування і працювали в умовах відсутності власної держави.

Список літератури

- Андрусак Т. Г., 2013. Адвокати та їх роль у розвитку української правової думки. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль. 14–19.
- Берзін П. С., 2008. *Київська школа кримінального права (1834–1960 рр.): історико-правове дослідження*. Київ.
- Благий В., 2000. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів. Вип. 35–36. 213–214.
- Гвоздій В. А., 2013. Адвокатура України: історія та сучасність, досвід і перспективи. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль. 5–9.
- Грекул-Ковалик Т. А., 2018. *Розвиток юридичної освіти та науки на Буковині (1875–2015 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Львів.
- Гриценко І. С., 2009. Короткий В. А. *Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920*. Київ.
- Дрогобицька О., 2019. Адвокатська доба. Чому в Галичині було найбільше юристів серед провінцій Австро-Угорщини. *Репортер*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://report.if.ua/istoriya/advokatska-doba-chomu-v-galychyni-bulo-najbilshe-yurystiv-sered-provincij-avstro-ugorshchyny/> (15. 01. 2026).
- Казьмірчук Г., 2022. Вступ до університетських студій: нариси та інформативні документи В: Казьмірук Г. *Вибрані твори*. Київ. Т. 14.
- Кахнич В., 2016. *Юридична освіта та наука у Львівському університеті (1661–1939): монографія*. Львів.
- Коваль І. М. (ред.), 2015. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015)*. Одеса.
- Колесник В. Ф. (ред.), 2014. *Історія Київського університету: монографія*. Київ.
- Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004*. Київ: *Наша культура і наука*. 297 с.

Nataliia Tokar

THE FORMATION OF HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINIAN LANDS AS THE MAIN FACTOR OF THE PHENOMENON OF THE “LAWYER’S AGE” IN THE SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENT OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

This study examines the development of legal education in the Ukrainian lands during the nineteenth and early twentieth centuries and its role in the emergence of a socio-political phenomenon commonly referred to as the «lawyer’s age». The research demonstrates that the most favorable conditions for the training of legal professionals developed in the western Ukrainian regions, particularly in Galicia, where the Lviv University became a major center of legal education. The rapid increase in the number of law students in the late nineteenth century was driven by the growing demand for legal services, the relatively independent professional status of advocates, opportunities for career advancement, and the comparatively accessible conditions of study. The curriculum of the law faculty encompassed the principal branches of European legal scholarship, and some courses were delivered in the Ukrainian language. An important role in the training of legal professionals was also played by Chernivtsi University, which contributed to the formation of a Bukovinian scholarly community.

The article also explores the specific features of legal education in the universities of Central and Eastern Ukraine – Kharkiv, Kyiv, and Novorossiysk. The educational process in these institutions was regulated by the

university statutes of the Russian Empire, required mandatory attendance at lectures and practical classes, and excluded the use of the Ukrainian language in teaching. At the same time, the state provided partial financial support for students, primarily those intending to pursue careers in public service.

The study further analyzes the formation of the academic staff of law faculties. In the western Ukrainian regions, the teaching staff was initially composed largely of scholars educated at European universities, whereas in Central and Eastern Ukraine an important role was played by graduates of Russian higher education institutions as well as by the universities' own alumni. Differences in research priorities are also identified: historical-legal studies predominated in the academic tradition of the Russian Empire, while scholars in Galicia and Bukovina paid greater attention to political and economic issues.

Particular attention is given to the active civic and political engagement of professors and students of law faculties. They participated in scholarly societies, cultural and educational organizations, and political movements. The combination of academic work with legal practice contributed to the development of students' professional skills and strengthened the connection between legal theory and legal practice.

The study concludes that the development of legal education in Ukrainian universities in the nineteenth century contributed to the emergence of an influential socio-professional group of advocates who played a significant role in the cultural, educational, and socio-political life of Ukrainian society. Their professional independence, legal expertise, and active civic engagement facilitated the dissemination of modernization ideas and the development of the national public movement.

Key words: legal education, «lawyer's age», Lviv University, Chernivtsi University, Kyiv University, Kharkiv University, Novorossiysk University, academic staff, advocacy, civic activity of lawyers.

References

Andrusiak T. H., 2013. Advokaty ta yikh rol u rozvytku ukrainskoi pravovoi dumky [Lawyers and their role in the development of Ukrainian legal thought]. In: *Advokatura Ukrainy: istoriia ta suchasnist: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu*. Kyiv; Ternopil. 14–19. (In Ukrainian).

Berzin P. S., 2008. *Kyivska shkola kryminalnoho prava (1834–1960 rr.): Istoryko-pravove doslidzhennia* [Kyiv school of criminal law (1834–1960): A historical and legal study]. Kyiv. (In Ukrainian).

Blahyi V. (2000). Struktura ta vykladatskyi sklad vyshchych shkil Lvova na pochatku XX st. [Structure and teaching staff of higher schools in Lviv at the beginning of the twentieth century]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, 35–36, 213–214. (In Ukrainian).

Drohobyt'ska O., 2019. *Advokatska doba. Chomu v Halychyni bulo naibilshe yurystiv sered provintsii Avstro-Uhorshchyny* [The advocate era: Why Galicia had the largest number of lawyers among the provinces of Austria-Hungary]. *Reporter*. [Online]: Available from: <https://report.if.ua/istoriya/advokatska-doba-chomu-v-galychyni-bulo-najbilshe-yurystiv-sered-provincij-avstro-ugorshchyny/> [Accessed: 15. 03 2026, from]. (In Ukrainian).

Hrekul-Kovalyk T. A. (2018). *Rozvytok yurydychnoi osvity ta nauky na Bukovyni (1875–2015 rr.)* [Development of legal education and science in Bukovina (1875–2015)] (Abstract of PhD dissertation). Lviv.

Hrytsenko I. S., 2009. Korotkyi V. A. *Yurydychnyi fakultet Universytetu Sviatoho Volodymyra, 1834–1920* [The Faculty of Law of St. Volodymyr University, 1834–1920]. Kyiv. (In Ukrainian).

Hvozdi V. A., 2013. Advokatura Ukrainy: istoriia ta suchasnist, dosvid i perspektyvy [The Bar of Ukraine: History and modernity, experience and prospects]. In: *Advokatura Ukrainy: istoriia ta suchasnist: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu*. Kyiv; Ternopil. 5–9. (In Ukrainian).

Kakhnych V. 2016. *Yurydychna osvita ta nauka u Lvivskomu universyteti (1661–1939)* [Legal education and science at Lviv University (1661–1939)]. Lviv. (In Ukrainian).

Kazmirchuk H., 2022. Vstup do universytetskykh studii: narysy ta informatyvni dokumenty [Introduction to University Studies: Essays and Informative Documents]. In: *Kazmiruk H. Vybrani tvory*. Kyiv. T. 14.

Koval I. M. (ed.), 2015. *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istoriiia ta suchasnist (1865–2015)* [Odesa I. I. Mechnikov National University: History and modernity (1865–2015)]. Odesa. (In Ukrainian).

Kolesnyk V. F. (ed.), 2014. *Istoriiia Kyivskoho universytetu* [History of Kyiv University]. Kyiv. (In Ukrainian).

Narysy istorii Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka [Essays on the history of Taras Shevchenko National University of Kyiv]. (2004). Kyiv. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026

Наукове видання

Історія & Археологія

Випуск 1

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *А. О. Марєєва*

Дата розміщення онлайн: 18.05.2026. Дата друку: 25.05.2026.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 30,922. Зам. № 0526/492
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.